

Міністерство освіти і науки України
Ужгородський національний університет

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Ужгород

2016

УДК 327(477)“19/20”
ББК 66.4(4УКР)63/64
П 50

Рецензенти:

Брусиловська Ольга – доктор політичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Мельничук Ігор – доктор політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Упорядкування – Лендъел Мирослава.

У навчальному посібнику проаналізовано передумови лібералізації недемократичних політичних режимів у країнах Центральної Європи, трансформацію системи владних інститутів у регіоні, еволюцію партійних та електоральних систем, політичну культуру та участь громадян, регіональний, місцевий та етнополітичні виміри політичного процесу, зовнішню політику центральноєвропейських країн упродовж кінця 1980-2010-х років. Завершується видання підсумуванням результатів політичних трансформацій в Україні на фоні центральноєвропейського досвіду, що полегшить студентам, читачам загалом зробити висновки про гомогенні та гетерогенні тенденції у розвитку сусідніх суспільств.

© Ужгородський національний
університет, 2016
© Упорядкування, М. Лендъел, 2016
© Поліграфцентр “Ліра”, 2016

ISBN 978-617-596-221-3

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	5
--	---

Вступ

<i>(Мирослава Лендъел, Єва Кіш, Антоніна Стряпко)</i>	9
---	---

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження постсоціалістичних трансформацій

<i>(Юрій Остапець, Валентин Буркало, Євгеній Гайданка, Наталія Марадик)</i>	17
---	----

Розділ 2. Передумови лібералізації недемократичних політичних режимів у країнах Центральної Європи

<i>(Наталія Марадик, Євгеній Гайданка, Єва Кіш, Микола Палінчак, Антоніна Стряпко)</i>	45
--	----

Розділ 3. Трансформація системи владних інститутів у регіоні

<i>(Анатолій Ключкович, Чаба Бігарі, Євгеній Гайданка, Наталія Марадик, Іван Стряпко)</i>	77
---	----

Розділ 4. Еволюція партійних та електоральних систем у центральноєвропейських країнах

<i>(Юрій Остапець, Євгеній Гайданка, Анатолій Ключкович, Наталія Марадик, Марина Сорока)</i>	111
--	-----

Розділ 5. Політична культура та участь громадян постсоціалістичних країн

<i>(Ольга Сурніна-Далекорей, Оршоя Йоов, Єва Кіш, Мирослава Лендъел, Наталія Марадик)</i>	173
---	-----

**Розділ 6. Регіональний вимір політичного процесу
в країнах Центральної Європи**

(Маріан Токар, Ілона Палне Ковач, Іван Стряпко) 215

**Розділ 6. Місцева демократія у країнах
Центральної Європи**

*(Мирослава Лендвель, Василь Беликанич,
Жужанна Долинай) 235*

**Розділ 8. Етнополітичні процеси в країнах
Центральної Європи**

*(Михайло Зан, Надія Кічера, Єва Кіш, Павло Леньо,
Ганна Мелеганич) 287*

**Розділ 9. Зовнішньополітичні пріоритети
центральноєвропейських країн упродовж
кінця 1980 – 2010-х років**

*(Єва Кіш, Наталія Буглай, Ганна Гайтанжи,
Крістіна Іллар, Тімеа Кулчар, Мар'яна Лізанець,
Світлана Мітряєва) 347*

**Розділ 10. Інтеграція країн регіону
до Європейського Союзу**

(Віталій Савка) 375

Висновки

**Результати політичних трансформацій в Україні
на фоні центральноєвропейських тенденцій**

*(Мирослава Лендвель, Євгеній Гайданка, Валентин Буркало,
Михайло Зан, Єва Кіш, Анатолій Ключкович,
Наталія Марадик, Юрій Остапець, Ольга Сурніна-Далекорей,
Маріан Токар) 403*

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Загальні аббревіатури

ВБ	виборчий блок
ГАТТ (англ.)	Генеральна угода з тарифів і торгівлі
ЄЕС	Європейське економічне співтовариство
ЄК	Європейська Комісія
ЄС	Європейський Союз
ЄСД	Європейське соціальне дослідження
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
НАТО (англ.)	Організація Північноатлантичного договору
НСІ	Національна стратегія інтеграції
НУО	неурядова організація
ОВД	Організація Варшавського договору
ПП	політична партія
РЕВ	Рада економічної взаємодопомоги
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ФАРЕ (англ.)	Програма допомоги Польщі та Угорщині в реконструкції економіки
УРСР	Українська робітничо-селянська спілка
ЦК	Центральний комітет
ЦСЕ	Центральна та Східна Європа

Республіка Польща

ВАС	Виборча акція «Солідарність»
ВКА	Виборча католицька акція
ГП	Громадянська платформа
ЛіД	Ліві і демократи
ДемП	Демократична партія

ДС	Демократичний союз
ОСП	Об'єднана селянська партія
ПіС	Партія «Право і справедливість»
ПНР	Польська Народна Республіка
ПОРП	Польська об'єднана робітнича партія
ПСП	Польська селянська партія
РП	Республіка Польща
СДЛС	Союз демократичних лівих сил
СДПП	Соціал-демократична партія Польщі
СС	Союз свободи
КГЗ	Комітет громадянського захисту
КЗР	Комітет захисту робітників
УП	Унія праці
Угорщина	
НПДГ	Незалежна партія дрібних господарів
ЛМП (угор.)	«Політика має бути іншою»
СВД	Союз вільних демократів
СДПУ	Соціал-демократична партія Угорщини
УГП	Угорська громадянська партія
УГС	Угорський громадянський союз
УДФ	Угорський демократичний форум
УСРП	Угорська соціалістична робітнича партія
УСП	Угорська соціалістична партія
ФІДЕС (угор.)	СМД – Союз молодих демократів
ХДНП	Християнсько-демократична народна партія
Чеська Республіка	
АНО 2011 (чес.)	«Акція незадоволених громадян»

ГДА	Громадянський демократичний альянс
ГДП	Громадянська демократична партія
ГФ	Громадянський форум
КПЧ	Комуністична партія Чехословаччини
КПЧМ	Комуністична партія Чехії і Моравії
ХДС	Християнсько-демократичний союз
ЧНП	Чеська народна партія
ЧР	Чеська Республіка
ЧСДП	Чеська соціал-демократична партія
ЧСР	Чеська соціалістична республіка
ЧССР	Чехословацька соціалістична республіка
ЧСФР	Чехословацька Федеративна Республіка

Словацька Республіка

АНГ	«Альянс нового громадянина»
АРС	Асоціація робітників Словаччини
ГПН	«Громадськість проти насильства»
ДП	Демократична партія
ДС	Демократичний союз
ЗЛіНО	«Звичайні люди і незалежні особистості»
КПС	Комуністична партія Словаччини
ПДЛ	Партія демократичної лівиці
ПУК	Партія угорської коаліції
РГІ	Ромська громадська ініціатива
РЗДС	Рух за демократичну Словаччину
СіС	«Свобода і солідарність»
СДК	Словацька демократична коаліція
СДХС	Словацький демократичний і християнський союз
СНП	Словацька національна партія

СМЕР-СД (слов.)	Напрям – соціальна демократія
СР	Словацька Республіка
ССР	Словацька соціалістична республіка
УГП	Угорська громадянська партія
УХДР	Угорський християнсько-демократичний рух
ЧНП	Чехословацька народна партія

ВСТУП

Мирослава Лендъел,
Єва Кіш, Антоніна Стряпко

Зміни, які розпочалися наприкінці 1980-х років у країнах, що межують з Україною на Заході, можна вважати визначальними для сучасного розвитку Європи та для її майбутнього у середньостроковій і довгостроковій перспективах. Серед науковців, незважаючи на триваючі дискусії про спрямування та характер цих перетворень, існує поміркований консенсус, що їх можна означити терміном **«посткомуністична (постсоціалістична) трансформація»**, а радше – **«трансформації»**, беручи до уваги багатоаспектність цього феномена та залежність його змісту від національних середовищ. Саме цей концепт, що означає експеримент у природних умовах, який неможливо застосувати для різних періодів і відмінних регіонів у форматі універсальної моделі, буде використовуватися як засадничий у цьому навчальному посібнику. Беручи до уваги, що основним об'єктом вивчення є політичні інститути та процеси, то він є уточнений у форматі «політичних трансформацій». Також автори дотримуються вихідної позиції, що трансформаційні процеси у Центральній Європі не є завершеними, враховуючи неусталеність соціальної структури їхніх суспільств, незбалансованість політичних систем, великий вплив неформальних інституційних практик, зокрема корупції, надмірний вплив зовнішніх факторів на внутрішні про-

цеси, що має крайній прояв на сучасному етапі в Україні. Більше того, сучасний дискурс про кризу демократії, нові виклики – на кшталт відродження націоналізму, формування імітаційних форм демократичних інститутів, а то й відверто авторитарних механізмів, посилення євроскептицизму, міграція із країн Сходу на центральноєвропейські терени, а громадян цих країн – на захід європейського континенту, загрози міжнародній безпеці, які сформувалися під впливом агресивної політики Росії, – змушує науковців періодично переоцінювати характер інститутів, процесів і систем, що сформувалися у країнах регіону.

Незважаючи на ці застереження, для українського суспільства актуальність дослідження трансформаційних процесів у Центральній Європі визначається її безсумнівною модернізацією, поверненням у лоно західної цивілізації шляхом політичної та економічної інтеграції у ЄС, спробами поєднати демократичні інститути та національні, подекуди патріархальні, традиції управління, зміною структурних елементів політичної культури. З огляду на політичну кризу в Україні, яка була візуалізована у форматі Євромайдану, та військовий конфлікт із Росією, вивчення запобіжників для появи таких загроз є вкрай актуальним. Зважаючи на практичну потребу узагальнення досвіду – позитивного і негативного – сусідніх країн щодо зміни інституційних, процесуальних та культурних характеристик політичної системи, вважаємо, що його потрібно оцінювати критично як такий, що визначається, в тому числі, центральноєвропейським розташуванням цих країн, спільною історією та культурними характеристиками.

Поділяємо також погляд, що продуктивною методологією осмислення політичних процесів у регіоні є поєднання двох наукових підходів, а саме: *системного* та *порівняльного*. Зв'язок між політичними феноменами розглядається як системний, такий, за якого зміни у зовнішньому середовищі – настроях і поведінці громадян, діяльності політиків, політиці інших країн –

впливають на сутність політичних інститутів, рішень, які продукуються ними. Використання інструментарію порівняльної політології простежується у логіці структуризації змістовних розділів посібника, який заснований на аналізі випадків чотирьох країн – Республіки Польща, Угорщини, Чеської і Словацької Республік.

У *Розділі 1* з'ясовано теоретичну основу дослідження політичних трансформацій у постсоціалістичних країнах, включно з визначенням найбільш доцільних емпіричних методів для аналізу процесів і інститутів, які мали місце чи склалися у регіоні наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Оскільки у дослідженні, окрім з'ясування функціональних характеристик владних інститутів у центрі, визначено змістовні ознаки змін, що мали місце на рівні регіональних одиниць та місцевого самоврядування, окремий теоретичний зріз складають концепти та методики, що враховують специфіку політичного процесу на субнаціональних та локальних рівнях влад і які запропоновані у відповідних розділах.

Автори посібника дотримуються припущення, що, незважаючи на взаємопов'язаність різних проявів політичних трансформацій у Центральній Європі, все-таки можна виділити їх основні аспекти, з'ясування яких складає основу змісту подальших розділів посібника. Визначення найбільш важливих внутрішніх передумов започаткування політичних трансформацій, зокрема формування опозиції, ролі громадянського суспільства, впливу соціально-економічних проблем на розгортання політичної кризи у центральноєвропейських країнах та етап власне переходу до демократії є предметом розгляду у *Розділі 2*. Результатом суспільно-політичних рухів кінця 1980-х років стала зміна інституційного каркасу влади, в тому числі змісту конституцій, формування парламентаризму, інституту президентства, що склало в очах дослідників найбільш візуалізований вимір змін (*Розділ 3*). Одночасно з інституалізацією владних інститутів у Центральній

Європі сформувалися нові виборчі та партійні системи чи, подекуди, явище багатопартійності, які, у свою чергу, є тісно обумовленими, що й з'ясовується у *Розділі 4*.

Політична трансформація недемократичних режимів, на відміну від класичного розуміння демократичного переходу, не обмежується діями організованих політичних акторів, а у багатьох вимірах, зокрема поведінкових, розгортається спонтанно. Сутнісні ознаки політичної участі та культури громадян центральноєвропейських країн, в яких втілюється ця некерованість, є об'єктом аналізу *Розділу 5*.

Притім дотримуємося позиції, що на основі фрагментованої мозаїки політичних радикальних змін, які були започатковані у постсоціалістичних країнах, можна буде сформувати цілісну картину трансформацій лише за умови визначення специфіки процесів регіоналізму, зокрема регіональних конфліктів, регіонального елітотворення (*Розділ 6*) та потенціалу місцевої демократії, формування якої було започатковано у громадах Центральної Європи саме впродовж двох останніх десятиліть (*Розділ 7*).

Більшість центральноєвропейських суспільств мають багатоетнічний склад населення, а отже, «відкриття» демократії сприяло візуалізації міжетнічних конфліктів, які при авторитаризмі мали латентний характер, а також перегляду принципів етнічної та мовної політики. Враховуючи проблематичність пошуку суспільного консенсусу, підтримки демократичних цінностей, що було однією із обраних – організовано і спонтанно – цілей системної трансформації у багатоскладових суспільствах, сфера етнополітичних відносин є об'єктом окремого розгляду (*Розділ 8*).

Політичні еліти Центральної Європи вже на початку 1990-х років обрали пріоритетним напрямом зовнішньої політики і водночас цивілізаційного розвитку так зване «повернення у Європу», що мало прояв у започаткуванні процесу інтеграції до Євро-

пейського Союзу. Водночас, до зовнішніх пріоритетів країн регіону належали й інші питання, зокрема відносини із Організацією Північноатлантичного договору, регулювання статусу етнічних меншин, стосунків із «східним сусідом». Ці питання, інституційні та змістовні аспекти зовнішньої політики країн так званої «Нової Європи», зокрема спільні та особливі характеристики, аналізуються у *Розділах 9 і 10*.

Завершує дослідження порівняння перебігу та поточних результатів трансформації політичної системи України та сусідніх країн, результати якого є багатим матеріалом для визначення сфер, у яких наше суспільство перебуває у центральноєвропейській матриці розвитку, а також тих, де розбіжності переважають над спільними формами.

Географічні межі збігаються з територією колишніх європейських соціалістичних країн, які складають єдиний соціально-політичний регіон, зважаючи на поєднання дотичного розташування із спільною історичною спадщиною, набутою у післявоєнний період, коли були сформовані схожі політичні інститути, неформальні політичні практики, деякі культурні орієнтації. Для зручності і, враховуючи теоретичні розробки з теми, використовується термін «*Центральна Європа*», незважаючи на те, що відповідно до обставин та політичної кон'юнктури, його значення постійно змінювалося в ході розвитку історії.

Спроби географічно окреслити межі Центральної Європи робилися багатьма вченими, ідеологами та політиками. Зокрема, перелік країн, що їх відносили до Центральної Європи, поступово зміщувався із заходу (Німеччина, Австрія) на схід (Чехія, Польща). Концепція «*Mittleuropa*» («*Серединної Європи*»), що була оприлюднена Ф. Науманном під час Першої світової війни, мала на меті теоретичне обґрунтування основ нового державного утворення, які мали бути закладені ще у воєнний час. У географічному вимірі Середина Європа займала площу від Північного і Балтійського морів до Альп, Адріатичного моря та південної

смуги Придунайської низовини і мала сприйматися як єдина величина: спільний оборонний союз, економічна спільнота, усі складові якої утворюють живе ціле.

Слід зазначити, що інтелектуальний розвиток ідеї Центральної Європи на чеських і польських землях відбувався одночасно з німецьким, але через підпорядковане становище цих суспільств не міг бути втіленим у практичній політиці. Варто згадати, що ще у XIX столітті головний пропагандист австро-славизму Ф. Палацький у праці «Історія чеського народу в Чехії та Моравії» розташовував рідну землю у «центрі та серці Європи», стверджуючи, що саме така локація визначила хід чеської історії.

Після поділу «старого континенту» на два антагоністичні табори за результатами Другої світової війни носіями ідеї Центральної Європи стають представники «малих народів», які трансформували це поняття у так звану *Центрально-Східну (Східну Центральну) Європу*, надаючи йому також духовного змісту. Саме поняття «Центрально-Східна Європа» розповсюдилося за сприяння польського вченого із США О. Галецького, зокрема після 1935 року, коли угорські історики почали видавати науковий щорічник «*Archivum Europae Centro-Orientalis*». Цією назвою позначалася територія історичних держав: Речі Посполитої, а також Чеського та Угорського королівств.

Концепт Центральної Європи вже у другій половині XX століття був популяризований П. Вандичем, який, враховуючи міркування Г. Конрада, М. Кундери, Є. Сюча, означив його як «незавершену частину» континенту, перехідну зону між Заходом та Сходом. Після Другої світової війни поняття Центрально-Східної Європи ототожнювалося з країнами Європи, які були залежними від СРСР і розглядалися як частина «великої» Східної Європи, де панувала комуністична ідеологія. Однак у 1980-х роках М. Кундера протиставив концепт «*Центральної Європи*» іншому субрегіону – «*Східній Європі*», яку втілював Радянський Союз. Чеські

і словацькі землі (Чехословаччина), Угорщина та Польща розглядалися як серцевина Центрально-Східної Європи, які належали, попри відособленість, до Європи Західної.

Після початку трансформаційних перетворень виокремлення відмінностей між Центральною та Східною Європою стало ще більш радикальним, зважаючи не лише на соціально-політичні варіації змін, але й беручи до уваги формування нових геополітичних поділів. Уже на початку 1990-х років дипломатією країн Заходу щодо колишніх соціалістичних країн, які не входили до пострадянського простору, почав використовуватися термін *«Центральна Європа»*, а щодо республік СРСР – поняття *«Східна Європа»* (Білорусь, Україна, Молдова), *«Євразія»* (насамперед, Росія). Зазначимо, що територія, яка відійшла від історичної ідентифікації з Радянським Союзом, тобто Центральна Європа, в цілому завершила, навіть за різнополярними оцінками, принаймні етап інституалізації демократії, попри авторитарні тенденції, притаманні деяким її суспільствам. Тому до неї можна віднести, крім власне центральних, із географічної точки зору, суспільств – Польщі, Угорщини, Чеської та Словацької Республік – також країни Балтії та Балкан, тобто ті, які класифікують за географічним критерієм, як частину, відповідно, Східної та Південно-Східної Європи. Зауважимо, що межі між Центральною та Східною Європою є еластичними і визначаються за політичними критеріями, значення яких для окремих суспільств можуть змінюватися, а отже, може змінюватися і їх геополітична ідентифікація.

Таким чином, визнаючи, крім вищенаведених аргументів, гомогенні соціально-політичні та культурні характеристики колишніх соціалістичних країн, будемо використовувати як узагальнююче поняття *«Центральна Європа»*, що має насамперед політичне, а не географічне наповнення.

Можливість усталення регіону Центральної Європи і (що нас особливо цікавить) відносин «включення» чи «сусідства» з Укра-

їною залежить від багатьох чинників: рівня культурної інтеграції, схожості паттернів економічного, соціального і політичного розвитку, взаємодії з великими гравцями, якими є ЄС, США, Росія. Вважаємо, що політична криза – внутрішня і зовнішня, – яка розгорнулася всередині і навколо України, зможе перевірити сам факт існування цього феномена або ж, навпаки, підтвердити, що схожість тенденцій розвитку сусідніх країн у 1990 – 2010-х рр. була тимчасовим явищем.

РОЗДІЛ 1

Теоретико-методологічні засади дослідження постсоціалістичних трансформацій

Юрій Остапець,
Валентин Буркало, Євгеній Гайданка,
Наталія Марадик

Трансформація недемократичних суспільств і перехід до демократії – це одна з найістотніших складових сучасного світового процесу. Від часу виникнення демократії у Стародавній Греції відбулася кардинальна зміна територіальних меж, на які поширюються її інститути та цінності: від міста-держави до національної держави і аж транснаціональних об'єднань (до прикладу – ЄС, країни Вишеградської четвірки).

Вивчення процесу демократизації, як і будь-яке інше дослідження, вимагає термінологічної ясності та точності понять, які будуть використані. Зокрема, у політологічній літературі існує велика кількість визначень **демократії**. Зупинимось на двох основних підходах до її розуміння. Прихильники першого вважають єдиним критерієм демократії вибори. Засновником концепції електоральної, або мінімалістської демократії вважається *Й. Шумпетер*. Він визначив демократію як «інституціональне пристосування для ухвалення політичних рішень, завдяки якому індивіди одержують можливість впливати на владу, використовуючи як інструмент суперництво політичних сил у перегонах за голосами громадян».

Використання цього підходу є продуктивним у багатьох випадках, оскільки вибори є найбільш поширеним інститутом у країнах, які претендують бути демократичними. Однак політична практика також демонструє, що для багатьох суспільств, де проводяться вільні вибори, не є притаманними такі феномени, як верховенство закону, розмежування гілок влади, гарантії прав і свобод людини і громадянина, що становлять сутність лібералізму.

Прихильники другого підходу вважають основними для змісту поняття демократії принципи політичного лібералізму, стверджуючи, що справжнє демократичне суспільство характеризується не тільки виборами, але й широким набором інших характеристик. Ліберальна модель демократії характеризується такими ознаками:

- контроль над державою, прийняття ключових рішень і розміщення матеріальних ресурсів покладається на обраних посадових осіб;
- виконавча влада обмежується автономною владою інших державних установ (незалежне судочинство, парламент та інші механізми стримувань і противаг);
- жодна група, що дотримується конституційних норм, не може бути позбавлена права на формування власної партії та можливості брати участь у виборах;
- культурним, етнічним, релігійним та іншим групам меншин не можна заборонити висловлювати свої інтереси у політичному процесі, розмовляти власною мовою або розвивати свою культуру;
- поза партіями й виборчими кампаніями громадяни мають численні та постійно діючі канали для висловлення та представлення своїх інтересів і цінностей, зокрема посередництвом різноманітних незалежних асоціацій та рухів, які мають право утворювати та до яких можуть належати;
- існують альтернативні джерела інформації, до яких громадяни мають необмежений доступ;
- кожна особа має реальну свободу віросповідання, думки, слова, зборів, демонстрацій та оскарження протиправних рішень тощо.

Водночас **демократичний перехід (транзит)** визначається як процес, що охоплює період між початком змін і подальшим розпадом одного типу консолідованого режиму й утворенням на його місці іншого типу консолідованого режиму. Варто зазначити, що термін «демократичний перехід» є більш нейтральним у порівнянні з поняттям «перехід до демократії». Адже останній вказує на кінцеву мету процесу транзиту – встановлення демократії, а перший наголошує, що в результаті політичних перетворень консолідована демократія може бути й не встановлена.

Важливою методологічною проблемою є також з'ясування сутності та співвідношення категорій «**політична трансформація**» та «**політичний транзит**». Російський вчений М. Ашимбаєв вважає, що політичний транзит, на відміну від політичної трансформації, є більш широким та багаторівневим процесом. Якщо розуміти транзит як процес системної трансформації основних сфер суспільства та держави в цілому, то політична трансформація є основною складовою транзиту, охоплюючи якісні зміни інституціональних та процедурних механізмів функціонування політичної системи. Слід сказати, що саме ця складова транзиту є однією з найважливіших. Таким чином, ці два процеси є тісно пов'язаними, адже в окремо взятому політичному сегменті і конкретному часовому проміжку вони означають тотожні політичні процеси. Російський дослідник В. Гельман взагалі пропонує вживати щодо постсоціалістичних країн терміни «трансформація» та «транзит» як синоніми.

Політичний транзит є процесом переходу політичної системи країни від менш довершеної, з точки зору демократичного ідеалу, до завершеної, розвинутої форми демократії, яка охоплює організацію суспільства загалом. Розгляд феномену політичного транзиту дозволяє виявити, що він є проміжною якістю, переходом суспільства від одного стану до іншого. При такому розумінні політичний транзит триває визначений період часу, протягом якого політичний устрій країни й саме суспільство проходять принципову трансформацію й кардинальні зміни. У змістовному плані політичний транзит співвідноситься з демократичним реформуванням системи політичної влади і лібералізацією суспільно-політичного життя країни.

Фундатором транзитології вважається американський політолог *Д. Растоу*, який у 1970 р. оприлюднив статтю «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі». Саме назва цієї статті і дала назву новому напрямку політичної науки. Транзитологія постала як альтернатива структурному детермінізму, що панував як методологія дослідження модернізації. Сутність цього підходу становила кореляція властивостей вихідного та кінцевого станів процесу демократизації. Результат політичної модернізації був жорстко детермінований його вихідними умовами, серед яких пріоритет віддавали рівню соціально-економічного розвитку та особливостям соціальної структури перехідних суспільств. Головна вада структурного детермінізму полягала в тому, що він відверто ігнорував суб'єктивні чинники розвитку перехідних суспільств, прирікаючи демократичні сили на очікування того, що колись, у майбутньому, з'являться необхідні об'єктивні умови для переходу до демократії.

У сучасній транзитології домінують два основні підходи до інтерпретації умов формування демократичних систем та інститутів. Прихильники *структурного підходу* (*Г. Алмонд, С. Верба, С. Лінсет*) виходять із припущення, що демократичні режими утворюються під домінуючим впливом макрофакторів – фундаментальних якісних змін в усіх системах життєдіяльності соціуму. Ці теоретики стверджують, що демократія має бути підготовлена відповідним суспільно-економічним розвитком суспільства.

Прибічники *процедурного підходу* (*Х. Лінц, А. Степан, А. Пшеворський, Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер*) вважають, що головними умовами переходу до демократії є характер правлячих еліт, їх політичні цінності та ідеали, найважливіші тактики і технології володарювання, які використовуються ними. У даному випадку успіх демократизації залежить насамперед від вибору і послідовності конкретних рішень і дій чільних політичних агентів.

Наведені методологічні підходи не виключають один одного, а, навпаки, взаємодоповнюються, адже наголошують на різних аспектах демократичного транзиту, у складі якого можна умовно виділити п'ять основних складових елементів:

1. *Передумови політичного транзиту*, до яких можна віднести:

- набуття національної єдності й відповідної ідентичності;
- досягнення високого рівня економічного розвитку;
- масове розповсюдження культурних норм, цінностей, за яких є обов'язковим визнання демократичних принципів, довіра до головних політичних інститутів, міжособистісна довіра, відчуття громадянства та інше.

2. *Початкова точка політичного транзиту*, з якої розпочинається транзит як процес. Вона задає характер і напрямок руху в транзиті. Зазвичай такими вихідними точками є тоталітаризм, авторитаризм та їх модифікації.

3. *Мета транзиту* – це той стан суспільства, політичної системи, режиму влади, якого прагне соціум у процесі демократичного перетворення. Наявність цього елементу зумовлена тим, що практично в усіх відомих концепціях політичного транзиту особливе місце приділяється опису тієї ідеальної моделі політичної системи, яка є метою будь-якої політичної трансформації. Метою переходу до демократії є встановлення режиму «консолідованої демократії». Консолідація демократії – це процес адаптації демократичних структур, інститутів та норм, які частково або повністю визнаються громадянським суспільством як легітимні.

4. *Власне процес переходу*, зміст якого визначається його внутрішніми, етапними і сутнісними характеристиками. У цілому демократичний транзит є складним і тривалим процесом, який на різних етапах може мати ту чи іншу (навіть зворотню) направленість. Як відомо, у середовищі науковців-транзитологів не існує навіть єдиного бачення етапів демократичного транзиту. Це зумовлено специфікою процесів демократизації у кожній країні, що, в свою чергу, обумовлене різною стартовою ситуацією, специфікою соціокультурного розвитку, геополітичними впливами тощо. Класичною в політичній науці є *трифазна модель*, в якій виокремлюють *стадії лібералізації, демократизації та ресоціалізації (консолідації демократії)*. Лібералізація сприймається як спроба владних еліт авторитарного режиму за допомогою обережного «відкривання» політичної системи і надання більших гарантій індивідуальних громадянських прав розширити легітимну основу старого режиму для того, щоб лишитися й далі при політичній владі.

До фази лібералізації примикає стадія демократизації. Вона починається, як правило, тоді, коли ще існують залишки авторитарних інститутів, а нові демократичні структури остаточно ще не запроваджені. Фаза демократизації наближається до закінчення під час проведення «установчих виборів» і при інституціоналізації структурного і процедурного «мінімуму» демократії. Ним є загальні, чесні, рівні і таємні вибори, відповідальність уряду перед виборцями, партійна конкуренція тощо.

Закінчується процес політичного транзиту ресоціалізацією, під час якої відбувається освоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри та поступове включення їх до нової політичної системи, тобто формування громадянського суспільства. Деякі автори називають дану стадію етапом консолідації. Німецький політолог *К. фон Бойме* визначив чотири засадничі площини консолідації для постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи, які є водночас її етапами:

1) конституційна консолідація – тобто формування демократичного конституційного ладу;

2) репрезентативна консолідація – консолідація територіального (партії) та функціонального (асоціації) представництва інтересів;

3) інтегративна консолідація – тобто консолідація «правил гри» у середовищі неформалізованих акторів політики;

4) консолідація громадянського суспільства, яка завершує консолідацію системи встановленням заснованої на демократії громадянської культури.

5. *Результат транзиту*, який не завжди збігається з його метою (консолідацією демократії). Це пов'язано з тим, що політичний транзит характеризується невизначеністю процедур і результатів. Підтвердженням цьому є факт, що у багатьох країнах, які прагнули побудувати ліберальну модель демократії, утвердилися гібридні форми політичного режиму або так звані псевдодемократії.

Аналіз демократичного транзиту в реальній політичній практиці повинен базуватись на загальновизнаних теоріях переходу.

Теорія переходу до демократії Д. Растоу. Д. Растоу пропонує трифазну модель переходу до демократії. Перша, підготовча фаза

демократизації проходить як процес підготовки до зміни існуючого типу режиму. Ця стадія характеризується тривалою та безперервною політичною боротьбою. Результатом цієї боротьби має стати виникнення й зміцнення нової еліти, яка спирається на соціальні сили, для яких необхідним є демократичне керівництво. Боротьба за політичне лідерство на першій фазі демократизації може призвести до політичної поляризації. Тільки жорстка за своєю формою боротьба політичних сил може реально сформувати нову структуру інтересів і зробити конфлікт інтересів потенційною передумовою суспільного розвитку.

Для успішного демократичного транзиту характерним є те, що вже на підготовчій стадії не переслідується опозиція та відбувається становлення демократичного виборчого права.

Як результат дії цих процесів настає друга фаза демократизації – фаза прийняття рішень. Д. Растоу відзначає, що «рішення про інституалізацію базових демократичних процедур – лише одне з можливих рішень, що народжується як результат гри цілого ряду різноманітних політичних сил і аж ніяк не виключає, а навпроти, припускає подальшу запеклу політичну боротьбу».

Третьою фазою демократичного транзиту є фаза звикання. На цій фазі демократія починає функціонувати як відносно налагоджений і цілісний механізм. На цьому етапі є важливими громадянська освіта та навчання політичних еліт, освоєння техніки демократії і накопичення необхідних для її функціонування навичок.

Оскільки процес становлення демократії допускає появу нових соціальних груп, а пізніше – їх становлення і розвиток, то мінімальний термін переходу, за Д. Растоу, триватиме протягом життя цілого покоління. У країнах, що не мали раніше зразків для імітації подібного режиму, перехід до демократії, як правило, відбувається ще повільніше.

Особливість теорії Д. Растоу полягає в тому, що він вважав національну єдність головною передумовою демократизації, більш важливою ніж мінімальний рівень економічного розвитку та соціальної диференціації.

Теорія переходу до демократії А. Пиеворського. Комплексно та ґрунтовно теоретичні засади транзитологічної моделі переходу до

демократії розроблені польським дослідником А. Пшеворським. Науковець, формулюючи концепцію переходу до демократії авторитарних режимів, аналізує дві основні стадії демократизації – лібералізацію та безпосередньо демократизацію. Для успішної інституалізації демократії найбільш важливим структурно-процесуальним фактором є демократична налаштованість елітних прошарків населення, а саме розподіл сфер впливу у країні між новою та старою елітами.

А. Пшеворський доводить, що у процесі демократизації задіяні чотири основні типи політичної еліти в державі:

1. Консерватори – авторитарно налаштовані еліти («прихильники твердої лінії»).

2. Реформатори – прихильники демократичних змін серед авторитарних політичних сил.

3. Поміrkовані – політичні сили, які ще не визначились у своєму виборі між авторитаризмом і демократією.

4. Радикали – еліти, які однозначно підтримують демократичні зміни.

Демократичні процеси у країні з авторитарним типом політичного режиму розпочинаються із лібералізації старого режиму. А. Пшеворський наголошує, що лібералізація є результатом суперечностей всередині старого авторитарного режиму. Після виникнення конфліктів у середовищі авторитарної еліти починають формуватися або закріплюватися раніше сформовані засади громадянського суспільства. Відповідно – певна частина громадян починає чинити супротив авторитарному типу суспільно-політичних відносин. Тому процес лібералізації може проходити у двох напрямках: з одного боку, передумовою є конфліктна ситуація серед старої еліти (поява реформаторів); з другого – початок народних заворушень і прагнення до демократизації всередині країни. Успішний відхід від авторитаризму може відбутися лише за умов досягнення політичного компромісу між реформаторами та поміrkованими, тобто «між поміrkованими в авторитарному блоці і в опозиції, якщо й ті, й інші в стані контролювати чи нейтралізувати радикалів у своєму середовищі». Співвідношення між типом взаємодії еліти і різновидом політичного режиму за А. Пшеворським подано в табл. 1.

Таблиця 1

Тип еліти і різновиди політичного режиму (за А. Пшеворським)

Типи взаємодії політичних еліт	Різновид політичного режиму
Реформатори об'єднуються з консерваторами	Авторитарний режим старого зразка
Помірковані об'єднуються з радикалами	
Реформатори об'єднуються з поміркованими	Демократичний режим з політичними гарантіями для опозиції
Помірковані об'єднуються з реформаторами	
Помірковані об'єднуються з радикалами	Демократичний режим без політичних гарантій для опозиції
Реформатори об'єднуються з поміркованими	
Реформатори об'єднуються з консерваторами	Лібералізований авторитарний режим
Помірковані об'єднуються з реформаторами	

Отже, першою та найбільш важливою, на думку А. Пшеворського, стадією демократизації є звільнення від авторитаризму, яке може відбутися успішно та без суттєвих потрясінь для держави тільки як результат політичного компромісу між реформаторами і поміркованими (всередині опозиції). Реформатори мають володіти значними владними ресурсами всередині авторитарного блоку, а помірковані – всередині опозиції. Після завершення успішного відходу від авторитаризму, а отже, першої стадії демократизації – лібералізації, розпочинається друга стадія демократичного транзиту – конституювання демократії. За умов успішної інституціоналізації можна стверджувати, що перехід до демократії у поставторитарній країні пройшов успішно. А. Пшеворський наголошує, що кінцеві результати демократичного транзиту залежать від співвідношення сил між різними фракціями еліти.

Теорія 3. Бжезинського. 3. Бжезинський, виділяючи три фази демократизації посткомуністичних країн, наголошував на тому, що залежно від успіхів у процесі демократизації політичної, правової, економічної сфер, перехід від комунізму до демократії триває від 9 до 30 років. Важливими факторами успішної демократизації вчений вважає певну послідовність змін у країні та конкретні способи їх підтримки західними країнами. Демократичні зміни

мають відбутись за трьома основними напрямками всередині посткомуністичної країни – у політичній, економічній та правовій сферах. З. Бжезинський доводить, що на сучасному етапі досягти рівня консолідованої демократії колишній країні соціалістичного табору неможливо без так званого «зовнішнього фактора», тобто політичної та фінансової допомоги західноєвропейських країн.

Під час першої фази демократизації, яка може тривати від одного до п'яти років, відбувається трансформація політичної системи та стабілізація економічної сфери. Для першого етапу характерним є встановлення основних демократичних інститутів – звільнення преси від партійного контролю, припинення діяльності системи поліцейської держави, виникнення політико-партійної коаліції, яка обстоює демократичні принципи і прагне демократичних змін.

На другому етапі (триває 3 – 10 років) процес демократичної трансформації визначає економічна система. На політичному рівні ставляться завдання досягнення стабілізації, прийняття нової конституції та закону про вибори, проведення демократичних переговорів, здійснення децентралізації системи державного управління й передачі більшої влади регіонам, зміцнення стабільності сформованої раніше демократичної політичної коаліції.

На третій фазі переходу до демократії (5 – 15 років) політична система має консолідуватися на основі певного демократичного інтересу. Економіка починає розвиватися на міцній основі постійного зростання, яке саморегулюється ринковим шляхом, без втручання з боку держави.

Теорія Ф. Шміттєра і Г. О'Доннелла. Лібералізація є інституціоналізацією громадянських свобод без трансформації владного апарату, який залишається спроможним контролювати ситуацію. Лібералізація розпочинається внаслідок політичної кризи; вона є результатом «взаємодії розбіжностей, що виникають всередині авторитарного режиму, та незалежної організації громадянського суспільства». Внаслідок лібералізації постає режим, який Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер назвали «опікунською демократією» – режим із формально демократичними, обмежено конкурентними інститутами, які перебувають під опікою владного апарату.

Демократизація – етап інституціоналізації демократичного механізму влади. Демократична трансформація механізму влади може здійснюватися за дотримання двох умов:

- 1) демонтажу попереднього владного апарату;
- 2) свідомого вибору політичними силами суспільства демократичних інститутів і процедур, в межах яких необхідно створювати умови, що сприятимуть становленню демократичної системи. Критичною точкою переходу до демократії є стан, за якого ніхто, окрім виборців, не може вплинути на процес успадкування влади.

Соціалізація є «інституціоналізацією демократичної політичної поведінки». На ґрунті опанування нових норм і цінностей, їх поступового вrostання в нову систему відносин відбувається зміна політичної культури еліти та усього суспільства. Спочатку велику роль у процесі демократичної соціалізації відіграє перетворення політичної культури еліти, чому сприяє сама сутність конкурентного механізму успадкування влади. Успіх демократичної соціалізації населення визначають два чинники:

- 1) сам хід демократичного процесу;
- 2) організація спеціального навчання з метою прищеплення громадянам демократичних цінностей та ідеалів.

Процес демократичного транзиту можна вважати закінченим тоді, коли демократична культура стає домінуючим сегментом політичної культури суспільства, коли демократія стає «такою, що сама себе підтримує».

Циклічно-хвильовий підхід до аналізу трансформаційних процесів. Наукове розуміння поняття «хвиля» живлять два протилежні за змістом концептуальні образи. Хвиля – це:

- 1) універсальний символ трансформації, змін, що розповсюджуються в просторі, зокрема соціально-політичному, який ця хвиля постійно оновлює;
- 2) символ стійкого відтворення сюжету (мотиву, традиції), символ стихії, що змиває наносне, оновлює справжнє і фундаментальне, повертає до вихідного, повторення пройденого. Це водночас і збереження, і оновлення, спадковість і мінливість.

Хвилі розрізняють за характером (демократичні, авторитарні), тривалістю (роки, десятки років, століття, тисячоліття), амплітудою (величиною відхилення від середньозаданої), довжиною (відстань між двома найближчими точками (гребнями) гармонійної хвилі – коротка, середня, довга) або відстанню, на яку поширюється коливання за один період, фазами (підйому та спаду).

С. Гантингтон розуміє хвилю демократизації як перехід групи країн від недемократичних режимів до демократичних упродовж певного періоду. Процес демократизації, що розпочався у XIX ст. у країнах Західної Європи та Північної Америки, упродовж наступного століття набув глобального виміру, пройшовши через такі етапи:

1) демократичні перетворення після 1945 р. у Німеччині, Італії, Японії;

2) утворення демократичних держав у результаті антиколоніальних революцій у 1960-х рр. в Африці;

3) становлення демократичних режимів 1970-х рр. у Греції, Іспанії, Португалії;

4) формування демократій у 1970 – 1980-х рр. у країнах Латинської Америки;

5) демократичні транзити у 1980 – 2000-х рр. у регіоні Центральної та Східної Європи.

С. Гантингтон виокремлює чотири моделі причин виникнення світових політичних хвиль (демократичних чи авторитарних), які в конкретній ситуації можуть проявлятися не лише індивідуально, але й взаємодоповнюючись водночас:

1) існування спільної причини для декількох суспільств (розквіт наддержави чи її зникнення, значна зміна в міжнародному балансі сил);

2) паралельний розвиток, коли схожі процеси (певний поріг рівня доходів на душу населення, освіченості) в декількох країнах зумовлюють подібні наслідки (здебільшого, лібералізація) у кожній з них;

3) модель «снігової кулі», коли специфічна причина обумовлює певну подію в одній країні, що, в свою чергу, підштовхує схожі події в іншій країні, а від неї – розповсюджується далі;

4) «вподобана панацея», яка, на переконання сучасників, є універсальними ліками попри різні недуги відмінних соціумів (вста-

новлення нового режиму для приборкання інфляції, злочинності, економічного спаду чи як реакція на військову поразку).

Водночас американський дослідник вказує п'ять моделей зміни режимів, а саме:

1) циклічна (поперемінна зміна авторитарного режиму на демократичний, і навпаки);

2) другої спроби (встановлення стабільної демократії з другої спроби після тривалого відновлення авторитаризму з відкатом попередньої хвилі демократизації);

3) перерваної демократії (відновлення демократії, яка до цього тривалий період існувала і була тимчасово відмінена);

4) прямого переходу (від стабільної авторитарної до стабільної демократичної системи), яка є типовою для транзитів першої хвилі;

5) деколонізації (метрополія вводить демократичні інститути, що розвиваються і після набуття незалежності колоніями).

Циклічну природу політичного процесу добре демонструють прості схеми (A і D – відносно стабільні і довготривалі авторитарні (A) та демократичні (D) режими; а та d – менш стабільні і недовготривалі), зокрема у такому вигляді:

1) циклічна: $a - d - a - d - a - d$;

2) друга спроба: $A - d - a - D$;

3) перервана демократія: $A - D - a - D$;

4) прямий перехід: $A - D$;

5) деколонізація: $D/a - D$.

Циклічно-хвильовий підхід дозволяє:

1) сформувати цілісне бачення розвитку політичної системи і виявляти довготривалі тренди, в які вписані короткотермінові, унікаючи абсолютизації сьогодишніх тенденцій. Після розпаду СРСР абсолютизація деякими аналітиками остаточної перемоги ліберальної західної моделі суспільного розвитку як безальтернативної є некоректною;

2) констатувати періодичну зміну вектора та характеру змін і розвитку політичної системи. Ігноруванням даної закономірності пояснюються помилки радянських суспільствознавців та радянологів щодо потуги і тривалості існування СРСР;

3) бачити схожі за характером, завданнями, але різні за часом виникнення проблеми, чинники трансформації соціумів, обумовлені логікою змін, структурою перетворень (паралелізми, синхронні та діахронні цикли, внутрішні та зовнішні цикли реформ та контрреформ);

4) виявляти евристичний потенціал щодо ймовірних і бажаних сценаріїв розвитку систем (міжнародних, окремих політій) в їх «критичних точках» фазових переходів, передбачати причини, механізми, специфіку різних переходів, дискретність розвитку;

5) співвідносити українські цикли зі світовими та циклами інших соціумів для врахування в системі міжнародних відносин та вчасного реформування;

6) розуміти ієрархічну взаємну підпорядкованість циклів, хвиль, ритмів логіки органічного злиття систем нижчого рівня в ієрархічно якісно вищий як меті і умові суспільного поступу;

7) з оптимізмом дивитися і сприяти формуванню братерства єдиного людства як демократичного самосвідомого і закономірного органу в структурі Організму Світобудови.

З методологічної точки зору коректною є заувага Г.Ю. Ситнянського, що «політична модернізація, напевно, починається щораз з ... релігійної та світоглядної» як духовної модернізації завдяки двом процесам, а саме: «поступового визнання рівності людей перед Богом як передумови майбутнього визнання їх політичної і правової рівності» та переходу від моралі егоцентричної до універсальної (з її золотим правилом), створюючи «прообраз прийдешнього всеєдиного людства...».

Дослідники висловлюють вимоги до цього підходу:

1) не тільки описувати поворот, але й розкривати механізм реалізації модернізації в конкретній країні;

2) передбачати альтернативність;

3) враховувати багатоваріантність поведінки провідних акторів, вплив інших тенденцій та закономірностей;

4) брати до уваги поступове накопичення нових моментів функціонування системи;

5) здійснювати перевірку через співставлення прогнозів та реалій;

- 6) корелювати чи взаємодоповнювати інші підходи;
- 7) враховувати прискорення світового циклічного розвитку;
- 8) бути спроможним до саморозвитку і трансформації, а не застиглою догмою.

Додамо, що, за А. Тойнбі, для кожної фази цивілізаційного циклу механізмами є: для фази становлення – виклик-відгук, – діючи протягом всього циклу; фази розвитку – відхід провідника для усамітнення й просвітлення і повернення для навершення інертної маси; занепаду – втрата елітою творчої снаги до самовизначення і механічність мімезису; розпаду – розкол єдності і полігенез еліти, внутрішнього і зовнішнього пролетаріату та регенерація через тимчасову світову державу. Механізмом переходу від попередньої до наступної цивілізації є нова вселенська релігія (світовідчуття і світорозуміння) як підсумок цивілізаційного розвитку і лялечка, зародок нової цивілізації.

Розвиток, процес змін, стверджується в езотеричній традиції, відбувається поетапно, витками повторів на вищому рівні висхідної спіралі. Всі циклічні події є уроками осягнення духовного смислу, самої суті явища для духовного вдосконалення.

Те саме констатує Наука Єдиного Життя, яка, подібно до гегелівської діалектики, стверджує безкінечність циклів, де кожний етап неповторний і повторюваний. «Циклічність і прогрес, свобода волі і порядок, ціле і множина частковостей – все це Бог, все це Життя, проявом якостей якого всі ми є. Кожна якість Форми несе в собі водночас і позитивні і негативні аспекти. Остаточна якість залежить від сукупності всіх впливів, властивих Цілому та Індивідуальному: одне з іншим дає третє. Такий Універсальний закон Всесвіту».

Економічний аспект причин політичних циклів діалектично корелює з духовним. Бо «гідний людини побут необхідний для прояву її вроджених божественних якостей, і одвічне стремління людини до створення сприятливих матеріальних умов існування закономірне по своїй суті до тих пір, поки воно спрямовано на здійснення можливості її індивідуального розвитку, а не стає самоціллю». І процес поступової «переорієнтації уваги з матеріального аспекту на духовні цінності ... хвилеподібний» й незмінно приводить до еволюційних ривків.

Розпад системи соціалізму – закономірний підсумок, бо те, що побудовано на суто матеріальних устремліннях, в корені своєму нежиттєздатне. Водночас, перерозподіл матеріальних засобів послугував можливості самоусвідомлення більшості людей. Падіння тоталітарних режимів – наступний етап цього процесу. Вирівнювання людських можливостей в духовному вдосконаленні, розвиток Людства, розкріпачення людей веде до утворення Спільності Людства, де кожна людина повинна на своєму місці відчувати себе його частиною і працювати на його Благо відповідно зі своїм одвічним призначенням.

Інші науковці співзвучно припускають, що в довгих економічних хвилях М. Кондратьєва «закладено методологічний принцип детермінації соціальної динаміки», вказуючи «на наявність глибших ... пластів, матриць таких детермінацій, пов'язаних з розвитком не тільки земної ноосфери, а і космосу загалом».

Класифікація демократій. Процес поширення демократії привів до того, що у світовому співтоваристві з'явилися держави, які багато в чому не відповідають усталеним уявленням про ліберально-демократичний лад. Це насамперед стосується так званих «молодих демократій», у яких процес становлення демократичних інститутів ще не завершився. Вони не лише мало схожі на західні зразки демократичного устрою, а й різняться між собою як типом, так і розвиненістю демократичних інститутів.

Тому одним із способів класифікації сучасних демократичних суспільств є поділ їх на країни ліберальної демократії, принципи організації яких наведені вище, а демократичні інститути є стійкими й розвиненими, та країни з неповною, або електоральною демократією, де участь громадян у політичному процесі обмежена лише виборами.

Електоральні демократії мають конституції і формально створені на їх основі інститути демократії. Формування урядів відбувається на підставі регулярних виборів. Проте система державного правління та гарантії політичних, громадянських, соціальних прав особи істотно відрізняються від тих, які притаманні ліберальним демократіям.

Виокремлюють також псевдодемократії, в яких не досягнуто навіть мінімального рівня демократії. За наявності формальних атрибутів демократії – конституції, легально діючих опозиційних партій, ви-

борів тощо – у них відсутні такі показники реального демократизму як непередбачуваність результатів виборів і можливість відсторонити від влади правлячу партію у результаті відносно чесних виборів.

Особливості демократичних переходів у країнах Вишеградської групи. Для аналізу особливостей трансформаційних перетворень постсоціалістичних Польщі, Угорщини та Чехословаччини (а потім – Чехії і Словаччини), необхідно чітко визначити, який тип політичного режиму був характерний для цих країн Центральної Європи на початковому етапі системних демократичних перетворень. Зауважимо, що у політичній науці виокремлюють два основні типи недемократичних політичних режимів: авторитарний і тоталітарний.

За умов тоталітаризму у політичній сфері відбувається абсолютна монополізація державної влади; в економічній сфері – існує виключно командно-адміністративний тип економіки; у соціальній сфері – домінування одного соціального класу на ідеологічній основі; в духовній сфері – монополія однієї ідеології.

Для авторитаризму у сфері політики є притаманним монополізм на державну владу з боку певної політичної сили; в економічній сфері – не виключається функціонування приватного сектору, але повністю підконтрольного державним структурам; у соціальній сфері – розподіл внутрішніх економічних ресурсів проводиться за критерієм прихильності до центральної влади; у духовній сфері – існує відносна політична свобода громадян, але якщо вона не загрожує політичному режиму.

Отже, досліджуючи політичні, економічні та культурницькі ознаки політичних режимів у Польщі, Угорщині та Чехословаччині напередодні переходу до демократії кінця 1980-х рр., можна зробити висновок, що для комуністичних країн був характерним саме авторитарний режим влади.

Визначаючи особливості трансформаційних перетворень в цільових країнах, важливо також з'ясувати історичні особливості становлення режимів у цьому регіоні після Другої світової війни, велику роль у становленні яких відіграв Радянський Союз. Тобто їх першою характерною ознакою була своєрідна штучність походження як таких, що не були сформовані, виходячи з внутрішньої логіки

розвитку суспільств, а, навпаки, створені під впливом зовнішньополітичних факторів. Тому комунізм як авторитарний метод правління та форма суспільної свідомості не зміг адаптуватися у суспільно-політичній сфері центральноєвропейських країн.

Антирежимні рухи 1956, 1968, 1979 – 1981 рр. у Польщі, антикомуністична революція 1956 р. в Угорщині, «Празька весна» 1968 р. у Чехословаччині свідчать, що суспільна свідомість громадян цих країн не сприймала комуністичні режими як органічні. Їх опорою був силовий та економічний тиск СРСР. Саме тому лібералізація зовнішньої політики Москви у період «перебудови» мала наслідком крах цих штучних політичних феноменів.

Додамо також, що для створення масової опори режиму відбувалося насильницьке приєднання соціал-демократичних партій до комуністичних, але це, в свою чергу, сприяло появі реформаторських ідей у їх середовищі.

Слід зауважити, що усі згадані вище країни належать до західнохристиянської (католицько-протестантської) цивілізації, у середовищі якої сформувалися ідеї гуманізму, лібералізму і представницької демократії. Для цих суспільств сенс трансформації полягав у поверненні до витоків своєї цивілізації. Саме цивілізаційний контекст зумовив певні політико-культурні традиції. Так, незважаючи на те що у довоєнний період демократичний режим був притаманним лише Чехословаччині, в усіх трьох функціонували інститути парламентаризму, місцевого самоврядування та багатопартійні системи за участі опозиційних партій. Треба також брати до уваги, що у період соціалізму у деяких з них збереглася багатопартійність. Це означає, що, незважаючи на фасадність ситуації, коли «союзницькі» партії були де-факто сателітами комуністичної, політична система зберігала у латентній формі структурні передумови для відновлення політичного плюралізму. Наприклад, авторитарний режим у Польщі зазнав краху внаслідок перших напіввільних парламентських виборів (червень 1989 р.), у яких брали участь опозиційні сили.

Зауважимо, що тоталітарні режими у цих країнах функціонували у період (орієнтовно) 1941 – 1951 рр., внаслідок чого формування свідомості старшого покоління громадян центральноєвропейського про-

стору відбулося в дототалітарний період. Таким чином, у цих країнах не відбулося культурного розриву з дототалітарним минулим.

Можна зробити висновок, що для системного аналізу демократичних транзитів у посткомуністичних Польщі, Угорщині, Чехословаччині слід використовувати порівняльну трифазову модель трансформації авторитарних режимів, яка включає три стадії: лібералізацію, демократизацію та консолідацію. При цьому, аналізуючи зміст переходів до демократії, слід враховувати ідеї щодо головних факторів транзиту Д. Растоу (національна єдність), А. Пшеворського (пакт між різними угрупованнями політичної еліти), З. Бжезинського (зовнішньополітичний фактор).

Серед об'єктивних чинників, що істотно впливають на траєкторію посткомуністичної трансформації, найбільш важливими слід вважати особливості її вихідної позиції (походження авторитарного режиму, термін його функціонування і ступінь авторитарності); структуру трансформаційного процесу (моністична чи бінарна); цивілізаційний контекст. Взаємодія цих чинників значною мірою зумовлює траєкторію трансформаційного процесу, проте жоден з них сам по собі не є детермінантом, а має корелятивний характер. На перебіг трансформацій діють також зовнішньополітичні чинники, особисті якості політичних лідерів, структура політичної еліти, однак їх вплив опосередковується особливостями політичної культури суспільства.

Емпіричний вимір трансформаційних процесів у країнах Центральної і Східної Європи (ЦСЄ). Для визначення особливостей трансформаційних процесів слід виокремити критерії, за допомогою яких можна скласти цілісну картину щодо ступеня демократичності країни у конкретний період розвитку. Йдеться про комплексні критерії демократизації, які лежать в основі моніторингових досліджень перехідних суспільств. Передусім це ступінь демократичності організації політичної системи, функціонування громадянського суспільства та загальні аспекти інсталяції основних засад демократії.

Загалом у політичній науці усю сукупність методів для вимірювання демократії та визначення рівня її розвитку можна об'єднати у три великі групи:

1. Об'єктивні методи, базовані на фіксації самої наявності конкретних атрибутів демократичних інституцій.

2. Методи, засновані на експертних оцінках рівня розвитку демократії та якості функціонування демократичних інституцій.

3. Методи, що спираються на оцінки населенням рівня розвитку та функціонування демократії та демократичних інституцій.

Одним із перших перелік необхідних вимог для існування демократії визначив Р. Даль у праці «Поліархія» (1971 р.). Він вважає, що про наявність демократії можна говорити, коли існують, як мінімум, такі інституції:

1) свобода утворення організацій і приєднання до них.

2) свобода вільно висловлювати свої думки.

3) свобода голосування.

4) виборність органів влади.

5) право політичних лідерів змагатися за підтримку і голоси на виборах.

6) альтернативні джерела інформації.

7) вільні та чесні вибори.

8) інституції, що змушують урядову політику залежати від голосів виборців та інших способів вираження їхніх преференцій.

Такий підхід, коли демократичність країни визначалася за існуванням у ній певних демократичних інститутів, можна класифікувати як *інституційний*. Він є найбільш поширеним і усталеним у світовій практиці.

Комплексну методологію та масштаб досліджуваних перехідних країн формують такі складові елементи:

1) емпіричні дослідження виміру рівня демократичності перехідних країн міжнародної неурядової організації *Freedom House* у рамках дослідницької моніторингової програми «*Nation in transit*»;

2) прикладні дослідження трансформаційних процесів Фонду Бертельсмана на емпіричній основі *Індексу Політичної Трансформації* (ПТТ).

У сфері прикладної порівняльної політології найбільш показовими вважаються моніторинги виміру рівня розвитку демократії міжнародною неурядовою організацією *Freedom House*. Починаючи з 1973 р., ця дослідницька організація проводить щорічний моніто-

ринг рівня демократії у світовому та регіональному масштабах. До дослідницьких моніторингових програм різних аспектів демократизації у світі (за відповідною хронологією моніторингу), що проводяться під егідою *Freedom House*, можна віднести:

- *Freedom on the Net* / «Свобода в Інтернеті» (2011 – 2015 pp.);
- *Freedom in the World* / «Свобода у світі» (1973 – 2015 pp.);
- *Freedom of the Press* / «Свобода преси» (1980 – 2015 pp.);
- *Nations in Transit* / «Перехідні країни» (1997 – 2015 pp.);
- *Countries at the Crossroads* / «Країни на роздоріжжі» (2004 – 2012 pp.);
- *Women's Rights in the Middle East and North Africa* / «Жіночі права у країнах Близького Сходу та Північної Африки» (2005 – 2010 pp.).

Аналізу трансформаційних процесів перехідних країн, включаючи країни Центральної Європи, присвячені дослідження, що здійснюються у рамках програми «*Nation in transit*». Сутність методології цього аналізу полягає у такому:

- у досліджуваній країні проводиться ряд соціологічних опитувань, на основі яких респонденти відповідають на сукупність фіксованих питань, однакових для громадян кожної країни;
- відповіді на кожне питання оцінюються у балах, а не у відсотках;
- питання формулюються таким чином, щоб визначити ступінь демократичності щодо семи критеріїв демократичності:
 - 1) рівень корупції;
 - 2) рівень розвитку громадянського суспільства;
 - 3) якість роботи органів центральної влади;
 - 4) ефективність місцевої влади;
 - 5) демократичність виборчого процесу;
 - 6) ступінь незалежності та ефективності судової системи;
 - 7) ступінь незалежності засобів масової інформації;
 - 8) кінцеві показники зводять до шкали оцінювання демократизації від 1 до 7. Показник 1 означає найбільший ступінь демократичності, показник 7 – найменший;
- 9) на основі загального індексу демократизації країни, який формується в результаті суми семи показників, всі досліджувані країни групуються за ступенем демократичності політичного режиму.

Слід відзначити, що загальна методологія обрахунку дещо корегувалась, що позначилось на кількості досліджуваних індикаторів: моніторинги 1997 – 2004 рр. (6 критеріїв демократизації) – рівень демократичності органів державної влади та місцевого самоврядування позначається загальним індикатором «управління»; моніторинги 2005 – 2015 рр. (7 критеріїв демократизації) – індикатор «управління» деталізується двома автономними показниками: «національне врядування» та «місцеве врядування»;

Типологія політичних режимів перехідних країн (за величиною підсумкового індексу демократизації):

- 1) консолідована демократія (шкала: 1,0 – 2,99);
- 2) напівконсолідована демократія (3,0 – 3,99);
- 3) перехідне управління/гібридний режим (4,0 – 4,99);
- 4) напівконсолідований авторитарний режим (5,0 – 5,99);
- 5) консолідований авторитарний режим (6,0 – 7,0).

У 1977 р. у Німеччині було засновано дослідницький Фонд Бертельсмана, який на сучасному етапі займається проектними дослідженнями у сфері трансформації політико-економічних систем світу.

Кількісними показниками досліджень світових тенденцій трансформації є емпіричне індексування, що включає системні показники динамічного розвитку країни: емпіричні змінні політичної та економічної трансформації, рівень демократичної трансформації державного управління. Оптимальним кількісним засобом для обрахунку рівня демократичності політичних інститутів транзитивних країн є емпірична методологія ППТ.

Сутність методології цього аналізу полягає у наступному:

- в основі формування Індексу знаходиться емпіричний рейтинг, який формується на основі експертних оцінок та результатів соціологічних досліджень;
- головний емпіричний вимір ППТ полягає в кількісному розрахунку стану політичної демократії у країні і розробці загального показника за останні декілька років (у середньому часова вибірка складає 2 – 3 роки, щоб визначити динамічні властивості розвитку країни);

- дослідження проводились, починаючи з 1998 р., і періодично оприлюднювались у формі колективних дослідницьких есе;
- кожний емпіричний моніторинг охоплює понад 100 досліджуваних країн, за кількісними результатами Індексу країни ранжуються у світовому рейтингу успіхів демократичної трансформації політичних інститутів.

Критеріями демократизації, які складають підсумковий Індекс Політичної Трансформації, є:

- 1) суверенність;
- 2) політична участь;
- 3) верховенство закону;
- 4) стабільність демократичних інститутів;
- 5) політична та соціальна інтеграція.

Кожний критерій обраховується окремо і розміщується на числовій шкалі – від 0 до 10, причому 10 – максимальний показник демократизації, 0 – мінімальний. Індекс Політичної Трансформації вираховується як середнє арифметичне всіх індикаторів. У підсумку за числовим значенням Індексу країна входить до конкретної групи з відповідним політичним режимом.

Типологія політичних режимів транзитивних країн (за величиною підсумкового Індексу Політичної Трансформації):

- 1) *консолідована демократія* (шкала: 10,0 – 8,00);
- 2) *неповна демократія* (7,99 – 6,00);
- 3) *суттєво неповна демократія* (5,99 – 4,00);
- 4) *обмежена демократія* (4 > – переважає експертна оцінка);
- 5) *стабільний авторитаризм* (3,99 – 0,0).

Висновки

Одним із способів класифікації сучасних демократичних суспільств є поділ їх на «вільні країни» (ліберальні демократії), принципи організації яких наведені вище, а демократичні інститути є стійкими й розвиненими, та країни з неповною, або електоральною демократією, де участь громадян у політичному процесі обмежена лише виборами.

Виокремлюють також псевдодемократії, в яких не досягнуто навіть мінімального рівня демократії. За наявності формальних атри-

бутів демократії – конституції, легально діючих опозиційних партій, виборів тощо – у них відсутні такі показники реального демократизму, як непередбачуваність результатів виборів і можливість відсторонити від влади правлячу партію у результаті відносно чесних виборів.

Демократичний перехід (транзит) визначається як процес, що охоплює період між початком змін і подальшим розпадом одного типу консолідованого режиму й утворенням на його місці іншого типу консолідованого режиму. Варто зазначити, що термін «демократичний перехід» є більш нейтральним порівняно з поняттям «перехід до демократії». Адже останній вказує на кінцеву мету процесу транзиту – встановлення демократії, а перший наголошує, що в результаті політичних перетворень консолідована демократія може бути й не встановлена.

Також, якщо розуміти транзит як процес системної трансформації основних сфер суспільства та держави в цілому, то політична трансформація є основною складовою транзиту, охоплюючи якісні зміни інституціональних та процедурних механізмів функціонування політичної системи.

У сучасній транзитології домінують два основні підходи до інтерпретації умов формування демократичних систем та інститутів: структурний (Г. Алмонд, С. Верба, С. Ліпсет) та процедурний (Х. Лінц, А. Степан, А. Пшеворський, Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер).

Аналіз демократичного транзиту в реальній політичній практиці повинен базуватись на загальновизнаних теоріях переходу, якими є теорії переходу Д. Растоу, А. Пшеворського, З. Бжезинського.

Серед об'єктивних чинників, що істотно впливають на траєкторію посткомуністичної трансформації, найбільш важливими слід вважати особливості її вихідної позиції (походження авторитарного режиму, термін його функціонування і ступінь авторитарності); структуру трансформаційного процесу (моністична чи бінарна); цивілізаційний контекст. Особливістю демократичного транзиту в постсоціалістичних країнах є те, що, на відміну від «класичних» поставторитарних транзитів, тут доводилося вирішувати проблему одночасного реформування політичної та економічної

сфер. І хоча обидві цілі підкріплюють одна одну – демократизація сприяє просуванню до ринку, ринок створює економічну і соціальну базу демократії, у той же час однакова реалізація цих двох завдань створює взаємні перешкоди. Порівняльний аналіз свідчить, що для успішних демократичних транзитів характерні в першу чергу послідовна політична демократизація, побудова і закріплення ефективних демократичних інститутів, а потім створення системи соціальних гарантій і посередницьких інститутів між державою і ринком.

У той же час практика показує, що в державах, де відбулася успішна демократизація, вона підкорялася визначеній логіці послідовності дій і подій. Трансформація тоталітарно-авторитарних режимів в демократичні у країнах ЦСЄ пройшла через три класичні етапи: підготовчий (лібералізація), етап прийняття рішень (встановлення демократії) та фазу адаптації (консолідації або утвердження демократії). Головна особливість цієї моделі – заданість результату переходу: як єдино можливий кінцевий пункт суспільно-політичних трансформацій розглядається встановлення демократичного режиму. Тобто перехід у рамках цієї моделі є лише «переходом до демократії», а не до будь-яких інших режимів.

В основі методології емпіричного аналізу трансформаційних процесів знаходяться результати соціологічних досліджень щодо позитивного або негативного сприйняття громадянами перехідної країни норм і цінностей демократії, експертні оцінка та рекомендації рівня політичної трансформації країни/групи країн. Серед спектру емпіричних досліджень, доцільним є використання індексів демократизації *Freedom House* за моніторинговою програмою «*Nations in Transit*» та Індексу Політичної Трансформації Фонду Бертельсмана. Методологія вказаних дослідницьких центрів має компаративний характер і передбачає найбільш повне поєднання критеріїв дослідження трансформації суспільно-політичної сфери.

Рекомендована література

1. Ашимбаев М. Политический транзит : от глобального к национальному измерению / М. Ашимбаев. – Астана : Ел Орда, 2002. – 304 с.
2. Гаденіус Е. Тривалість демократії: інституційні чинники на проти-вагу соціоекономічним / Е. Гаденіус / Визначення і вимірювання де-мократії / За ред. Д. Бітем ; пер. з англ. Г. Хомечко. – Львів : Літопис, 2005. – С. 94 – 128.
3. Гельман В. Постсоветские политические трансформации / В. Гель-ман // Политические исследования. – 2001. – № 1. – С. 15 – 29.
4. Глобальне відродження демократії / За ред. Ларрі Даймонда та Мар-ка Ф. Платтнера ; [Наук. ред. та передмова Є. Виноградова] ; пер. з англ. С. Чучман, В. Лебедева, І. Малюги та Є. Виноградова. – Львів : Ахіл, 2004. – 478 с.
5. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль / Пер. с англ. М. Ильина. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2003. – 576 с.
6. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации / Л. Дай-монд // Политические исследования. – 1999. – № 1. – С. 10 – 25.
7. Карл Т. Пути перехода от авторитаризма к демократии в Латинской Америке, Южной и Восточной Европе / Т. Карл, Ф. Шмиттер // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 1. – С. 29 – 46.
8. Карл Т. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размыш-ления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций / Т. Карл, Ф. Шмиттер // Полис. – 2004. – № 4. – С. 6 – 27.
9. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / Т. Карозерс // Политичес-кая наука. – 2003. – № 2. – С. 42 – 65.
10. Книги Единой Жизни. На гранях истории. – Чернівці, 2011. – 610 с.
11. Мадатов А. Пространственно-временные измерения демократии / А. Мадатов // Общественные науки и современность. – 1998. – № 1. – С. 60 – 70.
12. Макаренко Б. Посткоммунистические страны: некоторые итоги транс-формации / Б. Макаренко // Политика. – 2008. – № 2. – С. 105 – 124.
13. Мельвиль А. Демократические транзиты: теоретико-методологи-ческие и прикладные аспекты / Андрей Мельвиль. – М. : Москов-ский общественный научный фонд, 1999. – 106 с.

14. Мошелков Е. Н. Исторический процесс в свете теории длинных волн [Электронный ресурс] / Е. Н. Мошелков. – Режим доступа: http://www.polisportal.ru/index.php?page_id=116
15. Оценка уровня развития демократии: основы общей схемы Международного института демократии и содействия выборам [Электронный ресурс] // International Idea: supporting democracy worldwide (The International Institute for Democracy and Electoral Assistance). – Режим доступа : [http:// www.idea.int/](http://www.idea.int/)
16. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз / А.С. Романюк, В.С. Литвин, Н.В. Панчак-Бялоблוצька. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – 364 с.
17. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский. – М. : РОССПЭН, 2000. – 320 с.
18. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5 – 15.
19. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи : Монографія / А. Романюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 391 с.
20. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 35 – 50.
21. Романюк О. «Кінець транзитології» чи криза її первинної парадигми / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 3 – 15.
22. Сморгунув Л. Современная сравнительная политология : Учебник / Л. Сморгунув. – М. : РОССПЭН, 2002. – 472 с.
23. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : 2004. – 588 с.
24. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М., 2003. – 603 с.
25. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX ст. / С. Хантингтон. – М., 2003. – 368 с.
26. Херпфер К. Новый индекс демократии. Демократизация общественности в пятнадцати государствах Центральной и Восточной Европы (1991–1998) / К. Херпфер // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 123 – 150.
27. Центральноевропейские страны на рубеже XX – XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. – М. : Новый хронограф, 2003. – 256 с.

28. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века : В 3 т. – Т. 3. – Ч. 1 : Трансформации 90-х годов / Отв. ред. С.П. Глинкина. – М. : Наука, 2002. – 464 с.
29. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века : В 3 т. – Т. 3. – Ч. 2 : Трансформации 90-х годов / Отв. ред. С.П. Глинкина. – М. : Наука, 2002. – 464 с.
30. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С. 28 – 52.

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Що таке демократизація: один із альтернативних шляхів розвитку чи головний напрям розвитку людської цивілізації?
2. Поясніть різницю між поняттями «демократичний перехід» та «перехід до демократії».
3. Яким є співвідношення між поняттями «демократичний перехід» і «трансформація»?
4. Чому «демократичні переходи» у деяких випадках залишаються незавершеними?
5. Модернізація і демократизація: загальне і особливе.
6. У чому полягає сутність консолідації демократії?
7. Що таке електоральна демократія? Чим вона відрізняється від консолідованої ліберальної демократії?
8. Які існують моделі переходу до демократії?
9. Які фактори є основними у кожній із основних моделей переходу?
10. Охарактеризуйте особливості демократичних переходів у країнах Вишеградської групи.

РОЗДІЛ 2

Передумови лібералізації недемократичних політичних режимів у країнах Центральної Європи

*Наталія Марадик,
Євгеній Гайданка, Єва Кіш,
Микола Палінчак, Антоніна Стряпко*

Політичні зміни, що були започатковані в країнах Центральної Європи у другій половині 1980-х років, мали наслідком дезінтеграцію системи планової економіки, централізованого управління, занепад комуністичної ідеології. Швидка руйнація політичних режимів, які склалися і у багатьох випадках зазнавали несуттєвих видозмін після Другої світової війни, була зумовлена комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників, з'ясування яких становить основне завдання даного розділу.

Зміни, що відбулися у середовищі центральноєвропейських суспільств і зміст яких визначається, залежно від концептуального контексту, як *«революція»*, *«демократизація»* чи *«трансформації»*, не стали несподіванкою для багатьох сучасників. Так, зокрема, П. Махонін зауважив, що «трансформація – це своєрідне продовження національного, державного та європейсько-регіонального історичного розвитку співтовариств Центральної та Східної Європи, яке включає попередню історію слов'янських народів». Більше того,

упродовж післявоєнного періоду локальні економічні і пов'язані з ними політичні кризи періодично виникали у тій або іншій країні Центральної Європи. У цьому контексті можна погодитися з тезою Ю. Юрійчука, який стверджує, що до причин внутрішньої нестабільності можна одночасно віднести суб'єктивні помилки керівництва комуністичних партій і системні суперечності, що були об'єктивно закладені у суспільній моделі, яка була насаджена у регіоні.

У будь-якому разі можна з впевненістю стверджувати, що криза «реального соціалізму» мала регіональний масштаб. Про це свідчать спільні витоки, хронологічна синхронність та відносна схожість і взаємопов'язаність процесів, що охопили Центральну Європу наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Політичні трансформації були підготовлені процесом визрівання елементів громадянського суспільства, які сформувалися у другій половині XX століття чи збереглися з довоєнних часів навіть в умовах тоталітаризму та авторитаризму. Їх основним вектором був перехід до демократії як політичної системи, заснованої на духовному, економічному та політичному плюралізмі, повазі до прав і свобод громадянина й взаємній толерантності. Немалу роль відіграли зовнішні фактори: процес «перебудови» в СРСР, який був, у тому числі, зумовлений західним тиском, економічною конкуренцією, поширенням західного способу життя, особистістю Папи Римського Іоанна Павла II.

Як вже було вказано, для характеристики змін, які відбулися у регіоні, вчені подекуди використовують термін «демократичні революції», який водночас уточнюють у форматах «оксамитової» («ніжної») чи «переговорної» революції. Суттєвої різниці між ними немає, однак прийнято вважати, що для характеристики перетворень у Чехословаччині, Болгарії та Сербії доцільнішим є застосування терміна «оксамитова революція». Адже, незважаючи на те, що переговорний потенціал у цих країнах також використовувався, основну роль у лібералізації недемократичних режимів відіграв неозброєний «тиск вулиці» – велика кількість мітингів та демонстрацій, – яким комуністична влада або не наважилася протистояти, або ж не мала відповідних силових ресурсів для їх насильницького розгону. Водночас, в Угорщині та Польщі перехід до нової політичної системи

відбувався саме у переговорному форматі, а роль масових акцій протесту саме наприкінці 1980-х років була другорядною.

Проте, незважаючи на наявність багатьох спільних елементів у трансформаційних процесах, кожна з країн мала свої специфічні риси, зумовлені національними особливостями соціально-економічного і політичного розвитку до і після Другої світової війни, відносинами із Радянським Союзом та західними державами у другій половині XX століття.

Республіка Польща

Визначаючи специфіку післявоєнного розвитку Польщі, необхідно наголосити на значній трансформації системи владних відносин та суспільних інститутів у цей період: від класичного тоталітарного режиму радянсько-сталінської моделі (кінець 1940-х – 1970-ті рр.) до закріплення авторитарних принципів управління (1970 – 1980-ті рр.). Найбільше значення для старту демократичного транзиту мали події на початку 1980-х рр., коли сформувався прецедент впливу громадянського суспільства на політичні рішення комуністичної влади, а у подальшому – на радикальний та динамічний характер перетворень, які мали місце у цій країні наприкінці цього десятиліття.

Аналіз передумов політичної трансформації необхідно розпочати з процедурно-інституційних ознак політичної системи Польської Народної Республіки (ПНР), яка склалася у результаті експорту радянської моделі соціалізму.

1. Центральним елементом політичної системи у Польщі була ***Польська об'єднана робітнича партія (ПОРП)***, яка де-факто реалізовувала управлінську функцію держави, контролюючи політичне та соціальне життя. Можна стверджувати, що політичні інститути – держава та партія – втратили сутнісну окремішність та специфіку повноважень у цій країні.

2. У системі державних інститутів був порушений принцип розподілу влади, зокрема виконавчих функцій. Відповідно до конституційних положень, законодавча влада належала Сейму (парламенту), виконавча – уряду, а також місцевим радам, які існували, згідно з адміністративно-територіальним поділом, на рівні воєводств

та гмін. Однак, як демонструвала політична практика, всі важливі політико-управлінські рішення приймалися Центральним комітетом ПОРП та партійним апаратом на місцях.

3. У країні сформувалася система партії-гегемона (варіант однопартійної системи), оскільки альтернативні, з формальної точки зору, політичні сили – Об'єднана селянська партія (ОСП) та Демократична партія (ДемП) – здійснювали свою діяльність у політико-ідеологічному форматі ПОРП. У 1977 р. до Конституції ПНР були внесені поправки, відповідно до яких закріплювалось положення про керівну та спрямовуючу роль цієї партії.

4. Формальний характер управлінських повноважень парламенту. При прийнятті законодавчих рішень Сейм беззаперечно підпорядковувався політичним рекомендаціям верхівки ПОРП, а у його складі теж домінували комуністи. Відповідно до політичної традиції, ПОРП відводилось понад 50% місць, ОСП – близько 25%, ДемП – 8 – 10%, інші депутати були безпартійними.

5. Домінування представників ПОРП у системі розподілу повноважень вищих державних органів влади. З формальної точки зору Сейм призначав уряд та його голову. Однак на практиці рішення щодо складу та керівника уряду приймалися на засіданнях Політбюро Центрального комітету ПОРП. Відповідно, контроль за діяльністю уряду здійснювався апаратом комуністичної партії Польщі.

У цілому, політичний режим ПНР до кінця 1960-х рр. відповідав класичним ознакам *тоталітаризму*, зокрема зберігалась монополія на державну владу з боку вищого керівництва ПОРП.

Водночас, у другій половині 1960-х рр. у середовищі ПОРП почала формуватися внутрішня опозиція. Політична група на чолі з Р. Замбровським і С. Сташевським обстоювала потребу лібералізації політичного та економічного життя. Однак решта лідерів цієї політичної сили були прихильниками виключно економічної модернізації країни без запровадження політичних змін (Є. Герек) або ж прибічниками націонал-патріотичних переконань (М. Мочар).

Глибока економічна криза 1970 р. та ротація комуністичної політичної еліти (першим секретарем ЦК ПОРП став поміркований у прийнятті рішень Є. Герек) привели до того, що у період

1971 – 1978 рр. політична сфера Польщі була частково лібералізована. Зокрема, були створені інституційні умови для активізації громадсько-політичних організацій, зокрема:

1. Упродовж 1970-х рр. активно розвивався «самвидав», включаючи створення незалежного видавництва «Нова», завдяки функціонуванню якого вже наприкінці того десятиліття «щомісячний тираж незалежних газет і журналів склав 30 тис екземплярів».

2. У вересні 1976 р. було сформовано Комітет захисту робітників (КЗР), який надавав фінансову допомогу репресованим владою робітникам.

3. У липні 1977 р. була оголошена амністія політичним в'язням: у результаті КЗР був реорганізований у Комітет громадського захисту (КГЗ) із відповідними функціями.

4. У 1978 р. у м. Гданськ були сформовані опозиційні режиму спілки, а саме: Рух захисту прав людини і громадянина, Конференція незалежної Польщі, Рух молоді Польщі.

5. Ключовою подією у контексті формування передумов політичних трансформацій стало створення 17 грудня 1980 р. у м. Гданськ **незалежної профспілки «Солідарність»**. Про її опозиційний характер свідчить вже зміст Статуту, відповідно до якого «профспілка є незалежною від органів державної адміністрації та політичних організацій». 24 жовтня 1981 р. «Солідарність» на чолі з Л. Валенсою була зареєстрована Верховним судом ПНР і стала першою офіційно визнаною польською комуністичною владою опозиційною громадською організацією.

Поступово «Солідарність» трансформувалася в опозиційний суспільно-політичний рух: так, у прийнятій програмі діяльності було наголошено, що «суспільне життя у Польщі вимагає комплексних реформ, які мають забезпечити самоуправління, демократію і плюралізм». Розгортання опозиційної діяльності відбувалося і завдяки суттєвій фінансовій допомозі, яка надходила в основному зі США та країн Західної Європи.

Після появи добре організованої і масової опозиційної сили ПОРП поступово почала втрачати свій монопольний вплив у польському суспільстві. У її середовищі сформувалися дві політичні

групи: *консерватори*, які обстоювали авторитарні методи управління, та *реформатори* – прихильники поступового оновлення соціалістичної системи на основі домовленостей з опозицією. Врешті-решт, ПОРП не вдалося укласти політичну угоду з «Солідарністю», що відбулося на фоні погіршення взаємовідносин з Радянським Союзом, який негативно оцінював політичну ситуацію у Польщі. Ці обставини, а також ускладнення економічної ситуації в країні мали наслідком запровадження першим секретарем ЦК ПОРП В. Ярузельським військового стану. Діяльність «Солідарності» була заборонена, а роль решти громадсько-політичних сил – маргіналізовано.

Криза 1980 – 1981 рр. мала наслідком насамперед, формування масової суспільної опозиції авторитарному режиму, активна частина якої діяла у підпіллі та в еміграції. Основними методами протистояння режиму стали видавнича, просвітницько-освітня та культурна діяльність.

Суттєву роль у розгортанні кризи 1980-х років відіграли *економічні фактори*, як і у випадках інших загострень соціально-політичної ситуації, які мали місце у Польщі упродовж попередніх десятиліть. Зокрема, зовнішні фінансові зобов'язання країни призвели до зростання інфляції та стали стимулом для робітничих страйків, що розгорнулися влітку 1980 р. і охопили близько 1,2 млн зайнятого населення.

Лібералізації польського суспільства сприяв також певний *ступінь свободи, який зберігся у сфері культури і науки* навіть за умов політичного тоталітаризму і авторитаризму. В. Ярузельський зазначав, що комуністичний режим у Польщі «був дірявий як решето». Ще одним важливим фактором відлиги стали історичні традиції: відносна незалежність університетів та академічного середовища, існування приватного сектору в економіці. Численна польська діаспора (близько 10 млн осіб) активно лобювала польські інтереси у владних колах Франції, США, Канади.

До національної специфіки Польщі у започаткуванні політичних трансформацій можна віднести роль, яку відіграла у суспільній консолідації *католицька церква* і взагалі католицизм як соціально-

духовне явище. Є підстави стверджувати, що церква у період розбудови «реального соціалізму» сприяла об'єднанню релігійних вірувань із національною ідентифікацією поляків на основі історичних традицій народу. Польський католицизм став своєрідним центром формування громадянського суспільства, оскільки «не дозволив загнати себе комуністичною владою в «церковне гетто». Зокрема, після обрання у 1978 р. краківського кардинала К. Войтили Папою Римським Іоанном Павлом II опозиційні настрої віруючої частини суспільства щодо політичного режиму ще більше зміцнилися, чому сприяли візити понтифіка у 1979, 1983 і 1987 рр.

Важливим фактором лібералізації суспільства у ПНР стали відкриті виступи творчої інтелігенції проти обраного шляху розвитку держави, яка, в тому числі, обстоювала необхідність модернізації країни за рахунок проведення ефективних політико-економічних реформ. Оскільки центральна влада зазвичай не сприймала реформаторські пропозиції, це лише підсилювало антикомуністичні настрої в суспільстві. Якщо до кінця 1970-х рр. суспільно-політичне життя у Польщі перебувало під контролем комуністичної пропаганди, яка передбачала, в тому числі, інформаційну цензуру, то вже на початку наступного десятиліття вперше у середовищі центрально-європейських країн були створені організації з контролю за дотриманням громадянських прав і свобод: Головний Адміністративний Суд, Державний Суд, Конституційний Суд.

Усі ці факти демонстрували започаткування процесу формування дієвого громадянського суспільства у Польщі. Окрім того, після офіційної заборони «Солідарності» на початку 1980-х рр. виникли інші профспілки для захисту групових інтересів. Також лише у 1982 – 1985 рр. у польському підпіллі було видано 17 тис. газет і журналів, 1,8 тис. опозиційних книг.

Таким чином, поява та активізація у комуністичній Польщі опозиційних громадських організацій, зокрема профспілки «Солідарність», обрання поляка К. Войтили Папою Римським Іоаном Павлом II сформувало передумови для лібералізації її політичного режиму. Цей процес також супроводжувався кризою легітимності польського авторитаризму, яка була стимульована вже згаданими

економічними проблемами кінця 1970-х – початку 1980-х рр. Комуністична еліта, практично не володіючи ресурсами для подолання системної кризи, підживляла довіру населення до себе.

Важливим фактором започаткування у ПНР процесу лібералізації, а в подальшому – і демократизації, став також крах зовнішньої легітимності авторитаризму. Незважаючи на свою економічну і політичну залежність від Організації Варшавського договору (ОВД) та Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), на початку 1980-х рр. Польща поступово розширила межі автономії зовнішньої політики всередині «соціалістичного табору». А з початком радянської перебудови в середині 1980-х рр. зовнішньополітичний диктат Москви взагалі ослабився.

Формальною датою початку процесу лібералізації у ПНР слід вважати IX Надзвичайний з'їзд ЦК ПОРП у липні 1981 р., на якому була прийнята стратегія виходу з системної кризи, яка складалася з трьох напрямів:

- 1) поступова демократизація суспільства;
- 2) узгодження пріоритетів державної політики з усіма групами польського суспільства;
- 3) дотримання конституційних принципів реалізації державної влади.

Водночас, збереження політико-владної монополії ПОРП не сприяло практичному втіленню цієї програми. Зокрема, у 1981 р. так і не відбулися політичні переговори між ПОРП і «Солідарністю». Основними причинами неможливості досягнення компромісу між владою і опозицією стали:

- внутрішньопартійні: домінування всередині ПОРП прихильників авторитарних методів управління (консерваторів). Реформаторам вдалося зміцнити свої позиції лише у другій половині 1980-х рр.;
- внутрішньополітичні: радикальність настроїв опозиції щодо ПОРП: «у суспільстві перемогли радикальні і навіть авантюрні елементи опозиції, які відкидали будь-які переговори»;
- зовнішньополітичні: суттєвий вплив СРСР та його сателітів на політико-економічні процеси в ПНР у рамках єдиної соціалістичної співдружності.

Враховуючи ці обставини, період із кінця 1981 р. і аж до 1986 р. характеризувався своєрідним суспільно-політичним застоєм і, відповідно, згортанням розпочатих ліберальних реформ. Лише навесні 1986 р. розпочались реальні кроки щодо зменшення соціальної напруги – були звільнені всі політичні в'язні та легалізовані опозиційні засоби масової інформації.

Логічним наслідком дії цих чинників було започаткування «круглого столу» між комуністичною владою та опозицією у лютому 1989 р. Сторони переговорів розпочинали засідання із різними цілями: представники ПОРП дотримувалися позиції про потребу:

1) збереження «Солідарності» як профспілки на противагу набутому де-факто статусу громадсько-політичної сили;

2) здійснення ліберальних реформ у політичній і суспільній сферах;

3) проведення виборів у Сейм на альтернативній основі, що привело б до формування плюралістичного парламенту та уряду на основі принципів широкої коаліції. Разом із тим, проведення цих реформ мало забезпечувати «непорушність соціалістичних основ держави».

У свою чергу, опозиція на чолі з Л. Валенсою наполягала, насамперед, на необхідності ліквідації монополії ПОРП на владу та легалізацію опозиції. Обговорення важливих питань між правлячою партією та представниками «Солідарності» велося за трьома напрямками: профспілковий плюралізм; економіка і соціальна політика; політичні реформи.

Основним результатом переговорів було підписання домовленостей, які передбачали поступове здійснення політичних та економічних реформ у рамках моделі модернізованого демократичного соціалізму. Основними напрямками трансформації політичної системи Польщі було визначено:

1. Запровадження принципів політичного плюралізму:

- свободи слова;
- демократичного порядку формування всіх органів державної влади;
- розбудови ефективних та автономних органів місцевого самоврядування;
- незалежності судів від політики.

2. Визнання права політичної опозиції на легальну діяльність, демократизація всіх рівнів державного управління шляхом ефективного конституційного поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

3. Становлення інститутів демократичного парламентаризму, зокрема, створення нової палати парламенту – Сенату, вибори до якого оголошувались такими, що повинні відбутися на основі демократичних принципів. Водночас, відповідно до домовленостей, запровадження принципу квот засвідчувало про прагнення досягти штучного політичного балансу: 38% місць відводились ПОРП, а разом із союзницькими партіями (ОСП та ДемП) – 65%. Вільні вибори були оголошені лише на 35% місць.

4. Запровадження посади Президента із значними повноваженнями, на яку було вирішено призначити В. Ярузельського.

До інших важливих рішень «круглого столу» слід віднести реєстрацію Верховним судом «Солідарності», тобто легалізацію опозиції, що відбулося 20 травня 1989 р., а також призначення парламентських виборів на 4 і 18 червня того ж року.

Таким чином, на етапі лібералізації політичної системи ПНР було досягнуто суттєвих результатів у сфері запровадження політичного плюралізму, реформування форм та принципів функціонування політичних інститутів. Разом із тим, зберігалось домінування комуністичної ПОРП у владних структурах.

Угорщина

Політичний режим в Угорщині до середини 1950-х рр. можна характеризувати як *класичний тоталітаризм*, однак революційні події 1956 року, зокрема інтервенція Радянської армії, змусили комуністичну партократію шукати нові форми легітимності, зокрема такі, які би не спиралися виключно на насильство. Керівництво Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) дотримувалося переконання, що соціально-політичні проблеми можна вирішити економічними засобами, що знайшло прояв у прийнятті нової концепції соціально-економічного розвитку Угорщини та здійснення економічної реформи. Її здійснення сприяло формуванню кращих

– серед інших країн «соціалістичного табору» – умов щодо подальшого розвитку ринкової економіки та політичної лібералізації.

Упродовж 1960 – 1980-х рр. в Угорщині функціонував так званий *«кадаризм»*, який можна класифікувати як *лібералізовану модель авторитаризму*, що була радикально відмінною від політичних режимів, які склалися в інших країнах «соціалістичного табору». Характерними ознаками цієї системи були:

1) створення системи узгодження інтересів між різними групами у середовищі УСРП на основі досягнення взаємних компромісів, що також мало наслідком непослідовність у проведенні реформ;

2) широке розповсюдження внаслідок лібералізації господарської сфери так званої «другої» економіки, завдяки якій переважна більшість громадян Угорщини змогла підтримувати задовільний рівень добробуту, що сприяло послабленню напруги у суспільстві;

3) часткова демократизація стилю й методів партійно-державного управління, що сприяло формуванню нових структурних елементів угорського суспільства.

Водночас, незважаючи на ліберальні елементи у системі «кадаризму», основною причиною системної економічної і соціально-політичної кризи, яка в Угорщині, подібно до інших країн Центральної Європи, розгорнулася у 1980-х роках, була неефективність радянської моделі соціалізму, що була нав'язана СРСР у другій половині 1940-х рр.

Окрім того, на початку 1970-х рр. правляча УСРП, бажаючи посилити монопольний вплив на владу, почала згортати політику реформ, яка розпочалася після революції 1956 р., по суті, уповільнюючи економічний розвиток країни. Такому курсу сприяла і негативна реакція керівництва Радянського Союзу на процеси лібералізації у регіоні. Всі ці обставини сприяли формуванню кризових явищ в економіці у 1970-х рр., які упродовж наступного десятиліття набули вже системного характеру. Водночас, керівництво УСРП визначало своєю метою збереження рівня життя громадян, який був досягнутий у реформаторський період, а це вимагало зміни стратегії соціально-економічного розвитку країни.

Зважаючи на цей виклик, ідеологія УСРП вже наприкінці 1980-х рр. почала характеризуватися значним еклектизмом, що

було зумовлено бажанням її проводу пристосуватися до нових соціально-політичних та економічних умов. Подібно до Польщі, станом на 1988 р. у середовищі партійно-державної еліти конкурували дві групи – *консерватори* і *реформатори*, і саме вплив останніх (Р. Нерш, І. Пожгаї, М. Немет) почав посилюватися у цей період.

Незважаючи на існуючі внутрішні розбіжності, головною метою УСРП було збереження монопольного впливу на владу. Однак формування так званої «кризи довіри» угорського суспільства до владної верхівки, зумовленої невдоволенням її політичним курсом та персональним складом, мало наслідком делегітимізацію лібералізованої моделі авторитарного режиму.

Водночас саме в Угорщині соціальні передумови для здійснення системної трансформації у латентній формі почали формуватися ще в 1960-х роках. Політика часткової лібералізації, започаткована у цей період, сприяла відродженню приватного підприємництва, а також загальному підвищенню попиту на висококваліфікованих спеціалістів. За умов відсутності реальних ринкових перетворень в економіці, зростала вже згадана «друга» економіка, яка розвивалася в офіційному і неофіційному форматах, і в якій брала участь значна кількість населення країни.

Особливістю розвитку всіх країн Центральної Європи у післявоєнний період було відтворення інтелігенції на ідеологічній основі. Ця група формувалася за «класовим принципом», переважно за рахунок представників робітників і селянства, що означало її соціальну відкритість. Водночас ця характеристика сприяла нівелюванню загального рівня культури цієї групи. Станом на 1983 рік 41,6% керівного складу закладів культури були вихідцями із робітничого класу. Незважаючи на це, до основних передумов трансформаційних процесів в Угорщині необхідно віднести дві тенденції її суспільного розвитку, зокрема у 1960 – 1980-х рр.: залучення частини інтелігенції до управління країною через входження до складу партійної номенклатури, що у майбутньому визначило її політичний вплив; творення саме інтелігенцією політичної та моральної опозиції політичному режиму.

До інших причин демократичної трансформації кінця 1980-х – початку 1990-х рр. можна віднести також особливості процесу по-

літичної соціалізації угорців та формування певного типу політичної культури, який, у контексті складання організованої опозиції, можна поділити на декілька етапів.

Перший етап – друга половина 1950-х рр. – можна характеризувати як «пасивний», адже після подій 1956 р. політична апатія була визначальною ознакою угорського суспільства, чому сприяла політика УСРП щодо недопущення обговорення будь-яких суспільно-політичних альтернатив.

Для **другого етапу** – 1960 – 1970-і рр. – були притаманними такі ознаки: активне пристосування партійно-державного керівництва до нових соціально-економічних умов, що мало прояв у наданні амністії учасникам революції 1956 року; найбільша відкритість з-поміж інших країн «соціалістичного табору» у контактах із Заходом, що сприяло освітній та трудовій міграції угорців, розвитку туризму в «капіталістичні країни»; лібералізація культурної політики; проведення економічної реформи і формування «другої» економіки.

У цей період також відбулося формування нових неурядових організацій, які стали «прообразом» складання автономного громадянського суспільства. Водночас інституалізація цих структур ускладнювалася через недостатній рівень легітимізації у середовищі політичної еліти і, одночасно, пересічних громадян, зокрема у 1980-х роках, коли вони обстоювали право брати реальну участь у політичному процесі. При тім, політика лібералізації, що здійснювалася в Угорщині, мала наслідком менш активне протистояння політичному режиму у порівнянні, зокрема, з Польщею, де незалежні суспільно-політичні рухи були більш масштабними і ефективними.

І, нарешті, **третій етап політичної соціалізації** в Угорщині розпочався наприкінці 1980-х рр., коли альтернативні моделі соціально-економічного і політичного розвитку почали відкрито обговорюватися реформаторським крилом УСРП, а структури громадянського суспільства у відкритій формі артикулювали своє бачення майбутнього країни та вимоги до влади.

Про цю тенденцію свідчило створення рухів, які вимагали свободи інформації, захисту прав людини, підтримували чехословацьку «Хартію-77» та польську «Солідарність», а також поширення ме-

режі альтернативних культурних об'єднань. Подібно до інших центральноєвропейських країн, в Угорщині набуло поширення явище «самвидаву», функціонування так званих «вільних університетів».

Усі ці зміни сприяли інституалізації опозиції в країні, яка, незважаючи на відсутність такої масової підтримки, як, наприклад, у Польщі, була спроможною протистояти недемократичному режиму, принаймні у моральній площині, у сферах літератури й мистецтва. Своєрідним майданчиком для відродження та згуртування угорської опозиції стали неурядові організації та громадські рухи, а стимулом для активізації – діяльність подібних структур у Польщі та Чехословаччині.

Слід зазначити, що упродовж 1970-х років відбулася зміна керівництва угорської опозиції, позаяк більшість інакодумців (А. Геллер, Ф. Фехер, І. Кемень, І. Селені, Д. Конрад) були вимушені емігрувати на Захід. У цей період відбулася, з одного боку, організаційна розбудова громадянського руху, з середовища якого у подальшому почали формуватися «некомуністичні» політичні партії, з іншого – були здійснені спроби подальшого ідейно-політичного самовизначення опозиції. Парадоксально, однак ідеологічна еклектичність угорської опозиції стала інтегруючим чинником для громадянського суспільства: «народників», лібералів, радикальних демократів, а також частково для реформаторського крила УСРП.

До основних опозиційних груп можна було віднести **націонал-радикалів** (Ш. Чорі, І. Чурка, Д. Іллеш, Ш. Радноті, Д. Фекете, М. Месельї), до числа яких входили насамперед вихідці із селянства та робітників, і які робили основний наголос на потребі збереження історичних національно-культурних традицій, що забезпечувало їм популярність в аполітичному угорському суспільстві. Саме представники цього напрямку першими почали вимагати забезпечення справжньої незалежності та суверенітету Угорщини, прав етнічних угорців як меншини в інших країнах, насамперед у Румунії та Чехословаччині. У соціально-економічній сфері основна увага приділялася розвитку інфраструктури сіл, функціонуванню місцевого самоврядування на демократичних засадах, вільній кооперації виробників. У 1987 р. рух «народників» став основою для формування окремої політичної партії – Угорського демократичного форуму (УДФ).

Другий – *ліберально-демократичний напрям* угорської опозиції – теж почав набувати громадсько-політичного характеру у 1970-х рр. Його лідери – Д. Бенце, Я. Кіш, Я. Кенеді – вважали головною метою руху подальшу політизацію, надання угорському лібералізму практичного характеру, натомість, відхід від стратегії розробки суто теоретичних засад реформування країни.

В умовах посилення репресивної політики щодо інакодумців (з 1965 р. 5700 злочинів були кваліфіковано суто як політичні) і одночасно під впливом опозиційних рухів та інших форм опору у Польщі та Чехословаччині угорська опозиція обрала своїм пріоритетом розповсюдження літератури і пропаганду демократичних ідей. З цією метою наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. було засновано декілька «самвидавних» видань. Найбільшого розвитку література і періодика «самвидаву» досягли після 1980 р., коли в Угорщині, подібно до Польщі, Л. Райком та Г. Демські було засновано незалежне видавництво. По суті, ці видання були майже єдиними осередками пропаганди демократичних ідей, і їх активне розповсюдження серед різних прошарків угорського суспільства сприяло його політичній соціалізації. Зміні політико-культурних орієнтацій угорців сприяло і створення «вільних університетів», які функціонували у приватних квартирах, і тому їх слухачами були одночасно не більше 100 – 150 осіб.

У практичній площині угорська демократична опозиція здійснила перші дієві кроки у 1978 – 1979 рр., коли було зібрано 252 підписи на підтримку чехословацького руху «Хартія – 77», організовано акції протесту проти арештів дисидентів у цій країні. Більше того, ці заходи об'єднали різні групи, які на той момент репрезентували угорських інакодумців.

Велике значення для подальшої структуризації альтернативних соціально-політичних проєктів мало створення у 1979 р. першої незалежної легальної організації – Фонду підтримки бідних. Активісти Фонду здійснювали не лише агітаційну роботу, але й надавали юридичні консультації та фінансову допомогу всім громадянам, які зазнавали утиску з боку влади. Саме цей ліберальний напрям угорської опозиції у 1980-х роках трансформувався у «Мережу вільних

ініціатив», яка у 1988 р. перетворилася в одну із найвпливовіших політичних партій – Союз вільних демократів (СВД). Його радикальне крило, сформоване різними альтернативними ініціативами, студентськими об'єднаннями, стало основою для створення у березні цього ж року ліберально-демократичної молодіжної організації – Союзу молодих демократів (більше відомого як ФІДЕС за угорською аббревіатурою).

Взагалі студентські громади у цей період об'єднували майбутніх інтелектуалів, представників переважно колегіумів ім. І. Бібо, Л. Райка, а також новостворені альтернативні об'єднання широкого спектра: від андеграунду до дискусійних клубів, в яких обговорювалися актуальні історичні, суспільно-політичні теми за участі провідних вчених, що також сприяло політичній соціалізації молоді Угорщини.

Таким чином, десятиліття 1980-х рр. характеризувалося, по-перше, бурхливим розвитком і активною співпрацею незалежних організацій та рухів, незважаючи навіть на заборону комуністичною владою деяких структур (Гуртка молодих письменників ім. Й. Аттілі, Товариства дослідників науки тощо). По-друге, в угорському суспільстві ці структури користувалися зростаючим авторитетом, що врешті-решт зумовило таку сутнісну характеристику періоду: політичну соціалізацію угорців та зростання їх громадської активності.

Важливе значення для подальшої радикалізації дій угорської опозиції мала «самвидавна» публікація збірника наукових праць видатного угорського вченого, мислителя й політичного діяча І. Бібо. Це видання, яке містило також статті інших відомих вчених та письменників – Д. Конрада, І. Селені, Д. Бенце, Ш. Радноті, А. Генца, стало своєрідним «маніфестом альтернативного мислення» представників різних напрямів угорської опозиції.

Наступною важливою подією для інституалізації угорської опозиції стала червнева 1985 р. конференція 45 інтелектуалів, під час якої представники різних напрямів – Т. Бауер, Ш. Чорі, Г. Демскі, Я. Кіш, Д. Конрад, Л. Лендел та інші – намагались разом розробити програму вирішення економічних й політичних проблем Угорщини. Одночасно представники студентського руху, починаючи з 1985 р.,

систематично проводили акції протесту 15 березня, тобто у день чергової річниці революції 1848 – 1849 рр., який вважається днем народження угорського парламентаризму, та 23 жовтня – у день початку революції 1956 р.

Важливим для подальшої консолідації усіх напрямів демократичної опозиції Угорщини, включаючи реформаторів із УСРП, став форум, що відбувся 27 вересня 1987 р. у м. Лакітелек. Головною темою дискусій були питання подальшого соціально-політичного розвитку країни, а точніше – пріоритетів проведення політичної та економічної реформ. Консенсус у цілому був досягнутий у питанні формування багатопартійної системи, демократичного парламентаризму, розвитку ринкової економіки, перегляду відносин власності. «Ця зустріч була необхідною, щоб відверто й критично проаналізувати сучасний стан країни, а також і її майбутній розвиток в контексті подальшого проведення політики реформ, метою якої є перехід до демократичного суспільства», – зазначалося у заключному документі цього зібрання.

Визначального значення форум у Лакітелеку набув внаслідок двох причин. По-перше, саме на цій нараді було проголошено створення УДФ; по-друге, громадському розголосу сприяв сам факт поширення інформації про цю подію у друкованій пресі. Це стало можливим завдяки заяві відомого представника реформаторів із УСРП І. Пожгаї, яка була оприлюднена у листопаді цього ж року, його інтерв'ю у центральних ЗМІ. Зауважимо, що І. Пожгаї як представник угорського уряду впродовж 1988 – 1989 рр. дав серію коментарів щодо актуальних історичних й політичних тем для угорського суспільства, що сприяло його подальшій соціалізації і лібералізації.

Упродовж 1988 року, поряд із уже традиційними акціями опозиції та ширших громадських рухів під час відзначення важливих історичних подій, потужними факторами швидкої політизації угорського суспільства, радикалізації його вимог стали масові демонстрації і мітинги, метою яких була протидія знищенню угорських сіл в Румунії, розв'язання екологічних проблем, зокрема – пов'язаних із будівництвом на кордоні із Чехословаччиною гідрокасаду Б'єш-Надьмарош.

Таким чином, загостренню кризи недемократичного режиму в Угорщині сприяло наростання протиріч усередині УСРП між реформаторами і консерваторами на фоні швидкої політичної соціалізації угорського суспільства. Це дає підстави стверджувати, що, подібно до інших центральноєвропейських країн, передумови трансформаційних процесів в Угорщині мали насамперед внутрішній характер, а зовнішні впливи – перебудова в СРСР, зміна політики західних держав – відіграли важливу, але не визначальну роль.

З метою виходу зі складної суспільно-політичної ситуації в країні було прийнято рішення про загальнонаціональний «круглий стіл» між найбільш впливовими громадсько-політичними силами, представниками комуністичної влади та опозиційних організацій. Його результатом мала стати розробка стратегії подальшого розвитку країни.

Основними суб'єктами «круглого столу» в Угорщині стали три сторони:

- 1) УСРП;
- 2) група опозиційних організацій, зокрема УДФ, СВД, СМД, СДПУ;
- 3) формально аполітичні громадські організації.

«Круглий стіл» було проведено у два тури:

- 1) установчий, на якому було визначено проблемне коло переговорів, склад учасників та компетенція майбутнього зібрання (квітень-червень 1989 р.);
- 2) нормативно-процедурний (червень-вересень 1989 р.).

Рішення, які були прийняті під час другого етапу переговорів, стали визначальними для демократизації Угорщини. Результати стосувалися двох сфер: а) політичної (внесення змін до Конституції щодо структури вищих органів влади, розробка правової основи діяльності політичних партій, демократичного виборчого законодавства); б) економічної (розробка стратегії виходу з економічної кризи).

Формальним результатом «круглого столу» стало підписання 18 вересня 1989 р. протоколу всіма сторонами переговорів. Таким чином було досягнуто соціально-політичний компроміс між комуніс-

тичною елітою та опозиційними організаціями і розроблено стратегію переходу Угорщини до демократії.

Таким чином, суть трансформаційних процесів, які розгорнулися в Угорщині наприкінці 1980-х рр., зокрема на етапі лібералізації, полягала у переході до демократії, зокрема у форматі парламентської демократії, швидке формування інститутів якої було здійснене завдяки досягнутому між різними політичними силами консенсусу. Також ліберальний, у порівнянні з іншими країнами «соціалістичного табору», характер режиму «кадаризму», збереження європейських традицій управління та політичної культури зумовили мирний характер демократичного транзиту. Ненасильницькому і водночас динамічному характеру політичних змін також сприяло використання переговорної стратегії у відносинах між УСРП та опозицією, спільні пошуки демократичного розв'язання соціально-економічних проблем.

Чехословаччина

«Ніжна («оксамитова») революція», яка відбулася у Чехословаччині у 1989 р., була унікальною історичною подією, яка мала багато спільних рис і водночас кардинально відрізнялася від форм переходу до демократії в інших центральноєвропейських країнах. Чехословаччина застосувала модель невикористання інструментів насильства на стадії, що передувала лібералізації режиму, і, окрім того, у цій країні не було перехідного періоду, позаяк транзит від авторитаризму до демократії був стрімким і безкомпромісним. Причому парадоксальною можна вважати обставину, що, володіючи демократичними традиціями ведення політики, правової та економічної культури, ця країна однією з останніх у регіоні розпочала сутнісні політичні перетворення, чому сприяв тип політичного режиму, який можна назвати як «геріатричний тоталітаризм» або ***«поставторитаризм»***.

Погоджуємося з Я. Шимовим, який вважав, що в Чехословаччині склався комплекс історичних передумов, які сприяли її швидкому розлученню з соціалізмом та утвердженню демократичних принципів:

1. Як спадкоємиця традицій першої Чехословацької Республіки (1918 – 1938 рр.), була єдиною країною Центральної Європи, яка володіла тривалим та успішним досвідом демократичного розвитку та зберегла відповідні елементи у політичній культурі громадян. Соціалізм, зокрема для чехів, асоціювався з погіршенням умов життя, а демократія – із загальною лібералізацією, політичними свободами та економічним благополуччям. Саме завдяки цьому досвіду авторитаризм у Чехословаччині мав поміркований характер, позаяк сприймався, відповідно до влучного висловлювання М. Кундери, як «злий жарт історії».

2. Для національного менталітету чехів (а саме на території чеських земель відбувалися основні події «оксамитової революції») був характерним низький рівень релігійності та несприйняття ультранационалізму. Саме тому у Чехії у 1990-х рр., на відміну від Словаччини, Польщі, Угорщини, поширення націоналістичних ідей зазнало краху: злет популярності Республіканської партії М. Сладека був недовготривалим і вельми відносним – порівняно, наприклад, з феноменом «Руху за демократичну Словаччину» В. Мечіара, який домінував у політиці цієї країни упродовж восьми років. Таким чином, як єдину альтернативу «реальному соціалізму» чехи розглядали західну ліберально-демократичну модель.

3. Проблема поділу Чехословаччини була вирішена швидко і безболісно, що різко контрастує з методами, які використовувалися під час розпаду Югославії та Радянського Союзу, зокрема із застосованим насильством, що, знову ж таки, засвідчує притаманність елементів діалогізму, компромісності та толерантності у політичній культурі чехів і словаків.

Окрім визначення специфічних факторів для започаткування політичних трансформацій у Чехословаччині наприкінці 1980-х рр., можна також з'ясувати комплекс інших ендегенних та екзогенних причин «оксамитової революції», які, зауважимо, були спільними для усіх центральноєвропейських країн. До внутрішніх чинників слід віднести:

- 1) активну діяльність опозиційних сил;
- 2) послаблення Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) через її відхід від принципу монолітної єдності, що, у свою чергу, при-

звело до дезінтеграції та послаблення існуючої політико-правової системи країни;

3) несприйняття більшістю громадян теоретичних засад і засудження практики соціалістичної системи, яка сприймалася не лише як недемократична і неефективна, а й така, що має колабораціоністський характер щодо СРСР, зокрема після військової інтервенції 1968 р.;

4) поглиблення соціально-економічної кризи.

До зовнішніх факторів, які спонукали розгортання політичних трансформацій у Чехословаччині, належали:

1) перебудова в Радянському Союзі;

2) загальне послаблення світової соціалістичної системи, зокрема її військового блоку, що означало неможливість повторної інтервенції СРСР та його союзників;

3) матеріальна і моральна допомога Заходу опозиційним силам.

Одним із найважливіших чинників, які сприяли краху авторитаризму в ЧССР, була активна діяльність опозиції, активність якої була стимулом і водночас реакцією на «відродження» громадянського суспільства, що мало розвинуті традиції самоорганізації у період Першої Чехословацької Республіки. Хоча всі опозиційні рухи і були об'єднані спільною метою – змінити існуючий політичний режим, скасувати владну монополію КПЧ – за критеріями змісту програмових документів і методів діяльності опозиція була диференційованою. Відмінність між різними структурами полягала у визначенні шляхів та методів здійснення політичних змін, які зводилися до двох сценаріїв розвитку подій:

1) *помірковано-еволюційної (компромісної) моделі*, прихильники якої передбачали демонтаж авторитарної системи в рамках переговорного процесу з прагматичним крилом КПЧ;

2) *радикальної (безкомпромісної) моделі*, яка наголошувала на потребі швидкого демонтажу існуючого режиму, тому виступала за негайне проведення вільних демократичних виборів та формування на їх основі нових структур влади.

Відповідно до більш точної класифікації чехословацької опозиції, у її середовищі можна виділити чотири політичні напрями та групи:

1) *прихильники проведення «соціалістичних реформ»* соціал-демократичного типу, якими були насамперед колишні члени КПЧ, виключені із її складу у 1968 – 1969 рр. і об'єднані в організацію «Відродження – Клуб за соціалістичну перебудову», колишні члени Соціал-демократичної партії Чехословаччини, згуртовані навколо «Товариства вивчення демократичного соціалізму»;

2) *спільноти буржуазно-демократичної орієнтації*, найактивнішою з яких була «Чехословацька демократична ініціатива – політичний і суспільний рух». Свої програмові засади «Демократична ініціатива» – щодо підтримки ідей «Празької весни», засудження інтервенції військ держав ОВД до ЧССР – реалізовувала через організацію постійного тиску на офіційні політичні структури, проведення акцій протесту, надсилання петицій і листівок. До цього ж на пряму належали інші ліберально-демократичні організації: «Рух за громадянські свободи», «Товариство Т.Г. Масарика», «Об'єднання Т.Г. Масарика», а також «Товариство друзів США»;

3) *прибічники християнської ідеології*, які були присутні у складі майже всіх опозиційних сил, передусім у католицькому крилі «Хартії – 77». Сильні клерикальні тенденції були притаманні Чехословацькій народній партії (ЧНП). З організаційної точки зору цей напрям сформувався після утворення «Християнського союзу за права людини» та «Спільки католицьких парафіян “Мир на землі”»;

4) *радикали (екстремісти)*, до яких належали члени «Хартії – 77», «Комітету захисту незаконно засуджених», Чехословацького Гельсінського комітету, Клубу правової допомоги, Ініціативи соціального захисту тощо.

Таким чином, до складу опозиції у широкому розумінні можна віднести фактично всі громадські структури, що існували поза межами державно-партійної системи Чехословаччини, позаяк авторитаризм не передбачав існування автономного сектору, вільного від владного впливу. До пріоритетів діяльності опозиційних груп усіх напрямів належав захист прав людини в ЧССР, виявлення випадків їх порушень та спроби їх врегулювання на основі норм міжнародного права.

Іншою важливою причиною дезінтеграції авторитарного режиму в Чехословаччині було суперництво всередині КПЧ трьох угруповань, які остаточно сформувалися всередині 1980-х рр. *Прагматичну групу* умовно очолював голова федерального уряду Л. Штроугал, і до неї належали висококваліфіковані фахівці міністерств і відомств, державного і господарського апарату, великих підприємств, університетів і наукових установ. Метою «прагматиків» було проведення економічної реформи, в якій вони вбачали своєрідну панацею для вирішення усіх соціально-економічних і навіть політичних проблем. На їх думку, економічні перетворення, зокрема запровадження окремих елементів ринкової економіки, змогли б зняти соціальну напругу, а також завдяки підвищенню рівня життя консолідувати існуючий політичний режим.

Друге угруповання, очолюване президентом Чехословаччини і до 1987 року Генеральним секретарем Центрального Комітету КПЧ Г. Гусаком, об'єднувало *номенклатурних функціонерів* партійного апарату вищого та місцевого рівнів, для яких «нормалізація» і партійна чистка, здійснювана після 1968 р., надала можливість кар'єрного росту. Відповідно ці діячі були противниками будь-яких змін, які загрожували б їх монополії доступу до влади.

Третю політичну спільноту складали *консерватори* на чолі з В. Біляком. До її складу входили вищі партійні функціонери переважно старшого віку, які дотримувалися догматичних поглядів на розвиток країни. Оптимальною моделлю взаємовідносин ці партійці вважали тоталітарний режим сталінського зразка.

Дотримуємося переконання, що політика перебудови та гласності, яку ініціював Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов у Радянському Союзі у 1985 р., стала вирішальним поштовхом до започаткування перетворень у центральноєвропейських країнах – сателітах СРСР. Чехословацьке керівництво дуже обережно сприйняло горбачовську ініціативу щодо реформування соціалізму. Навчені досвідом 1968 року, комуністичні функціонери з табору «нормалізаторів» та оточення Г. Гусака побоювалися, що лібералізація режиму може призвести до хаосу та розпаду владної системи. Відповідно до їх переконань, позбавлений авторитету та підтримки суспільства

політичний режим міг існувати лише за умови збереження статус-кво та зовнішньої підтримки з боку Радянського Союзу. Крім того, спротив будь-яким реформам пояснювався небажанням чехословацької номенклатури допустити можливість ревізії заходів, вжитих наприкінці 1960-х рр., для придушення «Празької весни» та переслідування її активістів.

Однак, перебуваючи у зоні радянського впливу, ЧССР була приречена реагувати на соціально-політичні зміни, що відбувалися у Радянському Союзі. У жовтні 1985 р. В. Біляк від імені чехословацького керівництва заявив, що Чехословаччина є готовою реформувати соціалістичну модель, зокрема у сфері економіки.

Важливий вплив на розвиток подій у Чехословаччині у 1989 році мав також психологічний фактор, адже «оксамитова революція» була насамперед революцією свідомості. Її події були зумовлені зміною психології чехів та словаків, зокрема їх молодого покоління, які позбавилися апатичності у політиці та егалітаристських настроїв, виявили бажання реалізовувати суспільні зміни. Адже до 1989 р. у досить благополучній, у порівнянні з деякими іншими соціалістичними суспільствами, країні існувала неписана «умовна угода» між комуністичною елітою та громадянами. Її суть полягала у забезпеченні державою відносно високого рівня добробуту, розвитку соціальної сфери, що мало позбавити населення суттєвих побутових проблем. Натомість, влада очікувала від громадян Чехословаччини аполітичності, відмови від участі у громадсько-політичному житті країни. Таким чином, політична діяльність стала виключною прерогативою партійно-державної номенклатури, а громадяни розглядалися насамперед як споживачі, що зосереджували увагу на вирішенні побутових питань, організації відпочинку. Враховуючи високі показники економічного розвитку Чехословаччини у 1970-х рр., владою досягнуто бажаного результату: громадяни були в цілому задоволені рівнем життя, а взамін дотримувалися позиції формального дотримання політичних ритуалів.

Без сумніву, «умовна угода» між режимом і громадянами опосередковано визначила існування так званого «роздвоєного суспіль-

ства», яке було складним середовищем для діяльності опозиції. Однак подальші події 1989 р. продемонстрували існування великого попиту на зміни серед чехів і словаків, моральними лідерами яких стали дисиденти, правозахисники, інтелектуали-нонконформісти, серед яких виділялася харизматична фігура В. Гавела. Успіх «оксамитової революції» був також зумовлений активною позицією молоді, і можна стверджувати, що Чехословаччина вирізнялася поміж інших центральноєвропейських країн тим, що студенти на початковому етапі трансформації відігравали роль самостійного політичного актора.

Водночас задля об'єктивності необхідно з'ясувати і чинники, які негативно впливали на хід трансформаційних процесів у країні. Можна погодитися з твердженням, що для Чехословаччини 1980-х років був притаманним політичний дилетантизм. Цей феномен мав прояв у проголошенні пріоритетів так званої «неполітичної політики», аморфності опозиції, яка не мала ідеологічних пріоритетів і програми діяльності. Низький рівень організованості політичної контреліти зумовив відтермінування проведення парламентських виборів, кооптування її представників до уряду, а не його радикальна заміна. Комуністична верхівка теж зайняла вичікувальну позицію, що, в тому числі, пояснювалося неготовністю до проведення переговорів з альтернативними політичними силами.

Окрім того, у Чехословаччині владний істеблішмент і одночасно опозиція переоцінили роль зовнішньополітичних чинників. КПЧ була переконана у наданні підтримки Радянським Союзом у збереженні монополії на владу, консервації системи соціалізму загалом. Натомість, представники опозиційних кіл сподівалися на допомогу США у прискоренні політичних змін у країні, а також у швидкому вирішенні усіх внутрішніх проблем завдяки запровадженню демократичних процедур американського зразка.

Нарешті, незважаючи на позірну єдність, існували сутнісні відмінності між різними групами опозиції: студентами і дисидентством, прихильниками соціалістичних ідей та їх опонентами. Окрім того, у латентній формі у період соціалізму був акумульований ве-

ликий конфліктогенний потенціал у відносинах між чехами і словаками, що після відходу від авторитаризму привело до дезінтеграції Чехословаччини.

Процес правових і політичних перетворень, який завершився усуненням КПЧ від владних повноважень і ліквідації функціонуючого режиму, розпочався 17 листопада 1989 року, в день 50-річчя розгону німецькими нацистами студентської демонстрації в Празі у 1939 році і загибелі студента Я. Оплетала. Тоді понад 50 тисяч студентів празьких вищих і середніх навчальних закладів вийшли на центральні вулиці міста не лише відзначити історичну дату, але й висунути політичні гасла. Мітинг був дозволений міською владою і не передбачав насильницького варіанта. Однак мирна демонстрація була атакована спеціальними підрозділами. Внаслідок таких дій дехто зазнав тілесних ушкоджень, а деякі студенти були заарештовані.

Події 17 листопада сприяли консолідації опозиції. 19 листопада був створений «Громадянський форум» – структура, котра представляла всі опозиційні до комуністичного режиму сили. У його заснуванні взяли участь «Хартія – 77», Чехословацький Гельсінський комітет, Клуб незалежної інтелігенції, Рух за громадянські свободи, Арт-форум, незалежні студенти, «Чехословацька демократична ініціатива», «Мост», «Відкритий діалог», деякі члени Чехословацької соціалістичної партії, творчі спілки і навіть ряд членів КПЧ. На першому ж засіданні ГФ було намічено розпочати в країні 27 листопада загальний страйк, а також висунуто політичні вимоги опозиції. Керівником Громадянського форуму було обрано В. Гавела.

24 листопада 1989 р. демократична революція зробила значний крок уперед. У Празі на засіданні ЦК КПЧ М. Якеш повідомив присутніх, що він особисто й інші члени президії і секретаріату ЦК йдуть у відставку. Новим генсеком ЦК КПЧ було обрано К. Урбанека. Прийнята Центральним комітетом КПЧ резолюція уже містила часткове задоволення вимог Громадянського форуму. По-перше, відповідно до пункту 4 цього документа, «КПЧ розпочинає діалог з усіма, хто дотримує Конституцію ЧССР». По-друге, у пункті 6 цієї

постанови ЦК КПЧ «доручає провести реконструкцію урядів ЧССР, ЧСР і ССР з ширшим залученням до них представників інших політичних партій і позапартійних; створити в рамках Національного фронту рівноправні представництва політичних партій і провідних громадських організацій, розпочати підготовку демократичних виборів до народних комітетів і представницьких органів». Хоча ще не йшлося про скасування керівної ролі КПЧ та відставку президента ЧССР, це був початок процесу перетворень.

26 листопада 1989 р. в Празі розпочався двосторонній діалог – за посередництва Чехословацької соціалістичної партії відбулася зустріч делегації уряду ЧССР і Національного фронту, з одного боку, і представниками ГФ, з іншого. Відзначимо, що хоча підстави, які привели до усунення комуністичного керівництва від владних повноважень, безумовно, мали об'єктивний характер, але приводом до радикалізації політико-правової ситуації в ЧССР у другій половині листопада 1989 року стала силова акція сил правопорядку 17 листопада в м. Прага та спроба компетентних органів створити перешкоди належному проведенню розслідування цих подій.

Висновки

Процес радикальних перетворень, що розпочався в країнах Центральної та Східної Європи у другій половині 1980-х років, мав наслідком повне фіаско соціалістичної системи та глибинну трансформацію політичного, соціального та економічного ладу в регіоні. Крах соціалізму був результатом дії низки внутрішніх і зовнішніх чинників, насамперед, суспільного характеру. Невдалою була спроба насадити модель радянського соціалізму або «квазісоціалізму» та тоталітарних чи авторитарних режимів у регіоні, де суспільства зберегли традиції демократичного врядування, які були притаманні їм – більшою чи меншою мірою – у довоєнний період. Цю неорганічність демонструє вже еволюція політичних режимів у центральноевропейських країнах у 1950 – 1980-х рр.: від тоталітаризму сталінського взірця до більш ліберальних автократій чи посттоталітаризму, в рамках яких робилися поступки у сферах економіки, освіти та культури. Водночас, незважаючи на обраний стиль управління,

політичні системи залишалися монополізованими керівництвом комуністичних партій.

Економічні проблеми, які загострилися у 1980-х рр., зміни у структурі режимів, суспільстві, зокрема визрівання автономних від впливу держави ініціатив та утворень, зростання політичного потенціалу окремих соціальних груп зумовили кризу політичних режимів у країнах Центральної Європи наприкінці цього десятиліття. Активізація опозиційних суспільних рухів та делегітимізація комуністичної влади в країнах регіону була зумовлена також і сприятливими міжнародними умовами, зокрема невтручанням Радянського Союзу у процеси, які розгорталися у сусідніх країнах. Як результат дії усіх цих факторів, наприкінці 1980-х рр. розпочалася лібералізація політичних систем у центральноєвропейському регіоні, яка, однак, у різних суспільствах відбувалася у різних хронологічних рамках. Першим цей процес розпочався у Польщі, однак і тривав найдовше (1981 – 1989 рр.). Водночас в Угорщині ця стадія тривала лише чотири роки (1985 – 1989 рр.), а в Чехословаччині формування рамок для переходу до нового політичного устрою відбулося упродовж 1985 – 1990-х рр.

При характеристиці антикомуністичних (демократичних) революцій у країнах Центральної Європи користуються двома термінами – «оксамитова» («ніжна») та «переговорна» революції. Суттєвої різниці між ними нема, однак прийнято вважати, що стосовно Чехословаччини, Болгарії та Сербії доцільнішим є застосування терміна «оксамитова революція». Незважаючи на те що переговорний потенціал у цих країнах також використовувався, все ж таки основну роль відіграв неозброєний «тиск вулиці», тобто велика кількість антивладних мітингів та демонстрацій, яким влада не наважилася протистояти або не мала відповідних силових ресурсів (оскільки військові відмовилися виступати проти власного народу). Що ж до Угорщини та Польщі, то доля демократичної революції вирішилася саме завдяки переговорному процесові, а роль мітингів та демонстрацій була другорядною.

Можна з впевненістю стверджувати, що криза «реального соціалізму» мала глобальний масштаб. Про це свідчать спільні витоки,

хронологічна синхронність та відносна схожість і взаємопов'язаність процесів, що охопили даний регіон у 1989 – 1991 роках. Проте, незважаючи на наявність багатьох спільних елементів у процесах демократизації, кожна з країн мала свої специфічні риси.

Стадія лібералізації недемократичних режимів у Центральній Європі була продовжена етапом формування владних структур демократичного типу, тобто етапом інституалізації демократії або ж, власне, демократизації, відповідно до теоретичної моделі Ф. Шміттера і Г. О'Доннелла, зміст і результати якої будуть предметом розгляду у Розділі 3.

Рекомендована література

1. Гайданка Є.І. Плюралізація партійної системи Польської Республіки: передумови та етапи становлення / Є.І. Гайданка // Грані. – 2014. – № 5. – С. 157 – 161.
2. Гайданка Є.І. Порівняльний аналіз моделей переходу до демократії країн Центрально-Східної Європи (на прикладі Польщі, Угорщини та Словаччини) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Є.І. Гайданка; МОНМС України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2011. – 20 с.
3. Данилов А. Переходное общество: проблемы системной трансформации / Александр Данилов. – Минск : Харвест, 1998. – 432 с.
4. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Галина Зеленько. – К. : Критика, 2003. – 215 с.
5. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / [отв. ред. Ю. Новопашин]. – М. : Наука, 2007. – 397 с.
6. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Єва Кіш. – Ужгород : Ліра, 2008. – 440 с.
7. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії / Єва Кіш. – Ужгород-Будапешт : Інтермікс, 2010. – 140 с.
8. Лемак В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації / Василь Лемак. – Ужгород : Ліра, 2002. – 248 с.
9. Марадик Н.В. Перехід до демократії в Чеській Республіці : монографія / Н.В. Марадик. – Ужгород : Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2012. – 174 с.

10. Митева Л. Особенности консолидации демократии в странах Центральной и Восточной Европы / Людмила Митева // Политические исследования. – 1999. – № 3. – С. 48 – 50.
11. Новак-Каляєва Л. Чеська демократична опозиція: ідеологія та діяльність (серпень 1968 – грудень 1989 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія»/ Лариса Новак-Каляєва. – Львів, 2004. – 19 с.
12. Палінчак М. Трансформація державно-церковних відносин у пост-соціалістичному суспільстві (на прикладі країн Центральної і Східної Європи) [Текст] / Микола Палінчак ; Держ. вищ. навч. закл. «Ужгород. нац. ун-т», Ун-т «Україна». – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2013. – 470 с.
13. Петрушка Н. Вплив громадянського суспільства на «оксамитову революцію» в Чехословаччині / Наталія Петрушка // Альманах «Грані». – 2008. – № 2. – С. 45 – 48.
14. Приходько В. Трансформація масових громадянських рухів у Чехії та Словаччині в 1990 – 1991 роках: порівняльний аналіз партійно-політичної структуризації / Володимир Приходько // Carpatika-Карпатика. – Вип. 16. Політичні партії: вибори в Україні і країнах Центральної і Південно-Східної Європи. – Ужгород, 2002. – С. 283 – 293.
15. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века : в 3 т. – Т. 1 : Становление «реального социализма» (1945 – 1965) / отв. ред. И.И. Орлик. – М. : Наука, 2000. – 484 с.
16. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века : в 3 т. – Т. 2 : От стабилизации к кризису (1966 – 1989) / отв. ред. Б. Шмелев. – М. : Наука, 2002. – 516 с.
17. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века : в 3 т. – Т. 3. Ч. 1 : Трансформации 90-х годов / отв. ред. С.П. Глинкина. – М. : Наука, 2002. – 464 с.
18. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века : в 3 т. – Т. 3. Ч. 2 : Трансформации 90-х годов / отв. ред. С.П. Глинкина. – М. : Наука, 2002. – 464 с.
19. Шевцова Л. Политическая система социализма: пути совершенствования. Из опыта европейских социалистических стран / Лилия Шевцова. – М. : Наука, 1987. – 190 с.
20. Шимов Я. Гражданское общество и правящая элита в переходный период: чешский вариант / Ярослав Шимов // Политические исследования. – 2001. – №3. – С. 149 – 59.

21. Щербакова Ю. Политические силы чехословацкой революции / Юлия Щербакова [Електронний ресурс] // Международный исторический журнал. – 2000. – № 7. – Режим доступа до журналу: http://history.machaon.ru/all/number_07/anonsvak/revolution/shcherbak/index.html
22. Bibó I. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok / I. Bibó. – Bp. : Kolonel, 1989. – 372 o.
23. Dokumentum. Jelentés a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékiekedő csoportok tevékenységéről. Politikai Intézet Levéltára. 288.f.5 /815 o.e. // Társadalmi Szemle. – 1992. – № 5. – 80 o.
24. Fijalkowska B. Polskie dylematy polityczne: 1939 – 1995 / B. Fijalkowska, T. Godlewski. – Olsztyn : Wyd-wo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 1996. – 244 s.
25. Jelentés a belső ellenséges. – I. m. – 85 o.
26. Machonin P. Strategie sociální transformace české společnosti a jejich úspěšnost v parlamentních volbách / P. Machonin. – Brno : Doplněk, 1996. – 134 s.
27. Majcherski J. Pierwsza dekada III Rzeczypospolitej. 1989 – 1999 / J. Majcherski. – Warszawa : Presspublica, 1999. – 300 s.
28. Otáhal M. Opozice, moc, společnost 1969-1989. Příspěvek k dějinám normalizace v Československu / M. Otáhal. – Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. – 124 s.
29. Paczkowski A. Pół wieku dziejów Polski. 1939–1989 / A. Paczkowski. – Warszawa : Naukowe PWN, 1995. – 604 s.
30. Pozsgay I. Októberi kérdések / I. Pozsgay. – Püsk Eötvös, 1988. – 83 o.

≈ ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ≈

1. Розкрийте особливості трансформації політичних режимів у Чехословаччині, Польщі та Угорщині.
2. Назвіть спільні та відмінні риси, що були притаманні для процесу переходу до демократії у Чехословаччині, Польщі та Угорщині.
3. Прослідкуйте вплив участі громадян на процеси демократизації у Чехословаччині, Польщі та Угорщині.

4. Виявіть основні фактори, що сприяли успішному переходу до демократії у Чехословаччині, Польщі та Угорщині.
5. Окресліть специфіку лібералізації недемократичного режиму в Чехословаччині.
6. Визначте зміст та особливості «фасадної» партійної системи ПНР.
7. Розмежуйте та проаналізуйте інституційні складові тоталітарних (авторитарних) режимів у Польщі, Угорщині, Чехословаччині.
8. Визначте вплив профспілки «Солідарність» на руйнацію соціалістичного режиму в Польщі (1980-ті рр.).
9. Розкрийте вплив «круглих столів» на загальний хід трансформації політичного режиму Польщі та Угорщини.
10. Поясніть причини відсутності інституту «круглого столу» у Чехословаччині.

РОЗДІЛ 3

Трансформація системи владних інститутів у регіоні

*Анатолій Ключкович,
Чаба Бізарі, Євгеній Гайданка,
Наталія Марадик, Іван Стряпко*

Крах світової системи соціалізму, поява на початку 1990-х рр. нових незалежних, у тому числі в розумінні автономії від політичного впливу СРСР, центральноєвропейських країн поставили на порядок денний питання вибору методів і форм здійснення політико-правових перетворень, зокрема у системі державно-владних інститутів. У контексті поставленої суспільно-політичної мети – переходу до демократії – країни регіону здійснили ряд кардинальних, якісних реформ, що дали змогу сформувати систему ефективного державного управління європейського взірця. Глибина, інтенсивність, результативність інституційних перетворень визначалася, з одного боку, соціальними і політичними реаліями та стратегічними цілями, з іншого – траєкторією історичного розвитку суспільств. Попри складність трансформаційного шляху окремих країн регіону, на сучасному етапі Польща, Угорщина, Чеська і Словацька Республіки є інтегрованими у регіональні, загальноєвропейські та євроатлантичні структури, що свідчить про успішність перетворень.

Процес реформування системи інститутів здійснювався на основі норм нових чи оновлених конституційних актів, що забезпечувало якнайбільшу легітимізацію здійснюваних політико-правових перетворень. Розвиток конституційного законодавства в країнах

Центральної Європи зафіксував спектр можливих способів реконструкції та синтезу довоєнних конституційних норм, елементів соціалістичних основних законодавчих актів, конституційних стандартів західних демократій і досвіду власної постсоціалістичної практики. На сучасному етапі конституційні норми всіх країн, що складають так звану «класичну» Центральну Європу, відповідають потребам консолідованої демократії.

Сформована система структур публічної влади в країнах Центральної Європи становить необхідну інституційну основу для функціонування демократичного політичного режиму і, зауважимо наперед, ключові політичні актори у своїй діяльності не виходять за межі встановлених демократичних правил і норм.

Республіка Польща

Трансформація системи владних інститутів та, як наслідок, оптимізація структур державного управління є дієвим механізмом та своєрідним каталізатором загальних демократичних перетворень, зокрема у контексті формування режиму консолідованої демократії. Водночас на рівень демократизації політичної системи, включаючи її ядро – владні інститути, суттєвий вплив справляють досягнуті результати не лише демократизації, але й лібералізації попереднього політичного режиму. Враховуючи окреслені фактори, можна виділити основні етапи трансформації системи владних інститутів у Польщі.

Перший етап – 1981 – 1989 рр. – характеризувався поступовою руйнацією системи управління, яка була притаманна недемократичним режимам та плановим системам економіки, та процесом загальної лібералізації політичного режиму.

Передумовою лібералізації політичної системи комуністичної Польщі стала поява всередині правлячої ПОРП політиків-реформаторів, які були прихильниками оновлення авторитарних механізмів управління країною. Важливим фактором, який сприяв поступовій модернізації політичної системи, була економічна криза 1980 р. та набуття політичної суб'єктності «Солідарністю».

Головним результатом лібералізації політичної системи стало формування передумов для демократизації політичної сфери, зо-

крема запровадження принципу плюралізму в її інституційний каркас: поділ гілок влади на законодавчу (1989 р., проведення перших, так званих «напіввільних», парламентських виборів) та виконавчу (1990 р., запровадження інституту президентства та проведення перших вибори на цю посаду), офіційне визнання опозиції керівництвом ПОРП (1989 р., Верховний Суд зареєстрував «Солідарність»).

Другий етап – 1989 – 1997 рр. – визначив сталість демократичних принципів функціонування політичних інститутів як таких, що були закріплені в Конституції РП. Нормативно-правовою основою демократизації владних структур Польщі стали прийняті конституційні зміни у 1989, 1992 та 1997 рр.

Перші поправки у зміст «старої» Конституції Польщі 1952 р. були прийняті протягом квітня-грудня 1989 р., зокрема:

1) з тексту Конституції було вилучено ст. 3 про «визначальну та керівну роль» ПОРП і тезу про розбудову соціалістичного політико-економічного устрою на основі союзу з СРСР;

2) запровадження демократичних норм і принципів організації суспільно-політичного життя: правової держави, верховенства народу, політичного плюралізму;

3) визначення як засадничого принципу розподілу влади, зокрема відповідних функцій і повноважень, який був втілений через запровадження:

- другої (верхньої) законодавчої палати – Сенату;
- посади Президента, який обирався на засіданні Національних Зборів, які склалися з депутатів Сейму та Сенату;
- підпорядкування уряду Президенту та парламенту;
- надання Президенту права розпуску парламенту (тобто його підконтрольність виконавчій гілці влади).

Наступний етап конституційного реформування припадає на жовтень 1992 р., коли було прийнято перехідну, так звану «малу» Конституцію РП. Основні положення цього нормативного акта стосувалися реструктуризації системи органів державної влади і передбачали:

- закріплення широких повноважень за посадою Президента, яка, однак, мала бути обмежена після ратифікації нової Конституції;

- поділ законодавчих повноважень між Сеймом і Сенатом;
- зосередження виконавчих функцій навколо інститутів президентства та уряду;
- незалежність судової системи, очолюваної Верховним Судом, надання великої правової ролі Конституційному Суду.

Заключним етапом реформування конституційної основи функціонування системи владних інститутів став квітень 1997 р., коли була прийнята нова демократична Конституція РП, яка визначила:

- пріоритетність принципу правової держави («демократична правова держава, яка реалізує принципи соціальної справедливості»);
- обмеження президентських повноважень за рахунок посилення ролі уряду та ліквідації відомств, які підпорядковувалися безпосередньо главі держави;
- двопалатність парламенту – Сейм та Сенат;
- розширення повноважень Конституційного Суду.

Окрім того, нова Конституція РП закріпила основні положення демократичного конституціоналізму, зокрема:

- гарантування громадянам права на життя (ст. 38), судовий захист (ст. 45), охорону приватного життя (ст. 47);
- забезпечення політичного права громадян на отримання інформації про діяльність органів влади (ст. 61) та права законодавчої ініціативи (ст. 118).

Таким чином, під час другого етапу трансформації владних інститутів у Польщі була сформована конституційна основа їх функціонування, в якій, однак, відбулася еволюція від президентсько-парламентської республіки, яка є характерною для більшості пост-соціалістичних країн, до парламентсько-президентської форми правління. Так, якщо у період 1989 – 1997 рр. для інституту Президента, який був запроваджений з метою виведення частини владних повноважень з-під впливу консервативної верхівки ПОРП, був характерний великий обсяг повноважень, то з 1997 р. функції глави держави починають обмежуватися парламентом.

Третій етап трансформації владних інститутів у РП, який розпочався після прийняття нової Конституції РП (квітень 1997 р.),

триває дотепер. Характерними ознаками є подальший розвиток інститутів парламентаризму, закріплення досягнутого дизайну влади та поступовий перехід до консолідованої демократії.

Окрім того, вступ РП до Європейського Союзу (травень 2004 р.) де-факто означав стабілізацію системи державного управління внаслідок оптимізації розподілу функцій і повноважень на основі європейських взірців.

Таким чином, існуюча система державної влади на загальнонаціональному рівні реалізується у Польщі на основі принципу поділу на законодавчу, виконавчу та судову гілки, які функціонують відповідно до конституційних принципів рівноваги та протизваги (ст. 10 Конституції РР) (див. рис. 3.1).

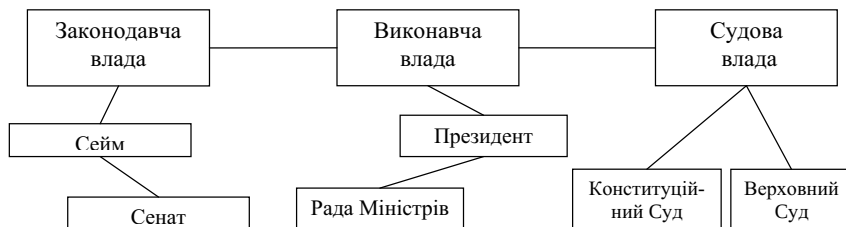

Рис. 3.1. Система вищих органів державної влади в Польщі

Таким чином, для Польщі є характерною дворівнева модель законодавчої влади: інститут польського парламентаризму передбачає функціонування двох палат – Сейму та Сенату, які вважаються окремими органами влади. До юрисдикції Сейму належить насамперед прийняття законів, державного бюджету та участь у формуванні уряду, який є йому підконтрольним. Кількісний склад Сейму становить 460 депутатів, які обираються на пропорційній основі терміном на 4 роки (ст. 96 Конституції РР).

Сейм як законодавчий орган влади:

- володіє пріоритетним правом законодавчої ініціативи і приймає закони більшістю голосів у присутності не менш як половини від загальної кількості депутатів (ст. 120);
- на основі парламентської більшості затверджує склад та виносить (за поданням Президента) вотум довіри уряду;

- об'єднуючись із Сенатом у Національні Збори, наділяється правом представлення Президента до Конституційного Суду у випадку порушення ним норм Конституції, що має наслідком призупинення виконання службових обов'язків;
- контролює діяльність уряду, зокрема володіє правом висловлення вотуму недовіри уряду або окремим міністрам;
- за участі Сенату приймає та контролює виконання державного бюджету;
- призначає керівників центральних органів виконавчої влади.

У порівнянні з Сеймом, право законодавчої ініціативи *Сенату* є вторинним. Його формують 100 депутатів, які обираються на мажоритарній основі теж на 4 роки (ст. 97 Конституції ПР).

Тенденції трансформації системи владних відносин чітко прослідковуються у контексті аналізу впливу результатів парламентських виборів на характер політико-партійної системи:

- у жовтні 1991 р. були проведені перші вільні та конкурентні парламентські вибори на пропорційній основі. Внаслідок політичної роздробленості парламенту не вдалося сформувати дієву стабільну коаліцію, що призвело до поглиблення політичної кризи в суспільстві;
- парламентські вибори 1993 р. відбулись після поглиблення урядової кризи і розпуску законодавчого органу президентом Л. Валенсою. Після цих перегонів сформувалася система домінування великих, конкуруючих між собою партій;
- у період 1997 – 2011 рр. на основі принципів вільної політичної конкуренції та плюралізму ідеологій відбулися чотири парламентські кампанії. Домінування двох політичних сил – партій «Право і справедливість» та «Громадянська платформа», які пропагують, відповідно, консервативні і ліберально-демократичні цінності, остаточно стає трендом політичного життя Польщі;
- на виборах 2011 р. третій результат показав новостворений «Рух Палікота» (2010 р.), який характеризується насамперед антиклерикальною політикою та вимогами легалізації легких наркотиків. За умов високої релігійної цілісності польського

соціуму, даний випадок продемонстрував появу ультраліберальних тенденцій у його середовищі.

Абстрагуючись від впливу партійного чинника на функціонування представницької влади, зауважимо, що всю повноту виконавчої влади в Польщі утримують Рада Міністрів і Президент.

Рада Міністрів є органом вищої державної влади, де-факто урядом, який здійснює внутрішню та зовнішню політику країни (ст. 146). До складу Ради Міністрів належать: прем'єр-міністр, віце-прем'єр, міністри, голови комітетів (ст. 147) (див. табл. 3.1).

Рада Міністрів як вищий орган виконавчої влади:

- забезпечує виконання законів;
- складає проект державного бюджету і подає на розгляд Сейму;
- координує роботу всіх виконавчих органів влади;
- контролює роботу місцевих органів влади.

Таблиця 3.1

Уряди Польської Республіки

Термін	Прем'єр-міністр	Партійний склад уряду
1	2	3
08.1989 – 01.1991	Тадеуш Мазовецький	«Солідарність», Польська селянська партія, Польська об'єднана робітничка партія, Демократична партія
01.1991 – 12.1991	Ян Кшиштоф Белецький	Ліберально-демократичний конгрес, «Християнська демократія», «Угода гро- мадського центру», Демократична партія
12.1991 – 06.1992	Ян Ольшевський	Демократична партія, «Християнська демократія»
06.1992 – 07.1992	Вальдемар Павляк	Польська селянська партія
07.1992 – 10.1993	Ханна Сухоцька	Демократичний союз, Ліберально- демократичний конгрес, Польська партія любителів пива, Польська селянська партія
10.1993 – 03.1995	Вальдемар Павляк	Союз демократичних лівих сил, Польська народна партія, Безпартійний блок підтримки реформ

Продовження таблиці 3.1

1	2	3
03.1995 – 02.1996	Юзеф Олексі	Союз демократичних лівих сил, Польська народна партія
02.1996 – 10.1997	Влодзимеж Чимошевич	Союз демократичних лівих сил, Польська народна партія
10.1997 – 10.2001	Єжи Бузек	Виборчий блок «Солідарність», Союз свободи
10.2001 – 05.2004	Лешек Міллер	Союз демократичних лівих сил -Унія праці, Польська народна партія
05.2004 – 10.2005	Марек Бєлка	Союз демократичних лівих сил -Унія праці
10.2005 – 07.2006	Казимеж Марцинкевич	«Право і справедливість», Самооборона Республіки Польща, Ліга польських родин
07.2006 – 11.2007	Ярослав Качинський	«Право і справедливість», Самооборона Республіки Польща, Ліга польських родин
11.2007 – 09.2014	Дональд Туск	«Громадянська платформа», Польська народна партія
09.2014 – 12.11.2015	Єва Копач	«Громадянська платформа», Польська народна партія
13.11.2015 – до сьогодні	Беата Шидло	«Право і справедливість»

Президент обирається громадянами шляхом безпосередніх вільних виборів на основі мажоритарної системи.

Президент як представник виконавчої влади:

- володіє правом розпуску парламенту: у разі неприйняття бюджету чи його неподання на затвердження (ст. 225), відмови Раді Міністрів у вотумі довіри (ст. 155);
- наділений правом накладання вето на закони, прийняті Сеймом (вето може бути подолане шляхом парламентської більшості у пропорції 3/5 голосів);
- ініціює процес формування уряду, доручаючи це завдання лідеру політичної сили, що здобула перемогу на виборах;
- призначає на посаду Прем'єр-міністра та інших членів Ради Міністрів;

- наділений значними правами у сфері судочинства: призначає голову Верховного Суду, головного суддю Державного Суду, голову та заступника Конституційного Суду;
- володіє широкими повноваженнями у сфері зовнішньої політики та національної безпеки, зокрема щодо ратифікації міжнародних договорів, призначення міністра збройних сил.

Основні етапи розвитку інституту президентства (див. табл. 3.2) у постсоціалістичній Польщі були такими:

Перший етап (1989 р.). Відповідно до рішень «круглого столу» між ПОРП і опозицією, Сейм змінив структуру органів державної влади, запровадивши посаду Президента. Перший Президент країни не обирався на всезагальному народному голосуванні, а був призначений Національними Зборами.

Другий етап (1990 – 1992 рр.). У вересні 1990 р. Сейм прийняв закон про вибори Президента на основі принципів демократичного виборчого права: загального, прямого, таємного та рівного голосування. Відповідно до прийнятої у 1992 р. «малої» Конституції, у Польщі передбачалось запровадження сильної президентської влади: глава держави очолював виконавчу владу і наділявся правом розпуску парламенту та широкими контрольними функціями щодо уряду.

Третій етап (1992 – 1997 рр.). У листопаді 1995 р. розпочалась десятирічна ера президентства прихильника соціал-демократії А. Кваснєвського. Основною передумовою його успіху стала поміркована зовнішня політика, спрямована на зближення з ЄС і НАТО та водночас на нормалізацію відносин із Росією. Відповідно до нової Конституції РП, прийнятої у 1997 р., повноваження Президента обмежувалися: зокрема, зменшувався його загальний вплив на діяльність уряду, включаючи призначення керівників силових міністерств).

Четвертий етап (з 1997 р.). Характерною рисою стала стабілізація обсягу повноважень Президента, неординарною – дочасні вибори у липні 2010 р. у зв'язку з трагічною загибеллю Л. Качинського.

Таблиця 3.2

Президенти Польської Республіки

Президент	Термін перебування на посаді	Політична сила, що номінувала кандидата
Войцех Ярузельський	12.1989 – 12.1990	ПОРП
Лех Валенса	12.1990 – 12.1995	«Солідарність»
Александр Квасневський	12.1995 – 12.2000	Союз демократичних лівих сил
	12.2000 – 12.2005	
Лех Качинський	12.2005 – 04.2010	«Право і справедливість»
Броніслав Комаровський	08.2010 – 08.2015	«Громадянська платформа»
Анджей Дуда	08.2015 – до сьогодні	«Право і справедливість»

Судова влада реалізується у РП Верховним Судом, Конституційним Судом, загальними, адміністративними та військовими судами. Зокрема, важливим елементом стабільності судової системи є функціонування Конституційного Суду, рішення якого є остаточними та оскарженню не підлягають (ст. 190).

Таким чином, трансформація системи органів державної влади Польщі є складним системно-процедурним управлінським процесом. За посередництва нових політичних інститутів у РП були створені сприятливі умови для подальшого розвитку політичної демократії.

Угорщина

Угорщина пройшла складний шлях політичних трансформацій, одним з аспектів якого була докорінна зміна системи владних інститутів, спрямована на їх демократизацію та наближення до європейських стандартів. Є підстави виділити декілька її етапів.

Перший етап – 1989 – 1994 рр. – можна назвати етапом переходу до нової політичної системи. Під час «круглого столу», до якого були долучені опозиційні сили і правляча УСРП, було досягнуто домовленості про внесення змін до Конституції, які дозволили діяльність альтернативних політичних партій та проведення виборів на багатопартійній основі.

У жовтні 1989 р. відбувся XIV з'їзд УСРП, під час якого вперше у країнах Центральної Європи було оголошено про саморозпуск партії комуністичної орієнтації та перетворення її на соціалістичну партію європейського зразка – Угорську соціалістичну партію (УСП).

Водночас демократичні зміни не привели до кардинальної зміни конституційного поля Угорщини, на відміну від інших центральноєвропейських країн, де були прийняті нові «основні закони». В Угорщині можна виділити *дві хвилі внесення змін до Конституції*: перша – зміни 1989 р., у яких були закріплені основні домовленості, досягнуті під час «круглих столів»; друга розпочалася у 1990 р. після перших демократичних парламентських виборів, коли дві опозиційні партії-переможці – УДФ і СВД – запропонували визначити засади функціонування основних владних та громадських інститутів в умовах демократичної політичної системи.

Другий період припадає на 1994 – 2004 рр. й характеризується формуванням в Угорщині двопартійної системи. У 1994 р. на парламентських виборах перемогла лівоцентристська УСП, а її лідер Д. Горн став прем'єр-міністром країни. Прихід партії до влади був зумовлений насамперед економічними проблемами всередині країни, для вирішення яких необхідно було зміцнити державні фінанси та захистити вразливі прошарки населення. Загалом, у країні упродовж цього десятиліття сформувалася «маятникова система», тобто чергування перемог на парламентських виборах лівих та правих сил. У період 1994 – 2008 рр. близько 90% угорців голосували за СМД або УСП.

Третій етап розпочинається одночасно з інтеграцією Угорщини до Європейського Союзу у 2004 р., коли прем'єр-міністр П. Медьєші виступив з ініціативою щодо реформування системи органів державної влади в країні. Зокрема, передбачалося запровадити прямі вибори прем'єр-міністра, скорочення чисельності депутатів парламенту та інші зміни. Запропоновані зміни призвели до кризи в правлячій УСП, яка переросла в урядову.

Четвертий етап формування владних структур розпочався 1 січня 2012 р., коли набула чинності нова Конституція Угорщини

(слід зазначити, що назва «Угорщина» використовується замість назви «Угорська Республіка» саме з цього періоду). Зауважимо, що, подібно до інших центральноєвропейських держав, система державної влади реалізується в сучасній Угорщині на основі поділу на законодавчу, виконавчу та судову, які функціонують за конституційними принципами рівноваги та протизваги (див. рис. 3.2).

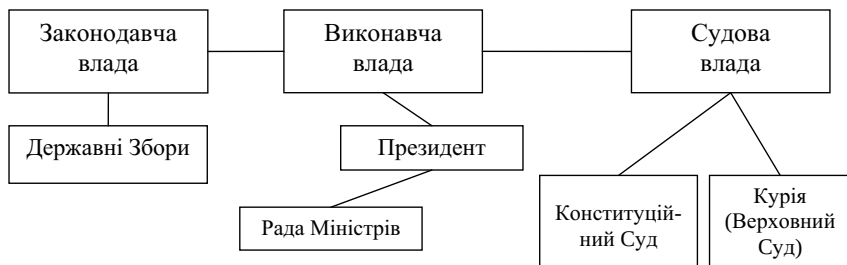

Рис. 3.2. Система вищих органів державної влади в Угорщині

Угорщина є парламентською республікою, про що свідчить система поділу влади в державі, зокрема повноваження парламенту. Так, відповідно до Конституції Угорщини, законодавча влада здійснюється однопалатним парламентом – *Державними Зборами*. Кількість депутатів, починаючи з 1 січня 2012 р., може сягати щонайбільше 199 чоловік, хоча раніше до складу парламенту могли потрапити 386 представників. 106 членів парламенту обираються в одномандатних округах, 93 депутатів – за національними списками.

Депутатів обирають виборці прямим таємним голосуванням на основі загального й рівного виборчого права на чотири роки. Рішення приймаються більшістю голосів, але у передбачених законом випадках необхідною є кваліфікована більшість голосів.

До основних повноважень парламенту відносяться: внесення змін до Конституції, прийняття законів і бюджету, обрання Президента, членів і Голови Конституційного Суду, затвердження голови Верховного Суду (Курії), Головного прокурора, Омбудсмена та інші. Парламент також обирає Прем'єр-міністра, а також може виносити уряду недовіру. Парламент має право оголошувати війну й укладати мир, а також приймати рішення, пов'язані з участю у військових операціях.

Виконавча влада в країні належить *Уряду*, який відповідальний перед парламентом. Уряд як найвищий виконавчий орган державної влади може створювати і ліквідовувати адміністративні органи. Членами уряду є Прем'єр-міністр та міністри. Прем'єр-міністра обирає парламент за пропозицією Президента (див. табл. 3.3). Для обрання Прем'єра потрібна більшість депутатських голосів. Член уряду відповідає за свою діяльність перед Парламентом, а також перед Прем'єр-міністром.

Таблиця 3.3

Уряди Угорщини

Термін	Прем'єр-міністр	Партійний склад уряду
23.05.1990 – 12.12.1993	Йожеф Антал	УДФ
12.12.1993 – 15.07.1994	Петер Борош	УДФ
15.07.1994 – 6.08.1998	Дюла Горн	УСП
6.08.1998 – 27.05.2002	Віктор Орбан	ФІДЕС-УГП
27.05.2002 – 29.09.2004	Петер Медеші	УСП
29.09.2004 – 14.04.2009	Ференц Дюрчані	УСП
14.04.2009 – 29.04.2010	Гордон Байнаї	УСП
29.05.2010 – до сьогодні	Віктор Орбан	ФІДЕС-УГС

Президент обирається парламентом строком на п'ять років. На цю посаду може бути обраний будь-який громадянин Угорщини, якому виповнилося 35 років. Займати посаду можна не більше двох разів поспіль. Вибори нового Президента відбуваються через 30 днів після закінчення повноважень попереднього, і їх призначає Прем'єр-міністр. Парламент обирає Президента таємним голосуванням (див. табл. 3.4).

До повноважень та обов'язків Президента належать:

- оголошення прийнятих парламентом законів та здійснення попереднього контролю за їх конституційністю (перед поданням до Конституційного Суду);

- повернення закону на розгляд парламенту, у випадку якщо Президент не погоджується із його текстом або з його певними нормами;
- скликання першого засідання парламенту протягом тридцяти днів після виборів;
- пропозиція кандидатури Прем'єр-міністра парламенту;
- призначення і звільнення міністрів і державних секретарів за пропозиціями Прем'єра;
- представництво Угорщини в міжнародних відносинах і підписання міжнародних договорів;
- призначення і звільнення за пропозицією голови Державної судової установи суддів;
- надання пропозицій парламенту щодо кандидатур на посади Голів Курії, Державної судової установи та прокурора;
- призначення за пропозицією Прем'єр-міністра Голови й заступників Угорського національного банку, Державного наглядового органу фінансів, Національного органу державної влади захисту даних і свободи інформації, Антимонопольного відомства. Президент вносить пропозицію парламенту щодо кандидатури Омбудсмена;
- здійснення призначень у державних вищих навчальних закладах на посади викладачів;
- виконання функцій щодо надання і призупинення громадянства, помилування;
- з ініціативи місцевої влади і за пропозицією Міністра державного управління і юстиції вирішує питання міського оподаткування, подальшого розвитку населених пунктів, їх об'єднання або роз'єднання, надання назв містам і селам;
- виконання функцій головнокомандувача армії;
- призначення виборів депутатів парламенту, місцевих рад і сільських/міських голів, а також виборів до Європейського парламенту, дат проведення референдуму.

Таблиця 3.4

Президенти Угорщини

Президент	Термін перебування на посаді	Політична сила, що номінувала кандидата
Матяш Сюреш	23.10.1989 – 2.05.1990	УСРП
Арпад Ґьонц	2.05.1990 – 4.08.2000	Альянс вільних демократів
Ференц Мадл	4.08.2000 – 5.08.2005	ФІДЕС-УГС
Ласло Шойом	5.08.2005 – 5.08.2010	безпартійний
Пал Шмідт	6.08.2010 – 2.08.2012	ФІДЕС-УГС
Ласло Кьовер	2.04.2012 – 9.05.2012	ФІДЕС-УГС
Янош Адер	10.05.2012 – до сьогодні	ФІДЕС-УГС

Угорська *судова система* складається з чотирьох рівнів, які є пов'язаними між собою. Найнижчий рівень складають районні, трудові й адміністративні суди. Суди першої інстанції діють у випадках, передбачених законом, на другому рівні оскаржують їх рішення.

На наступній сходинці ієрархії знаходяться апеляційні суди, які оскаржують рішення районних і адміністративних судів, вирішують інші питання в межах своєї компетенції. В Угорщині діють п'ять апеляційних судів: Будапештський, Дебреценський, Дьорський, Пейчський і Сегедський.

Завершує організацію судової системи Курія (Верховний Суд), основний обов'язок якої – ведення належної судової практики, контроль за дотриманням загальних принципів судочинства, оскарження рішень адміністративних і апеляційних судів.

Конституційний Суд є найвищим органом нагляду за дотриманням Основного закону Угорщини. Він здійснює аналіз прийнятих, але ще не оприлюднених законів для того, щоб виявити їх сумісність з Конституцією. Якщо закон або частина його норм порушують Основний закон, то Конституційний Суд може його скасувати.

Конституційний Суд складається з п'ятнадцяти членів, котрих обирає парламент на 12 років. Парламент також обирає голову, котрий перебуває на посаді до закінчення терміну повноважень Конституційного суду. Члени Конституційного суду не можуть бути членами партій та загалом займатися політичною діяльністю.

Таким чином, трансформація органів державної влади в Угорщині відбувалася еволюційним шляхом, зокрема, найбільш поміркованим – у порівнянні з іншими центральноєвропейськими державами – був процес конституційного реформування.

Чеська Республіка

На зламі 1980–1990-х рр. формування демократичного конституційного ладу стало одним із пріоритетів політичних трансформацій. За критерієм результативності демократичних перетворень можна виокремити декілька етапів розвитку системи органів державної влади в Чеській Республіці.

Перший етап охоплює період 1989 – 1992 рр., коли після подій «оксамитової революції» склалися сприятливі умови для реформування системи владних інституцій. Саме в цей період між федеральним урядом і провідними опозиційними силами була узгоджена в загальних рисах програма перетворень конституційної системи ЧССР. Відбулося реформування державно-політичних структур, що залишилися в спадок від авторитарного режиму, були закладені основи партійного плюралізму та парламентської демократії. Зокрема, було передбачено скасування провідної ролі КПЧ, формування нового складу уряду, а також проведення позачергових виборів до представницьких органів влади.

Водночас результати загальнодержавних і республіканських виборів 1992 року продемонстрували відмінні політичні орієнтації громадян чеської і словацької частини федерації. Словаки здебільшого підтримали ліві партії, що пообіцяли пом'якшити негативні наслідки економічних реформ, та організації націоналістичного спрямування. У Чехії перемогли прибічники радикальних економічних реформ. Мирне, конституційно-договірне припинення чехословацької федерації в 1992 році відіграло важливу роль у прискоренні процесів демократизації, завершенні перехідного періоду та перетворенні Чехії та Словаччини в стандартні європейські держави.

Другий етап розвитку системи органів державної влади припадає на 1993 – 2012 рр.; його нижня межа зумовлена датою мирного конституційно-договірного припинення існування ЧСФР і, відпо-

відно, легітимізації суверенної Чеської Республіки. Конституція, прийнята в 1992 р., та деякі інші закони сформували в країні форму правління, яка, з огляду на класичну доктрину, класифікується як парламентська республіка. Це було зумовлено, насамперед, історичними традиціями та політичною культурою суспільства. Нова політична еліта запозичила ідею парламенту, заснованого на засадах чехословакізму, сформульованого Т.Г. Масариком, а структурна модель була перейнята від Федерального парламенту Чехословаччини періоду 1968 – 1992 років.

У конституційній моделі влади ЧР закладені норми та принципи, які сприяють раціональному та ефективному функціонуванню основних політичних інститутів, що підтверджується незначною кількістю змін до Основного закону упродовж наступних десятиліть. Було схвалено всього п'ять законів, які передбачили внесення змін і доповнень до чеської Конституції. Серед них ті, які передбачили заснування *країв* як вищих самоврядних територіальних одиниць (1997 р.), обрання Президента (2012 р.).

Специфікою інституціоналізації демократії у ЧР було те, що політико-інституційний дизайн, розроблений у 1992 р., став повністю функціональним пізніше: верхня палата парламенту – Сенат – почала діяти лише у 1996 р. Було передбачено, що з обраних у 1996 р. 81 сенатора третина буде мати термін повноважень 6 років, третина – 4 роки, інша третина – 2 роки – з таким розрахунком, щоби після виборів у 2000 р. завершити процес формування і оновлення цієї палати.

Після вступу країни до ЄС були здійснені реформи у системі публічного управління, метою яких була адаптація системи державного управління та місцевого самоврядування до європейських вимог.

Третій період трансформації системи влади в ЧР розпочався у 2012 р., коли до Конституції були внесені правки щодо введення прямих виборів Президента. Політична практика продемонструвала, що механізм обрання Президента у парламенті був дієвим упродовж 1990-х рр., коли цю посаду обіймав В. Гавел як моральний лідер нації, який був беззаперечним авторитетом не лише для громадян, але й для депутатів і сенаторів. Водночас вже упродовж 2000-х рр.

1999

III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-----	----	---	----	-----	------	----	---	----	-----

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

1. *What is the purpose of this study?*

1. $\frac{1}{2}$ 2. $\frac{1}{2}$ 3. $\frac{1}{2}$ 4. $\frac{1}{2}$ 5. $\frac{1}{2}$ 6. $\frac{1}{2}$ 7. $\frac{1}{2}$ 8. $\frac{1}{2}$ 9. $\frac{1}{2}$ 10. $\frac{1}{2}$

дається сумніву, оскільки обидві його палати обираються шляхом прямих виборів. Наслідуючи британську традицію, *Парламент ЧР* є одночасно носієм законодавчих і установчих повноважень. Парламент є двопалатним, причому 200 представників *Палати депутатів* обираються посередництвом пропорційної виборчої системи, а *Сенат* у складі 81 представника – за мажоритарною системою в одномандатних округах. По-друге, Президент ЧР до 2012 р. не був наділений безпосередньою легітимністю: він обирався на спільному засіданні обох палат легіслатури терміном на п'ять років. Глава держави володіє переважно представницькими повноваженнями, частина його указів для набуття чинності потребують контрасигнації Прем'єр-міністром чи відповідним галузевим міністром. По-третє, хоча Прем'єр-міністр, його заступники й міністри призначаються главою держави, уряд повинен отримати мандат довіри від Палати депутатів, а також є відповідальним перед нею і підконтрольним їй. Варто також відзначити, що Президент не має права за власною ініціативою поставити питання про відставку уряду. По-четверте, у визначених Конституцією випадках Президент ЧР може розпустити нижню палату парламенту та призначити дострокові вибори з метою уникнення конституційної кризи влади. Однак Сенат не може бути розпущено за жодних обставин.

Детальний аналіз змісту Конституції ЧР дає підстави стверджувати, що чеський варіант бікамералізму відрізняється певною асиметричністю на користь повноважень Палати депутатів. Нижня палата сконцентрувала навколо себе законодавчу та контрольну функції. Сенат відіграє у законодавчому процесі другорядну роль, незважаючи на те, що володіє правом ініціативи, може накладати вето на закони, прийняті нижньою палатою, вносити до них поправки. Водночас основною функцією Сенату є саме представницька. Разом з тим, у разі дострокового припинення Президентом повноважень нижньої палати, для врегулювання невідкладних питань Конституція передбачає право Сенату на прийняття постанов, які мають силу закону.

Попри значну кількість суб'єктів виборчого процесу, представництво в чеському парламенті здобувають 5-6 політичних сил, що зумовлено високим прохідним бар'єром (5% голосів).

Виконавчу владу у ЧР формують уряд та Президент. Зокрема, у Конституції сформульоване положення про те, що *уряд* є вищим органом виконавчої влади, що означає де-факто ієрархічний характер системи виконавчих структур. Основний закон не передбачає вичерпний перелік повноважень уряду, оскільки він може здійснювати усі державні функції, якщо, відповідно до Конституції, вони не є закріпленими за іншими органами державної влади.

Уряд ЧР працює колегіально, приймаючи рішення на засіданнях позитивним голосуванням абсолютної більшості усіх своїх членів. Прем'єр-міністр організує його діяльність, головує на засіданнях уряду, виступає від його імені. Прем'єр обирається парламентом і призначається Президентом. Інші члени уряду також призначаються Президентом за рекомендацією Прем'єра. Уряд відповідальний перед парламентом, який може у будь-який час висловити йому недовіру. Наслідком відставки Прем'єр-міністра є відставка всього уряду.

Усі уряди ЧР у період 1993 – 2010 рр. були коаліційними (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Уряди Чеської Республіки

Термін	Прем'єр-міністр	Партійний склад уряду
01. 1993 – 12.1997	Вацлав Клаус	ГДП, ХДС – ЧНП, ГДА
12.1997 – 07.1998	Йозеф Тошовський	Позапартійний
07.1998 – 07.2002	Мілош Земан	ЧСДП, ХДС – ЧНП, СС
07.2002 – 07.2004	Владімір Шпідла	ЧСДП, Коаліція чотирьох: ХДС – ЧНП – Союз свободи – Демократичний союз
07.2004 – 04.2005	Станіслав Гросс	ЧСДП, Коаліція чотирьох: ХДС – ЧНП – Союз свободи – Демократичний союз
04.2005 – 08.2006	Іржи Пароубек	ЧСДП, Коаліція чотирьох: ХДС – ЧНП – Союз свободи – Демократичний союз
08.2006 – 05.2009	Мірек Тополанек	ГДП, ХДС – ЧНП та Партія зелених
05.2009 – 06.2010	Ян Фішер	Позапартійний
06.2010 – 06.2013	Петр Нечас	ГДП, TOP 09, Справи громадські
06. 2013 – 01.2014	Іржи Руснок	Позапартійний
01.2014 – до сьогодні	Богуслав Сobotка	ЧСДП, ANO 2011, ХДС – ЧНП

Оскільки Чеська Республіка є парламентською республікою, то повноваження *Президента* є обмеженими, а точніше, їх можна звести до п'яти складових: символічні (відкриття національних свят і звернення до народу з привітанням або ж закликом до дій), церемонійні (передбачають вручення державних нагород або надання почесних звань), процедурні (включають інавгурацію Парламенту, скликання засідань Палати депутатів, призначення дати національних виборів), призначаючі (призначення Прем'єр-міністра, суддів Конституційного та Верховного суду, президента і віце-президента Верховного контрольного комітету, членів Банківської ради Чеського національного банку та керівників дипломатичних представництв), політичні (право підписувати закони або ж накладати на них вето). Таким чином, хоча Президент ЧР є найупізнаванішою фігурою, йому бракує політичних повноважень.

До 2012 р. Президент ЧР обирався на спільному засіданні обох палат Парламенту на п'ятирічний термін. На даний час, відповідно до внесених до Конституції правок, глава держави обирається громадянами шляхом загальних і прямих виборів (див. табл. 3.6). На перших загальнонаціональних президентських виборах, що відбулися у січні 2013 року, перемогу здобув М. Земан.

Таблиця 3.6

Президенти Чеської Республіки

Президент	Термін перебування на посаді	Політична сила, що номінувала кандидата
Вацлав Гавел	02.1993 – 02.2003	ГДП
Вацлав Клаус	03.2003 – 03.2013	ГДП
Мілош Земан	03.2013 – до сьогодні	Партія громадянських прав

Судову владу в ЧР, за Конституцією, здійснюють незалежні суди. Систему судів складають Верховний суд, вищі, обласні та районні суди, Верховний адміністративний суд.

Верховний суд є найвищим судовим органом, за винятком питань, рішення щодо яких виносить Конституційний суд або Верховний адміністративний суд.

Конституційний контроль у Чехії здійснюється Конституційним судом, що складається із 15 суддів, які призначаються Президентом

Республіки за згодою Сенату терміном на 10 років. Конституційний суд повноважний приймати рішення насамперед про скасування законів, що суперечать Конституції і міжнародним договорам; про скасування інших правових приписів або їх окремих положень.

Незалежним і самостійним органом у системі публічної влади ЧР є Верховний контрольний комітет, який виконує функції «четвертої влади». Відповідно до Конституції цей орган покликаний здійснювати контроль за використанням державного майна та виконанням державного бюджету, тому він захищений від будь-яких політичних впливів. Верховний контрольний комітет є самостійним конституційним органом, поряд із Парламентом, Президентом і урядом, тому його Президент і віце-президент призначаються на посади главою держави за поданням Палати депутатів. Склад Верховного контрольного комітету в кількості 15 членів пропонує Президент, а обирає Палата депутатів.

Таким чином, у ЧР вдалося забезпечити баланс між різними гілками влади, який забезпечує ефективність політичного управління на демократичних засадах.

Словацька Республіка

У процесі демократичних трансформацій Словаччина пройшла складним шляхом інституційних реформ, завдяки чому відрізняється від решти центральноєвропейських сусідів. За критеріями інтенсивності та результативності демократичних перетворень можна виокремити декілька етапів розвитку системи органів державної влади у СР.

Першим етапом можна вважати період 1989 – 1992 рр. Листопадові події 1989 р. поклали початок демократизації політичної системи ЧССР. Упродовж 1990 – 1992 рр. було проведено позачергові вибори до представницьких органів влади, введено в дію механізм люстрації державного апарату, реформовано державні та політичні структури, що залишилися у спадок від комуністичного режиму. Парламентські та місцеві вибори 1990 р. легітимізували зміну політичного режиму, заклали основи плюралістичної системи партій і парламентської демократії в Словаччині.

У контексті проведення парламентських виборів 1992 р. провідні словацькі та чеські політичні сили взяли курс на посилення самостійності державного розвитку обох республік, що, зрештою, призвело до розпаду ЧСФР. У вересні 1992 р. була ухвалена Конституція, а з 1 січня 1993 р. Словацька Республіка розвивається як самостійна держава.

Другий етап розвитку системи органів державної влади охоплює період від створення Словацької Республіки у 1993 р. і аж до зміни владної коаліції у 1998 р. Оскільки норми Конституції 1992 р., зокрема закладена нею інституційна структура політичної системи, були далекими від досконалості, це не сприяло усталенню демократії в країні. Фактично владні інститути функціонували в 1994 – 1998 рр. на межі конституційності: з боку правлячої парламентсько-урядової більшості на чолі з Прем'єр-міністром В. Мечіаром здійснювалися спроби переглянути Конституцію для подальшої концентрації влади та обмеження можливостей опозиції, порушуючи принципи парламентаризму та розподілу влади. Водночас розвитку цих авторитарних тенденцій перешкождала позиція двох інших конституційних органів: Президента (М. Ковача) та Конституційного суду.

Найбільш проблемним питанням у сфері конституціоналізму було функціонування інституту президентства в 1994 – 1998 рр., що пояснювалося, насамперед, відмінністю поглядів на розвиток держави та особистим протистоянням Прем'єр-міністра В. Мечіара і Президента М. Ковача. Ознакою кризи конституційної системи було те, що після закінчення терміну повноважень М. Ковача у березні 1998 р. Парламент упродовж року не зміг обрати нового Президента, що зумовило необхідність внесення правових змін щодо обсягу його повноважень і способу обрання. На противагу авторитарним тенденціям у системі влади, відбулася активізація і консолідація демократичних політичних сил, активної громадськості, що призвело до поразки режиму В. Мечіара після парламентських виборів 1998 р.

Третій етап розвитку владної системи розпочався після парламентських виборів 1998 р., за результатами яких була сформована коаліція демократичних сил. Урядова коаліція на чолі з М. Дзуріндою ліквідувала «демократичні дефіцити» у функціонуванні дер-

жавних структур, що залишилися в спадок від минулого режиму. Одним із перших реформаторських кроків було ухвалення у січні 1999 р. змін до Конституції щодо запровадження прямих виборів Президента СР.

Уряд М. Дзурінди проводив подальшу інтенсивну модернізацію системи органів державної влади у контексті гармонізації із стандартами ЄС. Зокрема, у 2001 р. Парламент вніс ряд змін до Конституції: було запроваджено інститут омбудсмена; змінено порядок обрання суддів (почали призначатися на посади та відкликатися не Парламентом, а Президентом за рекомендацією Судової ради); перерозподілено повноваження між гілками влади. Впродовж 2001 – 2005 рр. були проведені подальші реформи в системі публічного управління щодо адаптації систем управління та місцевого самоврядування до вимог ЄС.

Після вступу Словаччини до ЄС у 2004 р. процес інституційної модернізації політичної системи не завершився, про що свідчать конституційні поправки, які приймалися згодом. Водночас ключові політичні актори у своїй діяльності вже не виходять за межі встановлених Конституцією демократичних правил.

Таким чином, діюча система органів державної влади структурована, відповідно до конституційного поділу, на законодавчу, виконавчу і судову гілки влади (див. рис. 3.4).

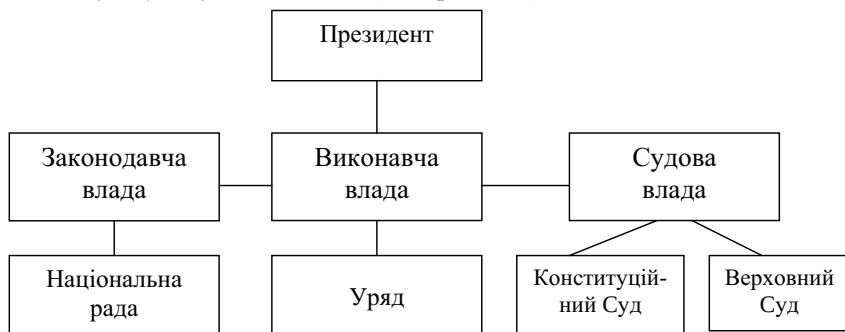

Рис. 3.4. Система вищих органів державної влади в Словаччині

Особливі конституційний статус і спосіб регулювання мають також інші владні органи, зокрема: Верховне контрольне управління, Прокуратура, Омбудсмен.

Словаччина є парламентською республікою, що впливає із принципів розподілу влади в державі та центрального місця *Парламенту* в політичній системі. Відповідно до Конституції СР законодавчу владу здійснює однопалатний парламент – Національна рада Словацької Республіки, яка складається із 150 депутатів, що обираються терміном на 4 роки за пропорційною виборчою системою. Важливі питання державного значення громадяни можуть вирішувати посередництвом референдуму як інструменту прямої демократії.

Попри значну кількість суб'єктів виборчого процесу (близько двох десятків), представництво в парламенті здобувають, як правило, 6-7 політичних сил, що зумовлено високим прохідним бар'єром (5% голосів).

Національна рада володіє широкими законодавчими, установчими, контролюючими повноваженнями, а також функціями у сфері внутрішньої та зовнішньої політики держави. Серед її основних повноважень зафіксовано:

- ухвалення Конституції, конституційних законів та інших законів, контроль за їх виконанням;
- надання згоди на ратифікацію договорів міжнародного характеру;
- створення міністерств та інших органів державної адміністрації;
- затвердження державного бюджету і контроль за його виконанням.

Конституційна та політична вага даного державного органу має прояв, насамперед, у взаємодії з іншими органами державної влади. Зокрема, йдеться про виконавчу владу, яку представляє Уряд Словаччини та Президент.

Відповідно до Конституції СР, найвищим органом виконавчої влади є *уряд*, на чолі з Прем'єр-міністром, який обирається Національною радою і призначається Президентом. Інші члени уряду також призначаються Президентом за рекомендацією Прем'єр-міністра. Член уряду не може одночасно володіти депутатським мандатом.

Уряд у виконанні своїх функцій відповідальний перед парламентом, який може в будь-який час висловити йому недовіру. Наслідком відставки Прем'єр-міністра є відставка всього уряду.

Після 1989 р. усі уряди, що функціонували в Словаччині, мали коаліційний партійний склад (див. табл. 3.7). За результатами виборів 2012 р. вперше в історії самостійної Словаччини було сформовано однопартійний лівоцентристський уряд на чолі з Р. Фіцо.

Таблиця 3.7

Уряди Словацької Республіки

Термін	Прем'єр-міністр	Партійний склад уряду
12.12.1989 – 26.06.1990	Мілан Чіч	КПС, ГПН, ДП
27.06.1990 – 22.04.1991	Владімір Мечіар	ГПН, ХДР, ДП
23.04.1991 – 24.06.1992	Ян Чарногурский	ГПН, ХДР, ДП
24. 06.1992 – 15.03.1994	Владімір Мечіар	РЗДС / СНП
15.03.1994 – 13.12.1994	Йозеф Моравчік	ДС / ХДР / ПДЛ
13.12.1994 – 30.10.1998	Владімір Мечіар	РЗДС / СПС/АРС / СНП
30.10.1998 – 15.10.2002	Мікулаш Дзурінда	СДК / ПГП / ПУК / ПДЛ
16.10.2002 – 4.07.2006	Мікулаш Дзурінда	СДХС, ПУК, ХДР, АНГ
4.07.2006 – 8.07.2010	Роберт Фіцо	СМЕР-СД / СНП / НП-РЗДС
8.07.2010 – 4.04.2012	Івета Радічова	СДХС / ХДР / СіС / МІСТ
4.04.2012 – до сьогодні	Роберт Фіцо	СМЕР-СД

Повноваження уряду відповідають основним напрямкам і принципам управлінської діяльності в демократичній державі. Зокрема, в Конституції СР зафіксовано принцип колегіальності у вирішенні всіх основних питань діяльності уряду, зокрема щодо:

- проектів законів, постанов, проекту державного бюджету, програми діяльності уряду;
- принципових питань внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечення економічної та соціальної політики;
- міжнародних договорів, збройних сил та інших.

Попри широкий спектр повноважень, у порівнянні з парламентом позиції уряду є відносно слабкими і залежними від Національної ради.

Відповідно до Конституції Словаччини до системи виконавчої влади також входить глава держави – *Президент*, якому надано широкий спектр повноважень у різних сферах діяльності держави: зовнішньополітичній, оборони і безпеки держави, законотворчій, щодо діяльності парламенту, уряду, судових органів. Зокрема, до основних повноважень Президента належать:

- представництво держави у зовнішніх відносинах, підписання міжнародних договорів;
- право розпуску Національної ради;
- підписання законів, право «вето» стосовно законів;
- функції головнокомандувача збройних сил;
- призначення і відкликання голови та членів уряду, вищих державних функціонерів;
- призначення і відкликання голови і суддів Конституційного суду, голови і суддів Верховного суду, Генерального прокурора.

Порядок виборів Президента регулюється в Конституції та відповідних законах. До 1999 р. Президент обирався Національною радою, а з цього часу – громадянами шляхом загальних і прямих виборів терміном на 5 років.

Таблиця 3.8

Президенти Словацької Республіки

Президент	Термін перебування на посаді	Політична сила, що номінувала кандидата
Міхал Ковач	2.03.1993 – 2.03.1998	РЗДС
Рудольф Шустер	15.06.1999 – 15.06.2004	Партія громадянського порозуміння
Іван Гашпарович	15.06.2004 – 15.06.2009	Рух за демократію
	15.06.2009 – 15.06.2014	незалежний кандидат
Андрей Кіска	15.06.2014 – по сьогодні	незалежний кандидат

Попри конституційний статус Президента як глави держави, у багатьох компетенціях він обмежений повноваженнями парламенту та уряду, що дозволяє визначити Словаччину парламентською республікою.

Судова гілка влади представлена судами загальної юрисдикції, Конституційним судом та Спеціалізованим кримінальним судом.

Органом захисту конституційності є Конституційний суд СР, який приймає рішення стосовно:

- відповідності законів, постанов уряду, загальнообов'язкових правових актів міністерств, центральних та місцевих органів державного управління, органів місцевого самоврядування Конституції, конституційним законам, міжнародним договорам;
- суперечок щодо компетенції між центральними органами державного управління;
- скарг органів територіального самоврядування щодо неконституційності чи незаконності рішень чи втручання у справи самоврядування;
- тлумачення Конституції чи конституційного закону, якщо питання є спірним;
- законності президентських, парламентських виборів та виборів до органів місцевого самоврядування.

Конституційний суд складається з 13 суддів, яких призначає строком на 12 років Президент СР за пропозицією парламенту. Суддя Конституційного суду не може бути членом політичної партії чи руху.

Систему судів загальної юрисдикції утворюють Верховний суд, крайові та окружні суди, що організовані на основі адміністративно-територіального поділу та за т.зв. «принципом ефективності». У 2009 р. було ліквідовано військові суди – їхня компетенція перейшла до судів загальної юрисдикції, а також Спеціальний суд – його справи передали новоутвореному Спеціалізованому кримінальному суду.

Найвищим судом загальної юрисдикції є Верховний суд, який контролює діяльність судів загальної юрисдикції.

Важливе місце у функціонуванні судової системи відведено Судовій раді, склад якої формують Президент, Національна рада, уряд і судді. Цей державний орган займається переважно кадровими питаннями щодо призначення і відкликання суддів. Суддів призначає

Президент за пропозицією Судової ради на необмежений термін. Суддя не може бути членом політичної партії, займатися підприємницькою, державно-публічною чи іншою діяльністю, окрім наукової, педагогічної, мистецької.

Попри існуючу структурну диференціацію у сучасний період органи державної влади Словаччини становлять цілісну систему, склад якої об'єктивно впливає з принципу єдності державної влади. Функціонування системи органів державної влади у СР створює необхідне інституційне забезпечення демократичного політичного режиму.

Висновки

Запропонований розгляд розвитку державно-владних інститутів зафіксував спільність певних ознак та варіативність інституційного дизайну політичних систем центральноєвропейського регіону. У всіх країнах регіону система державної влади побудована і діє на основі поділу на законодавчу, виконавчу та судову гілки, які функціонують на основі конституційних принципів стримувань та противаг.

Інститут парламентаризму є розвинутим у всіх країнах Вишеградської групи. Парламентські структури реалізують не тільки представницькі функції, але й вирішальним чином впливають на виконавчу владу. Провідна роль парламенту в політичній системі дозволяє означити сучасні форми правління Угорщини, ЧС і СР як парламентські республіки. У процесі конституційної трансформації обсяг повноважень парламенту зріс також у Польщі, однак залишаючись у межах змішаної парламентсько-президентської форми правління.

Структура та організація роботи парламентів центральноєвропейських країн в основних рисах відповідає структурі та принципам організації представницьких органів розвинених демократій. Парламенти демонструють дві традиційні моделі: однопалатну (Угорщина і Словаччина) і двопалатну (Польща і Чехія), що зумовлено впливом специфічних політичних, соціальних і культурно-історичних факторів. Попри складний механізм функціонування,

бікамералізм є важливим чинником створення конституційного балансу та стабілізації парламентаризму.

У контексті реалізації принципу поділу влади, забезпечення відокремленості та ефективності виконавчої гілки конституції всіх країн Вишеградської групи передбачають функціонування інституту президентства та урядових структур. Попри відносну слабкість глави держави в умовах парламентських моделей, президенти центральноєвропейських країн наділені широким спектром повноважень у різних сферах діяльності держави, що дозволяє їм займати важливе місце в системі стримувань та противаг. Аналіз практики функціонування інституту президентства дозволяє констатувати, що роль глави держави часто визначається специфічною політичною ситуацією і може бути більш ваговою, ніж це формально визначено конституцією. Польща, Словаччина і Чехія пройшли шлях від парламентського до прямого всенародного обрання президента; тільки в Угорщині обрання глави держави відбувається у парламенті.

Центральне місце у визначенні та реалізації державної політики у центральноєвропейських країнах відводиться урядам, які формуються на основі парламентських принципів і відповідальності перед представницьким органом.

Механізм стримувань і противаг передбачає функціонування системи незалежного судочинства, яку вдалося витворити впродовж тривалого періоду інституційного реформування. На сучасному етапі у центральноєвропейських країнах суди є відокремленими владними інститутами, що позбавлені прямого впливу з боку законодавчої та виконавчої гілок влади.

Зауважимо, що поряд із конституційними положеннями, важливе значення для функціонування системи державної влади має спроможність політичної еліти досягати консенсусу, діяти в межах правових рамок і розвивати процедурні аспекти владних відносин.

Важливою політичною особливістю політичних систем країн Вишеградської групи є їх значна партизація, що впливає на стабільність функціонування владних інститутів. Відносини між ключовими партіями, коаліціями є основним фактором, що визначає держав-

ну політику, функціонування вертикалі та горизонталі державної влади.

У цілому трансформація системи органів державної влади у центральноєвропейських країнах була складним процесом, що різнився у різних суспільствах за критеріями глибини та інтенсивності перетворень. За допомогою впровадження та закріплення демократичних владних інститутів були створені необхідні умови для подальшого розвитку демократії.

Рекомендована література

1. Вышеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии / ред. Л.Н. Шишелина. – М. : Весь мир, 2010. – 563 с.
2. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України : Монографія / Серія «Studia Regionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія» / Ю. Остапець, Є. Гайданка, А. Ключкович, Н. Марадик. – Ужгород : ПП Данило С.І., 2014. – 256 с.
3. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Галина Зеленько. – К. : Критика, 2003. – 215 с.
4. Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Галина Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.
5. Ключкович А. Децентралізація публічного управління в контексті демократизації політичної системи Словацької республіки / Анатолій Ключкович // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – Випуск 13. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. – С. 99 – 102.
6. Ключкович А. Реформування територіального публічного управління Чеської Республіки в контексті демократизації політичної системи та вступу до Європейського Союзу (1990 – 2004 рр.) / Анатолій Ключкович // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – Випуск 14. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. – С. 192 – 200.

7. Лемак В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації / Василь Лемак. – Ужгород : Ліра, 2002. – 248 с.
8. Лендьел М. Вибір інституційного дизайну публічної влади як фактор консолідації демократії в країнах Центральної та Східної Європи (на прикладі Чеської Республіки) / Мирослава Лендьел, Наталія Петрушка // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2008. – № 5 (61). – С. 135 – 140.
9. Марадик Н. Перехід до демократії в Чеській Республіці : монографія / Наталія Марадик. – Ужгород : Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2012. – 174 с.
10. Мельниченко Б.Б. Політико-правові перетворення в Центрально-Східній Європі наприкінці XX ст. (на матеріалах Польщі, Чехії та Словаччини) : монографія / Б.Б. Мельниченко. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – 204 с.
11. Механізми координації європейської політики: практика країн-членів та країн-кандидатів / Н. Гнидюк (ред.), А. Новак, Я. Гонцяж, І. Родюк – К. : Міленіум, 2003. – 384 с.
12. Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (90-е годы XX века – начало XXI века). – М. : Институт славяноведения РАН, 2008. – 352 с.
13. Ткач Д. Реформування політичної системи Угорської Республіки в останні десятиріччя XX ст.: історичні передумови політичних трансформацій [Електронний ресурс] / Д. Ткач. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/16/16/tkach.pdf
14. Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій : Монографія / Д.І. Ткач. – К. : МАУП, 2004. – 480 с.
15. Усиевич М.А. Десятилетие реформ в Венгрии. 90-е годы XX в. / М.А. Усиевич // Новая и новейшая история. – 2002. – № 5. – С. 80 – 97.
16. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории : в 2 кн. / [отв. ред. В.В. Марьяина]; Ин-т славяноведения. – М. : Наука, 2005. – 558 с.
17. Cabada L. Politický systém České republiky. Historie a současnost / Ladislav Cabada, Karel Vodička. – Praha : Portál, 2007. – 374 s.
18. Decentralizácia verejnej správy Slovenskej Republiky : otvorené otázky ; zborník / Red.: Elena Žárska. – Bratislava : FES, 2005. – 127 s.

19. Demokracja w Polsce 2007–2009 / pod. red. Lena Kolarska-Bobińska, Jacek Kucharczyk. – Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 2009. – 282 s.
20. Dudek A. Historia polityczna Polski: 1989–2005 / Antoni Dudek. – Kraków : Arcana, 2007. – 536 s.
21. Fijalkowska B. Polskie dylematy polityczne: 1939–1995 / B. Fijalkowska, T. Godlewski. – Olsztyn : Wyd-wo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 1996. – 244 s.
22. Kopeček L. Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku. 1 vyd. – Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2006. – 347 s.
23. Kubát M. Postkomunismus a demokracie. Politika ve středovýchodní Evropě / Michal Kubát. – Praha : Dokořán, 2003. – 128 s.
24. Majcherski J. Pierwsza dekada III Rzeczypospolitej. 1989–1999 / J. Majcherski. – Warszawa : Presspublica, 1999. – 300 s.
25. Malová D. Slovensko ako nový členský štát Európskej Únie : výzva z periférie? / D. Malová, E. Láštík, M. Rybář. – Bratislava : Friedrich-Ebert-Stiftung, 2005. – 184 s.
26. Mgalsk M. Polski system partyjny / Marek Mgalsk, Waldemar Wojtask, Marek Mazur. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – 272 s.
27. Od Mečiara k Dzurindovi. Slovenská politika a politický systém v prvém desetiletí samostatnosti / M. Belko, V. Havlík, L. Kopeček, J. Sedlár. – Brno : Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity v Brně, 2003. – 177 s.
28. Politický vývoj v štátoch Vyšehradskej štvorky / S. Krno (ed.). – Nitra : FF UKF, 2004. – 172 s.
29. Slovensko : problémy konsolidácie demokracie : spor o “pravidlá hry” pokračuje / S. Szomolányi (red.). – Bratislava : Slovenské združenie pre politické vedy, Nadácia Friedricha Eberta, 1997. – 207 s.
30. Szomolányi S. Kľukatá cesta Slovenska k demokracii / S. Szomolányi. – Bratislava : Stimul, 1999. – 121 s.

≈ ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ≈

1. Проаналізуйте політико-правовий зміст повноважень Президента Польщі за положеннями т.зв. «малої Конституції» 1992 р. та Конституції 1997 р.
2. Порівняйте вплив Сейму та Сенату на законотворчий процес у Польщі.
3. Розкрийте етапи конституційного реформування в Польщі та їх вплив на сучасний інституційний дизайн політичної системи.
4. Чи загрожує угорська політика стосовно закордонних угорців стабільності в Центральній Європі?
5. Чи можливо застосувати угорський досвід владно-інституційних реформ в Україні?
6. Виявіть основні фактори, що сприяли побудові ефективної моделі державного управління в Чеській Республіці.
7. Назвіть спільні та відмінні риси, що були притаманні для процесу трансформації системи владних інститутів у Чеській Республіці, Словаччині, Польщі та Угорщині.
8. Назвіть основні причини згорання демократичних перетворень у Словаччині за часів прем'єрства В. Мечіара (1994 – 1998 рр.).
9. Назвіть основні проблеми на шляху становлення консолідованої демократії в Словаччині.
10. Назвіть основні фактори інституційної модернізації державно-владних систем країн Вишеградської групи.

РОЗДІЛ 4

Партійні та електоральні системи країн Вишеградської четвірки

Юрій Остапець,

Євгеній Гайданка, Анатолій Ключкович,

Наталія Марадик, Марина Сорока

Розвиток партійних систем у перехідних суспільствах пов'язаний із логікою демократичного транзиту. Закінчується така еволюція консолідацією партійної системи, яка характеризується:

1) зниженням рівня фрагментації партійної системи (зменшенням кількості парламентських та електоральних партій);

2) зниженням рівня електоральної неусталеності (зменшення кількості голосів виборців, які на кожних виборах голосують за різні політичні сили).

Суттєвий вплив на становлення партійної системи має вибір форми правління та виборчої системи. Досвід перехідних суспільств свідчить, що парламентська система є більш стабільною і сприяє розвитку партій. Прямі вибори президента підсилюють політичну поляризацію і надають політичній конкуренції мажоритарного характеру та сприяють персоналізації політики.

Німецький дослідник *В. Меркель* виокремлює п'ять факторів, які впливають на конфігурацію партійних систем у посткомуністичних країнах:

1. *Характер трансформаційного конфлікту*, тобто форма, у якій відбувався трансформаційний конфлікт: як пакт, заключений між елітами, чи як колапс старого режиму під тиском громадян. Загалом

же дослідники називають шість основних форм зміни автократичних систем:

- 1) поступова еволюція;
- 2) зміна системи під керівництвом старої еліти;
- 3) зміна системи під тиском низу;
- 4) пакт еліт;
- 5) колапс режиму;
- 6) розпад держави і утворення нових держав.

2. *Наявність «історичних» партій.* Такі партії суттєво впливають на еволюцію партійних систем за умови, що достатньо інституціоналізовані, а період авторитарного/тоталітарного режиму тривав недовго.

3. *Вплив політичних інститутів.* Серед усіх інститутів найбільш суттєвий вплив на конфігурацію партійних систем мають форма правління і виборча система.

4. *Наявність традицій клієнтелізму.* Клієнтелізм у поєднанні з різними формами регіоналізму і патерналізму є характерним для немодернізованих суспільств.

5. *Вплив соцієтальних розмежувань.* Традиційні лінії розмежувань доповнюються в Східній Європі лінгвоетнічними. Окрім того, на початковому етапі трансформації головним є розкол за критерієм «підтримка / не підтримка правлячого режиму».

Дж. Сарторі виокремлює у формуванні партійних систем у посткомуністичних країнах три періоди:

1) *поляризації*, коли з початком демократизації основне протистояння відбувалося між комуністичними партіями і «парасольковими організаціями», як, наприклад, «Солідарність» у Польщі, Народний Рух в Україні. Як правило, цей період завершується поразкою комуністичних сил;

2) *фрагментації*, який характеризується розпадом не лише «парасолькових організацій», а й комуністичних та інших партій. У результаті формується велика кількість малих партій;

3) *плюралізму*, впродовж якого суттєво зменшується кількість партій, формується стабільна партійна система, яку можна назвати «системою помірного плюралізму».

К. Джанда виокремлював такі типи партій у країнах ЦСЄ:

1. *Партії масових демократичних рухів* («Солідарність» у Польщі, «Громадянський форум» у Чехії, «Саюдіс» у Литві, «Союз демократичних сил» у Болгарії, «Фронт національного порятунку» в Румунії).

2. *Партії – залишки комуністичних партій*.

3. *Відновлені довоєнні партії* (ліберальні, консервативні, селянські).

4. *Етнічні партії* (угорські партії в Румунії, Словаччині).

5. *Релігійні партії*.

6. *Партії постматеріальних цінностей* (феміністичні, захисту довкілля тощо).

7. *«Екзотичні» партії* (наприклад, партія шанувальників пива).

Водночас *Г. Кітчелт* сконструював три (ідеальні) типи партій у період переходу до консолідованої демократії:

1. *Програмні партії* – це партії, які пов'язані з існуючими конфліктними лініями і мають ідеологічну та/чи світоглядну основу. Як правило, вони представляють інтереси певної групи населення і мобілізують виборців на основі програмних документів.

2. *Харизматичні партії* – партії, ідентичність яких визначається харизматичним вождем. Виборці не можуть розраховувати на послідовність і певний результат політики обраного ними лідера. Такі партії погано вписуються у демократичну систему врядування.

3. *Клієнтелістські партії*, які також не сприяють консолідації демократії. Такі партії хоч і обіцяють загальні блага, але, насамперед, піклуються про забезпечення своєї клієнтели шляхом розподілу різного роду ресурсів: субвенцій, податкових пільг, соціальних благ.

Значний вплив на еволюцію партійних систем мають суспільно-політичні поділи. Фундатори теорії соціально-політичних поділів *С. Лінсет* і *С. Роккан* розглядали становлення та розвиток партійних систем країн Заходу у тісному зв'язку з революційними перетвореннями і суперечностями, що виявлялися між центром і периферією, між державою і церквою, між містом і селом, між власниками і робітниками.

Відтак, у політичній науці крім інституційного існує і соціальний підхід до трактування особливостей еволюції партійних систем. Цей підхід презентує партійні системи як віддзеркалення суспільних конфліктів.

Г. Голосов, узагальнюючи різноманітні авторські підходи, виділяє сім проблемних вимірів, які співвідносяться з конфліктними лініями С. Лінсета і С. Роккана та є характерними для посткомуністичних суспільств: культурно-етнічний, релігійний, соціально-економічний, зовнішньополітичний, постматеріальний, вимір «місто – село» та вимір «підтримки режиму».

Отже, в суспільствах, які перебувають у стані трансформації, функціонує велика кількість партій. Автори дотримуються точки зору, згідно з якою до партійної системи слід відносити ті партії, які:

- 1) виражають суттєві інтереси суспільства і користуються підтримкою громадян;
- 2) дотримуються політичних і правових норм, що регулюють партійну конкуренцію;
- 3) здобувають представництво в державних органах влади та місцевого самоврядування.

Основні чинники, які впливають на формування партійних систем у перехідних суспільствах, такі:

- 1) об'єктивні умови, які обумовлюють специфіку функціонування партійних систем у сучасному світі;
- 2) логіка трансформаційного процесу в тій чи іншій країні;
- 3) вибір форми правління;
- 4) виборча система;
- 5) суспільно-політичні поділи.

Емпіричні методи дослідження. Емпіричні методи дослідження складають важливий елемент у вивченні політичних партій та партійних систем. Основні з них будуть охарактеризовані нижче.

Вимір ефективної кількості електоральних та парламентських партій. Дослідження електорального процесу в багатопартійних системах показує, що не всі партії є значущими для виборця. У свою чергу, розподіл місць у парламенті модифікує розподіл влади між партіями та здійснює вплив на діяльність представницьких ор-

ганів влади. Фактично, вплив на державну політику і законодавчий процес обмежується так званою «ефективною кількістю партій». Вперше *індекс ефективного числа партій* був запропонований у 1979 р. *М. Лааско* та *Р. Таагаперою*.

Індекс обчислюється на підставі визначення величини підтримки, яку має кожна партія під час виборів. Є два варіанти її визначення:

а) на підставі результатів виборів до парламенту (ефективне число електоральних партій);

б) на підставі кількості депутатських місць, які належать тій чи іншій партії і виражені у процентному відношенні (ефективна кількість парламентських партій).

Індекс ефективної кількості партій, що взяли участь у виборах, розраховується за формулою: $ENPV = 1/\sum v_i^2$, де v_i – частка голосів i -ї партії. Обраховуючи індекс за умови участі великої кількості партій, слід робити обмеження (як правило – враховувати показники партій, які набрали на виборах понад 1% голосів виборців).

Ефективна кількість парламентських партій розраховується за формулою: $ENPS = 1/\sum s_i^2$ для всіх партій, що отримують місця у парламенті, де s_i – частка мандатів i -ї партії.

Якщо в країні існує двопартійна система, то можна припустити, що обидві партії на виборах здобувають по 50% місць в парламенті. У такому випадку ефективна кількість партій дорівнюватиме 2,0. Якщо ж одна із них здобула 70% місць, а друга – 30%, то індекс становитиме 1,7. У даному випадку величина індексу свідчить про тенденцію до утворення однопартійної системи. Трипартійною можна вважати систему, де партії розподілили між собою мандати у відношенні 45:40:15. Зміниться в такому випадку і індекс ефективної кількості парламентських партій, який становитиме від 2,0 до 3,0. У багатопартійній системі з домінуючою партією величина індексу повинна коливатись від 3,5 до 4,0. У разі, коли не існує домінуючої партії, величина індексу становитиме 4,5. Взаємозалежність індексу ефективного числа парламентських партій, типу партійної системи, гіпотетичної кількості місць у парламенті, подані в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

**Індекс ефективного числа парламентських партій
у різних типах партійних систем**

Тип партійної системи	Гіпотетичний розподіл місць у парламенті, %	Ефективна кількість парламентських партій
Двопартійна система	55 – 45	2
Система двох з половиною партій	45 – 40 – 15	2,6
Багатопартійна система з домінуючою партією	45 – 20 – 15 – 10 – 10	3,5
Багатопартійна система без домінуючої партії	25 – 25 – 25 – 15 – 10	4,5

Як правило, значення індексу ефективної кількості електоральних партій є вищим за значення аналогічного індексу на парламентському рівні. Ця відмінність полягає у неможливості забезпечити 100% трансформацію отриманих партією голосів на виборах у відповідну частку депутатських мандатів. Така невідповідність зумовлена, перш за все, різними типами електоральних формул. Зменшення ефективної кількості партій у результаті застосування різних електоральних формул називається редукцією. *Коефіцієнт редукції виборчої системи* розраховується за формулою: $Wr = (ЕКЕП - ЕКПП / ЕКЕП) \cdot 100$, де ЕКЕП – ефективна кількість партій на виборчому рівні, ЕКПП – ефективна кількість партій на парламентському рівні. Величина зменшення ефективної кількості партій є обернено пропорційною до величини індексу пропорційності. Це означає, що чим вищою є пропорційність виборчої системи, тим меншим є рівень зменшення ефективної кількості парламентських партій, а отже – менший рівень надпрезентації політичних партій.

Значення коефіцієнта знаходиться в інтервалі від 1 до 100. Чим меншим є значення коефіцієнта редукції, тим слабшою є можливість виборчої системи скорочувати кількість партій, які конкурують на парламентському рівні. Якщо значення коефіцієнта збільшується – це свідчить про збільшення можливості виборчої системи редукувати кількість партій, які представлені на парламентському рівні.

Р. Таагапера і Б. Гоффман вивели формулу взаємозалежності між ефективним числом партій і кількістю проблемних вимірів, яка виглядає таким чином: $N = I_{pr} + 1$, де I_{pr} – це кількість проблемних вимірів.

Отже, використання індексу ефективної кількості партій вдало пояснює фрагментацію партійних систем, окреслює рамки аналізу партійних систем та їх динаміку.

Вплив виборчої системи на структурування парламенту. Загальновідомим є той факт, що результати виборів залежать не лише від волевиявлення громадян під час виборів, а й від норм права, за якими організовується виборчий процес. Оцінка функціонування виборчих систем здійснюється через максимальне пропорційне представництво партій у парламенті, тобто через ступінь співвідношення частки відсотків голосів, отриманих партією на виборах, з відсотками депутатських місць у парламенті. Запровадження пропорційної виборчої системи сприяє більшій структуризації політичної системи, оскільки вона передбачає розподіл місць у парламенті між партіями пропорційно кількості поданих за них голосів виборців (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Характеристика виборчих систем країн Вишеградської групи і України

Країна	Парламент/ нижня палата	Тип виборчої системи	Тип виборчих списків	Виборча формула	Кількість виборчих округів	Електоральний бар'єр	Кількість депутатів
ЧР	Палата депутатів	пропор- ційна	регіональні відкриті списки	д'Ондта	14	5% для партій, 10-20 % для ви- борчих коаліцій	200
СР	Національна рада	пропор- ційна	загально- національні напіввідкриті списки	Друппа	1	5% для партій, 7-10% для ви- борчих коаліцій	150
РП	Сейм	пропор- ційна	регіональні відкриті списки	д'Ондта	41	5% для партій, 8% для виборчих коаліцій	460
Угор- щина	Національні Збори	змішана	загально- національні закриті списки	д'Ондта	1 націо- нальний, 106 одно- мандатних	5% для партій, 10% двох партій, 15% трьох і більше партій	199
Украї- на	Верховна Рада	змішана	загально- національні закриті списки	Т. Хейра	1 націо- нальний, 225 одно- мандатних	5% для партій. Участь партійних блоків заборонена	450

Для того щоб дослідити рівень впливу виборчої системи на партійну, використовують *індекси пропорційності Р. Гюнтера* та *диспропорційності М. Галлахера*. Дані розрахунки застосовуються тільки для дослідження пропорційних систем або тих, які мають пропорційну складову.

Р. Гюнтер для обчислення пропорційності використовує відсоток отриманих партією на виборах голосів та відсоток одержаних партією мандатів у парламенті. Вчений пропонує таку формулу обчислення рівня пропорційності:

$$I_p = 100 - (V_1 - S_1) + (V_2 - S_2) + \dots (V_n - S_n) / 2,$$

де: I_p – індекс пропорційності;

V – відсоток отриманих партією на виборах голосів;

S – відсоток одержаних партією мандатів у парламенті;

n – кількість партій, які провели своїх депутатів до парламенту.

Індекс пропорційності, у разі застосування пропорційної виборчої формули, в Західній Європі коливається від 86 до 98. Аналізуючи проблему пропорційності в рамках існуючих виборчих систем, можна констатувати, що індекс пропорційності є найвищим у разі поєднання чотирьох чинників: пропорційної виборчої формули, значного розміру виборчого округу, стабілізації багатопартійної системи, застосування принципу вирівнювання при розподілі депутатських мандатів. Для оцінки пропорційності виборчої системи використовують також індекс диспропорційності виборів.

Індекс диспропорційності М. Галлахера дуже часто називають індексом найменших квадратів. Цей індекс є інтегральним показником відхилення, яке відображає невідповідність між кількістю поданих голосів і розподілом депутатських мандатів. Математична формула даного індексу має такий вигляд:

$$I = \sqrt{\sum 1/2(P_1 - S_1)^2 + (P_2 - S_2)^2 \dots (P_n - S_n)^2},$$

де: I – індекс диспропорційності виборів;

P – відсоток голосів, які отримала партія на виборах;

S – відсоток мандатів, які отримала партія відповідно до свого виборчого результату;

n – кількість партій (блоків), які пройшли до парламенту.

Індекс може мати значення від 0 до 100. Вибірчі системи з низькими рівнями диспропорційності отримують цей показник у межах від 1 до 6; системи із середнім рівнем диспропорційності – від 7 до 12; з високим – 13 – 20. Не існує верхнього показника диспропорційності, але він рідко перевищує 20 – 25.

Партійна фрагментація парламенту. Політичний плюралізм має свої межі, вихід за які загрожує дестабілізацією. Саме тому в порівняльній політології важливим є дослідження причин політичної диференціації. Її емпіричні показники вимірюються за допомогою *індексу фракціоналізації*, який запропонував Д. Рей. Розрізняють індекси електоральної і парламентської фракціоналізації.

Значення індексу змінюється від нуля (однопартійна система, за якої всі голоси і мандати отримує тільки одна партія) до одиниці (повністю фрагментована система, де кожний виборець голосує за свою партію, а кожний парламентар представляє окрему партію). Фрагментація парламенту є залежною змінною: на рівень фракційності впливають особливості електорального формату, соціальна диференціація суспільства та форма державного правління.

Індекс Д. Рея розраховується за формулою:

$$F=1-\frac{\sum_{i=1}^n p_i^2}{n}$$

де: n – кількість партій; p_i – відсоток виборчих голосів чи мандатів, отриманих партією – i .

Індекс фракціоналізації вказує на можливість існування партійних систем від досконалої однопартійної системи, в якій одна партія здобуває всі виборчі голоси ($F = 0$), до двопартійної ($F = 0,50$). Рівень фракційності між 0,50 та 0,67 вказує на конкуренцію двох партій. Значення індексу фракціоналізації, яке перевищує 0,70, є ознакою існування багатопартійної системи. Рівень, нижчий 0,50, вказує на появу домінуючої партії.

Неусталеність уподобань електорату в ході виборчих кампаній. Тривалий час вважалось, що партійні системи країн Західної Європи є стабільними, оскільки обумовлені дією соціально-політичних розмежувань, описаних С. Ліпсетом і С. Рокканом. Однак у 1970 р. дат-

ський політолог *М. Педерсен*, досліджуючи партійні системи європейських країн, помітив зміни в електоральній підтримці провідних партій і такі явища, як зниження партійної ідентифікації (коли виборець, беручи участь у виборах, не бажає пов'язувати себе з якоюсь партією), зростання неконвенційної політичної поведінки (коли частина виборців вважає себе вільною від партійної ідентифікації), перехід частини виборців від «старих» партій до нових (універсальних, постматеріальних цінностей). Для виміру цих процесів *М. Педерсен* запропонував індекс електоральної неусталеності партійних систем.

У нашому дослідженні ми будемо використовувати чисту неусталеність. Формулу для обчислення *індексу чистої неусталеності* запровадив *М. Педерсен* у 1979 р.:

$$I_{ped} = (P_1 - P_1') + (P_2 - P_2') + \dots (P_n - P_n') / 2,$$

де: I_{ped} – перенесення виборчої підтримки;

n – кількість партій;

P_n – загальна виборча підтримка (%) партії n в період t (I вибори);

P_n' – загальна виборча підтримка (%) партії n в період $t + 1$ (II вибори).

Значення індексу неусталеності коливається від 1 до 100. Якщо вподобання електорату усталені, тоді значення індексу дорівнюватиме 1. Межа усталеності повинна не перевищувати 15. Коли індекс *М. Педерсена* більший за 15, тоді електоральні вподобання є неусталеними. Вчений вважає, що цей індекс допомагає фіксувати загальну динаміку сили партії від виборів до виборів.

Індекс агрегації. Важливу роль у з'ясуванні перспектив стабільності коаліційних урядів відіграє індекс агрегації, запропонований *Л. Майером*. Цей індекс дозволяє виміряти рівень концентрації партійної системи на основі врахування двох змінних: кількості парламентських партій у визначений час та потужності найбільшої парламентської партії. Потужність конкретної політичної партії визначається процентом контрольованих нею місць у парламенті. Вища величина індексу означає вищий рівень концентрації партійної системи, що, відповідно, сприяє стабілізації системи коаліційних домовленостей. Уряди, сформовані в країнах із високим показником індексу агрегації, характеризуються біль-

шою стабільністю, ніж у країнах із низьким числовим значенням даного показника.

Цей індекс обраховується за такою математичною формулою:

$$A = S/N,$$

де: A – символ індексу агрегації;

S – відсоток місць у парламенті, контрольованих найбільшою партією;

N – кількість представлених у парламенті партій.

Республіка Польща

Сучасна партійна система Польщі сформувалася на основі двох опонуючих політичних сил 1980-х років: ПОРП, її сателітів – Об'єднаної селянської партії, Демократичної партії та суспільно-політичного руху «Солідарність».

Процес становлення партійної системи Польщі був зумовлений комплексом соціокультурних та інституційних факторів.

Становлення багатопартійної системи відбулося під впливом функціонування громадсько-політичних рухів, що діяли у соціалістичній Польщі. Масові протестні рухи (1970, 1971, 1976 та 1980 – 1981 рр.) привели до створення перших опозиційних організацій. Зокрема, у 1976 р. виник Комітет захисту робітників. У подальшому глибокий соціально-політичний конфлікт між владою і суспільством на початку 1980-х рр. привів до консолідації опозиційних сил у масовому громадсько-політичному русі «Солідарність». У 1981 р. до складу «Солідарності» входило 10 млн членів.

Після краху комунізму та перемоги опозиції всередині «Солідарності» виникло багато політичних організацій, які прагнули проводити автономну від керівництва політику. Вже у 1990 р. зі складу «Солідарності» виокремлюються нові громадсько-політичні утворення: «Солідарність-80», «Згода центристських сил», «Громадський рух – Демократична дія», «Солідарність трудящих» та інші. Відповідні розколи відбулися і в середовищі лівих партій. А ПОРП у січні 1990 р. взагалі заявила про саморозпуск.

Якщо говорити про соціокультурні розмежування, то слід відзначити, що польське суспільство є досить гомогенним в етнічно-

му, культурному, релігійному і мовному аспектах. Основне розмежування – це поділ на лівих і правих, яке знайшло своє віддзеркалення у партійній системі сучасної Польщі.

Відповідно до законодавства про політичні партії, прийнятого у липні 1990 р., для того, щоб зареєструвати партію, достатньо було зібрати 15 підписів громадян та мати юридичну адресу. Навіть статут та програма партії були необов'язковими. Це привело до масового виникнення партій. За період 1990 – 1991 рр. у Польщі було зареєстровано понад 100 партій, а вже в середині цього десятиліття загальна кількість політичних партій становила понад 300 організацій.

У червні 1997 р. був прийнятий Закон «Про політичні партії». Згідно з ним, для реєстрації партії обов'язковою є підтримка не менше 1 тис. громадян, які володіють правом виборчого голосу, та наявність статуту і програми.

Політичні партії Польщі – це організації, в яких принцип членства відіграє другорядну роль, оскільки держава фінансує їх діяльність залежно від результатів, досягнутих під час парламентських виборів. Саме фінансування політичних партій з державного бюджету є новелою польського законодавства. Цей принцип дозволяє не тільки забезпечити реальний контроль за діяльністю партій, а й посилити мотивацію їх участі у виборах. Дотації мають одноразовий характер і видаються партії за кожен отриманий мандат депутата Сейму чи Сенату. Право на субвенцію виникає у політичній партії, яка під час парламентських виборів отримала за списками не менше 3% всіх голосів і перебувала у складі коаліційного виборчого комітету, отримавши списки депутатів якого отримали у масштабі усієї країни не менше 6% голосів. Розмір субвенцій розраховується за спеціальною формулою, причому за 1 голос нараховується відповідна грошова сума.

Закон, яким регулюються вибори до найвищого представницького органу РП, змінювався декілька разів. Незмінною залишалась сутність електоральної формули – пропорційний розподіл депутатських мандатів. Нині правила визначаються Законом «Про вибори до Сейму Республіки Польща і Сенату Республіки Польща» від 12 квітня 2001 р. Сейм обирають на основі застосування принципу

прямого рівного загального таємного голосування у багатомандатних округах за пропорційним принципом із преференціями, що дозволяє виборцю вказати на кандидата, який у разі подолання партією виборчого бар'єру здобуває першочергове право на мандат.

Суб'єктами виборчого процесу є виборчі комітети. Право балотуватися до Сейму, крім партій, виборчий бар'єр для яких встановлено на рівні 5% та блоків партій (бар'єр 8%) мають представники організацій національних меншин і громадяни, які можуть самоорганізуватися у виборчі комітети. Якщо жоден або лише один із суб'єктів набрав необхідну кількість голосів для подолання виборчого бар'єру, то поріг знижується до 3 і 5% відповідно.

Важливо, що закон не зобов'язує суб'єктів, які балотуються, висувати своїх кандидатів у кожному з 41 округів, на які поділяється територія Польщі. Це дає змогу концентрувати електоральні ресурси в округах, де партії мають найбільше шансів отримати перемогу. Так, під час виборів до Сейму 2007 р. лише сім суб'єктів виборів представили своїх кандидатів у кожному окрузі.

При розподілі депутатських мандатів використовується метод дільників д'Ондта, який сприяє проходженню до парламенту потужних виборчих суб'єктів. До 2001 р. застосовувався метод Сент-Лаге, за яким у вигіднішому становищі при розподілі мандатів опинялися середні та дрібні партії.

Слід зазначити, що національним меншинам, які формують список, не потрібно долати виборчий бар'єр. Такою перевагою успішно користується німецька меншина. Оригінальною у Польщі є норма закону, відповідно до якої особа, яка навмисно спотворює результати соціологічних опитувань перед виборами, може бути оштрафована.

Партійна система Польщі пройшла такі етапи в своєму розвитку:

Перший етап (1989 – 1991 рр.) – етап початкової багатопартійності, який пов'язаний з функціонуванням так званого «контрактного» парламенту. Впродовж цього етапу відбулися: саморозпуск ПОРП, посилення позицій «Солідарності», потрапляння у парламент католицьких політичних організацій, формування нових політичних сил, що відображали увесь ідеологічний спектр, та прийняття базового законодавства, яке регулює діяльність партій.

Другий етап (1991 – 1993 рр.) – етап функціонування багатопартійної системи за принципами системи поляризованого плюралізму (Дж. Сарторі), що характеризується значним рівнем фрагментації, присутністю на обох ідеологічних полюсах сильних партій, що призводить до неможливості застосування консенсусного механізму прийняття рішень. Присутність багатьох партій у парламенті (до Сейму потрапили представники 29 виборчих комітетів) пояснювалася розпорошеністю електоральних уподобань та особливістю виборчого законодавства, зокрема відсутністю електорального бар'єру.

Третій етап (1993 – 2005 рр.) – становлення системи поміркованого плюралізму з двоблоковою конкуренцією, яка відбувалася за критерієм «праві-ліві». Запровадження для проходження до Сейму 5-відсоткового бар'єру для політичних партій та 8-відсоткового для виборчих блоків посилило шанси потужних партій, що відчутно вплинуло на структуру партійної системи.

Четвертий етап (від 2005 р.) – етап утвердження системи поміркованого плюралізму (у двоблоковому вимірі), коли за завоювання більшості у парламенті почали боротися потужні ліво- та право-центристські сили.

Перші демократичні вибори до Сейму (після його дострокового розпуску) були проведені 27 жовтня 1991 р. Перегони були організовані за пропорційною системою без обмежувального бар'єру. Напередодні виборів прихильники прискорення ліберальних реформ у середовищі «Солідарності» створили партію «Згода центристських сил», яка стала основою ВБ «Громадська згода – Центр». Християнсько-демократичне об'єднання утворило ВБ «Виборча католицька акція» (ВКА). Лівоцентристські партії, зокрема Демократичний союз (ДС), Ліберально-демократичний конгрес разом із Соціал-демократією Республіки Польща сформували Союз демократичних лівих сил (СДЛС), у склад якої увійшли 17 партій та організацій.

Головні змістовні відмінності у передвиборчих програмах учасників кампанії стосувалися темпів економічних реформ, шляхів вирішення проблем безробіття, інфляції і зовнішнього боргу.

Виборча активність сягнула у 1991 р. 43,2%. У виборах взяли участь 112 виборчих комітетів, сформованих партіями та політични-

ми групами. За її результатами 29 суб'єктів провели своїх кандидатів до Сейму, що зумовило його значну фрагментацію. Йдеться про ДС – 12,3% (62 депутатські місця), СДЛС – 11,9% (60), ВКА – 8,79% (49), «Громадську згоду – Центр» – 8,7% (44), Польську народну партію – Програмний союз – 8,67% (48), Польську конфедерацію незалежності – 7,5% (46), Ліберально-демократичний конгрес – 7,5% (37), «Народне порозуміння» – 5,5% (28), «Солідарність» – 5,1% (27), Польську партію любителів пива – 2,97% (16). Коаліція з п'яти партій сформувала правоцентристський уряд, який очолив Я. Ольшевський.

Неефективність функціонування цього Сейму зумовила запровадження у травні 1993 р. нової виборчої системи. Позачергові парламентські вибори 19 вересня 1993 р., які були проведені після розпуску Сейму президентом Л. Валенсою, відбулися на основі нового виборчого закону, який обмежував проходження до Сейму партій та коаліцій, що не набрали відповідно 5 і 8% голосів виборців.

Вибори принесли переконливу перемогу лівим, зростання популярності яких було пов'язане передусім із бажанням поляків отримати соціальні гарантії, втрачені у результаті ринкових реформ. Найбільше мандатів отримав ВБ «Союз демократичних лівих сил» / «Ліві і демократи» (СДЛС/ЛіД). Правляча коаліція на чолі з центристським ДС отримала поразку. Таким чином, виборці розчарувалися у партіях правого спектра, які брали участь в урядових коаліціях, починаючи з 1989 р. Результати виборів подані в табл. 4.3.

Таблиця 4.3.

Результати виборів до Сейму у 1993 р.

Партія	Кількість голосів, %	Кількість мандатів
СДЛС / ЛіД	20,4	171 (37,2%)
ПСП	15,4	132 (28,7%)
ДС	10,6	74 (16,1%)
Союз праці	7,28	41 (8,9%)
Конфедерація незалежної Польщі	5,77	22 (4,8 %)
Безпартійний блок на підтримку реформ	5,41	16 (3,5%)
Німецька меншина	0,61	4

Урядову коаліцію сформували СДЛС та ПСП. Співіснування лівоцентристського уряду та орієнтованого на праві гасла Президента створили ситуацію двовладдя, яка вилилася в інституційний конфлікт.

Водночас СДЛС і ПСП – спадкоємиці партій, які існували у період соціалізму – зберегли організаційну інфраструктуру і членство, що відіграло суттєву роль у поверненні до влади. Притому більше ніж одна третина голосів виборців виявилася неефективною, адже їх отримали партії, які не подолали виборчого порогу. Центристські партії Польщі, які формували попередні уряди (Демократичний союз та Ліберально-демократичний конгрес) об'єдналися у 1994 р. у Союз свободи (СС).

Із наближенням президентських виборів, призначених на листопад 1995 р., політична боротьба у країні набула особливої гостроти. Із 17 кандидатів на президентську посаду до другого туру пройшли А. Квасневський, навколо якого об'єдналося 28 партій і угруповань лівого спрямування, і Л. Валенса, підтриманий партіями й угрупованнями правого спектра. За результатами виборів перемогу отримав кандидат від лівих сил.

Засвоївши уроки програних виборів, праві сили Польщі створили у грудні 1997 р. новий виборчий блок – «Виборча акція «Солідарність» (ВАС), який об'єднав 36 партій та організацій – вихідців із «Солідарності».

Вибори до Сейму 21 вересня 1997 р. були проведені за участі понад 20 партій і коаліцій. Основна конкуренція відбувалась між спадкоємицями «Солідарності» та ПОРП, які відповідно були представлені ВАС і СДЛ. Ці дві сили мали схожі політичні платформи, зокрема підтримували проринкову економічну політику та інтеграцію з ЄС та НАТО у зовнішній політиці. Третім, за критерієм впливовості вважався СС, очолюваний Л. Бальцеровичем. Вибори засвідчили зміцнення політичних партій та рівномірний розподіл голосів між лівими і правими силами. Парламентську більшість сформували ВАС і СС. Результати виборів подані в табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Результати виборів до Сейму у 1997 р.

Партія	Кількість голосів (%)	Кількість мандатів
ВАС	33,83	201 (43,7%)
СДЛ	27,13	164 (35,7%)
СС	13,37	60 (13%)
ПСП	7,31	27 (9%)
Рух за відбудову Польщі	5,56	6 (1,3%)
Німецька меншина	0,6	2

Ідеологічна несумісність партнерів по коаліції парламентської більшості, а також конфлікти всередині ВАС стали причиною її не-ефективності. Внаслідок постійних конфліктів у червні 2000 р. коаліція розпалася.

Вибори 23 вересня 2001 р. відбулися відповідно до нового виборчого закону. Найбільшу кількість голосів отримав ВБ «Союз демократичних лівих сил – Унія праці» (СДЛС-УП), який разом із ПСП сформував коаліційний уряд. До влади за результатами виборів знову повернулися соціал-демократи.

«Право і справедливість» (ПіС), Громадянська платформа (ГП) утворилися внаслідок розколу ВАС і СС. Уперше до парламенту потрапили праві партії – Ліга польських родин та «Самооборона Республіки Польща». За результатами виборів депутатські мандати отримали лише дві партії з тих, які отримали перемогу на виборах 1997 р. (див. табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Результати виборів до Сейму у 2001 р.

Партія	Кількість голосів (%)	Кількість мандатів
СДЛС-УП	41,04	217 (47,2%)
ГП	12,68	65 (14,1%)
Самооборона Республіки Польща	10,2	53 (11,5%)
ПіС	9,5	44 (9,6%)
ПСП	8,98	42 (9,1%)
Ліга польських родин	7,87	38 (8,3 %)
Німецька меншина	0,36	2

Тривалі корупційні скандали, в які був втягнутий СДЛС під час вступу Польщі в ЄС, стали центральною темою виборчої кампанії та призвели до розколу правлячої коаліції. Розкол «лівиці» за рік до виборів засвідчив про істотне ослаблення лівого політичного спектра і втрату колишнього авторитету СДЛС.

Відтак на виборах 2005 р. перше і друге місце отримали ПіС (Л. Качинський, Я. Качинський) і ГП (Д. Туск). Незважаючи на заяви цих партій про створення більшості, угоду про їх спільну діяльність так і не було підписано. Парламентська більшість була утворена лише в лютому 2006 р. у складі «Самооборони РП», Ліги польських родин та ПіС. У липні цього ж року уряд очолив лідер ПіС Я. Качинський. Інша права партія – ГП оголосила про перехід в опозицію. В опозицію згодом перейшли і СДЛС та ПСП. Результати виборів подані в табл. 4.6.

Таблиця 4.6

Результати виборів до Сейму (2005 р.)

Партія	Кількість голосів (%) / результат 2001 р.	Кількість мандатів
ПіС	26, 99 (+17, 49)	155 (33,7%)
ГП	24, 14 (+11,44)	133 (28, 9%)
Самооборона РП	11, 31 (+1,31)	56 (12,2%)
СДЛС	11, 31 (-29,73)	55 (12%)
Ліга польських родин	7, 97 (+0,1)	34 (7,4%)
ПСП	6, 96 (-1,86)	25 (5,4%)
Німецька меншина	0, 36	2

Перемога правих партій на виборах 2005 р. знаменувала собою початок нового посткомуністичного етапу в розвитку Польщі, який дехто з сучасних польських політиків назвав «Четвертою Річчю Посполитою» (програма ПіС має назву: «Четверта Річ Посполита – Справедливість для всіх»).

Політична система з двома опозиціями та значним впливом дрібних партій не була стійкою, тому, переживши кілька криз, у серпні 2007 р. коаліційний уряд на чолі з Я. Качинським розпався, що призвело до розпуску Сейму та дострокових парламентських виборів. Основне змагання за депутатські мандати знову проходило між ПіС та ГП.

Дочасні вибори до Сейму та Сенату Польщі були проведені 21 жовтня 2007 р. Вибори зафіксували звуження електорального простору для популістських і радикальних партій, а основне протистояння відбувалося між партіями правого ідеологічного спрямування. За результатами виборів ГП і ПСП сформували парламентську більшість, а прем'єр-міністром було призначено лідера ГП Д. Туска. Результати виборів подані у табл. 4.7.

Таблиця 4.7

Результати виборів до Сейму у 2007 р.

Партія	Кількість голосів (%)	Кількість мандатів
ГП	41,51	209 (43%)
ПіС	32,1	166 (38%)
СДЛС	13,15	53 (12%)
ПСП	8,91	31 (6,8%)
Німецька меншина	0,2	1

За результатами виборів, які відбулися 9 жовтня 2011 р., перемогу отримала ГП. Це був своєрідний рекорд – уперше за всю історію Польщі одна й та партія двічі поспіль мала найбільше парламентське представництво в Сеймі (див. табл. 4.8).

Таблиця 4.8

Результати виборів до Сейму у 2011 р.

Партія	Кількість голосів (%)	Кількість мандатів
ГП	39,18	206 (45%)
ПіС	29,89	157 (34%)
Рух Палікота	10,02	40 (8,7%)
ПСП	8,36	28 (5,9%)
СДЛС	8,36	27 (5,7%)
Німецька меншина	0,24	1 (0,7%)

Сюрпризом виборів став успіх Руху Палікота, лідера якого за екстравагантність називали «польським Жириновським». Я. Палікот протягом декількох місяців перед виборами об'їздив всю Польщу з ключовим гаслом – доходи ксьондзів і церкви повинні підлягати оподаткуванню нарівні з іншими. Таким чином, вперше у сучасній польській електоральній історії масове протестне голо-

сування на жовтневих парламентських виборах 2011 р. отримало антиклерикальні риси. У виборчій програмі цієї політичної сили є такі положення: припинення фінансування релігійних організацій; припинення релігійної освіти в школі; легалізація «партнерських союзів» для гетеро- і гомосексуальних пар; легалізація марихуани; лібералізація закону про аборти; вільний доступ до контрацепції; скасування Сенату і зменшення числа депутатів Сейму до 360 тощо. Таким чином, успіх партії Я. Палікота засвідчує про готовність поляків голосувати за нові політичні проекти.

Проаналізувавши процес становлення партійної системи Польщі, можна стверджувати, що в умовах переходу до демократії він характеризувався відродженням довоєнних партій, сильною позицією партії-спадкоємиці ПОРП на лівому фланзі протистояння, наявністю роз'єданого правого флангу, різноманітністю альянсів та розколів поміж учасниками політичної боротьби.

Якісні зміни в політичне життя країни принесли саморозпуск ПОРП, прийняття ліберального виборчого законодавства. Починаючи з 1991 і до 2005 року перемогу на виборах по чергово отримували ліві та праві коаліції: 1991 – 1993 рр. – праві, 1993 – 1997 рр. – ліві, 1997 – 2001 рр. – праві, 2001 – 2005 рр. – ліві. У 2005 р. відбулися кардинальні зміни в партійній системі, які були зумовлені втратою лівими партіями авторитету і приходом до влади правоцентристських партій, які перемогли на виборах 2007 та 2011 рр.

Емпіричні виміри щодо конфігурації партійної системи Польщі після виборів 2011 р. фіксують тенденцію до її стабілізації та усталеності вибору електорату. Зокрема, індекс ефективної кількості партій: 3,74 (для електоральних партій) та 3 (для парламентських партій). Слід відзначити, що показники суттєво не відрізнялися від попередніх років. Індекс усталеності партійних уподобань становить 11,7. Високим є індекс пропорційності Гюнтера (98,09), яким вимірюється пропорційність перетворення голосів виборців у депутатські мандати. Це, в свою чергу, свідчить про демократичність електоральної формули. Емпіричні показники розвитку і функціонування партійної системи Польщі подані в табл. 4.9.

Таблиця 4.9

**Емпіричний вимір функціонування
партиїної системи Республіки Польща***

Індекси	1991	1993	1997	2001	2005	2007	2011
ЕКПП	10,86	3,88	2,95	3,6	4,26	2,82	3
ЕКЕП	13, 82	9,81	4,59	4,5	5,86	3,32	3,74
Індекс фракціоналізації	0,87	0,74	0,66	0,73	0,77	0,65	0,67
Індекс Галлахера	3,62	17,81	10,63	6,33	6,97	4,67	5,95

* Романюк А. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз / А. Романюк, В. Литвин, Н. Панчак-Бялоблоцька. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 277 – 278; 310.

Таким чином, у процесі еволюції партійна система Польщі подолала політичну фрагментацію та набула обрисів системи поміркованого плюралізму з домінуванням правоцентристських сил. Проте досить велика частина виборців може змінювати свої електоральні симпатії в межах одного чи двох парламентських електоральних циклів, що свідчить про нестійкість партійних уподобань. Поляки зберегли спроможність наділяти нові політичні утворення великим кредитом довіри та сподівань. Недовіра до існуючих партій та політики уряду часто супроводжується бажанням електорату підтримати новоутворену партію, яка протестує проти існуючого політичного істеблішменту та пропонує нову якість і новий стиль правління та життя.

Угорщина

До 1989 р. суспільно-політичне життя Угорської Народної Республіки було контрольоване Угорською соціалістичною робітничою партією (УСРП), яка до 1989 р. була єдиною політичною силою. Партію підтримували Угорська комуністична спілка молоді, піонерська організація, Вітчизняний народний фронт і профспілки.

Виникнення опозиційних до УСРП структур було пов'язане із системною кризою в Угорщині в середині 1980-х рр. Перше велике зібрання опозиціонерів відбулося у 1985 р. у селі Монор. Саме на ньому була прийнята перша резолюція, яка засуджувала партійний курс УСРП.

Знаковою подією поступової лібералізації суспільно-політичного життя УНР став загальнодержавний з'їзд опозиційних до комуністів громадських діячів і представників гуманітарної інтелігенції. Це зібрання відбулося 27 вересня 1987 р. у громаді Лакітелек. Делегати вперше після подій 1956 р. офіційно засудили партійний курс УСРП та неефективність комуністичних методів управління. Лакітелекське зібрання заклало основи для подальшої руйнації однопартійної системи.

Головними опозиційними до УСРП політичними силами, які сформувалися у другій половині 1980-х рр., були такі: Угорський демократичний форум (УДФ), Союз вільних демократів (СВД), Союз молодих демократів (СМД, угорською – ФІДЕС).

Загалом у другій половині 1980-х рр. виникло понад 140 опозиційних громадсько-політичних союзів, об'єднань та рухів. Усі нові структури були прихильниками демократизації країни та відмови від комуністичної ідеології. На відміну від Польщі, де опозиція об'єднувалася навколо робітничої профспілки «Солідарність», основним рушієм лібералізації в Угорщині була гуманітарна інтелігенція.

Таким чином, характерними рисами угорського опозиційного руху 1980-х рр. були відсутність єдиної міцної опозиції на зразок «Солідарності» в Польщі та розрізненість опозиційного руху. В Угорщині рушієм демократичних перетворень була гуманітарна інтелігенція, а не робітничий клас.

Юридичною основою для започаткування багатопартійності в Угорщині став Закон «Про свободу зібрань і об'єднань», прийнятий Державними Зборами у січні 1989 р. Згідно з ним, в Угорщині громадянам надавалося право створювати політичні партії. Того ж року було прийнято Закон «Про функціонування і господарювання партій», відповідно до якого визначалась структура та норми організації політичних сил.

Партійна система Угорщини почала формуватись у 1989 – 1990 рр. у трьох напрямках:

1) створення нових політичних партій – УДФ, СВД, ФІДЕС, сформованих на основі нових демократичних опозиційних рухів;

2) відродження так званих «історичних» партій, які діяли в країні до 1948 року: Незалежної партії дрібних господарів (НПДГ), Християнсько-демократичної партії (ХДП), Соціал-демократичної партії Угорщини (СДПУ), Християнсько-демократичної народної партії (ХДНП);

3) реорганізація УСРП в Угорську соціалістичну партію (УСП).

Загалом можна виокремити такі етапи становлення партійної системи Угорщини.

Перший етап (січень 1989 – березень-квітень 1990 рр.) – етап початкової багатопартійності. Після прийняття Закону «Про свободу зібрань і об'єднань» розпочинається процес становлення багатопартійності. У зазначений період функціонує перехідний тип партійної системи, близький до атомізованої багатопартійності. Напередодні проведення перших парламентських виборів на багатопартійній основі (березень-квітень 1990 р.) офіційно зареєстрованими були 65 партій.

Другий етап (березень-квітень 1990 – 1998 рр.) – формування в Угорщині двоблокової партійної системи, головною характеристикою якої були боротьба за домінування у системі між УДФ, СВД, УСП та ФІДЕС.

Третій етап (1998 – 2014 рр.) – функціонування двоблокової партійної системи (модифікований варіант партійної системи поміркованого плюралізму) видозмінюється, оскільки домінуючі політичні партії – УСП та ФІДЕС – для утворення більшості залучають треті партії.

Характерними ознаками партійної системи сучасної Угорщини є:

- 1) діяльність небагатьох фінансово стабільних партій;
- 2) представництво у парламенті від трьох до шести партій і блоків;
- 3) формування уряду найбільш впливовими у суспільстві політичними силами;
- 4) систематичний прихід до влади правих (правоцентристських) або лівих (лівоцентристських) партій. Партії центру є маловпливовими в суспільстві;

5) відсутність позасистемної опозиції.

За ідеологічною ознакою політичні партії сучасної Угорщини можна класифікувати таким чином:

1. Ліві/лівоцентристи: СВД, ЛМП (партія зелених).
2. Центр: УДФ, НПДГ, Партія підприємців, Аграрний союз.
3. Праві/правоцентристи: ФІДЕС, ХДНП, Партія «За кращу Угорщину» («Йоббік»), Угорська партія справедливості та життя.

Проаналізувавши етапи еволюції угорської багатопартійності, можна зробити висновок про визначальний вплив на партійну систему результатів виборів до парламенту. В Угорщині вибори депутатів Державних Зборів проходять за змішаною системою з пропорційним перерозподілом мандатів між мажоритарною і пропорційною складовими. Ця система була введена в дію Законом № 34 (1989 р.) «Про вибори депутатів Державних Зборів», який із невеликими модифікаціями діяв до 2012 р.

Угорська парламентська виборча система є однією з найскладніших не лише в Європі, але й у світі, що пояснюється політичним компромісом, досягнутим під час «круглого столу» в 1989 р. Так звані «історичні» партії (зокрема, НПДГ, ХДНП) пропонували застосувати систему регіональних партійних списків. Щойно реорганізована УСП та її новий союзник СВД запропонували залишити мажоритарну систему одномандатних округів, яка застосовувалася за часів авторитарного режиму. Партія ФІДЕС обстоювала компромісне введення змішаної системи. Був знайдений компроміс у формі впровадження змішаної виборчої системи з 4-відсотковим (пізніше був піднятий до 5%) виборчим бар'єром для партій на загальнодержавному рівні і 10% – для партійних блоків.

Відповідно до Закону 1989 р., 386 мандатів угорського парламенту розподілялися таким чином: 176 мандатів в одномандатних мажоритарних округах; 152 мандати за територіальними партійними списками; 58 компенсаційних мандатів за загальнонаціональними партійними списками.

Для висування кандидата потрібні підписи не менше 750 виборців. Кандидат може балотуватися тільки по одному персональному виборчому округу, де постійно проживає. Обраним за персональним виборчим округом вважається кандидат, який отримав більше половини дійсних голосів за умови, що в голосуванні брали участь більше половини виборців. Якщо в першому турі проголосувало менше ви-

борців, ніж вимагалось, то в другому турі могли балотуватися усі кандидати, що балотувалися в першому турі. Обраним вважався кандидат, що отримав найбільше число дійсних голосів за умови, що в голосуванні взяли участь більше 1/4 виборців. Якщо ж у першому турі голосувало більше половини виборців, але жоден із кандидатів не був обраний, то в другому турі могли брати участь ті кандидати, які в першому турі отримали не менше 15% дійсних голосів.

152 мандати розподілялися за системою територіальних партійних списків на основі принципу пропорційності. Результати першого туру вважаються дійсними, якщо у виборах взяли участь понад 50% виборців. Розподіл мандатів відбувається за допомогою методу Хагенбах-Бішофа та застосування принципу найбільшого залишку.

Голоси виборців певного мажоритарного персонального округу, віддані політичним партіям, які не отримали мандат, передавалися для обліку по загальнодержавних партійних списках у вигляді компенсаційних голосів.

До недоліків виборчої системи Угорщини, окрім її складності, відносять закритий характер територіальних виборчих партійних списків. У виборчому бюлетені друкувався не увесь список кандидатів від кожної партії або блоку партій, а лише назва списку і його графічний символ та прізвища декількох лідерів. Складається же список партійним керівництвом, і виборець може не знати багатьох кандидатів від партії, яку підтримує.

Перші демократичні вибори до парламенту Угорщини, які відбулися у березні-квітні 1990 р., мали велике політичне значення. Із загальної кількості 386 депутатів парламенту 350 були обрані вперше, а склад уряду змінився повністю. До парламенту Угорщини потрапили 6 партій (УДФ, СВД, НПДГ, УСП, ФІДЕС, ХДНП), які репрезентували на той час три напрями політичного життя:

- 1) національно-консервативний, християнсько-демократичний напрям (УДФ, НПДГ, ХДНП), який здобув близько 59% голосів;
- 2) соціал-ліберальний напрям (СВД, ФІДЕС) – близько 30% голосів;
- 3) євросоціалістичний, соціально-демократичний (УСП) – 8,5% голосів.

За результатами виборів право сформувати уряд було надано правій коаліції у складі УДФ, НПДГ та ХДНП. Провідна роль у коаліції належала УДФ, голова якого Й. Антал став прем'єр-міністром.

Усього у виборах взяло участь 19 партій із 65, які були зареєстровані напередодні виборів. Результати виборів подано у табл. 4.10.

Таблиця 4.10

Результати виборів до Державних Зборів Угорщини в 1990 р.

Партія	Одномандатні округи	Територіальні округи	Загально-державні округи	Усього	%
УДФ	115	40	10	165	42,75
СВД	36	34	23	93	24,09
НПДГ	11	16	17	44	11,40
УСП	1	14	18	33	8,55
ФІДЕС	2	8	12	22	5,70
ХДНП	3	8	10	21	5,44
Незалежні	6	0	0	6	1,55
Усього	176	120	90	386	100

У травневих виборах 1994 р. взяли участь 19 партій. Загальні результати виборів до Державних Зборів наведено у табл. 4.11.

Таблиця 4.11

Результати виборів до Державних Зборів Угорщини 1994 р.

Партія	Одномандатні округи	Територіальні округи	Загально-державний округ	Усього	
				Кількість	%
УСП	149	53	7	209	54,14
СВД	16	28	25	69	17,88
УДФ	5	18	15	38	9,84
НПДГ	1	14	11	26	6,74
ХДНП	3	5	14	22	5,70
ФІДЕС	0	7	13	20	5,18
Аграрний союз	1	0	0	1	0,26
Незалежні	1	0	0	1	0,26
Усього	176	125	85	386	100

Вибори 1994 р. були єдиними, коли одній із партій вдалося набрати абсолютну більшість голосів виборців. Цією партією стала УСП – 54,14%.

До угорського парламенту потрапили ті самі партії, що й у 1990 р. Більше того, чотири з них майже відтворили попередній результат. Основним наслідком виборів стала зміна ролей у політичній системі між УДФ та УСП. УДФ зазнала поразки на виборах, а УСП отримала перемогу.

Успіх соціалістів був зумовлений тим, що вони отримали багато протестних голосів виборців, які були незадоволені діяльністю попереднього реформаторського уряду. УСП, бажаючи зменшити ризики однопартійного правління, створила коаліцію з СВД.

Під час травневих виборів 1998 р. між собою конкурували дві основні політичні сили: ФІДЕС (СМД) та УСП. СМД додав до своєї назви «Угорська громадянська партія» (ФІДЕС – УГП). Всього ж у виборах взяли участь 14 партій. Незважаючи на позитивний імідж уряду, перемогу отримали опозиційні праві сили (див. табл. 4.12).

Таблиця 4.12

Результати виборів до Державних Зборів Угорщини в 1998 р.

Партія	Одномандатні округи	Територіальні округи	Загально-державний округ	Усього	
				Кількість	%
ФІДЕС–УГП	90	48	10	148	38,34
УСП	54	50	30	134	34,71
НПДГ	12	22	14	48	12,43
СВД	2	5	17	24	6,22
УПСЖ	0	3	11	14	3,63
УДФ	17	0	0	17	4,41
Незалежні	1	0	0	1	0,26
Усього	176	128	82	386	100

Успіх ФІДЕС був зумовлений здатністю партії до пошуку компромісу, вдалим іміджем, підтримкою вищого духовенства, політичними домовленостями з іншими політичними силами в одномандатних округах.

Користуючись політичним моментом, партія на виборах 1998 р. змогла привернути до себе голоси виборців християнсько-консервативних сил, незадоволених діяльністю партій, які дотримувалися цієї ідеології, а також прихильників СВД, що були незадоволені участю цієї сили у попередній просоціалістичній коаліції.

Після цих виборів в Угорщині намітилась тенденція до створення двополусної партійної системи. Уряд сформувала права коаліція у складі: ФІДЕС (СМД), УДФ та НПДГ. Прем'єр-міністром Угорщини став В. Орбан.

Четверті вибори до Державних Зборів Угорщини відбулися у квітні 2002 р. і характеризувалися жорсткою боротьбою між ФІДЕС і УСП та потужним «чорним піаром».

Напередодні виборів ФІДЕС утворив коаліцію з УДФ, що ще раз засвідчило зміцнення тенденції до створення двополусної партійної системи. Однак після другого туру перемогу отримали лівоцентристські сили: УСП та СВД. Ці дві партії, домовившись у другому турі про спільних кандидатів, отримали більшість у 10 мандатів. Однією із причин поразки партії В. Орбана був його авторитарний стиль керівництва, прихильність до правої ідеології та самовпевненість у перемозі. Результати виборів подані в табл. 4.13.

Таблиця 4.13

Результати виборів до Державних Зборів Угорщини в 2002 р.

Партія	Одномандатні округи	Територіальні округи	Загально-державний округ	Усього	
				Кількість	%
ФІДЕС/ УДФ	95	67	26	188	48,70
УСП	78	69	31	178	46,11
СВД	3	4	13	20	5,19
Усього	176	140	70	386	100

Після завершення виборів УДФ прийняв рішення про створення самостійної парламентської фракції. Парламентські мандати розподілились таким чином: УСП – 178 мандатів, ФІДЕС – 164, УДФ – 24, СВД – 20. Було створено коаліційний уряд двох партій – Угорської соціалістичної партії та Союзу вільних демократів. Його очолив П. Медьєші.

У квітні 2006 р. відбулися чергові вибори до угорського парламенту. Як і на попередніх виборах, головними конкуруючими силами були ФІДЕС і УСП. Напередодні виборів УДФ категорично відмовилася вступати в коаліцію з ФІДЕС. Натомість УСП узгодили свої дії із СВД.

За результатами голосування в другому турі із 386 мандатів УСП отримала 190, блок ФІДЕС та ХДНП – 164, СВД – 20, УДФ – 11 (див. табл. 4.14).

Таблиця 4.14

Результати виборів до Державних Зборів Угорщини в 2006 р.

Партія	Одномандатні округи	Територіальні округи	Загально-державний округ	Усього	
				Кількість	%
УСП	98	71	17	186	48,19
ФІДЕС/ ХДНП	68	69	27	164	42,49
СВД	9	4	11	24	6,21
УДФ		2	9	11	2,85
Незалежні	1			1	0,26
Усього	176	146	64	386	100

Отже, перемогу на виборах отримав із невеликим відривом лівоцентристський блок, куди увійшли УСП, СВД, а прем'єр-міністром став лідер УСП Ф. Дюрчань. Коаліційний уряд, незважаючи на передвиборчі запевнення електорату у вирішенні проблем розвитку угорської економіки, оголосив уже у квітні 2006 р. про впровадження програми жорстких заходів, спрямованих на подолання дефіциту бюджету.

У вересні того ж року опозиція оприлюднила плівки, де нібито Ф. Дюрчань говорить неправду виборцям про показники розвитку економіки Угорщини і зажадала його відставки. Спонтанні демонстрації відбулися по всій території країни. У Будапешті упродовж року біля будівлі парламенту на антиурядові акції регулярно збиралися близько 15 – 20 тисяч угорських громадян. Їх головною вимогою була відставка прем'єр-міністра.

Врешті-решт, через тривалий спад економіки Угорщини Ф. Дюрчань у 2009 р. добровільно покинув посаду, що означало також роз-

пад лівої коаліції УСП/СВД. До наступних парламентських виборів уряд меншості очолив соціаліст Г. Байнаї.

На виборах 2010 р. однозначну перемогу здобуває партія ФІДЕС, яка згодом сформувала правочентристський уряд на чолі з В. Орбаном, який вже виконував функції прем'єр-міністра у 1998 – 2002 рр.

За результатами цих виборів у Державних Зборах Угорщини представництво отримують дві нові політичні сили: ультраправий рух «За кращу Угорщину» («Йоббік») та Партія зелених – «Політика може бути інакшою» (угорська абревіатура ЛМП). Результати виборів подані у табл. 4.15.

Таблиця 4.15

Результати виборів до Державних Зборів Угорщини в 2010 р.

Партія	Одномандатні округи	Територіальні округи	Загально-державний округ	Усього	
				Кількість	%
ФІДЕС/ХДНП	173	87	3	263	68,14
УСП	2	28	29	59	15,28
«Йоббік»	0	26	21	47	12,18
ЛМП	0	5	11	16	4,15
Незалежні	1			1	0,26
Усього	176	146	64	386	100

Зазначимо, що з опозиційних партій, які були створені чи «відроджені» наприкінці 1980-х рр., до парламенту в 2010 р. потрапили лише три: ФІДЕС, ХДНП і УСП.

Останні вибори до Державних Зборів, що відбулися 6 квітня 2014 р., були організовані з використанням нової електоральної формули. Основні зміни були такими: вибори стали однотуровими; скасовано обмеження явки виборців; зменшено кількість депутатів Державних Зборів із 386 до 199 осіб, з них: 106 місць розподіляються по одномандатних виборчих округах, 93 місця – за партійними списками; виборчий бар'єр для партій залишився на рівні 5%, а у разі двопартійного списку – 10%, для списку трьох і більше партій – 15%; списки національних меншин мають набрати не менше 5%

голосів усіх виборців, які репрезентують меншини; право голосу отримали закордонні угорці.

Як свідчать результати виборів, за правоцентристську коаліцію ФІДЕС/ХДНП проголосувало 44,46% виборців, що гарантувало 133 депутатські мандати. За очолюваний соціалістами п'ятипартійний альянс лівоцентристів віддали голоси 26% виборців (38 мандатів), праворадикальну партію «Йоббік» – 20,6% (23 мандати), ЛМП – 5,27% (5 мандатів). Результати виборів подані у табл. 4.16.

Таблиця 4.16

Результати виборів до Державних Зборів Угорщини в 2010 р.

Партія	Одномандатні округи	Загально-державний округ	Усього	
			Кількість	%
ФІДЕС/ХДНП	96	37	133	66,83
УСП	10	28	38	19,10
«Йоббік»		23	23	11,56
ЛМП		5	5	2,51
Усього	106	93	199	100

Оскільки правляча коаліція на чолі з В. Орбаном вдруге отримала конституційну більшість у парламенті, є підстави говорити про формування партійної системи з домінуючою партією – ФІДЕС.

Водночас, успіх «Йоббіка» можна пояснити ефективною організаційною роботою партії та вдалим використанням націоналістичних та консервативних настроїв угорців. Основну підтримку ця політична сила отримала у східних регіонах Угорщини, які раніше вважалися вотчиною соціалістів, де популярними стали її антиромські гасла.

Підрахувавши індекс ефективної кількості парламентських партій, можна зробити висновок про зменшення такої кількості у 2010 р. до 2, а у 2014 році – до 1,8, що підтверджує існування сталої двоблокової системи та тенденцію до формування багато-партійної системи з домінуючою партією (індекс дорівнює 1,7). Емпіричні показники розвитку партійної системи Угорщини подані у табл. 4.17.

Таблиця 4.17

Емпіричний вимір функціонування партійної системи Угорщини*

Індекси	1990	1994	1998	2002	2006	2010	2014
ЕКПП	3,8	2,9	3,4	2,3	2,3	2	1,8
ЕКЕП	7	5,7	5	2,9	2,8	2,8	2,9
Індекс фракціоналізації	0,74	0,66	0,7	0,56	0,53	0,61	0,78
Індекс Галлахера	13,7	16,1	10,9	8,2	5,1	11,7	6,2

* Романюк А. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз / А. Романюк, В. Литвин, Н. Панчак-Бялоблוצька. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – С. 277 – 278; 310.

Підсумовуючи матеріал, можна зробити такі висновки щодо особливостей еволюції партійної системи Угорщини:

1. Після проведення перших вільних парламентських виборів у 1990 р. перемогу здобувають колишні опозиційні комуністам УДФ та СВД. Таким чином, на найвищому державному рівні відбувається перехід від однопартійної авторитарної політичної системи до багатопартійного політичного плюралізму.

2. Суттєвим є вплив на розвиток країни лівих та лівоцентристських політичних партій. У 1994 – 1998, 2002 – 2006, 2006 – 2010 рр. ними були сформовані урядові коаліції. Навіть не реалізуючи владних повноважень, ліві та лівоцентристські політичні сили постійно проходять до складу Державних Зборів, де виконують функції дієвої парламентської опозиції (1990 – 1994, 1998 – 2002 рр.).

3. Прихід до влади у 1994 – 1998, 2002 – 2010 рр. лівих соціалістів, незважаючи на посткомуністичне минуле Угорщини, означав для країни новий етап розвитку ліберальних економічних реформ, а не повернення до соціалістичного минулого. Урядова програма, яка була реалізована соціалістами, включала «прискорення приватизації при активному залученні іноземного капіталу, закріплення основ ринкової економіки, формування нового класу підприємців, радикальну переорієнтацію зовнішніх зв'язків на Захід: інтеграцію в євроатлантичні структури – НАТО та ЄС».

4. Циклічність формування урядів в Угорщині правоцентристськими та лівоцентристськими партіями. У період 1990 – 1994 та

1998 – 2002 років при владі перебували правоцентристські політичні сили, у 1994 – 1998, 2002 – 2010 роках парламентську більшість складали лівоцентристські партії.

5. Підрахувавши індекс ефективної кількості парламентських партій для виборів до Державних Зборів Угорщини (1990 – 2014 рр.), можна зробити висновок про зменшення такої кількості у 2010 р. до 2, а у 2014 році – до 1,8, що підтверджує наявність стійкої двоблокової системи і в той же час засвідчує тенденцію до багатопартійної системи з домінуючою партією (індекс дорівнює 1,7).

6. Відбулась зміна загального настрою виборців: від ейфорії 1990-х р. вони перейшли до сприйняття виборів як формальної процедури, якою обмежується реальний вплив населення на політичний процес. У цілому політична активність населення залишається низькою: тільки 2% громадян є членами партій. Партії мають елітарний характер. На практиці в діяльності партій переважають партійні інтереси, а не інтереси громадян.

7. Еволюція партій засвідчила падіння інтересу як до ліберальної, так і до марксистської ідеології. Більшість партій перейшла на консервативні, а деякі – навіть на націоналістичні позиції. Серед створених нових партій більшість належить насамперед до правого політичного спектра.

Чеська Республіка

Правовою точкою відліку становлення багатопартійності у Чехії стала відміна у 1989 р. положення Конституції Чехословацької Соціалістичної Республіки про керівну роль Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) та легалізація принципу політичного плюралізму. Початкову «мозаїку» чеської багатопартійності склали: правляча партія періоду соціалізму, яка адаптувалася до нових політичних умов – Комуністична партія Чехії та Моравії; партії, які сформувалися на основі опозиційного руху – Громадянська демократична партія (ГДП); «історичні» партії, які існували у міжвоєнний період – Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП), Чехословацька народна партія (ЧНП); нові партії, що виникли у процесі демократизації: Республіканська партія Чехословаччини (РПЧ), Християнсько-демократичний рух (ХДР) та інші.

Правові засади діяльності політичних партій у Чехії були визначені Конституцією, Хартією основних прав і свобод людини та Законом «Про об'єднання в політичні партії і політичні рухи», який був схвалений Федеральними зборами ЧСФР 2 жовтня 1991 р. і з рядом змін і доповнень продовжує діяти дотепер.

Відповідно до ст. 5 Конституції ЧР її «політична система заснована на вільному і добровільному виникненні політичних партій та вільному змаганні політичних партій, які поважають основні демократичні принципи і відкидають насилля як засіб забезпечення своїх інтересів».

У Законі «Про об'єднання в політичні партії і політичні рухи» сказано, що політичні партії легалізуються шляхом їх реєстрації, яку проводить Міністерство внутрішніх справ ЧР. Заява про реєстрацію повинна бути підтримана підписами щонайменше однієї тисячі громадян, які досягли 18 років. Партія не може бути зареєстрованою, якщо її назва повністю чи частково повторює назву вже існуючої партії, а також у разі розташування її центрального офісу за кордоном.

У грудні 1996 р. до вищеназваного закону були внесені істотні зміни і доповнення, які передусім стосувалися фінансування політичних партій. Закон заборонив партіям вести підприємницьку діяльність від власного імені та бути засновниками господарських товариств. Водночас, доповнення до закону чітко визначили джерела доходів політичних партій.

Проте питання вдосконалення правового регулювання діяльності політичних партій залишалося і надалі актуальним, тому у липні 2000 р. Парламентом ЧР було схвалено ще один закон – про внесення змін і доповнень до Закону «Про об'єднання в політичні партії і рухи» від 2 жовтня 1991 р. Більшість нововведень також стосувалися проблеми фінансування політичних партій: встановлювався максимальний розмір членських внесків для однієї особи, було введено ще одну підставу для припинення діяльності політичних організацій – неподання до Палати депутатів річного звіту про їх фінансову діяльність. Також закон було доповнено новими статтями, відповідно до яких дарунки від фізичної особи більше певного розміру мали

бути оформлені у вигляді письмового договору дарування. Закон встановив і перелік суб'єктів, від яких партіям заборонялося приймати безкоштовні послуги чи дарунки. Водночас вказаним законом було визначено право партій на отримання дотацій з державного бюджету.

Таким чином, чеська модель функціонування політичних партій забезпечує чіткий механізм відокремлення діяльності політичних партій від великих бізнесових груп. Окрім цього, закон сприяє недопущенню надмірної фрагментації партійної системи країни. Але Чехію, як і інші посткомуністичні країни, не ominув так званий «вибух багатопартійності» на початку 1990-х рр. Однак, незважаючи на те, що у політичному житті ЧР постійно з'являлися нові політичні сили, чільні позиції залишаються за політичними партіями, створеними або відродженими на початку 1990-х рр.: ГДП, ЧСДП, КПЧМ, ХДС, ЧНП.

Одним із головних факторів, який сприяє консолідації партійної системи певної держави, є обрання типу виборчої системи. Процес оновлення виборчого законодавства розпочався 27 лютого 1990 р., коли Федеральні збори ЧСФР ухвалили новий закон про вибори, який передбачив пропорційну систему обрання обох палат парламенту у 8 округах. Виборці мали можливість змінювати порядок кандидатів у крайових списках за допомогою 4 рейтингових голосів, які бралися до уваги у разі досягнення показника 10% на рівні регіону.

Відчутні корективи до базового законодавства були внесені у 2000 р. у контексті дії так званої «опозиційної угоди» між основними політичними гравцями чеської політичної сцени – ГДП і ЧСДП. Відповідно до неї була запроваджена система, яка сприяла збільшенню представництва у парламенті великих політичних суб'єктів на противагу малим партіям. До пропорційної системи було вкраплено мажоритарні елементи виборчої геометрії та арифметики у форматі 35 виборчих округів і модифікованого дільника д'Ондта (до цього часу для розподілу депутатських мандатів застосовувався метод Гагенбаха-Бішофа). Збільшено було й електоральний бар'єр: для коаліцій з двох партій – з 7 до 10%, коаліцій з трьох партій – з 9 до 15%, понад трьох партій – з 11 до 20%.

Зазначену виборчу реформу правлячі партії втілили без внесення відповідних змін до Конституції. На підставі цього тодішній Президент ЧР В. Гавел оскаржив вищезазначені нововведення у Конституційному Суді, який частково задовольнив скаргу і відмінив рішення про запровадження 35 виборчих округів (нині виборчі округи у Чехії збігаються з межами адміністративних одиниць, яких нарахується 14).

Таким чином, нині вибори до Палати депутатів проводяться за пропорційною виборчою системою з голосуванням у 14 багатомандатних виборчих округах, межі яких збігаються з межами адміністративно-територіальних одиниць регіонального масштабу, в кожному з яких розподіляється до 25 мандатів. Кожен виборець може підтримати лише один список кандидатів, обравши при цьому не більше 2 претендентів у списку. Розподіл мандатів між партіями здійснюється за методом д'Ондта, а між кандидатами від однієї партії – у порядку черговості, визначеної списком, однак особи, котрі отримали на свою підтримку 7% і більше голосів, отримують мандати незалежно від місця свого розташування.

Сенат обирається терміном на 6 років з ротацією кожні два роки третини депутатів на основі мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості з голосуванням у 81 одномандатному виборчому окрузі. Якщо жоден із кандидатів за результатами підрахунку голосів не отримав на свою підтримку більше 50% голосів виборців, то проводиться повторне голосування, до участі в якому допускаються два кандидати, які отримали найбільше голосів. Обраним у другому турі вважається кандидат, який отримав на свою підтримку більше голосів, ніж його опонент.

Можна відзначити відносну ефективність сучасної виборчої системи ЧР, яка протягом тривалого часу дозволяє формувати дієздатні законодавчий орган та уряд. Урядові кризи здебільшого були наслідком внутрішньопартійних негараздів і корупційних скандалів.

Специфіку становлення багатопартійності в Чехії можна простежити, виокремивши етапи її розвитку:

Перший етап (від 1989 р. – до парламентських виборів 1996 р.) – це етап становлення і трансформації. Розвитку чехословацької ба-

гатопартиїності на даному етапі сприяли такі чинники: по-перше, відтворення традиційних політичних партій Чехословаччини, що існували до 1948 року; по-друге, виділення нових партій зі складу Громадянського форуму, що було викликане плюралізацією поглядів та прагнень багатьох членів цього широкого, але досить аморфного об'єднання; по-третє, створення нових партій та політичних організацій, таких як Чеська соціал-демократична партія, Рух за самоврядування демократію – Товариство Моравія та Сілезія, Республіканська партія Чехословаччини, Християнсько-демократична партія тощо.

За короткий період часу у Чехословаччині було відтворено та засновано 23 ПП та громадські організації. Вони й стали основними суб'єктами партійно-політичної арени Чеської Республіки.

Другий етап (від парламентських виборів 1996 р. – до 2006 р.) – етап консолідації. Саме на другому етапі партійна система ЧР стабілізувалася, викристалізувалися її основні суб'єкти. Утвердилися дві політичні сили – ГДП та ЧСДП, які протягом 10 років були головними суперниками на виборах. І хоча в офіційному реєстрі нараховувалося близько 60 політичних партій та 25 політичних організацій, нині партійна система Чеської Республіки почала нагадувати західноєвропейські аналоги, коли політичний клімат в країні визначають дві-три впливові партії. При цьому за західним зразком для формування парламентської більшості їм доводилося створювати коаліції із менш впливовими політичними партіями.

Третій етап (від виборів 2006 р. – до сьогодні) – етап, пов'язаний з появою нових політичних партій, які швидко завоювали авторитет у суспільстві і наразі реально конкурують із традиційними партіями. Однак безперечним є той факт, що в Чехії і на сучасному етапі діє партійна система поміркованого плюралізму, оскільки, незважаючи на те, що в країні існує значна кількість політичних партій, лише частина з них репрезентована в парламенті та уряді, а головне – відсутня позасистемна опозиція та яскраво виражені популістські політичні партії.

Особливості еволюції партійної системи можна прослідкувати, проаналізувавши результати виборів до чеського парламенту.

За результатами перших демократичних виборів (до Народної палати), що мали місце у червні 1990 р., перемогу отримав Громадян-

ський форум (ГФ), який набрав 49,5% голосів виборців. Найбільшою опозиційною щодо Громадянського форуму силою залишилася КПЧ, яка отримала 13,2% голосів виборців, Рух за самоврядну демократію – Товариство Моравія та Сілезія – 10%, Християнсько-демократичний союз (ХДС) – Чехословацька народна партія (ЧНП) – 8,4%.

Ці вибори стали своєрідним плебісцитом щодо підтримки демократичного політичного режиму, оскільки чехи і словаки де-факто мали зробити вибір між компартією та партіями демократичного спрямування, які так чи інакше були пов'язані з ГФ та ГПН.

У 1992 р. відбулися останні спільні вибори до парламенту ЧСФР, в яких взяло участь понад 40 політичних партій, коаліцій та рухів. Результати виборів показали суттєві відмінності у політичних орієнтаціях чехів та словаків. Напередодні виборів зі складу ГФ виокремилася Громадська демократична партія та Громадянський демократичний альянс. Найвищі показники отримала коаліція ГДП та ХДП – 29,73%. Результати виборів подані у табл. 4.18.

Таблиця 4.18

**Результати виборів до Народної палати Чехословаччини
5 – 6 червня 1992 р.**

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
Коаліція ГДП/ХДП	29,73	76
Лівий блок (Комуністична партія Чехії та Моравії – Партія лівих демократів)	14,05	32
ЧСДП	6,53	16
Ліберально-соціальна унія	6,52	16
ХДС/ЧНП	6,28	15
Об'єднання за Республіку – Республіканська партія Чехословаччини (ОЗР/РПЧ)	5,98	14
ГДА	5,93	14
Рух за самоврядну демократію – Товариство Моравія та Сілезія	5,87	14

У поствиборчий період на політичній арені поступово почали зміцнюватися позиції чеських соціал-демократів. Отримавши у

1992 р. менше 7% голосів, уже на початку літа 1995 р. ЧСДП користувалася підтримкою 20% виборців, не набагато поступаючись ГДП, якій симпатизували 25% виборців. Зростання популярності лівих ідей було звичним явищем для всіх без винятку постсоціалістичних країн. Однак ЧСДП, окрім всього іншого, не була обтяжена відповідальністю за попередню політику комуністичного керівництва, оскільки офіційною правонаступницею колишньої правлячої партії була КПЧМ.

У 1996 р. партійна система ЧР розпочала новий етап розвитку. Під час чергових виборів до Палати депутатів, які відбулися у травні-червні 1996 р., ГДП отримала 29,62%, ЧСДП – 26,44%, КПЧМ – 10,33%, ХДС/ЧНП – 8,08%, РПЧ – 8,01%, ГДА – 6,36%. Результати виборів подані в таблиці 4.19.

Таблиця 4.19

**Результати виборів до Палати депутатів Чеської національної ради
31 травня – 1 червня 1996 р.**

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
ГДП	29,62	68
ЧСДП	26,44	61
КПЧМ	10,33	22
ХДС/ЧНП	8,08	18
РПЧ	8,01	18
ГДА	6,36	16

Наслідком виборів стало формування правоцентристської коаліції, очолюваної В. Клаусом, що представляв фактичну меншість, та сильної лівоцентристської коаліції, зосередженої навколо ЧСДП. Слабкість коаліції та політичний скандал, пов'язаний із джерелами фінансування ГДП, мали наслідком проведення позачергових виборів, які відбулися у червні 1998 р.

До нижньої палати чеського парламенту змогли потрапити п'ять суб'єктів виборчого процесу: ЧСДП – 32,31%, ГДП – 27,74%, КПЧМ – 11,03%, ХДС/ЧНП – 9,00%, Союз свободи – 8,60% (див. табл. 4.20).

Таблиця 4.20

**Результати виборів до Палати депутатів Чеської національної ради
19 – 20 червня 1998 р.**

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
ЧСДП	32,31	74
ГДП	27,74	63
КПЧМ	11,03	24
ХДС/ЧНП	9,00	20
СС	8,60	19

Оскільки знову ні соціал-демократи, ні громадянські демократи не могли самостійно сформувати уряд, то був знайдений досить оригінальний вихід з патової ситуації: два головні суперники – ЧСДП та ГДП – уклали так звану «опозиційну угоду». Суть домовленості зводилася до такого: ГДП як провідна опозиційна партія погоджувалася на створення соціал-демократами уряду меншості в обмін на ключові пости в парламенті. Крім того, ГДП обіцяла не ініціювати питання винесення недовіри уряду до закінчення строку його повноважень. При цьому обидва учасники угоди зобов'язувалися не вступати в коаліції з іншими політичними силами та консультуватися щодо найважливіших питань державної політики. Зауважимо, що уряд меншості проіснував упродовж чотирьох років і його діяльність можна вважати досить успішною.

Наступні вибори до законодавчого органу ЧР були проведені у червні 2002 р. Найбільшу кількість голосів виборців отримали ЧСДП – 30,02% та ГДП – 24,47%. Новим електоральним гравцем стала «Коаліція чотирьох» (ХДС/ЧНП та Союз свободи – Демократичний союз), яка отримала 14,27% (див. табл. 4.21).

Таблиця 4.21

**Результати виборів до Палати депутатів Чеської національної ради
14 – 15 червня 2002 р.**

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
ЧСДП	30,02	70
ГДП	24,47	58
КПЧМ	18,51	41
«Коаліція чотирьох» (ХДС/ЧНП та СС/ДС)	14,27	31

Оскільки жодна з партій-переможниць не могла самостійно сформувати коаліцію та уряд, ЧСДП підписала угоду з так званою «Коаліцією чотирьох» (ХДС/ЧНП, СС/ДС). За критерієм ідейної спрямованості правлячу коаліцію можна було вважати ліволіберальним блоком. Особливістю цих виборів став також електоральний успіх КПЧМ (18,51%). За цю політичну силу проголосувала більша частина протестного електорату, а не лише апологети комуністичних принципів.

Вибори до нижньої палати парламенту, що відбулися на початку червня 2006 р., мали важливий вплив на розвиток партійної системи Чехії. Лідером у виборчому марафоні стала правоцентристська ГДП, яка набрала 35,38% голосів виборців. ЧСДП завоювала друге місце із трохи меншим результатом (32,32%). КПЧМ отримала 12,81%. Вперше в історії ЧР до парламенту пройшла Партія зелених, яку підтримали 6,29% виборців (див. табл. 4.22).

Таблиця 4.22

**Результати виборів до Палати депутатів Чеської національної ради
2 – 3 червня 2006 р.**

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
ГДП	35,38	81
ЧСДП	32,32	74
КПЧМ	12,81	26
ХДС	7,22	13
Партія зелених	6,29	6

Поствиборча ситуація теж виявилася патовою, адже новообрані депутати за критерієм схильності формувати коаліцію поділилися на дві однакові групи («сто на сто»). Результатом тривалих політичних перемовин стало утворення з другої спроби (вперше в історії країни) урядової коаліції у складі ГДП, ХДС/ЧНП та Партії зелених. ЧСДП та КПЧМ опинилися в опозиції, яка активно контролювала діяльність коаліціантів.

У травні 2010 р. відбулися чергові парламентські вибори, в яких взяли участь 27 політичних партій. Як і в 2002 р., перемогу здобула ЧСДП із результатом 22,08% голосів виборців. Друге місце посіла

ГДП, набравши 20,2% голосів. У трійці лідерів опинилася консервативна ПП «Традиція. Відродження. Процвітання. 09» (чес.: TOP 09), яка отримала 16,7% голосів виборців. Традиційно до парламенту пройшла КПЧМ з 11% голосів. П'ятірку парламентських партій замкнула центристська партія «Громадські справи», за яку проголосували 10,88% виборців. Сенсацією цих виборів можна, насамперед, вважати успіх нової партії TOP 09, яка зробила ставку на молодіжний електорат та нестандартну виборчу кампанію. Президент Чехії В. Клаус назвав вибори «політичним землетрусом», маючи на увазі появу в парламенті двох нових партій правоцентристської орієнтації (див. табл. 4.23).

Таблиця 4.23

**Результати виборів до Палати депутатів Чеської національної ради
28 – 29 травня 2010 р.**

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
ЧСДП	22,08	56
ГДП	20,22	53
TOP 09	16,7	41
КПЧМ	11,27	26
«Громадські справи»	10,88	24

Як і передбачалося, після виборів між трьома правоцентристськими партіями (ГДП, TOP 09, «Громадські справи») було підписано коаліційну угоду та сформовано уряд. Однак внаслідок корупційних скандалів Палата депутатів чеського парламенту достроково оголосила про саморозпуск.

Дострокові парламентські вибори в Чехії відбулися у жовтні 2013 р. У виборах взяли участь 23 партії, з яких до парламенту пройшло сім. Авторитетна ЧСДП, якій прогнозували 30% результат, отримала всього 20,45% голосів виборців. Несподівано друге місце зайняв ліберальний рух «Акція невдоволених громадян 2011»(чес.: ANO 2011), створений мільярдером і агропромисловим магнатом А. Бабішем, який набрав 18,65% голосів.

Третьою найсильнішою партією виявилась КПЧМ (14,91%). У новий парламент також пройшла ПП TOP 09 К. Шварценберга з

11,99% і блок ХДС/ЧНП (6,78%). Протестні настрої вивели на політичний олімп і відверто популістський рух «Світанок прямої демократії», очолюваний чехом японського походження Т. Окамурою, серед гасел якого було запровадження механізмів прямої демократії в усі сфери управління, а також встановлення жорстких обмежень для мігрантів. Нова політична сила отримала сенсаційні 6,88% голосів – не набагато менше за колись правлячу ГДП (7,72%). Такі результати продемонстрували трансформацію електоральних настроїв чехів: від традиційного вибору між «лівими» й «правими» до більш радикальних, протестних і менш прогнозованих уподобань (див. табл. 4.24).

Таблиця 4.24

**Результати виборів до Палати депутатів Чеської національної ради
25 – 26 жовтня 2013 р.**

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
ЧСДП	20,45	50
АНО 2011	18,65	47
КПЧМ	14,91	33
ТОР 09	11,99	26
ГДП	7,72	16
«Світанок прямої демократії»	6,88	14
ХДС/ЧНП	6,78	14

У результаті поствиборчих перемовин було створено ліво-центристський уряд (ЧСДП, АНО 2011 та ХДС/ЧНП) на чолі з Б. Сobotкою.

Таким чином, після всіх постсоціалістичних виборів для ЧР була притаманною крихкість урядових коаліцій. Подекуди вони створювались партіями різного політичного спрямування, інколи перевага більшості над меншістю у парламенті становила всього один голос, не кажучи вже про уряди меншості. Такі компроміси можна пояснити відсутністю суттєвих відмінностей у програмах основних чеських політичних гравців щодо підтримки демократичного режиму, принципів ринкової економіки, членства країни в ЄС і НАТО. Крім того, характерною особливістю чеської політич-

ної сцени є надзвичайна політична гнучкість партій та їх лідерів, зокрема щодо можливості отримання посад у парламентських та урядових структурах.

Емпіричні показники розвитку партійної системи узагальнені в табл. 4.25.

Таблиця 4.25

**Емпіричний вимір діяльності і функціонування
політичних партій Чеської Республіки***

Індекси	1992	1996	1998	2002	2006	2010	2013
ЕКПП	4,8	4,15	3,71	3,67	3,1	4,51	5,7
ЕКЕП	7,31	5,33	4,69	4,82	3,91	6,75	8,1
Індекс фракціоналізації	0,8	0,73	0,69	0,73	0,68	0,78	0,82
Індекс Галлахера	8,57	5,55	5,7	5,73	5,72	8,76	7,5

* Романюк А. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз / А. Романюк, В. Литвин, Н. Панчак-Бялоблוצька. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – С. 277 – 278; 310.

Як бачимо, показник ефективної кількості парламентських політичних партій Чеської Республіки до 2006 р. поступово зменшувався, що свідчило про досягнення досить високого рівня концентрації партійної системи. Проте після 2010 р. прослідковується протилежна тенденція, завдяки якій партійний розвиток ЧР повернувся до ситуації середини 1990-х рр. Індекс фракціоналізації засвідчує існування в ЧР багатопартійної системи. Певну дестабілізацію в партійну систему Чехії внесли вибори 2010 р., які похитнули авторитет найбільших партій – ГДП і ЧСДП.

Таким чином, є підстави стверджувати, що у ЧР були запроваджені принципи політичного плюралізму, які сприяли успішному переходу від однопартійності до багатопартійності. Чеські законодавці також сформуливали такі правила, що забезпечили чіткий механізм відокремлення діяльності ПП від великих бізнесових груп, недопущення надмірної фрагментації партійної системи.

Показники емпіричних індексів свідчать, що в країні сформувалася система поміркованого плюралізму (у двоблоковому вимірі),

оскільки, попри те що в країні зареєстрована значна кількість політичних партій, лише частина з них є репрезентованими в парламенті та уряді. Особливістю ЧР є відсутність позасистемної опозиції та націоналістичних політичних сил.

Словацька Республіка

У постсоціалістичний період у Словаччині відбулося вісім парламентських виборчих циклів, які мали визначальний вплив на конфігурацію та основні тенденції розвитку партійної системи.

Після 1989 р. словацька партійна система у контексті переходу до демократії спочатку федеративної Чехословаччини, а з 1993 р. вже самостійної Словацької Республіки пройшла декілька етапів розвитку.

Перший етап (1990 – 1992 рр.) – початкової багатопартійності, плюралізації, поляризації та кристалізації партійно-політичного ландшафту Словаччини. Партійний розвиток Словаччини у цей період можна означити як динамічний, що було притаманним також й іншим постсоціалістичним країнам Центральної Європи.

Другий етап (1992 – 1998 рр.) – домінування Руху за демократичну Словаччину (РЗДС) в партійно-політичній системі та формування двох антагоністичних політичних таборів. У цей період можна спостерігати високий рівень поляризації суспільства в умовах авторитарного режиму прем'єр-міністра В. Мечіара.

Третій етап (1998 – 2002 рр.) – консолідації так званого «антимечіарівського табору» та ізоляція РЗДС із подальшими процесами дезінтеграції партійного простору. Попри ідеологічну конкуренцію та внутрішні конфлікти, демократичні сили зуміли створити широку коаліцію і зберегти достатній рівень згуртованості, необхідний для реалізації базових реформ. У цей період процеси розколу політичних сил супроводжувалися творенням нових політичних об'єднань та суб'єктів.

Четвертий етап (2002 – 2010 рр.) – початкової консолідації політичних суб'єктів і формування двоблокової партійної системи. Політична взаємодія між партіями на основі ставлення до мечіарівського режиму була витіснена конкуренцією партійних моделей

правого та лівого центрів. З'явилися початкові ознаки консолідації деяких партій і партійної системи загалом.

П'ятий етап (з 2010 р.) – формування двоцентрової плюралістичної партійної системи з домінуючою партією в лівій частині спектра.

Процес становлення партійної системи Словаччини був зумовлений багатьма соціокультурними та інституційними факторами.

Базовий закон про політичні партії, який був прийнятий у 1990 р., створив тільки основні умови для становлення і розвитку плюралістичної партійної системи. Оновлений Закон «Про політичні партії та політичні рухи» 2005 р. суттєво відрізняється від попереднього, оскільки в ньому вже детально врегульовано ряд важливих питань партійного будівництва, зокрема засади утворення та припинення діяльності партій, їх господарчу діяльність та фінансування.

Основи проведення демократичних парламентських виборів закладено Законом «Про вибори до Словацької національної ради» від 16 березня 1990 р. Напередодні парламентських виборів 1998 р., з метою ослаблення опозиції, В. Мечіар домігся внесення змін до виборчого закону, які суттєво вплинули на подальшу еволюцію партійної системи. Нововведення мали чітко виражену антикоаліційну спрямованість, оскільки передбачали норму про обов'язковість досягнення партією 5% мінімального порогу голосів виборців для проходження у парламент. Це змусило опозиційні партії почати процес формального об'єднання, незважаючи на відмінні політичні програми. У такий спосіб утворилися дві основні антимечіарівські сили – Словацька демократична коаліція (СДК) і Партія угорської коаліції (ПУК). Також було внесено зміни до територіальної організації виборчих округів: замість чотирьох виборчих округів у 1998 р. було запроваджено єдиний загальнонаціональний округ.

Відповідно до виборчого закону 2004 р. члени Національної ради СР обираються в єдиному загальнонаціональному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва з елементами преференційного голосування. Виборчий поріг для окремих партій становить 5% дійсних голосів, для коаліції двох або трьох партій – 7%, а коаліції чотирьох і більше партій – 10%. Водночас, враховуються результати преференційного голосування, при якому виборець визначає у бюле-

тені свої переваги щодо окремих кандидатів у партійному списку. Ця норма робить виборчу систему більш відкритою і гнучкою, дозволяючи врахувати партійні та особисті симпатії виборців.

На розвиток партійної системи суттєво впливали соціетальні розмежування (кліважі). Практично для кожного його етапу характерною є нестандартна конфліктна лінія, яка опиралася на такі психологічні феномени, як негатив, небезпека чи страх тощо. У 1990 р. актуальним було питання про відхід від «старого режиму», 1992 р. – розпад Чехословацької федерації, 1994 р. – збереження демократичного режиму, 1998 р. – усунення від влади В. Мечіара, 2002 р. – недопущення гальмування процесу євроінтеграції, а у 2012 р. – кризу ЄС і корупцію. Водночас зберігається значення традиційних конфліктних ліній у площинах «ліві-праві», «консерватизм-лібералізм», «центр-периферія», «словаки-угорці», «єврооптимізм-євроскептицизм».

Основною тенденцією розвитку під час першого етапу (1990 – 1992 рр.) була плюралізація партійно-політичного спектра, пов'язана з виникненням політичних партій, рухів та їх відкритою конкуренцією. Л. Копечек, використовуючи критерії генези та ідейної спрямованості умовно розділяє політичні об'єднання першої половини 1990-х років на чотири основні групи.

Перша група була представлена рухом «Громадськість проти насилля», який у Словаччині виконав функцію, подібну до «Солідарності» у Польщі. Головним електоральним спадкоємцем ГПН став РЗДС, який виокремився з «материнської партії» у 1991 р.

Другу групу репрезентували нові партії без політичного минулого. Йдеться про Партію зелених Словаччини, Християнсько-демократичний рух (ХДР) та три сили, що представляли інтереси угорської меншини: Угорський християнсько-демократичний рух (УХДР), націоналістичне «Співжиття» та ліберальну Угорську незалежну ініціативу (згодом була перейменована на Угорську громадянську партію). Слід зазначити, що угорські політичні партії сформували вже на початку 1990-х років своєрідну партійну субсистему.

Третю групу сформували так звані «оновлені історичні утворення»: Словацька національна партія (СНП), Соціал-демократична партія Словаччини (СДПС), Демократична партія (ДП). Усі три пар-

тії намагалися черпати легітимність, а відповідно, і електоральний потенціал, акцентуючи на спадкоємності традицій довоєнних партій.

Четверта група партій – так звані «екс-комуністи» – були репрезентовані оновленою Комуністичною партією Словаччини та похідною від нею Партією демократичної лівиці.

Виразний вплив на партійне представництво мало введення пропорційної виборчої системи з відносно низьким виборчим бар'єром – 3%.

За результатами виборів до Словацької національної ради, що мали місце 8 – 9 червня 1990 р., парламентське представництво отримали 7 політичних суб'єктів (див. табл. 4.26).

Таблиця 4.26

Результати виборів до Словацької національної ради у 1990 р.

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
ГПН	29,35	48
ХДР	19,21	31
СНП	13,94	22
КПС	13,3	22
«Співжиття»/УХДР	8,66	14
ДП	4,40	7
Партія зелених	3,49	6

Переможцем виборів став рух ГПН, який здобув майже третину депутатських мандатів, однак уже у 1991 р. ця політична сила зазнала розколу, що, в свою чергу, означало початок етапу початкової диференціації та фрагментації партійної системи Словаччини. Втім, після перших демократичних виборів 1990 р. була сформована коаліція демократичних сил правоцентристської орієнтації – ГПН, ХДР та ДП, яка ставила за мету проведення системних демократичних перетворень у суспільстві.

Наступний етап трансформації партійної системи Словаччини пов'язаний із проведенням парламентських виборів у 1992 р. Порівняно з попередніми виборами, ці перегони сформували кардинально нову політичну ситуацію. Попри те що до парламенту пройшло 5 партій, цілковиту перемогу отримав Рух за демократичну Словаччину (РЗДС) (див. табл. 4.27).

Таблиця 4.27

Результати виборів до Словацької національної ради у 1992 р.

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
РЗДС	37,26	74
ПДП	14,70	29
ХДР	8,89	18
СНП	7,93	15
Рух «Співжиття»/УХДР	7,42	14

Зауважимо, що РЗДС можна охарактеризувати як нестандартну, націонал-популістську партію з нечітким ідеологічним профілем, яка своїм успіхом завдячувала, насамперед, харизмі лідера В. Мечіара. Після виборів 1992 р. було сформовано урядову коаліцію РЗДС/СНП на чолі з В. Мечіаром, у період функціонування якої завершився процес розпаду чехословацької федерації та конституювання незалежної Словаччини.

Внаслідок парламентської кризи на початку 1994 р. у вже незалежній Словацькій Республіці були призначені позачергові вибори, які відбулися 30 вересня – 1 жовтня 1994 р. Перегони, всупереч очікуванням опозиції, знову принесли успіх РЗДС, а прем'єрство – В. Мечіару. Урядова коаліція РЗДС-Асоціація робітників Словаччини (АРС)-СНП, що була сформована після виборів, опиралася на авторитарний стиль управління, концентрацію влади та обмеження можливостей опозиції, наслідком чого було загострення ситуації в державі. Результати виборів подані у табл. 4.28.

Таблиця 4.28

Результати виборів до Національної ради СР у 1994 р.

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
РЗДС	34,96	61
ВБ «Спільний вибір»	10,41	18
Угорська коаліція	10,18	17
ХДР	10,08	17
ДС	8,57	15
АРС	7,34	13
СНП	5,4	9

Внаслідок виборів 1994 р. сформувалися тенденції зростання кількості політичних суб'єктів, що потрапили до парламенту, а також поляризації словацької політичної сцени. Йдеться про формування авторитарно-популістського «мечіарівського» табору – «Центр-РЗДС» – і «антимечіарівського» опозиційного союзу. Опозиція аж до 1997 р., коли була створена Словацька демократична коаліція (СДК), не мала об'єднавчого полюсу. Ідеологічно різнобарвна СДК об'єднала п'ять партій: три правоцентристські (ХДР, ДС і ДП), СДПС і Партію зелених. Її головною метою було прагнення створити протидію правлячій коаліції на чолі з РЗДС.

Напередодні виборів 1998 р. основним стрижнем політичної дискусії, яка розгорнулася у Словаччині, було обговорення питання про майбутній вектор політичного розвитку країни та ставлення до політичного режиму В. Мечіара. Як результат, парламентські вибори 1998 р. зафіксували початок нового етапу еволюції партійної системи, зокрема консолідацію «антимечіарівського табору» та ізоляцію РЗДС з наступною дезінтеграцією існуючого партійного простору (1998 – 2002 рр.). Виборчий бар'єр пододало 6 ПП, але якщо врахувати строкатий склад СДК, то в парламент всього прийшло 11 суб'єктів. Результати виборів подані у таблиці 4.29.

Таблиця 4.29

**Результати виборів до Національної ради
Словацької Республіки (1998 р.)**

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
РЗДС	27,00	43
СДК	26,33	42
ПДЛ	14,66	23
ПУК	9,12	15
СНП	9,07	14
Партія громадянського порозуміння	8,01	13

Перемога РЗДС не була достатньою для того, щоб сформувати уряд. Отримані результати СДК і ПУК дали змогу сформувати уряд широкої демократичної коаліції правоцентристських, етнічних і лі-

вих партій (СДК, ПУК, лівиця і Партії громадянського порозуміння) на чолі з М. Дзуріндою. Незважаючи на складні взаємини урядових партій, після виборів 1998 р. вони зуміли зберегти достатній рівень згуртованості, щоб подолати негативний спадок діяльності В. Мечіара і повернутися на шлях демократичних реформ.

Попри відносну стабільність уряду в цей період чітко проявилася тенденція до дезінтеграції обох – мечіарівського та антимечіарівського – таборів, наслідком чого стала фрагментація партійної системи в цілому.

Парламентські вибори 2002 р. ознаменували початок нового етапу розвитку партійно-політичної системи Словаччини. Політична взаємодія між партіями на основі ставлення до режиму В. Мечіара втратила актуальність. Попри перемогу РЗДС, її парламентське представництво і коаліційний потенціал не дозволяли брати участь в урядовій владі. Результати виборів подано у табл. 4.30.

Таблиця 4.30

**Результати виборів до Національної ради
Словацької Республіки у 2002 р.**

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутат- ських мандатів
РЗДС	19,50	36
Словацький демократичний і християнський союз (СДХС)	15,09	28
Напрям-СД	13,46	25
ПУК	11,17	20
ХДР	8,25	15
Альянс нового громадянина (АНГ)	8,01	15
КПС	6,32	11

Урядову коаліцію на чолі з М. Дзуріндою сформували чотири партії, три з яких входили в минулий кабінет (СДХС, ХДР, ПУК), і Альянс нового громадянина (АНГ). Урядова коаліція продовжила системні реформи, індикатором успішності був вступ Словаччини в НАТО та ЄС.

Чергові парламентські вибори 19 червня 2006 р. підтвердили тенденцію до стабілізації партійно-політичної системи, хоча дзеркально й змінили формат влади і опозиції в країні: три політичні сили, що перебували при владі в 2002 – 2006 рр. (СДХС, ПУК, ХДР), перейшли в опозицію, а три колишні опозиційні сили («Напря́м – соціальна демократія», РЗДС та СНП) сформували правлячу коаліцію (див. табл. 4.31).

Таблиця 4.31

**Результати виборів до Національної ради
Словацької Республіки у 2006 р.**

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
«Напря́м-СД»	29,14	50
СДХС	18,35	31
СНП	11,73	20
ПУК	11,68	20
НП-РЗДС	8,79	15
ХДР	8,31	14

Так само за результатами парламентських виборів 2010 р. у Національній раді представлені були 6 політичних суб'єктів (див. табл. 4.32).

Таблиця 4.32

**Результати виборів до Національної ради
Словацької Республіки у 2010 р.**

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
«Напря́м-СД»	34,79	62
СДХС/ДП	15,42	28
«Свобода і солідарність» (СiС)	12,14	22
ХДР	8,52	15
«Міст»	8,12	14
СНП	5,07	9

Найбільшу кількість голосів і, відповідно, депутатських мандатів, отримала лівоорієнтована партія – «Напря́м-СД», однак отримані результати не дали змогу її лідеру Р. Фіцо сформувати проура-

дову більшість у парламенті. «Напря́м-СД» мала обмежений коаліційний потенціал, а колишні коаліційні партнери партії (СНП та РЗДС) не пройшли до парламенту. Це сприяло формуванню урядової коаліції правоцентристськими партіями – СДХС/ДП, СіС, ХДР, «Міст», які представляли консервативну, ліберальну, християнсько-демократичну ідеології та інтереси угорської нацменшини (ПП «Міст»). Несумісність політичних позицій із багатьох питань, врешті-решт, мала наслідком парламентську кризу 2011 р. і потребу проведення позачергових виборів.

У цих виборах до Національної ради СР у 2012 р. взяла участь рекордна кількість політичних суб'єктів – 26 організацій, однак п'ятивідсотковий виборчий бар'єр подолали тільки 6 політичних сил (див. табл. 4.33).

Таблиця 4.33

**Результати виборів до Національної ради
Словацької Республіки у 2012 р.**

Партія	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
«Напря́м-СД»	44,41	83
ХДР	8,82	16
ПП «Звичайні люди і незалежні особистості» (ЗЛіНО)	8,55	16
ПП «Міст»	6,89	13
СДХС/ДП	6,09	11
СіС	5,88	11

Вперше з 1990 р. одна партія отримала більше половини місць у парламенті і самостійно створила уряд, претендуючи на становище домінуючої сили в партійній системі.

Партійна система СР складається в основному з малих політичних партій. Її фрагментованість фіксується у значній кількості суб'єктів виборчого процесу – партій, об'єднань, коаліцій, які подекуди теж часто складаються із самостійних політичних сил. Кількісне співвідношення суб'єктів виборчого процесу подано у табл. 4.34.

Таблиця 4.34

**Кількісне співвідношення суб'єктів виборчого процесу
на парламентських виборах у СР**

Політичні суб'єкти, які брали участь у парла- ментських виборах	1990	1992	1994	1998	2002	2006	2010	2012
Кількість суб'єктів виборчого процесу	16	23	17	17	25	21	18	26
Кількість політичних суб'єктів, які пройшли до парламенту	7	5	7	6	7	6	6	6
Кількість дійсних голосів, поданих за суб'єктів, що пройшли до парламенту (%)	92,4	76,2	86,9	94,2	81,8	88,0	84,1	80,7

Після кожних виборів парламентське представництво отримувала нова політична сила: у 1992 р. – РЗДС, 1994 р. – Асоціація робітників Словаччини, 1998 р. – Партія громадянського порозуміння, 2002 р. – Напрямок-СД, 2010 р. – ПП «Свобода і солідарність» і ПП «Міст», 2012 р. – ПП «ЗЛІНО». Вибори 2006 р. були єдиними виборами, коли до парламенту не пройшла жодна з невідомих раніше політичних партій. Вступ до парламенту нових партій надавав партійній системі СР елемент непередбачуваності, на противагу стабілізаційним тенденціям, що забезпечують традиційні партії. Водночас, специфічною рисою розвитку партійної системи Словаччини у контексті електоральних циклів є складність отримання парламентського представництва тим політичним суб'єктам, яким вже доводилося його втрачати.

Аналізуючи ідеологічний спектр словацьких партій, слід відзначити, що в партійній системі СР співіснують програмні партії з виразною ідейно-політичною орієнтацією і сили з нечітким ідеологічним профілем.

Після 1990 р. перемогу на виборах здобували як правоцентристські, так і лівоцентристські партії, що свідчить про відносну збалансованість ідеологічного потенціалу партій. Таким чином, еволюціонуючи, партійна система СР все більше наближалася до збалансованої європейської багатопартійної моделі правого та лівого центрів.

Парламентські вибори 2012 р. засвідчили фрагментацію правоцентристського табору та формування асиметрії партійно-політичного ландшафту на користь лівоцентристського суб'єкта. Лівоцентристська партія («Напря-м-СД») отримала під час цих переронів більше голосів, аніж увесь ліберально-консервативний табір разом (СДХС-ДП, ХДР, «Міст», СіС, ЗЛіНО). Однак, попри фрагментацію правоцентристського табору, ідеологічні вподобання словацьких виборців у межах «ліво-правої» шкали залишилися й надалі стабільними.

Емпіричні заміри щодо конфігурації партійної системи Словаччини після виборів 2012 р. фіксують тенденцію до її стабілізації та концентрації. Зокрема, індекс ефективної кількості партій, що фіксує рівень фрагментації партійної системи та кількість релевантних партій, за результатами виборів 2012 р. становив найнижчий показник за всю історію парламентських виборів у СР – 2,8 (до прикладу, у 2010 р. – 4). Індекс агрегації, який вимірює концентрованість партійної системи, фіксуючи співвідношення наймогутнішої партії та інших партій в парламенті, у 2012 р. характеризував показник 9,3 (до прикладу, у 2010 р. – 6,9), що є найвищим у рамках електоральних циклів у Словаччині з 1990 р. (див. табл. 4.35).

Таблиця 4.35

**Емпіричний вимір діяльності політичних партій
Словацької Республіки***

Індекси	1990	1992	1994	1998	2002	2006	2010	2012
ЕКПП	3,19	4,41	4,75	6,12	4,81	4,01	2,85	3,6
ЕКЕП	5,36	5,81	5,33	8,87	6,11	5,53	4,36	5,2
Індекс фракціоналізації	0,69	0,78	0,79	0,84	0,80	0,76	0,65	0,72
Індекс Галлахера	11,15	5,94	2,9	6,97	5,53	7,46	9,77	5,6

* Романюк А. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз / А. Романюк, В. Литвин, Н. Панчак-Бялоблוצька. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – С. 277 – 278; 310.

Незначне оновлення парламентського представництва, відсутність у парламенті антисистемних і радикальних партій, помір-

ний характер партійної конкуренції під час парламентських виборів 2010, 2012 рр. свідчить про те, що сучасна партійна система є ближчою до типу поміркованого плюралізму за класифікацією Дж. Сарторі.

Якщо характеризувати партійну систему СР за методологією Ж. Блонделя, то можна зробити висновок, що у 2010 – 2012 рр. у Словаччині прослідковуються тенденції до формування багатопартійної системи з домінуючою партією у лівій частині спектра. Але для усталення такого типу системи необхідна перевірка щонайменше під час наступних виборів.

Висновки

На конфігурацію партійних систем країн Вишеградської четвірки мали вплив такі чинники:

- 1) характер трансформаційного конфлікту;
- 2) форма правління та виборча система;
- 3) соціополітичні розмежування.

У країнах Вишеградської групи трансформаційний конфлікт проходив у вигляді пакту між елітами: у Польщі та Угорщині – переговорів (у форматі «круглих столів» між владою і опозицією), а у Чехословаччині – передачі влади від правлячої еліти опозиційним силам.

Особливості демократичного переходу зумовили характеристики розвитку багатопартійності на початковому етапі у центрально-європейських суспільствах:

- 1) виникнення великої кількості політичних партій, об'єднань громадян, політичних рухів тощо;
- 2) протистояння між правлячою (комуністичною) та опозиційними партіями;
- 3) опозиційні сили, як правило, мали конструкцію рухів, з яких із часом утворилися політичні партії, що й здобули після виборів владу. У Словаччині – це ГПН (на його основі виникли дві партії: РЗДС та ГДП), у Чехії – ГФ (пізніше – ГДП), у Польщі – «Солідарність» (пізніше об'єднання «ВАС»), в Угорщині – УДФ;
- 4) вплив «історичних» партій на розвиток партійної системи.

За формою правління Чехія, Словаччина та Угорщина є парламентськими республіками, а Польща – парламентсько-президентською (напівпрезидентською) республікою. Парламентські системи мають позитивний вплив на функціонування партійних систем і сприяють утворенню потужних парламентських політичних сил. Формат напівпрезидентської республіки є менш позитивним для розвитку партійних систем, але у польському варіанті (не відбувалось жорстких протистоянь президента і прем'єр-міністра) її вплив не був негативним.

Виборчі системи Чехії, Польщі, Словаччини є пропорційними, з 5-відсотковий виборчим бар'єром для політичних партій, а виборча система Угорщини має змішаний характер. Як відомо, відповідно до формули М. Дюверже, пропорційні та змішані виборчі системи позитивно впливають на розбудову партійних систем.

Традиційним для перехідних суспільств є конфлікт між прихильниками реформ та антиреформаторами, який відображається у протистоянні партій у ліво-правому ідеологічному спектрі. Такий конфлікт був характерним і для країн Вишеградської групи на початковому етапі становлення партійних систем, коли по чергово при владі змінювалися праві і ліві парії.

Що стосується етномовного розмежування, то воно не є актуальним для країн Вишеградської групи, оскільки більшість із них є відносно гомогенними. Винятком є Словаччина, де простежуються напружені відносини між угорською національною меншиною і словацькою більшістю. Інтереси угорської меншини представляє Партія угорської коаліції, ПП «Міст».

У центральноєвропейських країнах діє ряд націоналістичних партій, які виступають проти неконтрольованої міграції та за виселення з їх територій ромів та іноземних мігрантів: СНП (Словаччина), «Йоббік», Партія справедливості і життя (Угорщина), «Республіканці Мирослава Сладека», «Незалежні демократи» (Чехія), Ліга польських родин (Польща).

Соціополітичний поділ на релігійній основі уособлюється християнсько-демократичними партіями. Найбільше таких партій створено у Польщі, яка належить до найбільш релігійних країн Єв-

ропи. Відповідно римо-католицький «костел» суттєво впливає на суспільно-політичні процеси в державі. Навпаки, ЧР можна віднести до найменш релігійних країн Європи. Відповідно і християнсько-демократичні партії тут є найслабшими (ХДС/ЧНП).

Узагальнюючи розвиток партійних систем країн Вишеградської четвірки, можна скористатися періодизацією, запропонованою А. Романюком. Перший етап – період між першими установчими виборами і другими демократичними виборами. У цей час було апробовано атомізовані партійні системи та системи поляризованого плюралізму. Другий етап почався після других вільних виборів і тривав орієнтовно до вступу країн у ЄС. Зазвичай цей період іменують хвилею багатопартійних систем надлишкового і сегментованого плюралізму. Відбулося зміщення партійних систем до багатопартійності без домінуючої партії (крім Угорщини). Третій етап розпочався після інтеграції країн Вишеградської групи до ЄС і знаменував собою консолідацію партійних систем та утворення партійних систем поміркованого плюралізму.

Рекомендована література

1. Вышеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия на пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии. – М. : Весь Мир, 2010. – 568 с.
2. Гантер Р. Виды политических партий: Новая типология / Р. Гантер, Л. Даймонд // Политическая наука : Политические партии и партийные системы в современном мире. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – С. 54 – 61.
3. Голосов Г. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации / Г. Голосов // Полис. – 1998. – № 1. – С. 106 – 129.
4. Горбач В. Парламентські вибори в Польщі / В. Горбач // Політичний календар. – 2001. – № 9. – С. 46 – 51.
5. Дешко Т. Інструментарій аналізу виборчих систем / Т. Дешко // Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія». – 2005. – Т. 45 : Політичні науки. – С. 50 – 56.

6. Донова Е.В. Социально-политические размежевания и их трансляция в политическую систему стран Центральной и Восточной Европы / Е.В. Донова // Политическая наука : Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. – 2004. – № 4. – С. 101 – 126.
7. Дротський О. Політичні та партійні системи Угорщини та Польщі. Аналіз останніх років / О. Дротський // Віче. – 2002. – № 5. – С. 31– 49.
8. Дунаева Ю.В. Социально-политические размежевания в странах Центральной и Восточной Европы / Ю. Дунаева // Политическая наука. – 2004. – № 4. – С. 89 – 101.
9. Жеребицький Є. Вибори у Польщі / Є. Жеребицький // Вибори і демократія. – 2005. – С. 89 – 110.
10. Задорожний І. Еволюція партійної системи Польщі / І. Задорожний // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Політологія. Соціологія. Філософія. – Вип. 13. – Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. – С. 92 – 98.
11. Зегерт Д. Трансформация и развитие партий в Восточной Европе после завершения переходного десятилетия / Д. Зегерт // Политическая конкуренция и партии в государствах постсоветского пространства / Ред.-сост. Е.Ю. Мелешкина, Г.М. Михалева. – М. : ИНИОН РАН, 2009. – С. 20–44.
12. Игрицкий Ю. Партии и их эволюция в странах Восточной Европы / Ю. Игрицкий, Л. Лыкошина, Л. Светлорусова // Партии и партийные системы современной Европы / Отв. ред. В. Любин. – М. : ИНИОН РАН, 1994. – С. 198 – 204.
13. Ключкович А. Особливості розвитку партійної системи Словаччини в контексті суспільно-політичних трансформацій кінця ХХ – початку ХХІ ст. / А. Ключкович // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія. Соціологія. Філософія. – Вип. 11. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. – С. 100 – 107.
14. Ключкович А. Парламентські вибори 2012 р. у Словацькій Республіці та їх вплив на конфігурацію партійної системи / Анатолій Ключкович // Регіональні студії. Науковий збірник : збірник наукових праць за матеріалами круглого столу «Куди прямуєш, Центральна

- Європо» (21 березня 2013 року). – Спец. вип. № 7 (2). – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2013. – С. 123 – 132.
15. Липсет С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания / С. Липсет, С. Роккан // Политическая наука : Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. – 2004. – № 4. – С. 204 – 235.
 16. Мансветов Ю. Реформування виборчої системи у Чеській Республіці / Юрій Мансветов, Роман Сарай // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4 – С. 48 – 55.
 17. Марадик Н. Перехід до демократії в Чеській Республіці : Монографія / Н. Марадик. – Ужгород : Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2012. – 174 с.
 18. Марушак Ю. Система политических партий в Словакии и ее развитие в контексте изменений политического дискурса в стране после 1989 г. / Юрай Марушак // Партийна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24 – 25 листопада 2011 р. – К. : ІПіЕНД, 2012. – С. 19 – 46.
 19. Остапець Ю. Становлення і розвиток партійної системи Угорської Республіки (1998 – 2006 рр.) / Ю. Остапець, М. Сорока // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Політологія. Соціологія. Філософія. – Вип. 7 – 8. – Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2010. – С. 164 – 185.
 20. Остапець Ю. Методологічні засади дослідження еволюції партійних систем в перехідних суспільствах / Ю. Остапець // Політологічні та соціологічні студії. – Т. XI. Теорія та історія політичної науки: світовий та національний досвід : зб. наук. праць / наук. ред. А.М. Круглашов. – Чернівці : Букрек, 2012. – С. 167 – 179.
 21. Политические системы современных государств. Энциклопедический справочник : в 4 т. – Т. 1 : Европа / МГИМО (У) МИД России. – М. : ОАО «Московские ученики и Картолитография», 2009. – 615 с.
 22. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи : монографія / А. Романюк. – Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 391 с.

23. Романюк А. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи : порівняльний аналіз / А. Романюк, В. Литвин, Н. Панчак-Бялоблотька. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – 462 с.
24. Современные избирательные системы. Вып. 1 : Великобритания, Канада, Мексика, Польша / Д. Лафитский, Н. Касткина, А. Орлов, Н. Трещенкова (Польша). – М. : РЦОИТ : Норма, 2006. – С. 362 – 490.
25. Табачник Д. Западные избирательные системы : мифы, геополитика, права человека / Д. Табачник, О. Верник. – Харьков : Фолио, 2009. – 271 с.
26. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій : Монографія / Ін-т політ. і етнополіт. дослідж. НАН України / Д. Ткач. – К. : МАУП, 2004. – 480 с.
27. Центральноевропейские страны на рубеже XX – XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. – М. : Новый хронограф, 2003. – 256 с.
28. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні / Ю. Шведа. – Львів, 2010. – 462 с.
29. Шведа Ю. Партії та вибори : енциклопедичний словник / Ю. Шведа. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 750 с.

≈ ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ≈

1. Які чинники обумовлюють становлення партійних систем у перехідних суспільствах?
2. Що є спільним і відмінним у еволюції партійних систем країн Вишеградської групи?
3. Яка особливість нормативно-правової основи функціонування політичних партій у країнах Вишеградської групи?
4. Зробіть порівняльний аналіз виборчого законодавства країн Вишеградської групи.
5. Виокреміть та охарактеризуйте основні етапи розвитку партійної системи Республіки Польща.
6. Виокреміть та охарактеризуйте основні етапи розвитку партійної системи Чеської Республіки.

7. Виокреміть та охарактеризуйте основні етапи розвитку партійної системи Угорської Республіки.
8. Виокреміть та охарактеризуйте основні етапи розвитку партійної системи Словацької Республіки.
9. Яким є ідеологічний профіль партійних систем країн Вишеградської групи?
10. Якими є тенденції розвитку партійних систем Польщі, Угорщини, Словаччини та Чехії у контексті останніх парламентських виборів?

РОЗДІЛ 5

Політична культура та участь громадян постсоціалістичних країн

*Ольга Сурніна-Далекорей,
Оршоа Йоов, Єва Кіш,
Мирослава Лендбел, Наталія Марадик*

Участь громадян у політиці вже понад півстоліття є центральною ідеєю досліджень, присвячених демократичним режимам. Власне, і процес демократизації в найширшому розумінні сприймається як зміна політичної культури суспільства.

Проблеми консолідації демократії у постсоціалістичних суспільствах сприяли активізації наукового інтересу вчених-компаративістів до проблематики політичних орієнтацій громадян (Г. Алмонд, Д. Даймонд, Р. Даль, Х. Лінц, А. Степан, Р. Гюнтер, В. Меркель). Основними компонентами громадянської політичної культури, тобто політичної культури демократичного типу прийнято вважати: політичну зацікавленість, політичну компетентність, залучення до політичного життя, задоволеність функціонуванням демократії, прихильність до ліберальних цінностей. Перераховані показники широко використовуються в кроснаціональних дослідженнях політичних орієнтацій громадян.

Науковці наголошують, що для багатьох перехідних демократій, зокрема в регіоні ЦСЄ, розвиток навиків участі, зацікавлення по-

літикою пересічних громадян, формування учасницького підходу і відповідних політико-культурних орієнтацій є не менш вагомою метою для консолідації демократії, ніж зростання рівня соціально-економічного добробуту чи результати реформи у сфері державного управління.

Активна участь у суспільних справах – головна особливість громадянського суспільства, зокрема його ядра – так званого «політичного суспільства». І хоча не вся політична діяльність заслуговує на те, щоб її називали «добродесною» чи такою, що сприяє загальному добробуту, такі дії, як наприклад, голосування, участь у політичних дискусіях, членство в політичних партіях та рухах можна означити як громадянські завдяки їх суспільно корисній спрямованості на протидію індивідуалістичному приватизму. Зниження рівня виборчої активності, а також зацікавлення політикою та її обговорення розглядаються основними індикаторами кризи громадянського суспільства, оскільки свідчать про втрату інтересу до проблеми «загального блага» та ідеалів демократичного суспільства в цілому.

Наприкінці XX століття можливість вплинути на політичний процес була новим явищем для більшості громадян країн ЦСЄ. Напередодні 1989 р., як правило, навіть протестні форми участі, спрямовані «проти держави» (страйки, маніфестації, пікетування) були зумовлені спадщиною «старих режимів». Тому, на протидію науковцям, які боялися поширення апатії серед громадян у постсоціалістичний період, інша група вчених остерігалася, що паттерни політичної заангажованості, поширені в умовах комуністичних режимів, наприклад протести чи вуличні демонстрації, зможуть дестабілізувати неусталені демократії.

Фактологічний аналіз свідчить, що рівні політичної участі у постсоціалістичних країнах у середині 1990-х років були нижчими за ті, що необхідні для утвердження та консолідації демократії (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

**Участь громадян країн ЦСЄ в різних формах політичної дії
у 2000-х рр. (%)**

Форма участі	Словаччина	Польща	Естонія	Болгарія	Угорщина	Словенія
Робота в політичній партії	3	2	3	4	2	4
Вивішування символіки	4	3	3	2	4	3
Підписування звернень	18	5	7	5	6	14
Контакти з політиками	9	6	10	3	18	15
Робота у НУО	8	4	4	1	4	2
Демонстрації	3	1	2	2	2	4
Бойкоти	10	4	5	2	4	5

Джерело: Укладено на основі даних Огляду світових цінностей: World Values Survey [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldvaluessurvey.org>.

Такий дефіцит політичного активізму у постсоціалістичний період істотно контрастував із масовими рухами в окремих країнах ЦСЄ до 1989 р. та широкою участю громадян у комуністичних партіях та належних їй організаціях. Зниження активності громадян відбувалося у всіх без винятку центральноєвропейських державах. Найбільший спад наприкінці 1990-х рр. був зафіксований у ЧР і Болгарії, найменший – у Румунії та Польщі. Упродовж 1990 – 2000-х років у всіх суспільствах знижувався рівень участі навіть у парламентських виборах – явка виборців країн регіону була значно нижчою за відповідні показники країн Західної Європи і навіть Латинської Америки у період «третьої хвилі» демократизації (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

**Рівень участі у виборах нижньої палати національних
парламентів у країнах ЦСЄ у постсоціалістичний період (%)**

Країна	Перші вибори	Другі вибори	Треті вибори	Четверті вибори	П'яті вибори	Шості вибори	Сьомі вибори
Болгарія	1991 р. – 83,9	1994 р. – 75,2	1997 р. – 58,9	2001 р. – 66,6	2005 р. – 55,8	2009 р. – 61,0	
Естонія	1990 р. – 78,2	1992 р. – 67,8	1995 р. – 68,9	1999 р. – 57,4	2003 р. – 58,2	2007 р. – 61,0	2011 р. – 63,5 %
Латвія	1990 р. – 81,2	1993 р. – 89,9	1995 р. – 71,9	1998 р. – 71,9	2002 р. – 71,2	2006 р. – 61,0 %	2010 р. – 62,6
Литва	1992 р. – 75,2	1996 р. – 52,9	2000 р. – 58,2	2004 р. – 46,1	2008 р. – 48,6		
Польща	1991 р. – 43,2	1993 р. – 52,1	1997 р. – 47,9	2001 р. – 46,3	2005 р. – 40,6	2007 р. – 53,9	
Росія	1993 р. – 54,8	1995 р. – 64,4	1999 р. – 61,8	2003 р. – 55,7	2007 р. – 63,7		
Румунія	1992 р. – 76,2	1996 р. – 78,2	2000 р. – 62,2	2004 р. – 62,3	2008 р. – 39,2		
Словаччина	1990 р. – 95,4	1992 р. – 84,2	1994 р. – 75,7	1998 р. – 84,2	2002 р. – 70,1	2006 р. – 54,7	2010 р. – 58,8
Словенія	1992 р. – 85,9	1996 р. – 73,7	2000 р. – 70,4	2004 р. – 60,6	2008 р. – 63,1		
Угорщина	1990 р. – 65,1	1994 р. – 68,9	1998 р. – 56,7	2002 р. – 73,5	2006 р. – 67,8	2010 р. – 64,4	
Україна	1994 р. – 75,6	1998 р. – 70,8	2002 р. – 69,2	2006 р. – 67,6	2007 р. – 62,0		
Чеська Республіка	1990 р. – 96,3	1992 р. – 85,1	1996 р. – 76,4	1998 р. – 74,0	2002 р. – 58,0	2006 р. – 64,5	2010 р. – 62,6

Джерело: Election Guide [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.electionguide.org>. – Назва з екрану; Inter-Parliamentary Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ipu.org>. – Назва з екрану.

Можна стверджувати, що рівні політичної участі в постсоціалістичних країнах на сучасному етапі є доволі низькими, але істот-

но варіюються залежно від політичних контекстів кожного з суспільств: високі показники одних форм участі супроводжуються критично низькими показниками інших проявів і, окрім того, варіюють залежно від конкретної суспільно-політичної ситуації.

Таким чином, є підстави стверджувати, що політична участь і культура у країнах ЦСЄ перебуває під впливом факторів історико-культурного, інституційного та суспільного характеру національного і регіонального масштабів.

Республіка Польща

Як відомо, польське суспільство було надзвичайно політизоване впродовж 1980-х рр. Період масової громадської активізації розпочався із створенням «Солідарності» і фактично завершився першими вільними парламентськими виборами. Трансформація політичної системи та утвердження демократичних інститутів, як не парадоксально, започаткували період зниження зацікавлення політикою серед поляків. Так, якщо у 1990 р. 42% респондентів вказували, що політика відіграє «дуже важливу» або «важливу» роль в їх житті, то вже у 1997 р. ця частка зменшилася до 30%. Ця тенденція знайшла відображення і у сфері обговорення політичних проблем громадянами Польщі. У 1990 р. 83% респондентів зазначили, що вони часто обговорюють політичні питання з оточуючими, а вже через сім років таких виявилось всього 18%. Подібна ситуація склалась і щодо інтересу громадян до політики. У 1990 р. 49% респондентів повідомили, що вони «дуже зацікавлені» або «частково зацікавлені» політикою, в той час як у 1997 р. цей відсоток знизився до 42,1%, залишився таким у 1999 р. (42,8%) і, нарешті, знизився до 39% в 2000-х рр.

Поряд із цим, тривалі у часовому вимірі та численні за критерієм кількості учасників суспільні рухи 1980-х рр. свідчать про формування активістського типу політичної культури, елементи якого були нерозвинутими у більшості інших країн ЦСЄ у період соціалізму. Політична мобілізація польського суспільства в останнє дореформене десятиліття відбувалася на фоні глибокої соціально-політичної, економічної та моральної кризи. Вимоги «Солідарнос-

ті» стали ідентичним прагненням мільйонів людей, які об'єдналися під її гаслами. Однак із 1990-х рр. розпочинається процес зниження майже усіх показників політичної активності, що можна пояснити розчаруванням у результатах реформ, що не призвели до швидкого покращання добробуту громадян. Стійким стало уявлення поляків про те, що пересічна людина жодним чином не впливає на політику, оскільки влада не реагує на громадську думку. Серед громадян почало поширюватися переконання, що встановлення демократичних інститутів не зблизило владу та громадян. Таким чином, поляки достатньо песимістично оцінювали впродовж 1990 – 2010-х років свій вплив на формування політики, хоча частка осіб, які вважали, що можуть спрямовувати політичний процес, зросла у другій половині 2010-х рр., досягши максимуму у 2008 році – 39%, що є найвищим показником серед суспільств регіону.

Водночас, аналіз політичних орієнтацій громадян РП упродовж постсоціалістичного періоду, зокрема такого аспекту, як ставлення до демократії, демонструє, що упродовж 1990-х років частка прихильників демократії поступово зростала від 52% у 1992 р. до 70% у 2000 р. Потрібно відзначити, що упродовж останнього десятиліття значення цього показника зменшилося, досягши у 2006 р. 62%. Однак, беручи до уваги, що з 1993 р. рівень підтримки демократії не був меншим за 60%, можна стверджувати, що у РП основні орієнтації громадян у сфері владних відносин мали демократичне спрямування.

Попри той факт, що Польща вважається однією з найбільш успішних постсоціалістичних країн за критерієм інституціоналізації демократичного режиму, демократія може вважатися консолідованою лише за умови, що її усталення буде супроводжуватися відповідними змінами і у політичній поведінці громадян.

Насамперед йдеться про те, що рівень політичної участі впродовж 1990-х років у Польщі знижувався, принаймні у формально-кількісному вимірі. Якщо у 1990 р. членами політичних партій були 1,6% громадян, то у 1996 році – лише 0,8%, і цей показник не змінився і в наступному десятилітті. Однак таку тенденцію можна вважати закономірною, беручи до уваги розпад ПОРП, а отже, ра-

дикальне зменшення кількості партійців, частку яких серед дорослого населення не могла компенсувати поява нових структур. Після зміни еліт та інституціоналізації нового режиму зникли передумови для мобілізації громадян, що не стимулювало їх брати участь у діяльності партій.

Упродовж першого постсоціалістичного десятиліття у РП сформувався один із найнижчих у Європі показників електоральної участі на всіх рівнях політичної системи. Рівень участі у парламентських виборах упродовж двох трансформаційних десятиліть у середньому становив 47,3% (1991 р. – 43,2%, 1993 – 52,1%, 1997 – 47,9%, 2001 – 46,3%, 2005 – 40,5%, 2007 – 53,8%, 2011 р. – 48,9%); у президентських – був вищим, що є загальною тенденцією для більшості країн, однак її середній рівень – 57,7% – вказує також на найбільшу у країнах ЦСЄ політичну апатію населення.

Напередодні парламентських виборів 1997 р. 18% опитаних громадян Польщі зазначили, що вони не братимуть участь у виборах, а 19,9% не визначились у цьому питанні. Електоральні результати продемонстрували, що частка «невиборців» була майже вдвічі вищою, що підтвердило загальноприйняту гіпотезу про те, що наміри респондентів не обов'язково збігаються з їх майбутньою поведінкою. 31% поляків, які не збиралися брати участь у виборах, продемонстрували повну відсутність інтересу до політики (лише 1,2% зазначили, що дуже зацікавлені політикою). Слід зауважити, що відсутність інтересу до політики може бути результатом різних факторів, як-то: недостатньої інформації про функціонування політичних інститутів, недостатньої довіри до них, специфіки певної національної політичної культури.

Громадяни Польщі упродовж перехідного періоду не продемонстрували високих рівнів довіри до політичних інститутів країни і це, вочевидь, відрізняло поляків від багатьох західних суспільств. Згідно із даними Європейського соціологічного дослідження (ЄСД), всередині 2000-х рр. лише менше третини респондентів республіки довіряли усім політичним і суспільним інститутам. Відзначимо, що показник довіри до політичних інститутів позитивно корелює із рівнем задоволення життям в цілому.

Водночас, як було зазначено вище, підтримка демократичної системи в РП упродовж усього постсоціалістичного періоду була доволі високою: більше половини населення країни вважає демократичне врядування найкращим із можливих. Відповідно до типологічної моделі П. Ульрама в Польщі відсоток «переконаних демократів» становив майже половину населення – 48%, відсоток «стурбованих демократів» (продемократично налаштованих) – 14%, кількість «відчужених» (індиферентно налаштованих до форми правління) – 27%, а прихильників авторитаризму виявилось 10% (найнижчий показник серед країн Вишеградської четвірки). Як свідчать соціологічні дані, прибічників демократичного устрою є значно більше серед осіб молодого покоління (18 – 24 років), з вищою освітою, стабільною матеріальною ситуацією, нерелігійних. «Індиферентні» респонденти є, значною мірою, представниками покоління «1989», жителями маленьких міст та сіл, з низьким рівнем освіти та матеріальним статусом. Погоджуються на недемократичну форму правління частіше чоловіки, ніж жінки. Крім того, подібна ідея є популярною серед людей віком 45 – 64 років, жителів малих (до 20 тис.) і великих міст (101–500 тис. чоловік), осіб, які мають лише початкову чи середню освіту, низький рівень добробуту, прихильників лівих поглядів. Необхідно зазначити, що релігійні цінності є важливою частиною національної самосвідомості поляків, що, в свою чергу, істотним чином впливає на політичну практику. З іншого боку, релігійність уже в 2010-х рр. визначає певний ціннісний розкол польського суспільства: урбаністична молодь, відмовляючись від релігійних практик, виступає за секуляризацію політики, суперечачи політико-культурним настановам старших поколінь.

Активізація протестних форм політичної діяльності у 1980-х рр. перетворила таке залучення в одну з базових форм політичної участі у сучасній РП. До того ж кількість респондентів, які визнали, що долучались до нетрадиційних форм політичного протесту у 1990-х рр., була відносно невисокою. Так, 20,4% опитаних повідомило, що вони підписували петиції, 5,5% брали участь у бойкотах, 9,8% – у демонстраціях, 4,1% – у страйках, 2,2% – окупували приміщення. З початком 2000-х рр. таких вже виявилось істотно менше: 5% брали участь

у зверненнях та підписанні петицій, 1% – у демонстраціях, 4% – у бойкотах. Показники участі в інших формах політичної дії були такими: 6% респондентів контактували з політиками, 4% – брали участь у роботі неполітичних громадських організацій та об'єднань, 2% – вдавались до демонстрації політичної символіки.

Як свідчать дані соціологічних досліджень, основними факторами, що впливають на готовність населення брати участь у неконвенційних формах, є: вік, інтерес до політики, довіра до оточуючих, рівень освіти та гендер. Молоді чоловіки, зацікавлені політикою, з високим рівнем міжособистісної довіри та освіти, частіше демонструють прагнення долучатися до різних форм протестної участі.

Респонденти з низьким рівнем інтересу до політики, старші за віком, з нижчим рівнем освіти, з низьким рівнем міжособистісної довіри, а також жінки більш схильні заперечувати форми неконвенційної політичної участі. Поточна економічна ситуація, зокрема матеріальне становище респондента, не відігравали статистично значимої ролі у політичній поведінці поляків. Притім найменш заможні респонденти найменше схильні брати участь у підписанні петицій, демонстраціях та страйках. Проте це не стосується участі у бойкотах і окупації приміщень.

Незважаючи на існуючу традицію масової участі в політичних протестах, які відрізняли Польщу впродовж 1980-х від інших країн ЦСЄ, вже в останні роки XX століття участь громадян РП у подібних акціях стала нижчою у порівнянні, наприклад, із ЧР, СР, Угорщиною та Болгарією (близько 10% в усіх п'яти країнах) і навіть вдвічі меншою, ніж у Румунії. Респонденти в цих країнах також частіше брали участь у бойкотах (близько 20%), ніж поляки (5,5% у 1997 р. і 4,3% – у 1999 р). Очевидно, що польський ажіотаж політичної участі пішов на спад після початку трансформаційних процесів та досягнення окремих результатів реформ, тим більше, розчарування у них.

Чинне правове поле функціонування організацій громадянського суспільства у Польщі було сформоване ще у 1980-х рр. Відповідно до законів 1984 та 1989 рр., які були оновлені у перше постсоціалістичне десятиліття, ці структури могли функціонувати у двох правових формах: фундацій та асоціацій. Вже у 1997 р. Конституція

РП статтею 58 гарантувала свободу асоціацій, а у 2003 р. Законом про суспільно корисну діяльність та волонтерство було створено належні організаційно-фінансові умови для розвитку громадських організацій.

Інституційне середовище сприяло тому, що характерною рисою польського громадянського суспільства вже на зламі 1980 – 1990-х років. було функціонування великої кількості організацій, які не мали майже жодних зв'язків із «політичним суспільством», насамперед із партіями. Динаміка зростання кількості неурядових організацій упродовж 1990-х рр. була вражаючою: у 1989 р. кількість фондаций становила 277 одиниць, у 1990 р. – 597, 1991 р. – 1078, 1992 р. – 1332, у 1996 – 1997 рр. – близько 5900. Кількість асоціацій підрахувати важче, беручи до уваги ліберальні умови їх реєстрації. Приблизна кількість цих організацій станом на 1992 р. становила 17 тис. одиниць, а у 1997 р. – 42 тис.

Притім, відповідно до даних регіонального європейського дослідження, здійсненого у 2004 р., у діяльності незалежних від держави структур брали участь близько 13% поляків. У 2008 р. членами організацій визнали себе 10% жителів Польщі, однак із них 70% зазначили, що їх членство є пасивним. Поряд із цим, за даними «*Trust Barometer*», станом на 2007 р. середній показник довіри польських респондентів до таких соціальних організацій, як ЗМІ, бізнес, НУО та релігійних установ становив 47%, що робить Польщу порівняною з такими європейськими країнами, як Італія, Франція, Німеччина.

Істотним виявився і показник членства у профспілковому русі країни – 9,6% поляків, з яких 1,8% визнали себе активними членами організації. Очевидно, події минулих 1980 – 1990-х років, а також те, що «Солідарність», пізніше – Національний союз профспілок, перетворився на важливого актора на політичній сцені Польщі, здатного відігравати істотну роль в економічній сфері, стало привабливим чинником для багатьох поляків.

Як було зазначено вище, членство громадян Польщі в політичних партіях залишається стабільно низьким – близько 1%; і цей показник є удвічі нижчим за інші країни ЦСЄ. Крім того, більше половини населення Словаччини та Угорщини вважають себе при-

хильниками якої-небудь партії, в Польщі ж такими виявились всього 26% опитаних. Поясненням вкрай низького залучення громадян Польщі до діяльності політичних партій може бути надзвичайно низький рівень довіри до цього інституту: лише 4% поляків визнали, що довіряють політичним партіям. В Угорщині таких виявилось 8%, ЧР – 10%, СР – 15%. Поряд із цим, як свідчать дані соціологічних розвідок, більша частина громадян Польщі високо оцінила свої здібності висловлюватись з приводу політики. Такий значний рівень суб'єктивної політичної компетенції робить Польщу порівняною з країнами сталої демократії – Великобританією, Німеччиною, Норвегією, Данією та іншими.

Аналізуючи еволюцію ціннісних уподобань поляків у постсоціалістичний період, науковці узагальнюють, що в країні, починаючи з 1990-х рр., відбувалася певна еволюція ціннісних настанов – первинна орієнтація на цінності західної моделі модернізації (лібералізм, свобода, мораль успіху, ідея повернення до європейського коріння) змінилася нині домінуванням цінностей безпеки і стабільності, прагненням спертися на державу, знайти допомогу у соціальних питаннях. 86% респондентів вважають, що Польська держава повинна забезпечити громадянам такі вигоди, як безкоштовну медичну допомогу та освіту, а 72% виступають проти подальшої ліберальної приватизації. Світоглядний розкол польського суспільства знайшов відображення у розмежуванні суспільства на «лівих» та «правих», а також в амбівалентному ставленні до ЄС. Кожен третій поляк висловлюється за проведення незалежної від Брюсселя політики. Натомість дослідження, присвячені готовності поляків до співпраці в різних сферах життя суспільства, проведені в 2002 – 2012 рр., продемонстрували поступове зростання довіри до подібної співпраці. Майже 72% опитаних вважають, що ця взаємодія позитивно впливає на економічне зростання і загальне поліпшення умов життя в країні.

Взагалі, поляки серед цінностей, які об'єднують суспільство, на перше місце ставлять сім'ю. Притім, прагнення поляків опиратися на традиційні цінності та державу, як свідчать дані соціологічних опитувань, зовсім не заважають розвитку демократії. Очевидно, що

політична культура не може існувати без суспільних традиційних цінностей.

Із завершенням періоду соціалізму у Польщі відбулося значне скорочення жіночого політичного представництва (в середньому на 10 – 15%). Низькою залишалась участь жінок у законодавчій гілці влади країни і в 1990-х рр. – близько 13%. І тільки на початку 2000-х рр. політична участь жінок почала повільно зростати, зокрема пропорційно до проведення кожних чергових виборів: 2001 р. – 20,22%, 2005 р. – 20,43%, 2011 р. – 23,91%. Середній показник виборчої участі в РП у хронологічному розрізі 1997 – 2005 рр. становив 44,93% і був схожим для чоловіків і жінок. Сукупний показник участі жінок у політичних партіях РП у другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. коливався в межах 25 – 40%. Інтенсивність членства жінок у партіях РП, подібно до СР, становить в середньому третину від загального членства. Поряд з цим, чоловіки РП в 2,5 – 3 рази частіше ніж жінки долучаються до роботи в партіях. Крім того, польські жінки займають нижче становище в партійній ієрархії та рідше виконують управлінські функції. Панування традиційних соціальних цінностей у РП в 1990-х роках. спровокувало навіть зменшення прагнення жінок обіймати високі партійні посади. Притім представництво жінок в органах влади місцевого рівня у РП є дещо вищим за загальнонаціональний рівень участі. Так, кількість жінок-кандидаток на місцевих виборах у 1990, 1994 та 1998 рр. становила відповідно 15, 17,85 та 21%, а кількість обраних – відповідно 11,0, 13,2 та 15,7%. Найвищим цей показник виявився у 2002 р. – 17,76%. Найбільше жінок було обрано до органів місцевого самоврядування гмін – 18,09%, на рівні повітів – 15,94%, воєводств – 14,44%. 13,20% голів громад є жінками.

Таким чином, громадянська участь у політичному житті не є масовим явищем у сучасній Польщі. Можна відзначити низьку залученість населення країни у всі форми політичної участі, за винятком електоральних її типів. Очевидно, етична мотивація масових протестних рухів 1980-х рр. виявилась не надто адекватною для прагматичних і компромісних політичних орієнтацій, якими керувалися

поляки у післяреформений період. Поряд із цим, структурні зміни в польському суспільстві, трансформація інституційного дизайну влади, збільшення частки громадян із вищою освітою та осіб, які не були соціалізованими в умовах панування комуністичної ідеології, дає підстави зробити висновок про відносно сталу підтримку демократичних норм та цінностей громадянами РП.

Угорщина

Радикальні економічні реформи на межі 1980 – 1990-х рр. негативно вплинули на інституціоналізацію громадянського суспільства Угорщини. Попри безсумнівний успіх економічних та політичних трансформацій, існувала проблема «громадянськості» політичної культури угорців. Для всіх центральноєвропейських країн виявилось надзвичайно складно здійснювати перехід до демократії та ринкової економіки і одночасно реалізовувати принцип соціальної справедливості. Прискореними темпами відбулася соціальна поляризація населення та формування суттєвої нерівності доходів громадян.

Громадянське суспільство Угорщини фактично було усунуто від процесів демократизації, оскільки трансформація режиму на межі 1989 – 1990 рр. розпочалася після переговорів, домовленостей та серії угод між елітарними політичними групами. Домінантою поведінки більшості угорців стало збереження і демонстрація національних традицій, консервативних відносин. Горизонтальні мережі соціальної взаємодії не є спроможними забезпечити довіру населення до більшості політичних і соціальних інститутів. Натомість Угорщина залишається країною з високими показниками довіри населення до власних родин, родичів, колег, сусідів, Бога, що є компонентом парафіяльного типу культури концептуальної моделі Г. Алмонда та Б. Пауела.

Позитивна динаміка соціально-економічного розвитку країни на початку 2000-х рр., підвищення соціальної мобільності угорців, вступ до НАТО та ЄС сприяли поширенню модерних постматеріальних цінностей. Водночас, підтримка правих політичних сил означає все-таки пріоритетність для більшості угорців питань безпеки, порядку, справедливості тощо.

Як свідчать соціологічні дані, населення Угорщини здебільшого негативно ставиться до участі у страйках, мітингах та радикальних вуличних заворушеннях. Окрім того, угорці стурбовані й відчувають недовіру до політичних партій через невиконання ними передвиборчих обіцянок. Подвійним є ставлення громадян і до держави як інституту: з одного боку, від неї очікують вирішення всіх проблем, з іншого – глибоко не довіряють державі, не сприймають недалекоглядних дій уряду.

Таким чином, полярність стала постійним явищем угорського суспільства: з одного боку, на всіх громадських форумах відбувається постійна критика держави на тлі вимог щодо її посилення (це яскраво проявилось в обговоренні реформи), з іншого – наполегливе бажання безпеки, консолідації політичних сил, неприйняття опозиційності та нетолерантності. Саме таким амбівалентним можна сприймати вступ Угорщини до ЄС: попри визнані позитиви, поширеною є позиція щодо неправомірності здачі суверенітету країни та зради її національних інтересів.

Загалом дані більшості соціологічних опитувань, проведених упродовж останніх 10 – 15 років, однозначно демонструють незадоволення населення Угорщини станом демократії, низький рівень довіри до політичних та громадських установ, низьку оцінку рівня ефективності політики, поваги до закону тощо. Ці реалії не сприяли формуванню демократичного типу політичної культури.

Так, у 1999 р. 94% опитаних громадян не погодились із твердженням, що «Угорщині потрібний демократичний розвиток», тільки 17% визнали, що «угорська демократія є такою ж, як і в країнах Західної Європи». Більше того, 86% респондентів були переконані, що в їх країні «демократії взагалі нема». Притім, 60% погодились, що демократія є найкращою з можливих форм правління (показник прихильників демократії залишався сталим протягом останніх 10 років: 2001 – 61%, 2002 – 62%, 2010 – 60%). Ефективність демократії в Угорщині була оцінена на рівні 2,84 за шкалою від 1 до 10 балів (необхідно констатувати поступове зниження цього показника порівняно із попередніми роками, коли він становив: 1990 р. – 3,92, 1992 р. – 3,94, 1999 р. – 4,42 бала). У 2010 р. тільки 3% населення

визнали, що «цілком задоволені», а 4% – «певною мірою задоволені» діяльністю правлячої партії, уряду та парламенту. Дещо вищими були показники довіри до опозиційних партій – 22%, місцевої влади – 25%, президента – 35%.

В Угорщині впродовж 1990 – 2010-х років було проведено шість парламентських виборів. Так, у перших після зміни політичного режиму вільних парламентських виборах 1990 року, які відбувалися за двотуровою системою, взяли участь 65,11%/45,54% громадян країни; у 1994 році – 68,92%/55,12%; у 1998 році – 56,26%/57,01%; у 2002 році – 70,53%/73,51%; у 2006 році – 67,83%/64,39%; у 2010 році – 64,38%/46,66%; у 2014 – 61,73%. Тобто середній показник участі громадян Угорщини у парламентських виборах становив 65,5% у першому турі і 57,0% – у другому турі виборів. Дисперсія становила 5,08% у першому турі і 10,67 % – у другому турі виборів, що свідчить про стабільність показника явки на вибори.

Опосередковані показники участі підтверджують, що 1/3 угорців не є складовою так званого політичного суспільства. За даними соціологічного опитування 2010 р., на запитання «Чи брали Ви участь у попередніх п'яти виборах?» 2/5 опитаних (45%) зазначили, що є перманентними учасниками парламентських виборів, 29% брали участь у більшості виборів, 9% – у двох-трьох виборчих кампаніях, 7% лише один раз відвідували виборчі дільниці, а 10% ще ніколи не брали участі у перегонах.

У міжнародному порівнянні участь громадян Угорщини у парламентських виборах займає проміжну позицію: у 2002 р. – 9-те місце, у 2008 – 2009 рр. – 14-те місце з-поміж 28 країн.

Яскравою особливістю угорського суспільства з-поміж інших країн ЦС стало те, що навіть на початковому етапі трансформаційних процесів на межі 1980 – 1990-х рр., тобто у період так званого «медового місяця демократії» угорці демонстрували низький рівень зацікавлення світом політики, яка, на їх думку, реалізовується елітою. Натомість визначальною для багатьох угорців стала сфера приватного життя як джерело задоволення та щастя.

У 2010 р. більше третини опитаних угорців (35%) зазначили, що «від політики краще триматись подалі, інакше можуть виник-

нути проблеми»; дві третини опитаних (74%) визнали, «що пересічні громадяни зазвичай усунені від політики». Готовність долучитись до політичного життя не проявила тенденції до зростання ані в період демократичного транзиту (1989 – 1998 рр.), ані в період стабілізації демократії. Можливим поясненням такої апатії було, з одного боку, відлуння досвіду функціонування «старої» політичної системи, з іншого – наслідки тодішніх соціально-економічних процесів, зокрема приватизації, що викликали значну критику серед населення. Отже, як узагальнюють фахівці, станом на 2010 р. порівняно із 1989 р. прірва між населенням і політикою не зменшилась, а навіть збільшилась у багатьох аспектах. Політична участь громадян країни залишалася низькою у загальноєвропейському масштабі.

Рівень участі громадян Угорщини у функціонуванні політичних партій визначається показниками членства в цих структурах. Станом на 2011 р. із 8 млн громадян Угорщини лише дещо більше 1% визнали себе членами політичних партій. Найбільше прихильників мали ФІДЕС – 40 320 осіб, УСП – 33 200 членів.

Участь громадян Угорщини в інших формах конвенційної та неконвенційної активності, згідно із соціологічними опитуваннями, залишається низькою. Так, у 2010 р. 4/5 опитаних ніколи не брали участі в жодному громадському об'єднанні чи акціях (суспільного, культурного, спортивного, освітнього, національного характеру тощо), 4% презентували себе учасниками двох напрямів, 2% – трьох. З-поміж громадських форм активності найпопулярнішими були: спорт (є традиційною формою публічної заангажованості серед угорців), охорона довкілля, клуби інтересів (6%), релігійні формування. Зауважимо, що у 2002 р. членами профспілок, до прикладу, були 7% на противагу згаданим 3% у 2010 р., щодо спортивних клубів, динаміка також була негативною: з 10 до 6 %.

У 2006 – 2007 рр. в Угорщині відбулися масові протести проти політики прем'єр-міністра Ф. Дюрчання, але після досягнення мети – відставки уряду – громадянські рухи дезінтегрувалися, а угорська громада виявилася поляризованою на «лівих» і «правих» навіть у приватному житті.

Згідно із соціологічними опитуваннями 2010 року, 7/10 опитаних громадян Угорщини можна ідентифікувати як «пасивних» – протягом декількох років вони не брали участі в жодних заходах. 15% респондентів брали участь в одному із заходів, 8% – у двох та більше акціях. Інші тогорічні дані підтверджують факт пасивності близько 60% населення. Найбільш поширеною формою громадсько-політичної участі було звернення до депутатів чи представників органів самоврядування (18%), підпис листів протесту, петицій (8%), бойкот придбання певних товарів (6%), участь у заходах певної партії (5%), використання політичної символіки (4%), участь у законних демонстраціях (4%), фінансування акцій (2%), звернення у газети (2%) та на радіо (2%), участь у несанкціонованих мітингах (1%). Загалом, середній показник активності угорського суспільства становить 0,66%.

Зауважимо, що використання референдуму як конституційної форми волевиявлення громадян не є поширеною практикою в Угорщині. Протягом 1989 – 2010 рр. загальнонаціональні референдуми в країні були проведені сім разів. Про слабкий рівень розвитку угорського громадянського суспільства свідчить той факт, що збір відповідної кількості підписів задля проведення референдумів відбувався лише за ініціативи партій. Виняток становить перший демократичний референдум, який був ініційований у 1989 р. ще неструктурованою опозицією (58% участі громадян). Як результат, саме референдум визначив, що Угорщина функціонує як парламентська демократія, коли з-поміж чотирьох питань було визначено доленосну подію демократичного розвитку країни – формування парламентської, а не президентської посткомуністичної демократії. Відсоток участі громадян Угорщини у цих загальнонаціональних референдумах протягом 1990 – 2010 років був таким: у 1990 – 13,98%, 1997 – 49,24%, 2003 – 45,62%, 2004 – 37,49%, і лише у 2008 році продемонстрував явку, більшу за половину загальної кількості виборців – 50,51%. Саме у 2008 р. після розпаду правлячої коаліції партії почали використовувати референдуми як засоби посилення своїх позицій напередодні парламентських виборів.

Не дивно, що у загальноєвропейському контексті, згідно з даними Європейського соціологічного дослідження, за період 2006 – 2009 років, Угорщина із показником у 80% пасивності була порівняною з іншими країнами Центральної Європи – Польщею, Болгарією та Україною. Є підстави стверджувати, що для угорців у публічній сфері більш притаманними були не колективні, а індивідуальні дії. Зокрема, у 1990-х роках підписання протестних листів, петицій були найпопулярнішими формами громадських дій.

Можна визначити комплекс факторів, які впливають на політичну культуру та участь громадян Угорщини. По-перше, йдеться про вплив національних традицій (національний характер, сталі традиції державності, песимістичний менталітет, суспільна дезінтеграція, душевний неспокій, очікування «дива»), що характеризує так зване позиціонування «між Сходом та Заходом». По-друге, це чітке визначення конституційних меж, поряд із слабкими демократичними традиціями, що пояснюється з геополітичної точки зору як фінітизм – бажання замкнутися від Всесвіту. По-третє, постійне амбівалентне прагнення харизматичного лідера, з одного боку, а з іншого – посилення індивідуалізму. Тобто пошук можливого поєднання консенсусу, компромісів, проявів нетолерантності із негативними стереотипами: постійні звернення до трагічних сторінок історії, приватизм у політиці, зростання політичного цинізму. Як зазначають науковці, угорське суспільство не стало рівноправним партнером влади у прийнятті важливих політичних рішень.

Все це також сприяло формуванню політичного інфантізму та відродженню історичних образ. На думку фахівців, низький рівень громадської компетенції пояснюється домінантою елітарного підходу до трансформації режиму, постійним почуттям недовіри до партій та політиків, традиціями «атомізованого суспільства» кадрівської системи. Більше того, низький рівень політичної інтеграції суспільства поєднувався із зростанням апатії та політичного цинізму. Слабкість громадянського суспільства в Угорщині у загальноєвропейському контексті також проявляється у його нездатності сформувати та посилити інститути демократії (прозорість, протести, ініціативи, референдуми), які б слугували захистом проти негативних наслідків діяльності держави та партій.

В історико-інституційному плані можна зробити висновок, що лібералізована модель політичного режиму Угорщини у XX ст. у форматі «кадаризму» призвела до латентного гальмування політичної мобільності угорського суспільства, до його менш активного протистояння політичному режиму, ніж, наприклад, у Польщі.

Перший етап активізації громадянського суспільства, зокрема інтелігенції, можна віднести до подій 1989–1990 років. Угорський варіант політичних трансформацій є досить показовим, адже демонструє водночас здатність угорського соціуму до демократичного дискурсу і наявність традицій політичної культури щодо самоорганізації, сформованих до 1940-х рр.

У порівнянні з іншими країнами Центральної Європи перехід Угорщини до парламентської демократії у 1989 – 1990 роках відбувався на основі консенсусу різних політичних сил. Паростки «відродженого» громадянського суспільства забезпечували соціальну злагоду в цей період, що дозволяло конструктивно розв'язувати політичні суперечності, вирішити принципове питання про формування парламентської, а не президентської форми демократії. Створення інфраструктури політичної соціалізації угорського суспільства у цей період відбувалося, перш за все, завдяки молодій інтелігенції.

Другий етап активізації громадянського суспільства Угорщини, фактично, охоплює період з 1990 р. і до сьогодні. Основною формою політичної комунікації стала підготовка та розповсюдження прокламацій, звернень угорської інтелігенції з метою засудження конкретних дій уряду.

Така форма політичного протесту як страйк використовувалася дуже рідко, оскільки, як зазначають науковці, в угорському суспільстві не є поширеними позитивні уявлення про солідарність. Притім, мітинги та масові демонстрації в Угорщині відбуваються щорічно і приурочені до визначних історичних дат – 15 березня (річниця Революції 1848 р.), 1 травня (День праці), 20 серпня (День незалежності) та 23 жовтня (річниця Революції 1956 р.). Специфіка урочистостей змінилася з 2007 р., коли святкування почали відбуватися у форматі масових політичних протестів, організованих опозиційними політичними силами.

Таким чином, наведений фактаж свідчить, що показники участі у добровільних громадських організаціях та інших формах політичної активності в Угорщині були упродовж усього постсоціалістичного періоду нижчими порівняно з іншими перехідними демократіями. Необхідно визнати, що елементи традиційної парафіяльної політичної культури є вагомими детермінантами політичної поведінки в усьому регіоні.

Представництво жінок у політичному житті Угорщини є приблизно таким, як в інших центральноєвропейських країнах. Так, у Державних Зборах представництво жінок виявляє тенденцію до зменшення: у 2010 році було обрано 35 жінок-депутатів (9,1%), так само як і у 2002 р. Цей показник є вищим, ніж у 1990 та 1998 рр., але нижчим, аніж у 1994, 2006 рр. (9,8%). Водночас жінки обіймали посади спікера парламенту та міністрів уряду. Так, у 2000 р. в уряд було призначено 6 жінок, а в 2004 р. – вже 14. Жінки мають досвід лідерства в потужних політичних партіях і громадських рухах, були мерами міст, головами органів самоврядування, головами культурних товариств меншин та головами Державного органу самоврядування меншин, наприклад українців.

Таким чином, починаючи з 1989 р. – початкової точки трансформації політичного режиму та періоду пробудження громадянського суспільства – і до сьогодні можна відзначити поступове зниження активності угорського суспільства. Серед основних причин деактивації громадянського суспільства Угорщини можна назвати: невиконання політичними силами передвиборчих програм, розчарування у дієздатності та ефективності політиків і партій, природу атомізованого, дезінтегрованого угорського суспільства із домінуванням патерналізму та сильних негативних історичних традицій песимізму на тлі щоденних зусиль виживання у загальноєвропейському контексті. 3-поміж основних недоліків політичної культури угорського суспільства можна відзначити: нестабільні історичні демократичні політичні традиції; слабкість громадянського суспільства та представницьких інституцій; прояви етнічної нетолерантності; загальна політична апатія, політичний цинізм і низький рівень політичної і виборчої участі; відсутність прагматизму й ідеологізація суспіль-

ства; ідеологічна заангажованість політичних еліт. Є очевидним, що угорське суспільство вбачає вирішення своїх проблем не у колективних акціях, а в індивідуальних діях та інституті лобізму. В царині політичної соціалізації угорського суспільства важливу роль відіграють традиційні та історичні цінності.

Чеська Республіка

Сучасний демократичний режим Чехії, як визнають дослідники, не утверджувався відповідно до класичної моделі «знизу», як, наприклад, у Польщі. На противагу періоду кінця ХХ століття демократія міжвоєнної Першої Чехословацької Республіки була наслідком антиімперського супротиву, тому формування демократичних інститутів відбувалося на фоні вже сформованого громадянського суспільства, без сумніву, в історичних формах, притаманних тому періоду. Цей феномен у 1918 – 1939 рр. розвивався у форматі складної мережі різних добровільних асоціацій, які були, здебільшого, ліквідовані під час Другої світової війни та з початком становлення комуністичного режиму.

Водночас, трансформаційні процеси 1980 – 1990 рр. були у Чехії суттєво зумовлені активною роллю творчої інтелігенції. Саме інтелігенція витворила та підготувала політичну свідомість чехів до змін, впровадила в політичну культуру ідеал моралі та «життя в правді», сприяла розвитку активістського типу політичної культури, який придушувався або, точніше, «викривлювався» комуністичним режимом.

Навіть в умовах імперій, у складі яких перебували чеські землі, творча інтелігенція сприяла збереженню національної ідентичності чехів. Вони завжди пишалися своєю літературою та культурою, яка у ХХ столітті була заснована на принципах умовного «морального кодексу». Саме завдяки цьому, на думку багатьох науковців, антикомуністична революція 1989 року мала безкровний характер, а інститути, які почали формуватися на зламі 1980 – 1990-х рр. мали справжній, а не симулятивний характер. Як стверджував В. Гавел, моральні настанови окремо взятих представників інтелігенції ставали цінностями груп та спільнот (дисидентів та андеграунду), а

пізніше були перенесені на вищий рівень – політичних партій, що утворилися або відновилися після 1989 р., та суспільства загалом.

На зламі 1980 – 1990-х рр. умови для розвитку громадянськості були, в першу чергу, створені «зверху» відповідним законодавством, незважаючи на те, що «оксамитова революція», яка започаткувала перехід до демократії, була масовим протестом великої кількості чехів. Упродовж наступних десятиліть саме низькі рівні політичної участі громадян, відсутність підстав назвати політичну культуру чехів як «громадянську» не дають змоги стверджувати, що демократичний режим у ЧР можна назвати консолідованим.

Як свідчать дані аналітичних і статистичних досліджень, рівень мобілізації громадян щодо вирішення політичних питань є вкрай низьким. Участь у парламентських виборах фактично є єдиною поширеною формою залучення громадян до політики та тиску на владу. Як визнають чеські науковці, на противагу навіть післявоєнному періоду інтелектуали та громадські діячі перестали бути активними модераторами громадських дебатів із суспільно-політичних проблем чеського суспільства. Роль трибунів і ретрансляторів громадської думки перейняли на себе керівники найбільш впливових політичних партій та об'єднань.

Можна вивчити ряд чинників, які визначають низьку присутність елементів активізму у політичній культурі чехів. Перш за все, пасивність є органічним наслідком швидких економічних реформ та системної політичної трансформації.

Насамперед, приватизація, яка була здійснена у стислі строки без належного законодавчого підґрунтя та всебічного аналізу ймовірних наслідків, призвела до негативної оцінки економічних трансформацій значною кількістю чехів. Громадяни, мріючи, насамперед, про швидке відновлення етики міжвоєнної демократії, після тривалого періоду соціалістичного колективізму не були готовими до особистої відповідальності за своє життя. Як наслідок, чеське суспільство почало демонструвати ностальгічні настрої за колишньою системою соціального забезпечення, що пояснює, в тому числі, і велику кількість прихильників у КПЧМ, яка у різні періоди була навіть представлена у парламенті.

Окрім того, ГФ після перетворення з громадського руху у політичну партію (ГДП) перестав бути об'єднуючою силою для пересічних чехів, найбільш активні з яких почали інкорпороватися у новосформовані політико-управлінські структури та партії. Фактично, розпад ГФ означав завершення періоду масової громадянської активності 1989 – 1991 рр.

Таким чином, уже на початку 1990-х рр., як засвідчують дані соціологічних опитувань, 90% чехів обирали для себе як оптимальний третій шлях розвитку: між капіталізмом та соціалізмом. Водночас, дослідження настроїв громадськості, здійснені упродовж обох постсоціалістичних десятиліть, вказують, що більшість чехів залишилися прибічниками демократії як політико-інституційної системи. Так, у 2001 р. 70,1% респондентів вважали демократію найкращою формою політичного устрою з-поміж існуючих. Водночас, частка осіб, які вважали, що країна розвивається після соціалізму краще, ніж вони очікували, зменшилася порівняно з 1990 р. із 11,1 до 5,5%. Навпаки, частка тих, чий очікування після падіння соціалізму не справдилися, зросла з 32,8% до 51,3%. У 2006 р. відсоток громадян, які вважали демократію оптимальною системою для ЧР, становив 62%, що означає зменшення прихильників цього режиму на 9%. Пояснення цього явища можна знайти, аналізуючи інші дані: якщо у 1990 р. 53,2% громадян вважали, що при демократії управління здійснюється в інтересах усіх, то через одинадцять років їх частка зменшилася до 24,3%. Зріс відсоток скептиків, які вважали, що нова система задовольняє насамперед групи інтересів – з 46,8 до 75,7%.

Водночас, частка громадян, які вважали, що демократія в країні функціонує дуже добре або в цілому непогано, зросла за період 1996 – 2006 років: з 45,8 до 64,4%. Відсоток критиків, навпаки, зменшився з 49 до 35,8%. У 2006 р. 62% респондентів (дві третини населення) цілком або скоріше погоджувалися, що демократія є найкращим політичним режимом для ЧР. Тобто, незважаючи на певну ностальгію за соціалістичним минулим та розчарування у можливостях демократичного врядування представляти та репрезентувати запити усіх громадян, чехи вважали її оптимальним устроєм, який достатньо добре функціонує в їх країні.

Як зазначає чеська дослідниця З. Мансфелдова, у другій половині 1990-х рр. майже 90% опитаних громадян Чехії так чи інакше відносили себе до «демократів». Третина з них ідентифікувала себе як переконані демократи (31%) (до прикладу, в Польщі цей відсоток склав 48%), 58% виявились належними до групи «слабких демократів» (в Польщі – 14%), які сприймали демократичну систему із певними застереженнями та критикою. Орієнтацію на авторитарне правління продемонстрували 4,3% громадян (10% у Польщі), 6% опитаних не змогли визначитись в цьому питанні. Як свідчать соціологічні дані, прибічників демократичного устрою є більше серед старшого покоління ЧР (від 40 років), аніж серед молоді (Польща демонструє обернену кореляцію – прихильників демократії більше серед вікової групи 18 – 24 роки). У групі переконаних демократів – 18,9% громадяни у віці 40 – 50 років, 21,8% – старші 50 – 60 років, 29,5% – літні люди. Крім того, із загальної сукупності опитаних 84,8% погодились із твердженням, що «демократія недосконала, але вона є найкращою з можливих форм правління», і тільки 8,5% з цим не погодились. «Режим сильної руки» не схвалили 78,4% опитаних, 14,8% підтримали цю ідею. Правління військових заперечили 91,4% респондентів, і тільки 4,9% визнали цей режим як прийнятний.

Можна стверджувати, що ідентифіковані групи прихильників авторитаризму сформувались на фоні незадоволення ультраліберальною політикою кабінету В. Клауса в 1990-х рр. «Політика сильної руки» стала розглядатись як альтернатива стилю цього прем'єра, який вважав, що всі суспільні проблеми можуть бути вирішені ринком та завдяки лише мінімальному втручання держави. Тому уподобання частини чеського суспільства можна визначити як «неусвідомлений вибір авторитаризму». Очевидно, опитані громадяни ЧР оцінювали режим на підставі власного досвіду життя, а тому скептичні оцінки не вказують автоматично, що за авторитаризму їх оцінки би були більш схвальними.

У ЧР, як і в інших країнах центральноєвропейського регіону, політична та громадська участь на практиці реалізується шляхом участі громадян у виборах, місцевих та загальнонаціональних референдумах, членства у політичних та громадських об'єднаннях,

поданні петицій, скарг до органів влади усіх рівнів. Найпоширенішими формами політичної участі є електоральна участь, членство у неурядових організаціях та профспілках.

Як було зазначено, для чеського суспільства основною формою громадянської участі є участь у виборах. Це демонструють дані дослідження, здійсненого ще у 1995 р., відповідно до якого 92,8% чехів вважали пріоритетним політичним завданням участь у виборах, на противагу лише 43,3% поляків, котрі у цей період надавали значення підписанню петицій, участі в акціях протесту. Також про дискурсивну модель політичної участі свідчить позитивна оцінка громадянами ролі консультацій з владою (84,6%).

У 2005 р. частка громадян ЧР, переконаних у важливості масової політичної участі, була порівняною з іншими країнами Центральної Європи – 70%. Можливо, через цю обставину рівень довіри чехів до владних інститутів різного рівня був достатньо високим, за винятком уряду. Однак, якщо до президента та уряду рівень довіри упродовж 1990-х років зменшувався, щодо парламенту він залишався стабільним. Зауважимо, що вищим показник довіри був лише до президента В. Гавела у першій половині 1990-х рр. (у межах 73 – 75%). Загалом же конфігурація довіри до політичних та суспільних інститутів ЧР на початку 2000-х рр. виглядала так: парламенту певною мірою довіряло 12% громадян, юридичній системі – 21%, поліції – 28%, політикам – 8%, політичним партіям – 10%, міжнародним організаціям – 35% респондентів. Ці дані свідчать про те, що навіть після 15 років демократичних реформ довіра до політичних інститутів усе ще є істотно нижчою, ніж у країнах стаї демократії.

Зауважимо, що громадяни ЧР були більш активними і під час виборів нижньої палати парламенту: 1990 р. – + 53,6% у порівнянні з виборами 1991 р. у РП, 1992 р. – + 33% у порівнянні з перегами 1993 р. у сусідній країні. Таку політичну зацікавленість чехів, зокрема на фоні апатії північних сусідів, можна пояснити низкою факторів. Вважаємо основним поясненням цього явища нестачу досвіду участі чехів упродовж 1970 – 1980-х років, на відміну від поляків, що привело до ефекту акумуляції соціальної та політичної енергії,

яка й була використана восени 1989 р. і впродовж наступного періоду. Крім того, на відміну від жителів Польщі, громадяни ЧР перебували у більшій ейфорії від перспектив демократизації, що, знову ж таки, можна пояснити їх політичною «невинністю» після падіння геріатричного тоталітарно-авторитарного режиму, що склався у країні після придушення «Празької весни» 1968 р. Також чинником впливу на рівень активності громадян можна вважати формування власного «нечехословацького» парламенту – Чеської Народної Ради (1990, 1992 роки), що стимулювало їх прийти на виборчі дільниці, а також дискусійне поле, що склалося з приводу майбутнього Чехословаччини.

Різниця між чеськими та польськими тенденціями електоральної участі полягає ще в тому, що в другій половині 1990-х рр. у Чехії різко зменшилася частка виборців, ставши однаковою з польським аналогом: 1998 р. – +0,7%, 2002 р. – +1,5%, 2006 р. – +0,5%. Водночас, інтерес до участі у виборах нижньої палати парламенту залишався дещо вищим, аніж у РП: 1998 р. – + 26,1% порівняно з польськими перегонами 1997 р., у 2002 р. – + 11,7% порівняно з виборами 2001 р. у РП, у 2006 р. – + 23,9% у порівнянні з виборами 2005 р. у сусідів. За даними статистики, активність виборців на перегонах 2006 р. серед 20% найзаможніших громадян Чехії становила 70%, а серед 20% найменш забезпечених – 57%. Різниця у 13% є майже вдвічі вищою, ніж у середньому (7%) в європейських країнах.

Однією із можливих причин недостатньої політичної інтеграції є високий показник соціальної ізоляції громадян ЧР. Так, за даними статистики, 10% опитаних громадян Чехії зазначили, що «рідко» або «ніколи» не проводять час із друзями, колегами чи іншими людьми в соціальному середовищі.

На сучасному етапі у ЧР зареєстровано близько 100 політичних партій. Проте, незважаючи на велику кількість політичних партій, впливовими є 4 – 8 (зазвичай, це парламентські партії). Причому подібно до інших країн окресленого регіону, було зафіксовано завищення реальної кількості членів партії. Довіра до політичних партій в Чехії значно менша, ніж до інших публічних інститутів (лише 1 громадянин з 8 довіряє партіям). Загалом, у політичних партіях ЧР

беруть участь близько 3% населення країни, що в цілому є зіставним з іншими країнами центральноєвропейської групи.

У ЧР існує широка мережа неурядових організацій (НУО), які діють у різних суспільних сферах. Однак суттєвим є те, що існує різниця між офіційно зареєстрованими неурядовими організаціями та реально діючими. На практиці реально діючих громадських організацій у декілька разів менше від офіційно зареєстрованих. Нерівномірним є й поширення громадських організацій, які зареєстровані, насамперед, у столиці та великих містах і майже відсутні на периферії. Варто відзначити і те, що чеські законодавці поки що не створили ефективної моделі правового регулювання діяльності неурядових організацій. Насамперед це стосується непрозорого механізму фінансування та недосконалої податкової політики щодо НУО.

У 1993 році в ЧР було зареєстровано 22765 неурядових організацій (для порівняння – у 1938 році їх було 9115), у 1998 р. – 39408, а у 2003 р. – 47874. Станом на 2008 р. їх кількість становила 52687, з них 32665 – це громадські об'єднання (60% усіх НУО), 12118 – професійні асоціації, профспілки, 5654 – релігійні об'єднання, 1001 – суспільно важлива організація, 889 – фонди фондів і 360 – фонди.

Щодо професійних асоціацій, то спостерігається тенденція до зменшення кількості членів профспілок. Так, якщо в 1990 р. до їх числа належало 62% громадян, старших 15 років, то в 1994 р. – вже 38%, а в 2008 р. – лише 14%. Профспілки збереглися, перш за все, на великих (державних і приватних) підприємствах та у бюджетній сфері. У приватному секторі вони фактично не представлені.

Оцінюючи кількісні параметри чеського «третього сектора», також треба мати на увазі поширеність псевдо- або тіньових НУО. Значна їх частина діє досить короткий строк – до трьох років, існує чимало «сплячих» організацій, які мають нульову активність. У той же час є чимало незареєстрованих організацій, які ведуть активну діяльність.

Необхідно відзначити і низку факторів, які перешкоджають ефективній діяльності чеських неурядових організацій. Серед них

недостатня відкритість владних структур, бюрократична тяганина, традиційна недовіра до діяльності НУО, низька оцінка професійності робітників «третього сектора». Водночас, політики та політичні партії продовжують з недовірою ставитися до інститутів громадянського суспільства. Так, екс-президент ЧР В. Клаус активно виступав проти втручання громадських організацій у політику, застосовуючи, наприклад, термін «екотероризм» щодо екологічних груп та ідентифікуючи їх як нову форму комунізму.

Самі ж громадяни ЧР із прихильністю ставилися до процесу розвитку громадянського суспільства. Цей факт підтверджують статистичні дані: у 1993 р. 18% населення задекларували позитивне ставлення до філософії та інститутів громадянського суспільства, у 1998 р. – 29%, а у 2003 р. – вже 56%. У 2008 р. ця цифра майже не змінилася – 59%.

Жіноче політичне представництво у законодавчій владі Чехії упродовж 1990-х рр. становило в середньому 17%. Після виборів 2002 р. воно зазнало певного зростання (на 3%), дещо знизилось у результаті виборів 2006 р. – 18,3%, а на останніх парламентських виборах 2010 р. сягнуло 28,2%. Як свідчить статистика, чоловіки частіше долучаються до участі в голосуванні – в середньому на 6%. Частка жінок у членських базах центральних політичних партій ЧР варіює в межах 26 – 52%. Найбільше жінок представлено в лавах ХДР – приблизно 52%, КПЧМ – 43%, ГДП – 35%. Притім статистика демонструє, що жінки Чехії займають нижчі позиції у партіях, аніж чоловіки, тому рідше виконують управлінські функції. Ця тенденція є типовою для центральноєвропейських країн. Кількість жінок у органах влади місцевого рівня не відрізнялася істотно від представництва на національному рівні: 16 – 33%. На межі 1990 – 2000 рр. із 519 мерів міст і містечок Чехії лише 8% становили жінки.

Отже, попри вдалий транзит Чехії в напрямі інституалізації ліберальної демократії, дискусійним є питання про консолідацію демократичного типу політичної культури. Попри усталення ставлення до демократії як оптимального політичного режиму, поширеними є скептичні настрої частини чехів щодо його потенціалу, а також певні ностальгічні спогади про стабільність соціалізму. Таким чином,

можна визначити змішаний тип політичної культури сучасної Чехії, з переважанням як активістського, так і парафіяльного типу мислення. Випадок Чехії очевидно підтверджує той факт, що, на відміну від модернізації політичних інститутів, зміна культури та ціннісних орієнтацій населення є набагато тривалішим процесом.

Словацька Республіка

Участь громадянського суспільства і, особливо, творчої інтелігенції у процесі переходу до демократії мала важливе значення. На відміну від інших центральноєвропейських країн, Чехословаччина не пройшла етапу поступової лібералізації, тому не володіла наприкінці 1980-х рр. навіть зачатковими формами опозиційних політичних партій. Опозицію режиму складали громадські ініціативи, наприклад екологічний рух, правозахисні групи, а також неорганізовані групи представників альтернативної культури (художників, письменників, акторів). Подібні об'єднання не мали досвіду політичної діяльності, а тому виступ проти режиму для їх учасників був перш за все моральним вчинком. Дисидентський і правозахисний рух в Словаччині був слабшим, аніж у Чехії, тому перші неполітичні акції на зразок виступів незалежної альтернативної музики набували протестного характеру. Домінантну роль у цих умовах відіграв демократичний рух «Громадськість проти насильства», який виник стихійно, не мав ієрархічних структур управління, внаслідок чого довгий час не проявляв інтересу до прямої участі у процесі формування влади. Однак, незважаючи на перемогу на перших вільних виборах у липні 1990 р., лідери ГПН не увійшли до складу уряду, внаслідок чого рух розпався у квітні 1991 р. Таким чином, суспільством спонтанно був зроблений вибір на користь структурованих політичних партій як основних агентів політичної сфери.

У подальшому політичний розвиток Словаччини почав істотним чином відрізнятися від чеського варіанта трансформації. Після розпаду ГПН його нішу основного політичного «авторитету» зайняла партія РЗДС на чолі з В. Мечіаром. У 1993 р. цей політик став прем'єром-міністром, який визначав загальну стратегію розвитку країни впродовж шести років. Таким чином, у Словаччині сформува-

лась специфічна ситуація, за якої парламентська система державної влади стала поєднуватись із авторитарною роллю прем'єр-міністра («прем'єрський абсолютизм»). Уже цей факт свідчив, що політична культура словаків мала багато недемократичних елементів. Усі існуючі протиріччя уповільнили прямолінійний і передбачили так званий «зигзагоподібний» розвиток демократії у СР.

Основною ознакою модернізації словацького суспільства стала поляризація політичних уподобань, хоча і на фоні досягнення консенсусу щодо вирішення основних соціальних проблем, ставлення до приватизації, очікувань щодо майбутнього розвитку країни. Соціальна диференціація, що прийшла на зміну колишній гомогенності, інтенсивні трансформації у системі офіційних політичних цінностей, фрагментація соціальних структур і формування громадянського суспільства викликали соціально-політичну дезорієнтацію словаків, які звикли до соціалістичної «стабільності».

Слід зазначити, що оскільки у післявоєнний період для більшої частини населення Словаччини рівень життя підвищився, то вони менше, порівняно з чехами, заперечували позитивні надбання соціалізму. У 1992 р. більшість словаків краще ставилися до «старого» режиму, ніж до «нового». Таким чином, використання паттернів так званої колективістської свідомості є одним із пояснень формування досить радикального варіанта націоналізму, поширення демагогічних гасел та авторитарних зразків правління у 1990-х рр.

Однією із засадних суперечностей словацького соціуму були відносини між індивідом та державою. Словаччину характеризує потужна традиція колективізму та державно-патерналістської орієнтації. Опитування громадської думки в середині 1990-х рр. підтвердило, що набуття більшої особистої відповідальності за своє майбутнє не набуло підтримки у більшості словаків. Без сумніву, серйозні економічні проблеми Словаччини, особливо в 1990-х рр., є одним із пояснень цього феномена. Також громадян СР характеризує надзвичайно розвинене відчуття приналежності до колективу: 92% населення країни були впевненими, що їм є на кого опертися. Цей показник був трохи вищим, аніж в середньому по країнах ЄС (91%).

Як свідчать дані опитувань, головна відмінність між СР, ЧР та Угорщиною полягала в тому, що більшість громадян Словаччини підтримували ідею ширшої відповідальності держави і тільки 31,9% обстоювали протилежну думку. У ЧР, навпаки, цю ідею не підтримували 42,9%, в Угорщині – 34,0%. Поряд із цим, в інших питаннях громадяни Словаччини та Чехії демонструють істотну схожість, а подекуди і подібність поглядів, зокрема щодо вирішення соціально-економічних проблем. Є очевидним, що сімдесятирічне співіснування в рамках єдиної держави істотним чином вплинуло на політичну культуру обох націй.

Переконання в тому, що держава повинна зберігати багато важливих функцій, було і залишається широко розповсюдженим у СР. Згідно з даними опитування (1996 р.), 50% громадян були противниками всебічної приватизації, майже 75% визнали, що істотне поліпшення стану економіки не є можливим без державного регулювання, більше ніж 85% дотримувалися позиції, що держава повинна організовувати співпрацю між фінансовими установами, бізнесом та профспілками. Поряд із цим, подібні очікування не завадили значній частині словаків визнати позитиви і вільного ринку. Наведені дані демонструють також, що підтримка особистої відповідальності та етичної толерантності в країні є нижчою у порівнянні з ЧР: дані досліджень, проведених у 1999 – 2005 рр., продемонстрували, що інтерес до етики, моральності і толерантності виявився серед словаків набагато менш значимим, аніж забезпечення високого життєвого рівня. Поряд із цим, обидві колишні «родички» є набагато ближчими одна до одної, ніж, наприклад, до Угорщини.

Загалом для політико-культурних орієнтацій громадян СР є характерними парадоксальні поєднання. Так, на кінець першого постсоціалістичного десятиліття у СР абсолютна більшість громадян – 80% – погоджувалася (повністю чи певною мірою), що демократія є оптимальним політичним режимом; 35,2% – надавали перевагу соціалізму, що перевищує польські показники, продемонстровані упродовж останніх двох десятиліть. Тобто у політичній свідомості словаків співіснували орієнтація на демократичні ідеали і, водночас, у більш ніж третини населення – ностальгія

за соціальними гарантіями, що існували при попередній системі устрою.

Незважаючи на сприйняття демократії як взірця для наслідування, словаки критично оцінювали стан її функціонування у власній країні. Так, у 1999 р. частка громадян, які вважали, що демократичні інститути та процеси є ефективними, сягала всього 16%, давали їм нейтральну оцінку – 38,5%, негативну – 40,5%. Можна пояснити цей песимізм періодом, коли проводилося опитування – це був перший рік, коли словацьке суспільство жило поза режимом «мечіаризму», і його досвід не сприяв оптимістичній оцінці стану політичного життя в країні. Однак навіть у 2003 р., тобто через десять років після здобуття власної державності і через п'ять років після проголошення курсу на демократизацію урядом М. Дзурінди, словаки надзвичайно критично оцінювали її стан у країні: 43% вважали її рівень низьким, 48% – ані високим, ані низьким; лише 5% респондентів визначили його високим.

Негативна оцінка стану демократії всередині 2010-х років, зокрема у порівнянні з сусідньою ЧР (43% критиків супроти 35,8%), може мати багато пояснень: наголосимо, що словаки відчували розчарування від реального функціонування такого устрою, оскільки ідеалізували його структури та процеси. Тим більше, що дані інших соціологічних досліджень засвідчують, що впродовж постсоціалістичного періоду зменшився рівень розуміння словаками процесів, що відбувалися у політиці: від 61% у 1994 р., 62% у 1998 р., до 53% у 2002 р., тобто громадяни відчували розгубленість від потоку інформації, яку треба було осмислювати. Окрім того, у 2004 р. лише 10% громадян асоціювали поняття демократії з політичною участю: набагато більше приваблювало словаків розуміння цього явища як свободи (49%), поваги до соціальних прав та добробуту (17%), рівності усіх перед законом, справедливості (12%).

Погіршення економічної ситуації, нездатність політичної еліти до ефективного менеджменту у форматі співіснування із Чехією, збільшення кількості політичних скандалів істотно підірвали віру населення Словаччини в дієвість державної політики та легітимність політичних інститутів. Зневіра населення Словаччини щодо здатнос-

ті нових еліт захистити інтереси пересічних громадян, а також страх перед зубожінням, загальна песимістична оцінка ефектів економічних перетворень стали домінантними в словацькому суспільстві в умовах системної трансформації. Як свідчать дані численних досліджень, низький рівень довіри до установ став також частиною і комуністичної спадщини. Станом на 2008 р. менше третини опитаних громадян Словаччини довіряли кожному з політичних інститутів (парламент – 24%, політики – 16%, політичні партії – 15%). Лише трохи вищим був відсоток довіри до органів захисту справедливості та порядку (загалом юридичній системі довіряло 25%, поліції – 40%). На думку фахівців, у словацькому соціумі, як і в інших перехідних суспільствах, у 1990-х рр. переважав низький рівень розуміння ролі установ як стабілізуючих агентів, що здатні успішно вирішувати проблеми та запобігати концентрації влади в руках еліти. Згідно з даними соціологічних опитувань, наприкінці 1998 р., тобто наприкінці «ери мечіаризму», словаки втратили довіру до всіх політичних установ і взагалі ілюзію щодо необхідності участі у політичному житті.

У червні 1997 р. майже 90% опитаних громадян Словаччини зазначили, що політики обстоюють виключно власні інтереси або ж інтереси тих груп, які вони репрезентують. Майже 80% визнали, що сімейність, утилітаризм та кар'єризм переважали в словацькій політиці. Половина опитаних також продемонстрували переконання, що для досягнення цілей необхідно мати приватні зв'язки в уряді або ж опозиції. Поширеною стала думка про те, що «багаті купують демократію, вони робили так завжди і надалі будуть це робити».

Всередині 1990-х рр. майже 80% респондентів були переконаними, що громадяни повинні делегувати вирішення важливих проблем чиновникам та обмежити їх власну участь виключно виборами кваліфікованих представників та депутатів. У цілому громадяни не відмовлялись брати участь у політичному житті, проте зазначали, що участь не повинна бути занадто інтенсивною. Тільки 19% респондентів зазначили, що їх треба залучати в політику і громадське життя якомога частіше.

Водночас легалізація права об'єднання в умовах незалежної Словаччини заохотила швидке зростання членів у різних громад-

ських організаціях. Так, станом на листопад 1989 р. у країні було зареєстровано лише 306 громадських організацій, проте вже в січні 1991 р. їх кількість зросла до 4 тисяч. У лютому 1998 р. їх кількість досягла понад 12 500 організацій. А на кінець 2001 р. було зареєстровано 16 849 НУО, з них, однак, лише 1,3 – 2 тис. організацій (8 – 12%) відзначались активною регулярною діяльністю. Із початком 2000-х рр. відбувалося нове кількісне зростання сектора: станом на 2005 рік у СР нараховувалося 25,3 тис. об'єднань, 497 неінвестиційних фондів, 1021 суспільно корисна організація, 325 фондаций. У 2007 р. було обліковано 34,1 тис. структур, з яких 90,1% були асоціаціями. Беруть участь у роботі громадських організацій близько 8% населення Словаччини.

Більшість партій республіки були створені після політичних змін 1989 р. на елітарній основі. З огляду на це, політичні партії не стали базисом для активного політичного життя в словацькому суспільстві в умовах постсоціалістичної трансформації. Характерною особливістю політичних партій СР є мала кількість членів, що свідчить про центральноєвропейську тенденцію. Загалом у політичних партіях СР у 1990-х рр. було задіяно в середньому близько 3% населення країни. Станом на 2008 р. у діяльності політичних партій брали участь 2% громадян.

Дані статистичних опитувань свідчать, що більшість громадян СР не вважають участь у політиці своїм пріоритетом, негативно ставляться до інституту політичних партій. Заперечення партійної політики стало очевидним навіть у самоназвах політичних партій, як-то: «рух», «форум», «альянс», «союз».

Відносно видів політичної участі, не враховуючи членство у політичних партіях СР, її відсоток у різних формах активності є порівняно високий у центральноєвропейському вимірі, зокрема: підписання петицій – 18% населення країни брали участь у такій формі діяльності, 9% – контактували з політиками, до вивішування політичної символіки вдавалось 4% громадян, 8% – брали участь у роботі аполітичних громадських організацій та об'єднань. Що стосується активних форм політичної діяльності, то Словаччина демонструє один із найвищих показників участі населення у

бойкотах – 10% (у Болгарії, Польщі, Росії, Естонії цей показник не досягає 5%), порівняно з іншими країнами регіону є участь у демонстраціях – 3%. Поряд з цим є очевидним, що «інтерес до політики» і «участь у політиці» не завжди є синонімічними поняттями в словацькому суспільстві. Так, рівень інтересу до політики, очевидно, є вищим, ніж готовність брати участь у політиці або ж у різних формах політичної активності. Це є особливо типовим для молодого покоління словаків.

Як свідчить статистика, середній показник виборчої участі в Словаччині у хронологічному розрізі 1989 – 2002 рр. становив 81%. Якщо рівень участі у парламентських виборах громадян Словаччини та ЧР на початку 1990-х років був майже ідентичним, то, починаючи з другої половини останнього десятиліття ХХ ст., словаки проявляли більшу зацікавленість до перегонів, ніж чехи та поляки, незважаючи на пасивність під час місцевих перегонів. Таку підкреслену увагу громадян СР до цієї форми демократії, зокрема у 1998 р., можна пояснити загальним сплеском активності у контексті обговорення проблематики «мечіаризму». Як результат, рівень участі у парламентських перегонах у 1998 році зріс, порівняно з 1994 роком, на 8,5%. Водночас, під час парламентських перегонів 2006 р. словаки у меншій кількості прийшли до виборчих дільниць (– 9,8%), у порівнянні з ЧР у 2006 р., і лише на 0,8% більше, у порівнянні з традиційно пасивними поляками у 2007 р. Подібний рівень активності був зафіксований і під час перегонів 2010 та 2012 рр. Можна припустити, що словаки вважали, що вони виконали свою роль щодо зміни напрямку розвитку країни. Незворотні реформи, проведені кабінетом М. Дзурінди, членство в ЄС і НАТО зробили, на думку словаків, неможливим повернення країни до авторитарного стилю правління. Вільні ЗМІ і потужні НУО, міжнародні інститути, в яких бере участь країна, на думку громадян СР, є гарантами неповернення Словаччини в авторитарне минуле.

Тим більше, що саме успішна самоорганізація неурядових громадських організацій під час парламентських виборів 1998 р. у форматі кампанії «ОК-98» забезпечила історичну перемогу демократичних сил. Позапартійна кампанія виконала позитивну функ-

цію не лише щодо забезпечення рівня участі у виборах (84,4%) та їх демократичного характеру, але й щодо мобілізації неурядового сектора.

Усвідомлення потенційної опозиційної ролі неурядового сектора та його позитивної ролі у просуванні інтересів громадян змусило постмечіарівські уряди визнати роль громадських асоціацій як важливого елементу автономного громадянського суспільства, з яким слід будувати партнерські відносини та надавати законодавчу та ресурсну підтримку.

Жіноче політичне представництво у законодавчій владі Словаччини упродовж 1990-х рр. становило в середньому 13%. Після виборів 2002 р. воно зазнало певного зростання (на 4%), у результаті виборів 2006 р. досягло 19,3%, а на останніх парламентських виборах 2010 р. знову дещо знижилось – 15,33%. Як свідчить статистика, середній показник виборчої участі в СР у хронологічному розрізі 1998 – 2006 рр. складав 69,63% і був схожим для чоловіків і для жінок. Частка жінок у членських базах центральних політичних партій СР на початку 2000-х рр. коливалась між 18 та 44%. Інтенсивність членства жінок у партіях Словаччини становила в середньому третину від загального складу партій. Поряд із цим, чоловіки Словаччини в 2,5 разу частіше за жінок долучалися до роботи в партіях. Партійна статистика та інтерв'ю з партійними активістами в СР демонструють, що жінки займають нижче становище в партійних ієрархіях, аніж чоловіки, і рідше виконують управлінські функції. Так, наприклад, у першій половині 2000-х рр. у середньому жінок у керівництві провладних партій Словаччини було 16%. Кількість жінок в органах влади місцевого рівня у СР не відрізнялася істотним чином від представництва жінок на національному рівні: 15,2% – у 1994 р., 17,5% – у 1998 та 19,4% – у 2002 р. Як правило, жінки ставали старостами сіл та містечок; тільки декілька жінок на межі 1990 – 2000-х рр. обирались мерами міст регіонального значення. Водночас, жодна жінка ще не обиралась мером одного з восьми найбільших міст країни.

Таким чином, політична культура може бути ідентифікована як специфічна суміш елементів демократичного і недемократичного

типів, у цілому характерна для перехідних країн ЦСЄ. Атавістичні соціальні структури, посткомуністичне мислення, бажання соціального захисту не сприяли утвердженню моделі ліберальної демократії. Проте активна політична участь громадян у різних форматах дозволяє стверджувати, що СР є суспільством, яке бажає впливати на траєкторію свого розвитку.

Висновки

Жодні сприятливі внутрішні та зовнішні умови не можуть забезпечити сталість та успішну консолідацію демократичного режиму. Без врахування фактора політичної культури передбачити та спрогнозувати траєкторію розвитку демократії неможливо. Саме участь громадян у політиці є критичним фактором усталення режиму, який реагує на інтереси громадян, а усі наділені владою і повноваженнями його представники є підзвітними народу.

Політична культура пов'язана з багатьма формами політичних відносин. Вочевидь, європейські суспільства відрізняються між собою за критеріями ставлення до політики, характеристиками участі в політичному житті, оцінкою ефективності функціонування різних демократичних інститутів тощо. До того ж проведений факторний аналіз за історико-географічним принципом (зіставлення країн зі схожою політичною історією, часом формування демократичних інститутів, подібними культурними традиціями та спільними кордонами) дає можливість ідентифікувати країни Центральної Європи як суспільства із подібною політичною культурою.

Дані порівняльних досліджень створюють підстави для узагальнення, що в представлених країнах (Польща, Угорщина, Чехія і Словаччина) інтерес громадян до політики та політична компетентність в цілому є нижчими за середньоєвропейський рівень, участь громадян у всіх формах політичного життя, за винятком найпоширенішої електоральної участі, є низькою. Притім оцінка ефективності діяльності уряду в різних сферах, а також оцінка функціонування демократії та довіра до політичних інститутів є середньою у форматах середньоєвропейських показників (див. табл. 5.3).

Таблиця 5.3

**Оцінка функціонування демократії в країнах Центральної Європи
1990 – 2001 рр. (%)**

Ставлення	Рік	Польща	Угорщина	Чеська Республіка	Словаччина
Дуже задоволений	1990			14	9
	1991	5	2	4	2
	1992	1	3	4	1
	1993	2	1	6	2
	1994	2	1	3	3
	1995	4	1	3	2
	1997	5	0	5	4
	1998	7	2	2	2
	1999	3	1	1	1
	2001	3	2	2	1
Певною мірою задоволений	1990	-	-	60	55
	1991	62	56	72	56
	1992	54	55	69	68
	1993	35	33	73	61
	1994	43	47	59	70
	1995	59	42	72	43
	1997	74	45	68	51
	1998	73	62	52	40
	1999	58	58	54	52
	2001	45	50	43	32
Цілком не задоволений	1990	-	-	19	28
	1991	32	39	24	41
	1992	39	40	26	29
	1993	57	64	20	36
	1994	53	48	37	27
	1995	37	57	25	55
	1997	19	52	27	47
	1998	19	36	46	57
	1999	38	41	44	46
	2001	47	48	54	62

Джерело: Political culture in Post-Communist Europe / Ed. by D. Pol-lack, J. Jacobs, O. Muller, G. Pickel. – England : Gower House, 2003. – P. 41.

Навіть у межах наведеної групи центральноєвропейських країн можна побачити окремі розбіжності щодо базових політичних цінностей та типів політичної поведінки. Так, Польща є країною з найнижчими показниками участі майже за всіма параметрами політичного життя. Словаччина репрезентує суспільство з найвищими показниками довіри до діяльності уряду та участі у неелекторальних формах політичної активності. Найбільше незадоволених станом розвитку демократії виявилось в Угорщині. Чехія продемонструвала відносно широке залучення громадян у політичне життя посередництвами виборів.

Характер політико-культурних орієнтацій населення країн Центральної Європи є наслідком багатьох соціально-політичних та економічних процесів, що розгортаються на теренах регіону, впливу національних традицій, поставторитарної спадщини, утвердження інститутів громадянського суспільства. Все це дає підстави говорити про переважання змішаного типу політичної культури у громадян сучасних центральноєвропейських країн, в якій домінують елементи активістського і парафіяльного типу мислення.

Рекомендована література

1. Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд, С. Верба ; пер. с англ. Е. Генделя. – Москва : Мысль, 2014. – 500 с.
2. Василенко И. Роль политических ценностей в процессе модернизации: опыт России, Беларуси и Польши [Электронный ресурс] / И. Василенко // Политический журнал. – № 1 (76). – 2013. – Режим доступа : <http://mir-politika.ru/3502-rol-politicheskikh-cennostey-v-processe-modernizacii-opyt-rossii-belarusi-i-polshi.html>
3. Европейское социальное исследование: изучение базовых социальных, политических и культурных изменений в сравнительном контексте : Россия и 25 стран Европы [Аналитический доклад] / Институт сравнительных социальных исследований. – М., 2008. – 89 с.
4. Лендшел М.О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : монографія [Текст] / Мирослава Олександрівна Лендшел. – Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – 688 с.

5. Рукавишников О. Политическая культура и демократизация в пост-коммунистических странах / О. Рукавишников // Доклады Центра эмпирических политических исследований СПбГУ ; под ред. Г.П. Артемова. – 2002. – № 3. – С. 5 – 13.
6. Сурніна-Далекорей О.А. Політична участь жінок країн Центральної та Східної Європи у період системної трансформації кінця XX – початку XXI століття (на прикладі Словаччини, Польщі, Росії) : дис. ... к.п.н. : 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О.А. Сурніна-Далекорей. – Ужгород, 2009. – 273 с.
7. Democracy and Political Culture in Eastern Europe / Ed. by H.D. Klingemann, D.F. Zielonka, J. Zielonka. – London : Routledge, 2006. – 393 p.
8. European Social Survey (ESS) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europeansocialsurvey.org/>
9. Hašková H., Křížková A. Women's Civic and Political Participation in the Czech Republic and the Role of European Union Gender Equality and Accession Policies. – Praha : Sociologický ústav AV ČR, 2003. – 103 s.
10. Kern T. A politikai közéleti részvétel alakulása [Електронний ресурс] / T. Kern // Alasztaskutatas. – Режим доступу : <http://www.valasztaskutatas.hu>
11. Lorková P. Rovnosť príležitostí v politike s dôrazom na politickú participáciu žien / Petra Lorková. – Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2006. – 182 s.
12. Mansfeldová Z. Democracy in the Czech Republic An Assessment of Attitudes towards Democratic Values of the Czech population 1990–2001 / Z. Mansfeldová / Working Papers of the Research Centre for East European Studies. – 2003. – № 44. – 30 p.
13. Mihalikova S. Political Culture and Civil Military Relation in Slovakia / Silvia Mihalikova. – Netherland : CEES, 2000. – 68 p.
14. Mishler W., Rose R. Trust, distrust and scepticism : Popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies // The Journal of Politics. – 1997. – № 59. – P. 418 – 451.
15. OECD : Better Life Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecdbetterlifeindex.org>
16. Siemieniska R. Poland: Citizens and Democratic Politics / Renata Siemieniska // Democracy and Political Culture in Eastern Europe / Ed.

-
- by H.D. Klingemann, D.F. Zielonka, J. Zielonka. – London : Routledge, 2006. – P. 203 – 235.
17. Simon J. Mass political culture and political participation in Hungary [Електронний ресурс] / J. Simon. – Режим доступу : <http://biblio.juridicas.unam.mx/libros/7/3018/13.pdf>
 18. Wagnerová G. Spor o participační demokracie na české politické scéně po roce 1989 [Електронний ресурс] / Gabriela Wagnerová // E-Polis. – 2008. – 25. únor. – Режим доступу до журналу : www.e-polis.cz/politicketeorie/234-spor-o-participacni-demokracie-na-ceske-politické-scéně-po-roce-1989.html
 19. Zdeněk J. Twenty Years after the Iron Curtain: The Czech Republic in Transition / J. Zdeněk // Juniata Voices. – March 25. – 2010. – P. 99 – 107.

≈ ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ≈

1. Розкрийте особливості політичної участі громадян країн Центральної Європи в умовах демократичного транзиту.
2. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку політичної участі громадян Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини в умовах перехідного періоду, виявіть основні причини та фактори, що обмежували цей процес.
3. Дослідіть та порівняйте основні форми політичної участі громадян Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини в умовах демократизації.
4. Проаналізуйте розвиток політичної участі громадян Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини у взаємозв'язку із політичною культурою, ціннісно-нормативними настановами та особливостями стану соціуму в умовах перехідного періоду.
5. Прослідкуйте вплив політичної участі громадян Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини на процес демократизації політичних систем зазначених країн.
6. Охарактеризуйте особливості протестних форм політичної участі громадян Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини.

-
7. Проаналізуйте специфіку участі громадян Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини в електоральному процесі.
 8. Виявіть характерні особливості та ціннісні домінанти політичної культури Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини, порівняйте їх спільні та особливі риси.
 9. Окресліть основні напрями трансформації політичної культури Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини на сучасному етапі.
 10. Розкрийте особливості участі жінок у політичному житті Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини в умовах модернізації політичної системи.

РОЗДІЛ 6

Регіональний вимір політичного процесу в країнах Центральної Європи

Маріан Токар,
Ілона Палне Ковач, Іван Стряпко

«*Region*» (лат.: *regio*, англ.: *region*) – це найбільш зручне і змістовне поняття, за допомогою якого можна позначати територію, виділену за певними ознаками і відокремлену за цими показниками від іншої території (тобто іншого регіону). Регіон розглядається як історично сформоване соціально-географічне середовище або явище, що має властивість до самовідновлення і саморозвитку. Він формується на основі комплексу взаємопов'язаних факторів: території, природних умов, історії та культури, населення, економічних, соціальних і політичних структур та інститутів.

Регіони є підсистемами держав або цивілізаційних ареалів (англ.: *area*) і виступають як макросистеми для місцевих спільнот. Регіон – це ключова категорія політичної регіоналістики, похідне слово, на якому базуються явища і процеси, пов'язані з дослідженням регіонального розвитку. Щоправда, ця категорія не має однозначного визначення. Вона має чітке розуміння в межах **політичної регіоналістики** (як складової політичної науки), отримавши ширше значення, ніж просто знання про різноманітні аспекти життя територіальної спільноти. Вона виступає як цілісна система знань про пропорції та взаємозв'язки всіх форм і явищ політичної діяльності в регіональному соціумі.

Одним із таких є явище *регіоналізації*. Єдиного зведеного визначення цього поняття не існує. Це вказує на його багатогранність. Однак регіоналізація, хоч і співзвучна, але аж ніяк не подібна до регіоналізму за змістовними характеристиками. Це антоніми централізму, централізації, уніфікації, але не синоніми сепаратизму й дезінтеграції. Однак регіоналізм не обов'язково веде до регіоналізації. Тому між ними є певна відмінність. Деякі дослідники вважають, що регіоналізм – це політичний результат або ефект регіоналізації.

Регіоналізація – це особливий політичний процес перерозподілу повноважень між центром та регіонами на користь останніх, а також урахування інтересів та потреб регіонів у політиці, управлінні, плануванні. Необхідно відрізнити регіоналізацію від регіоналізму. Якщо регіоналізм припускає існування стратегії насамперед регіональних еліт, яка спрямована на чітку їх домовленість щодо повноважень центру і регіону, то регіоналізація акцентує увагу на динаміці й аналізі реального процесу перерозподілу згаданих повноважень. Існує й інша думка, яка розглядає регіоналізацію як розвиток і зміцнення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших зв'язків між областями, краями, регіонами або державами, які територіально пов'язані спільністю, умовно належать до одного регіонального об'єднання.

У сучасних суспільствах регіоналізацію можна розглядати як природний результат загального процесу кризи централізованої влади, що виявляється у втраті певних повноважень на користь регіонів. Однак, виходячи із сучасних реалій розвитку спільнот, загальні причини регіоналізації полягають у прагненні зробити владу більш ефективною, перекласти на регіональні влади частину відповідальності за прийняті рішення, а також задовольнити прагнення тих або інших соціальних груп до самоврядування.

У процес регіоналізації залучені всі політичні об'єкти і явища. Він може бути керованим (наприклад, коли держава створює або реформує свій адміністративно-територіальний поділ) або спонтанним (територіальні сегменти самі складаються на місці).

Також існують активні і пасивні форми регіоналізації. Пасивні форми регіоналізації, як правило, пов'язані з державним управлін-

ням регіоналізацією, коли територія держави є простим об'єктом, що підпорядковується управлінським рішенням. Проте з боку центру така регіоналізація є активною.

Можливі активні форми регіоналізації і з боку самих регіонів, коли відбувається регіональна емансипація, тобто регіони борються за свою ідентичність, за свої права, або коли в регіонах складаються відособлені територіальні спільноти.

Регіоналізація як сучасний політичний процес у контексті демократизації владних відносин та суспільно-політичного життя, на противагу децентралізації, має декілька «позитивних» переваг. До них відносять, зокрема:

1) розширення можливостей для регіонального експерименту, що постійно виступає важливим аспектом регулярного процесу реформування суспільства (залежно від самодостатності регіону, переважно економічної);

2) значний обсяг повноважень регіонів дає змогу дистанціюватися від центру за необхідності (самодостатність регіону може викликати різну реакцію на проблеми в центрі або ж у «бідних» регіонах);

3) політичний регіоналізм сприяє скороченню дистанції між регіональною політичною елітою й пересічними громадянами (місцеве населення отримує додаткові можливості для участі в політичному житті).

Разом із тим, визначають і основні причини регіоналізації в контексті децентралізації держав. Вони також можуть мати далеко не негативний зміст. Зокрема, серед них головними є:

1) регіоналізація, або децентралізація, як спроба модернізації політичних систем, що завжди спирається на особливі національні традиції (ті слід розуміти як спробу надати регіонам більше можливостей для самостійного внутрішнього розвитку);

2) як спроба виживання держав внаслідок ускладнення соціальних, економічних, екологічних проблем, що вимагають іншого підходу, ніж традиційний універсальний ієрархічний підхід «зверху вниз»;

3) як віддзеркалення культурно-історичних проблем і відповідей на вимоги територіальної автономії, розширення політичних прав регіонів;

4) як результат поглиблення інтеграційних процесів та їх проникнення в компетенції регіонів.

Причини ж дисперсії влади (від національного рівня до регіонального) у ліберальних демократіях можна пояснити й у такий спосіб:

1) центральний уряд намагається уникнути відповідальності за деякі рішення, переклавши її на регіональний управлінський рівень (наприклад, прийняття свідомо непопулярних рішень в окремих галузях – податки, тарифи тощо);

2) у центрального уряду існують інші проблеми, що переважають над пропозиціями регіонів (наприклад, перемога на наступних виборах, прагнення утримати свою партію при владі або вибороти нові електоральні поля на регіональних виборах);

3) уряду незручно контролювати або перешкоджати дисперсії влади.

Отже, регіоналізація у цілому є важливим процесом становлення регіону як одного з основних територіальних одиниць державної політики. Це дає можливість регіональним інститутам відносно глибоко вкоренитися в державному організмі й серйозно впливати на політичну культуру держави. Регіональні інститути водночас стають лабораторіями політичних інновацій. Відтак, роль регіонального фактора в політичному просторі є значимою. Однак треба усвідомлювати, що дерегіоналізація несе небезпеку посилення відцентрових тенденцій, що можуть мати непередбачувані наслідки для державної цілісності.

Проблема регіоналізації є актуальною для країн Центральної Європи, оскільки їх залучення до континентального співжиття сприяло цілісному складанню «регіонального портрету Європи». У сучасний період відбувається зростання ролі регіонів у архітектоніці європейського континенту, загальноєвропейському співробітництві, що раніше гальмувалося жорстким протистоянням двох політичних систем.

Організація ЄС слугує одним із найяскравіших прикладів еволюції регіоналізації й інституалізації нових моделей просторової організації влади та управління. Ця модель має формат багаторівневої регіоналізації і символічну назву «Європа регіонів», а за змістом

передбачає досягнення ефективного соціально-економічного балансу в їх розвитку. У цьому контексті нового виміру набувають відносини у системі «центр – регіон», адміністративно-територіальне впорядкування тощо.

У ЄС регіональні одиниці систематизуються відповідно до критеріїв територіальної класифікації, уніфікованих у Переліку статистичних територіальних одиниць (франц.: *Nomenclature des unitee territoriales statistiques* – *NUTS*). Ця система має п'ять рівнів і використовує принцип компліментарності (додатковості). Вона включає три регіональні рівні (*NUTS* 1 – 3) і два місцеві (*NUTS* 4 – 5). Європейська Комісія у 2003 р. встановила чіткі критерії ідентифікації рівнів, в основі яких – кількість населення, яке проживає в адміністративно-територіальних одиницях. Таким чином, перший рівень (*NUTS* 1) відповідає показникам кількості населення від 3 до 7 млн осіб, другий (*NUTS* 2) – від 800 тис. до 3 млн. осіб, третій (*NUTS* 3) – від 150 тис. до 800 тис. осіб. Четвертий і п'ятий рівні функціонують у статусі місцевих адміністративних одиниць (англ.: *Local Administrative Units* – *LAU*) і є поза системою *NUTS*. Згідно з вимогами, країни-члени ЄС повинні запровадити регіональну статистичну систему, а місцеву – на добровільних засадах.

Номенклатура територіальних одиниць була розроблена і запроваджена у 2003 – 2004 рр. Агенцією статистики Європейського Союзу – Eurostat – з метою уніфікації статистичної звітності, що зробить можливим процес збору, опрацювання та порівняння даних про регіональний розвиток Європи.

Оскільки ця система «регіоналізації» використовується, наперед, для статистичних потреб, у частині центральноєвропейських країн регіони, наприклад рівня *NUTS* 2, не складають єдину адміністративно-територіальну одиницю, а є асоціацією адміністративно-територіальних одиниць середнього рівня. Таким чином, ці території не мають органів управління, що наділені владними повноваженнями, а існуючі структури виконують виключно координаційні функції.

Іншими характерними рисами територіального облаштування центральноєвропейських держав є такі:

- 1) незважаючи на поширення стандартів NUTS, країни отримали шанс зберегти історичний адміністративно-територіальний поділ;
- 2) водночас відбулося формування регіонального рівня політичної системи;
- 3) на регіональні процеси суттєво впливають зовнішні фактори, зокрема загальноєвропейського масштабу;
- 4) процеси, які мають місце у регіонах, зокрема формування еліт, виборчі результати, зумовлюють трансформації і навпаки.

Йдеться про те, що перехід до демократії на межі 1980 – 1990-х рр. ознаменував початок докорінних перетворень у сфері місцевого самоврядування та регіональної політики. У соціалістичний період основні управлінські функції виконували місцеві структури комуністичних партій та керовані ними де-факто народні комітети, які відповідали насамперед за виконання планів соціально-економічного розвитку територій. Оскільки адміністративна система країн Центральної Європи була централізованою, її складно охарактеризувати як гнучку та ефективну щодо вирішення поточних проблем. Іншими її характеристиками були єдність владних і управлінських функцій, демократичний централізм, пріоритет державної форми власності, забюрократизованість та підпорядкування логіці однопартійності.

Оскільки на початок 1990-х рр. в усіх центральноєвропейських суспільствах існувала однотипна радянська модель політико-адміністративного управління, то й відповідні реформи мали однакові мету, завдання і загальні принципи. Можна виділити декілька етапів регіональних реформ у постсоціалістичних країнах:

Перший етап (1989 – 1992 рр.) – метою була руйнація авторитарної адміністративної системи, формування інституційної основи реального місцевого самоврядування через прийняття відповідних законів. У цей період були зруйновані три основні принципи попередньої командно-адміністративної системи: політичну монополію однієї партії; принцип унітарності державної влади – принцип єдності державної власності.

Другий етап (1993 – 2004 рр.) – завдання полягало в здійсненні регіоналізації території держави відповідно до різних моделей, наближення до регіональних стандартів ЄС.

Третій етап (з 2004 р. – до сьогодні) – основним викликом було повне впровадження спільного правового доробку європейських спільнот (*acquis communautaire*) у правове поле центральноєвропейських держав.

Реформування системи управління на регіональному рівні було складовою загальної адміністративної реформи, яка в 1990-х рр. розпочалася в усіх постсоціалістичних країнах і складалася з таких напрямів:

- приватизація значної частини державної власності;
- здійснення департизації державного апарату;
- демократизація і децентралізація системи державного адміністративного управління (окремі повноваження держави передавалися місцевим виконавчим структурам; також створювалися нові органи місцевого самоврядування (громади, муніципалітети);
- створення конституційних гарантій рівного правового статусу всіх форм власності;
- проведення реформи адміністративно-територіального управління;
- створення правових гарантій розвитку інституту місцевого самоврядування;
- реформування державної служби;
- формування нової системи навчання, підвищення кваліфікації й розвитку державних службовців;
- впровадження нових інформаційних технологій, що сприяють підвищенню ефективності роботи управлінського апарату.

Республіка Польща

Внаслідок адміністративно-територіальної реформи 1973 – 1975 рр. у Польщі була сформована дворівнева система управління (воєводство – гміна). З адміністративної точки зору, країна поділялася на 49 воєводств, 2394 сільські гміни, 247 міст.

У гмінах функціонували народні ради, що обиралися на чотири роки шляхом загальних виборів. Проте органи самоврядування співіснували з органами державного управління. Воєводську адміністрацію очолювали воєводи, водночас бургомістри або президенти

(у випадку великих міст), старости (малих міст) керували міськими адміністраціями, війти – сільськими гмінами. Адміністративна система країни характеризувалася високим рівнем централізації, тому місцеві органи влади виконували функції лише виконавців рішень центральних органів влади. Таким чином, місцеве самоврядування, яке існувало у період соціалізму, не можна вважати справжнім. Виборні органи не мали права створювати власні структури, жителі – реальної можливості впливати на формування політики.

Тому основним завданням адміністративної реформи у РП, подібно до інших постсоціалістичних суспільств, була демократизація управління, зменшення втручання держави у місцеві справи, реорганізація фінансових ресурсів, які залишалися не у «центрі». Специфікою Польщі було також те, що на відміну від інших країн регіону, які перейшли від трирівневої системи до дворівневої, у ній, навпаки, відбувся перехід від дворівневої до трирівневої системи «воєводство – повіт – гміна».

У 1990 р. було створено Комісію в справах адміністративної реформи, яка розробила її концепцію та підготувала пропозиції щодо зміни адміністративно-територіального устрою з урахуванням величини території, кількості населення, історичного досвіду й традицій самоврядування. Пропонувались моделі територіальної реорганізації: визначалися кількість регіонів, їх конституційний статус, статус субрегіональних органів влади.

Основні проблеми, які потрібно було вирішувати: відсутність фінансових ресурсів для здійснення реформ; страх перед регіональним сепаратизмом і правовим нігілізмом; зміцнення впливу Німеччини на західні території Польщі. Не дивно, що польський уряд упродовж десяти років забороняв громадянам Німеччини мати нерухомість у прикордонних районах. Однак реформа була проведена попри ці труднощі, оскільки розглядалася як складова демократизації.

Адміністративно-територіальні зміни були прискорені у 1997 р. після чергових парламентських виборів, коли був визначений новий поділ РП, який набув чинності 1 січня 1999 р. Згідно з ним територія країни поділялася на 16 воєводств, 308 сільських та 65 міських повітів та 2489 гмін.

Для реформи у Польщі, на відміну від СР і ЧР, не була притаманною тенденція поділу громад (гмін) на менші складові. Тепер великі гміни складають 35% усіх громад країни. Наслідком реформ стало також укрупнення та збільшення економічної потужності воєводств, які зайняли нішу субнаціонального рівня управління, тобто регіонів. Середня кількість населення воєводства становила 2,4 млн мешканців.

Вищим представницьким органом влади у воєводстві є сеймик – регіональний парламент, очолюваний головою (*Przewodniczcy*). Сеймик обирається загальним голосуванням громадян терміном на 4 роки. Виконавчим органом регіонального рівня є уряд воєводства (*Zarząd Wojewodztwa*), який очолюється маршалком (*Marszałek*). Маршалки відповідають за створення належних умов для регіонального розвитку, формування регіонального ринку праці, розвиток регіональної інфраструктури, фінансовий інжиніринг виконуваних проєктів, освіту, дослідження й розробки, інноваційну діяльність, охорону довкілля й культуру. Крім того, маршалек координує підготовку стратегії регіонального розвитку та представляє воєводство у зовнішніх відносинах.

Поряд із представницькими органами на рівні воєводства діє представник держави, а саме – воєвода. Його основні функції зводяться до таких: представлення уряду та державної політики; нагляд за діяльністю регіонального самоврядування; забезпечення громадського правопорядку та колективної безпеки; контроль за використанням державної власності. Між воєводою та маршалеком не існує жодної субординації. Загалом інститут воєводи виконує ті функції, що й інститути глав місцевих адміністрацій в Україні, однак із меншими повноваженнями та можливостями.

Крім інституту воєводи діють також так звані «об'єднана» і «необ'єднана» урядові адміністрації. До другого типу належить, наприклад, податкова адміністрація, яка не підпорядковується воєводі.

Повіт – субрегіональний рівень адміністративно-територіально-го устрою – виконує функції управління, що не входять у сферу компетенції гмін. Вони зосереджені у таких сферах: професійна освіта, охорона здоров'я, соціальна допомога, сімейна політика, громад-

ський транспорт, комунікації, культура. Органами управління повітового рівня є рада, яка обирається громадянами, і уряд повіту.

Нагляд за діяльністю повіту проводять одночасно голова Ради міністрів і воєвода, а у сфері фінансів – регіональна розрахункова палата. На рівні повітів державні органи влади відсутні.

Угорщина

Адміністративно-територіальну структуру країни станом на 1990 р. складали 19 областей та м. Будапешт, яке мало спеціальний статус як столиця і велика урбаністична метрополія (1,8 млн жителів). Іншими великими містами країни є Дебрецен (207 тис.), Мішкольц (180 тис.), Сегед (168 тис.), Печ (162 тис.), Дьор (129 тис.). Загалом близько 62% населення Угорщини проживає у містах, з яких 22 мають статус округу.

Згідно з вимогами ЄС у сфері регіональної політики було здійснено укрупнення регіонів. Як результат, на карті Угорщини було сформовано 7 макрорегіонів: Центральна Угорщина (включила в себе Будапешт і область Пешт), Центральне Задунав'я (області Фейер, Комаром-Естергом і Веспрем), Західне Задунав'я (області Дьор-Мошон-Шопрон, Ваш і Зала), Південне Задунав'я (області Бараня, Шомодь і Толна), Північна Угорщина (області Боршод-Абуй-Земплен, Гевеш і Ноград), Середній Алфелд (області Хайду-Бігар, Яс-Надькун-Сольнок та Саболч-Сатмар-Берег), Південний Алфелд (області Бач-Кішкун, Бекеш і Чонград), однак вони не були класичними адміністративно-територіальними одиницями, а виконували роль структур для статистичних цілей ЄС та планування соціально-економічного розвитку. Вісім міст отримали статус національного підпорядкування.

Слід відзначити, що реформа адміністративно-територіального устрою була започаткована ще у 1989 – 1995 рр., коли було підготовлено передачу повноважень органам влади обласного і місцевого рівня, територіальна конфігурація яких не була змінена, уточнено статус муніципальних службовців, децентралізовано публічні фінанси.

У 1996 – 1998 рр. територія Угорщини була поділена на статистичні одиниці, зручні для європейської системи NUTS. Як резуль-

тат, у ній були сформовані 7 макрорегіонів (NUTS 2), вже названі вище; існуючі 19 історичних областей та столиця Будапешт отримали класифікацію NUTS 3, окрім того на місцевому рівні були умовно сформовані 168 мікрорегіонів та діяли 3144 громади (муніципалітети).

Отже, в Угорщині країна та макрорегіони є одиницями, які використовуються насамперед для потреб планування соціально-економічного розвитку і статистики. Саме макрорегіони є основними отримувачами субсидій із Європейського фонду регіонального розвитку, починаючи з 2004 р., меншою мірою – угорські області, які відповідають рівню NUTS 3.

Схвалений у 1996 р. Закон про регіональний розвиток та просторове планування передбачив також створення спеціальних інституцій регіонального розвитку, зокрема агентств регіонального розвитку, що відповідало стандартам регіональної політики ЄС. Зміцнення інституційної інфраструктури було важливим кроком, враховуючи зростання дисбалансів у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів, рівнях життя громадян, що відбулося, значною мірою, під впливом зовнішньоекономічної переорієнтації Угорщини.

Водночас, у країні упродовж кінця 1990-х – початку 2000-х рр. тривала дискусія з приводу того, які повноваження у сфері регіональної політики повинні мати 19 історичних областей, а які необхідно передати макрорегіонам. Відповідно до урядової програми, у 2006 р. повинні були відбутися вибори до органів самоврядування макрорегіонів, що де-факто означало б здійснення політичної регіоналізації, адже історичні області відповідно до реформи мали бути скасованими. Однак це рішення не набуло сили; водночас у 2004 р. був прийнятий закон, згідно з яким у рамках NUTS 4 були створені мікрорегіони (райони) як адміністративні одиниці, що інтегрували муніципалітети.

Можна стверджувати, що напередодні вступу в ЄС в Угорщині була сформована централізована система регіональної політики, оскільки до сфери повноважень Національного агентства розвитку належало управління не лише загальнодержавними оперативними програмами регіонального розвитку, але й власне регіональними.

Фінансово-економічна криза, що розпочалася у 2008 р., прихід до влади консервативного уряду В. Орбана, запровадження ідей неолібералізму в економіці, «сильної держави» в управлінні вплинули і на спрямування регіональної політики. Остаточо було вирішено залишити історичний поділ на області, в які призначалися представники уряду, обговорюється питання про повернення традиційної назви «жупа».

Чеська Республіка

До 1990 р. чеські землі в складі Чехословаччини адміністративно поділялися на 7 регіонів (країв): Західночеський, Середньочеський, Північночеський, Східночеський, Південночеський, Північноморавський, Південноморавський. Місто Прага мало статус, прирівняний до статусу регіону. Окрім того, в Чехословаччині, як і в більшості країн соцтабору, існував поділ території також на райони і громади, а виборні органи – місцеві ради – співіснували з місцевими адміністраціями, які представляли державу і мали реальні повноваження та відповідальність за реалізацію політики комуністичної партії.

Після «оксамитової революції» та інституалізації демократичних інститутів постало завдання й реформування адміністративно-територіального устрою. Упродовж 1990 – 1992 рр. адміністративна реформа відбувалася в межах федеративної Чехословаччини. Її особливостями в чеській частині були:

1) вплив відцентрових тенденцій в Словаччині та Моравії, які призвели до посилення серед чеського політикуму централістських тенденцій;

2) існування побоювання серед громадян, що прикордонні регіони потраплять під вплив іноземних держав, зокрема Німеччини та Австрії;

3) активний процес поділу існуючих громад на менші, як правило, історичні, що існували до Другої світової війни.

Так, чисельність населення 10% громад чеських земель є меншою ніж 100 мешканців. Водночас громади з менше ніж 500 жителями становлять близько 60% усіх адміністративно-територіальних одиниць.

Перші кроки адміністративної реформи були здійснені ще у 1990 р., коли країна відмовилася від трирівневої структури як такої, що не відповідає традиціям самоврядування чеських земель. Поділ на краї був скасований, а їх повноваження передані районам і громадам. Муніципалітети отримали право і водночас обов'язок створювати власні виконавчі органи, формувати й розпоряджатися бюджетом, забезпечувати соціальні, економічні, культурні потреби громадян.

Наступним кроком стало формування у 1993 р. двох комісій, які розробляли концепції адміністративної реформи і фактично відображали позиції чеської політичної еліти щодо устрою країни та повноважень органів регіонального і місцевого самоврядування.

ГДП на чолі з В. Клаусом була прихильником централізованої системи, вважаючи, що єдиними посередниками між органами місцевого самоврядування муніципального рівня і центральною владою можуть бути лише партії. Тому органи місцевого самоврядування другого – повітового – рівня, на думку цієї політичної сили, не потрібні. На противагу цій позиції інші партії були прихильні до збереження органів самоврядування другого рівня та максимально-го розширення прав муніципалітетів.

У грудні 1997 р. парламент ЧР затвердив новий адміністративний устрій країни, відповідно до якого було створено 14 країв: Центральночеський, Південночеський, Пльзенський, Карловарський, Устецький, Ліберецький, Карловоградський, Пардубіцький, Оломоуцький, Мораво-Сілезький, Південноморавський, Злінський, Вишечина. Місто Прага отримало статус, прирівняний до статусу краю.

Однак через велику дискусійність регіональної реформи вона почала реалізовуватися лише у 2000 р. під впливом ЄС, коли відбулися перші вибори до органів регіонального самоврядування країв. Формально ці структури почали функціонувати лише з 2002 р.; до їх компетенції були віднесені: вища освіта, регіональний розвиток, соціальне забезпечення, охорона здоров'я, транспорт і комунікації, розвиток культури, захист довкілля. Щоправда, крайові органи влади не мали власного фінансового забезпечення, а отримували дотації з центрального бюджету.

Таким чином, адміністративна реформа формально розширила та забезпечила права регіонального самоврядування, але на практиці, через відсутність фінансового забезпечення, його повноваження були суттєво обмеженими. Остаточна реформа була завершена лише після вступу ЧР до ЄС, коли під тиском останнього змушена була розширити повноваження органів місцевого самоврядування та гарантувати їх фінансову незалежність для ефективного використання допомоги із Структурних фондів ЄС.

Представницьким органом управління регіонів є крайова асамблея, яка обирається прямим голосуванням терміном на чотири роки. Цей орган контролює використання бюджету та субсидій, які надаються муніципалітетам, а також є суб'єктом законодавчої ініціативи. До повноважень країв належать: середня освіта, охорона здоров'я, регіональний розвиток, охорона довкілля, громадський транспорт, соціальна допомога, дороги. Виконавчий орган – крайовий комітет – складається з президента, віце-президентів та інших членів, яких обирають на чотирирічний термін.

Словацька Республіка

До 1990 р. щодо адміністративно-територіального поділу словацькі землі у складі Чехословаччини поділялися на 3 великі регіони: Західнославацький, Середньословацький та Східнославацький. Столиця Братислава мала особливий статус, що прирівнювався до статусу регіону. Така система була покликана насамперед забезпечувати виконання рішень партійного керівництва та впроваджувати рішення вищих органів державної влади, нівелюючи при цьому право місцевих громад на самоврядування. Як і у випадку інших соціалістичних країн, виборні органи – місцеві ради – співіснували з місцевими адміністраціями, на які центральним урядом покладалися виконавчі функції й представництво органів державної влади.

Специфікою здійснення реформи публічного управління, включено з децентралізацією, у Словаччині, як, втім, і у Чехії, було те, що впродовж трьох років (1990 – 1992 рр.) зміни відбувалися в межах єдиної Чехословацької Федеративної Республіки.

У вересні 1990 р. словацька Національна Рада (парламент) прийняла Закон про організацію муніципалітетів, згідно з яким запроваджувалося місцеве самоврядування на базовому рівні, чітко визначалися повноваження муніципалітетів і, основне, формувалася його фінансова база. Скасувавши регіональні (крайові) обласні державні адміністрації, Словаччина у 1990 – 1996 рр. здійснила перехід від трирівневої (регіон, район, населений пункт) до дворівневої системи. Органи другого рівня (райони) залишилися у тій кількості, в якій існували у часи соціалізму (38 одиниць).

У 1996 р. було проведено наступний етап адміністративної реформи. Три існуючі регіони було реорганізовано у 8 нових адміністративно-територіальних одиниць регіонального рівня, які, в свою чергу, поділялися на 79 районів та 2891 громаду. Лише 130 громад є містами, всі інші мають сільський характер. Доцільно відзначити, що у Словаччині переважають громади з малою кількістю жителів: 4% громад мають менше 100 мешканців, а 40% – менше 500 жителів.

Враховуючи потребу адаптації до європейської системи статистики, на території СР було також запроваджено 4 статистичні макрорегіони (Братиславський; Західна Словаччина; Центральна; Східна), які також необхідні для планування розвитку.

У 1998 р. уряд Словаччини затвердив Концепцію децентралізації, у 1999 р. – Стратегію реформи державного управління СР, а у 2000 році – Концепцію децентралізації та модернізації державного управління. Відповідно до цих документів здійснено новий етап адміністративної реформи: передано повноваження, відповідальність та фінансові ресурси від держави до регіонального і місцевого самоврядування.

Словаччиною було обрано так звану «роздільну модель» публічного управління, яке було організованим на трьох рівнях: громада – регіональне самоуправління – держава. Ключовим принципом побудови цієї моделі був високий рівень автономії різних її ланок, їх фінансова самодостатність, відсутність відносин субординації між ними та максимальна децентралізація повноважень і відповідальності. Починаючи з 2004 р. органам місцевого самоврядування передано близько 400 повноважень та відповідні ресурси.

Нині у СР не функціонують постійно діючі державні органи на рівні регіонів. Діють лише департаменти окремих міністерств, агентств тощо, які створюються в разі необхідності. Така модель обмежує можливості адміністративного впливу Братислави на економічні, соціальні та інші процеси, що мають місце в регіонах і на місцях.

Органи місцевого самоврядування вищого рівня – регіони (краї) – є юридичними особами, мають власний бюджет, володіють майном і землею, можуть займатися комерційною діяльністю. Вони незалежні у своїй діяльності від державної влади і муніципалітетів.

Висновки

Регіональний вимір політичного процесу в країнах Центральної Європи – це складний феномен інструментальної проекції загальноєвропейських трансформацій. Регіоналізація як складова цього процесу є природним наслідком демократизації постсоціалістичного простору. Окрім того, центральноєвропейські країни у 1990 – 2000-х рр. вирішували питання адаптації до стандартів регіональної політики ЄС, зокрема, до такого її пріоритету, як збалансування рівнів соціально-економічного розвитку. Потреба залучення ресурсів із Структурних фондів ЄС вимагала створення додаткових рівнів управління та відповідних організаційних владно-управлінських структур. Ці та інші зміни були закладені в основу політичних процесів у регіональному вимірі.

Кінець XX і початок XXI століть пройшли в Європі під очевидним впливом регіоналізації. Цей процес охопив цілісні соціумні обриси, наклавши значне змістовне нашарування на політичні системи європейських держав. Приклад Західної Європи досить успішно перейняла Центральна Європа, країни якої були не стільки змушені, скільки зацікавлені в новітній загальноєвропейській інтеграції. «Нова Європа» вимогливо розставляла єдині правила гри для її суб'єктів. Одночасно вимогливість до регіональної уніфікації й автономності покликала управлінську вертикаль влади в країнах Центральної Європи до високого рівня відповідальності за прийняття важливих життєнеобхідних рішень.

Європейські країни слугують різнобарвним і одночасно повчальним прикладом процесу регіоналізації й уніфікованої структуризації регіональних інститутів. Попри специфіку в загально-

державних і національних межах кожної із держав, цей процес мав типові спільні ознаки, що стали фундаментом адміністративно-територіального й управлінсько-владного реформування. Найяскравішою із них є унікальне поєднання процесу європейської інтеграції з процесом внутрішньої регіоналізації. Тому регіони зацікавлені у трансформації європейського політико-економічного простору, оскільки використання інструментів і методів для вирішення регіональних проблем, вирівнювання рівнів їх розвитку є очевидним позитивом у напрямі реалізації власних територіально-локальних інтересів на загальноєвропейському рівні.

Для постсоціалістичних країн Центральної Європи процес регіоналізації надав надзвичайно позитивний імпульс у розвитку регіонів, які страждали до цього часу від контрольованої й безальтернативної централізованої політики держав.

Фактично, вступивши до Європейського Союзу, згадані країни визнали ключове право на трансформацію базового принципу регіональної організації на європейському континенті. При цьому збереження національних особливостей держав-членів ЄС залишилося принциповим. Для Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини це є особливо важливим моментом, оскільки у них багата і складна історія, незважаючи на подібність національно-політичних систем, соціокультурних та релігійно-духовних елементів. Проте вибір базових демократичних цінностей за першооснову суспільно-політичного буття своїх країн став пріоритетом перспективного їх розвитку.

Слід зазначити, що процес регіоналізації є найбільш успішним проектом «Нової Європи», що і виправдовує поширену назву – «Європа регіонів». Особливо відчутною є ефективність регіональної трансформації країн Центральної Європи в соціально-економічній сфері. Тому поширений у Західній Європі євроскептицизм тут не є таким відчутним.

Разом із тим, порівняно з регіонами провідних країн Західної Європи, центральноєвропейський регіональний вимір достатньо слабо виражений. Тут традиційним залишається політичний сенс до ментального розуміння державницької ідеології, яка переважає над локально-автономною. Певною мірою в країнах Центральної

Європи реалізується один із варіантів концептуальної побудови «Європи регіонів» – її «трирівневої» організації у форматі: Європейський Союз, національна держава, регіони.

Рекомендована література

1. Барыгин И.Н. Регионоведение : учебник / Игорь Николаевич Барыгин. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 399 с.
2. Бусыгина И. Территориальный фактор в европейском сознании / И. Бусыгина [Електронний ресурс] // Космополіс. Зима 2002 – 2003. – № 2. – Режим доступу : <http://www.rami.ru/cosmopolis/archives/2/busygina.html>
3. Доморенок Е. Концепции «старого» регионализма в контексте современной Европы / Е. Доморенок [Електронний ресурс] // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 4. – Режим доступу : <http://beljournal.by.ru/2002/4/9.shtml>
4. Зонова Т. От Европы государств к Европе регионов? / Т. Зонова // Полис. – 1999. – № 5. – С. 24 – 27.
5. Калитчак Р.Г. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах / Р.Г. Калитчак. – К. : Знання, 2007. – 303 с.
6. Ковальчик А. Местное самоуправление в Польше [Електронний ресурс] / Анджей Ковальчик. – Режим доступу : <http://lgi.osi.hu/publications/2000/79/Poland.PDF>
7. Ларина Н. Региональная политика в странах рыночной экономики / Н. Ларина, А. Кисельников. – М., 1998. – 136 с.
8. Новікова О. Політико-адміністративна система Чехії у контексті реформування публічного управління [Електронний ресурс] / Оксана Новікова. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Ratp/2011_1/11nooptu.pdf
9. Покрова Р. Децентралізація як основний інструмент реформування державного управління в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Словачької Республіки та Республіки Польща) [Електронний ресурс] / Р. Покрова. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Ardup/2011_2/2-5-20.pdf
10. Пустовіт Т. Процеси децентралізації та розвитку місцевого самоврядування у країнах Центрально-Східної Європи: досвід для України

- [Електронний ресурс] / Т. Пустовіт. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Edu/2008_16_17/fail/Pustovit.pdf
11. Регіональна політика : правове регулювання. Світовий та український досвід [Електронний ресурс] / За заг. ред.. А.Ф.Ткачука. – К. : Легальний статус, 2011. – Режим доступу : http://www.csi.org.ua/www/wp-content/uploads/2011/03/reg_polit2vid-prn.pdf
 12. Римаренко С. Регіоналізм та регіоналізація. Питання типології / С. Римаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 44 – 49.
 13. Трохимчук С.В. Політична географія світу : навчальний посібник / Степан Васильович Трохимчук, Олександра Василівна Федунь. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2007. – 422 с.
 14. Туровский Р.Ф. Политическая регионалистика : учебник / Ростислав Феликсович Туровский. – М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2006. – 790 с.
 15. Туровский Р. Ф. Центр и регионы: проблемы политических отношений : монография / Ростислав Феликсович Туровский. – М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2006. – 399 с.
 16. Фролов О. Становлення та розвиток місцевого самоврядування у Польщі [Електронний ресурс] / Олександр Фролов // Віче. – 2011. – № 14. – Режим доступу : www.viche.info/journal/2649/
 17. Centre for Regional Studies of Hungarian Scientific Academy (2005) : Hungarian Spaces and Places : Patterns of Transition (Ed. Barta, Gy. – G. Fekete, É. – Szörényiné Kukorelli, I. – Timár, J.). – Pécs.
 18. European Commission. ESDP, European Spatial Development Perspective. «Agreed at the informal Council of Ministers responsible for spatial planning in Potsdam, May 1999». – 1999. – Office for Official Publications of the European Communities. – 82 p.
 19. Czech republic. Public administration. Country profile [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan023212.pdf>
 20. Gurňák D. Formovanie územia Slovenska a jeho vnútorného administratívneho členenia od najstarších čias do súčasnosti v rôznych súvislostiach / Daniel Gurňák [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fyzickageografia.sk/geovedy/texty/gurnak.pdf>
 21. Klimovsky D. Public administration reform in Slovakia 20 years of experience with different institutional settings at the local and regional levels / D. Klimovsky [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pdc.ceu.hu/archive/00006030/01/Danie_KLIMOVSKY.pdf

22. National Regional Development Concept. Government of the Hungarian Republic. Decision 35 / 1998. (III. 20.) Of the Hungarian Parliament on the National Regional Development Plan. – 206 p.
23. Pálné Kovács Ilona : Helyi kormányzás Magyarországon. Dialóg Campus. – Budapest-Pécs, 2008.
24. Prechal, S. (1994) Directives in European Community law: A study of directives and their enforcement in national courts. London : Clarendon Press. – 276 p.
25. Traistaru I., Nijkamp P., Resmini L. The Emerging Economic Geography in EU Accession Countries: Concluding Remarks and Policy. – Ashgate Publishing, Ltd. 2003. – 456 p.
26. Vyvoj štatneho uzemia a hranic / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kgr.fpv.ukf.sk/GSR/pdf/1vyvoj_uzemia.pdf

≈ ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ≈

1. Які існують підходи до розуміння поняття «регіон»?
2. У чому полягає сутність процесу регіоналізації?
3. Якою була адміністративно-територіальна структура центральноевропейських країн у період соціалізму?
4. Який вплив на регіональні процеси у регіоні Центральної Європи мав Європейський Союз?
5. Якими є передумови та принципи адміністративно-територіальних перетворень у Центральній Європі?
6. Проаналізуйте процес регіоналізації в Республіці Польща.
7. Проаналізуйте процес регіоналізації в Чеській Республіці.
8. Проаналізуйте процес регіоналізації в Словацькій Республіці.
9. Проаналізуйте процес регіоналізації в Угорщині.
10. Назвіть ключові спільні та відмінні особливості регіоналізації в країнах Центральної Європи.

РОЗДІЛ 7

Місцева демократія у країнах Центральної Європи

*Мирослава Лендъел,
Василь Беликанич, Жужанна Долинай*

Визнання ймовірності існування відмінностей між політичними нормами, принаймні неформальними, і типами поведінки у різних громадах однієї й тієї ж країни стало передумовою для формування окремої теоретичної основи для аналізу *місцевої (локальної) політики*, тобто процесу, що розгортається навколо інститутів публічної влади на найнижчому територіальному рівні.

Одним із першим почав досліджувати політичні інститути та процеси на місцевому рівні А. де Токвіль, який вказав на органічність функціонування демократичних форм на локальному рівні невеликих спільнот, вказавши, що саме у громадах народ найбільш безпосередньо реалізовує владу. Тоді ж, у ХІХ ст., Дж.С. Міль стверджував, що рівень місцевої політики можна використовувати для потреб громадянської освіти. Саме тут існує багато можливостей для активізації участі, оскільки місцеві проблеми не є складними для розуміння жителями, а політики є більш доступними для впливу.

Для дослідників виникає спокуса проаналізувати локальний політичний процес виключно через призму функціонування інституту місцевого самоврядування, формування та діяльність якого є визначеними у праві певної держави, однак такий підхід усуває з поля зору процеси, які безпосередньо не визначаються діяльністю «у і навколо ратуші». Враховуючи цей виклик, у другій половині 1970-х рр. у за-

хідній політології виокремився певний сегмент, а саме – **локальні політичні студії** (англ.: *Local Political Studies*), який дистанціювався від вивчення виключно правових засад самоврядування.

Одним із прибічників цього теоретико-методологічного підходу можна вважати Р. Даля, який, розвиваючи положення теорії поліархії, протиставив національну та локальну політику, наголошуючи, що на рівні громад існують більш широкі можливості для контролю за діями еліти (лідерів) і для політичної участі громадян. Упродовж останньої чверті XX ст., незважаючи на те, що у більшості досліджень сфера політики розглядається як така, що функціонує відповідно до єдиних закономірностей, принаймні в одному національному просторі, а отже, до її аналізу можна застосовувати спільні для різних територіальних рівнів теоретико-методологічні підходи, багато інших вчених звернули увагу на специфіку місцевої політики, у порівнянні з «великою».

Прибічники локальних студій наголошують, що сутність політико-владних рішень, що приймаються місцевими структурами, визначається насамперед у процесі здійснення політики в межах громади і лише опосередковано залежить від системи самоврядування. Притім прихильники цього напрямку не поділяють положення теорії вільних громад, згідно з якою політика у їх середовищі концентрується навколо місцевих проблем і тому є відокремленою від національного процесу. Громада розглядається як автономна одиниця, але така, що діє в рамках єдиної політичної системи.

Локальні дослідження використовують як одне з центральних поняття **«спільнота»** (англ.: *community*), визначень якого нараховується близько сотні. Одне з найбільш популярних пояснень ще наприкінці XIX століття запропонував Ф. Тьоніс, протиставивши спільноту і суспільство як різні форми соціальної самоорганізації. Спільноти є пов'язаними з територією, на якій проживають невеликі колективи людей, пов'язані між собою родинними та сусідськими стосунками, а отже, вони є притаманними сільській місцевості, невеликим містам. Суспільство засноване на поняттях «товар і вартість», «гроші та ринок», «капітал і робоча сила» і є формою організації міського життя, держави загалом.

Таким чином, *місцеву політику* можна визначити як таку, процеси якої відбуваються на обмеженому просторі, у середовищі інститутів, що мають автономію від держави, є пов'язаною з соціальною спільнотою, з якою ідентифікують себе громадяни, що створює можливість для зростання демократичної участі.

Місцева політика є відносинами між політичними акторами, які можуть бути водночас сусідами за місцем проживання у громаді, тому взаємодія між ними не абстрактна, як на вищих географічних рівнях, а має вигляд стосунків між членами спільних соціальних мереж. Також на противагу політичним процесам загальнонаціонального виміру, де участь громадян є обмеженою, зокрема через недостатність інформації, на місцевому рівні жителі легше отримують дані про порядок денний, а отже, мають можливість залучатися до прийняття рішень.

Визначення *міського (місцевого, локального) режиму* було вперше запропоновано у 1989 р. К. Стоуном, який розумів його як неформальні рамки, на основі яких публічні органи влади та приватні структури співробітничать із метою прийняття політичних рішень. Кожен режим характеризує певний порядок денний, який відображає коаліційний характер влади та ресурси її суб'єктів. Він є не лише електоральною коаліцією, а передбачає більш широкий спектр взаємодії, без субординації і на основі неформальних зв'язків.

Поняття політико-управлінських режимів наприкінці ХХ століття було переосмислене в руслі *концепції врядування*, зокрема так званого «*належного (доброго)*», яке означає поліцентричне та неієрархічне регулювання суспільних процесів із залученням не лише приватного, а й громадського секторів. На цій основі підхід К. Стоуна був трансформований у ширшу концепцію *місцевого врядування* (англ.: *local governance*), яка брала до уваги і режими, в яких не відіграє важливу роль бізнес, що є притаманним малим громадам. Міське врядування є гнучкою схемою прийняття публічних рішень на основі взаємодії широкої мережі акторів, частина з яких знаходиться поза структурами урядів.

Місцевий режим визначається як стала констеляція акторів, інститутів, ресурсів і стратегій на локальному рівні, який зумовлює ха-

рактичній реалізації влади та політико-економічного управління, заснованого на місцевому політичному курсі, і який може бути притаманним будь-якій територіальній одиниці за умови існування принаймні мінімальної автономії від вищих органів влади. На характеристики місцевого режиму впливають об'єктивні параметри громади: географічне розташування, кількість жителів, природні, демографічні ресурси, соціально-економічні характеристики. Вчені наголошують на можливості функціонування у постсоціалістичних суспільствах не лише демократичних, а й авторитарних, гібридних варіантів місцевих режимів як часткових проявів авторитаризму у національному масштабі, а також на амбівалентних зв'язках між цими явищами.

На основі синтезу ідей класиків вивчення місцевої політики, а також пізніших розробок у сфері локальних досліджень, зокрема концепцій міських режимів та врядування наприкінці XX століття, було започатковано теоретичний аналіз явища *місцевої (локальної) демократії*. Місцевий рівень розглядався як простір, де органічно можуть розроблятися та впроваджуватися демократичні взірці інститутів і поведінки, оскільки саме тут можлива безпосередня участь громадян при одночасному обранні ними локальних лідерів. Британські вчені визначили місцеву демократію як систему розпорядження владою, в рамках якої громадяни мають можливість та спроможність контролювати діяльність органів місцевого самоврядування і безпосередньо брати участь у прийнятті рішень. Цей підхід заснований на ідеї, що місцеві представницькі органи влади не репрезентують інтересів усього населення громад, а управлінські структури є неефективними і непідконтрольними жителям. Якщо громадяни будуть мати можливість впливати на формування локальної політики, то уся система розпорядження владою буде більш ефективною та демократичною. Аргументи, які наводяться політологами з метою популяризації цього явища, є такими: інститути місцевої демократії можуть забезпечити дифузії влади, тобто запобігти авторитаризму, стимулювати участь громадян, легітимізувати режим у масштабах всього соціуму.

У рамках презентації першого глобального звіту про стан децентралізації та місцевої демократії відомий французький науковець Ж. Марку наголошує, що ці явища поряд із самоврядуванням

складають три основні виміри політики на локальному рівні: поняття децентралізації характеризує відносини між різними територіальними рівнями влади у суспільстві, самоврядування – статус місцевих органів влади, місцева демократія – спосіб реалізації влади на локальному рівні.

Водночас центральноєвропейські вчені Г. Шовш і В. Зентаї пропонували підхід, згідно з яким місцева демократія – це тип самоврядування, яке є автономним, ефективним, відкритим та представницьким, що функціонує у середовищі громадянського суспільства та гарантованих для громадян політичних прав. Тобто визначені Ж. Марку локальні виміри не тільки пов'язані в рамках цієї дефініції, а й доповнені.

Зауважимо, що Рада Європи просуває на континенті концепцію місцевої демократії на політико-юридичному рівні, зокрема посередництвом міжнародних стандартів, розглядаючи її як підвалину загальнонаціональних демократичних режимів. Із теоретичної точки зору, міжнародні документи РЄ, зокрема Європейська хартія місцевого самоврядування та Додатковий протокол про право участі у справах місцевого органу влади, передбачають, що на локальному рівні можливо і необхідно забезпечити такі політико-інституційні характеристики:

1) близьке до громадянина управління, яке забезпечує його інтереси;

2) автономію органів влади від держави та їх спроможність здійснювати управління;

3) інструменти представницької демократії, зокрема вільне, пряме, рівне обрання місцевих рад, право участі громадян як виборців або кандидатів у виборах членів ради;

4) інструменти учасницької демократії, насамперед збори громадян, референдуми, консультаційні процеси, звернення, а також заходи із залучення жителів на рівні, найближчому до них, у разі великих територіальних громад.

На основі узагальнення цих дефініцій, положень концепції місцевих політичних режимів та авторського бачення сутності явища, запропонуємо визначення *місцевої демократії* як режиму розпорядження владою у територіальних громадах, характерними озна-

ками якого є автономія інститутів місцевого самоврядування від інших центрів публічної влади, застосування форм представницької і безпосередньої демократії, конкуренція місцевих політичних еліт та лідерів, участь громадян у політиці, зумовлена демократичними політико-культурними орієнтаціями.

На основі аналізу практичного досвіду функціонування місцевої демократії у країнах світу можна, крім універсальних характеристик демократичного режиму, виділити специфічні локальні ознаки, зокрема:

- 1) приналежності до спільноти, що сприяє активізації участі жителів;
- 2) деліберативній, позаяк для демократичного процесу необхідним є налагодження діалогу між різними групами інтересу;
- 3) політичної освіти, з метою подолання прірви між елітою та громадянами у знаннях про політику, що сприятиме їх участі;
- 4) забезпечення місцевим урядом, дії якого контролюються громадянами, доброго врядування та добробуту.

Важливою особливістю соціально-політичних перетворень у Центральній Європі, що розпочалися наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., була одночасність соціально-політичних змін на різних рівнях суспільства, включаючи трансформації у місцевих територіальних громадах. Мінімальною передумовою для становлення та функціонування локальної демократії як політичного режиму є інституційно-правові засади як такі, що визначають рамки функціонування місцевих органів влади, їх повноваження, форми безпосередньої участі громадян.

У період соціалізму місцеве самоврядування у країнах регіону існувало лише з формально-юридичної точки зору, оскільки система влади була:

- 1) недемократичною (ради формувалися за допомогою номінації кандидатів, а вибори виконували функцію демонстрації лояльності);
- 2) централізованою (проблеми громади вирішувалися на вищих рівнях влади, структурами правлячих партій; місцеві ресурси були складовою частиною державних);

3) амальгамованою з системою державного управління (самоврядування захищало державні інтереси).

Правова інституціоналізація самоврядування – у формі конституційного оформлення та прийняття базового законодавства – як мінімальної передумови для створення режиму локальної демократії, була здійснена у всіх центральноєвропейських країнах у першій половині 1990-х років. Конституції нових центральноєвропейських демократій здебільшого утверджували принцип невтручання держави у функціонування самоврядування і передбачали таку можливість лише у випадках, передбачених законом. Загалом, зміст норм, які визначають середовище функціонування локальної демократії у регіоні Центральної Європи, має ряд спільних характеристик, зокрема:

1) конституційне та законодавче забезпечення організаційної автономії місцевого самоврядування;

2) інституційне запровадження на місцевому рівні колективних представницьких органів самоврядування, посади голови виконавчої влади (мера) – у більшості країн;

3) закріплення у праві переліку форм безпосередньої демократії, зокрема місцевого референдуму;

4) інкорпорація у зміст базового законодавства про місцеве самоврядування стандартів, розроблених Радою Європи.

Республіка Польща

На кінець 1980-х років у Польщі склалися унікальні передумови для реформ у сфері публічного управління, а саме – існування експертної спільноти, яка запропонувала розроблену програму територіальної реструктуризації влади, що стала предметом обговорення вже у 1989 р. під час «круглого столу» опозиції з правлячою ПОРП. Основними принципами формування нового типу публічної влади на місцевому рівні було визначено уникнення державного втручання у діяльність базових одиниць самоврядування, а також усунення комуністичної номенклатури з посад за допомогою інструменту демократичних виборів.

Упродовж першої половини 1990 р., окрім внесення змін до Конституції, було схвалено законодавчий пакет, який інституціона-

лізував гміни як одиниці самоврядування, автономні від держави. Йдеться насамперед про Закон про територіальне самоврядування від 8 березня 1990 р., яким гміни визначалися як об'єднання громадян, котрі проживають на певній території. Супутні закони передбачали систему виборів місцевих органів влади, поняття муніципальної власності, бюджету гмін.

Нова Конституція Республіки Польщі, схвалена 2 квітня 1997 р., стала найважливішою правовою гарантією місцевої демократії як така, що визнала принципи субсидіарності, децентралізації як засадничі для побудови системи публічного управління. Відповідно до основного законодавчого акта, жителі населених пунктів складають *гміни* як територіальні спільноти, а самоврядування може виконувати ті завдання, які не закріплені за іншими структурами влади.

Основним політико-управлінським органом гміни є *рада* (пол.: *rada*) – представницький орган. До повноважень рад можуть належати компетенції, які не належать до повноважень виконавчих органів, зокрема схвалення стратегій/програм розвитку, бюджету, розпорядження майном. До 2002 р. іншою легітимною структурою самоврядування був мер (у сільських громадах і малих містах – *війт* (пол.: *wójt*), середніх містах – *бурмістр* (пол.: *burmistrz*), великих містах – *президент* (пол.: *prezydent*)), який поряд із секретарем, скарбником, іншими посадовими особами утворюють президію як виконавчий орган. Після запровадження у 2002 році прямих виборів мер представляє одноосібний виконавчий орган, призначаючи і зміщуючи заступників, кількість яких, залежно від числа жителів, може складати 1 – 4 особи.

Для ефективного виконання публічних завдань гміни можуть створювати допоміжні одиниці управління – *солецтва* (у сільських гмінах), *селища* (у гмінах змішаного міського і сільського характеру), *райони* (у містах). Потреба у функціонуванні цих ланок пояснюється великим розміром гмін: у середньому сільська спільнота нараховує 7 – 8 тис. осіб і складається з 10 – 11 населених пунктів.

Закон про вибори рад гмін був прийнятий у пакеті з іншими нормативними актами, які визначали засади функціонування місцевого самоврядування, вже 8 березня 1990 р. За задумом законодавців, це мало гарантувати, що нова система управління буде впроваджува-

тися оновленою елітою, а отже, втілення ідеології децентралізації, розробленої національною контрелітою і експертною спільнотою, не буде блокуватися на рівні громад. У законі була врахована ідея розрізнення принципів формування місцевих рад відповідно до показника кількості населення у громадах. Так, у гмінах, де проживало не більше 40 тис. осіб, була запроваджена мажоритарна система відносної більшості, тому електоральна конкуренція розгорталася між персоніфікованими кандидатами, які змагалися в одномандатних округах. Для більших громад була запропонована пропорційна система, в якій підрахунок голосів здійснювався за методом Сен-Лаге.

Детальна технологія організації, проведення та підведення підсумків перегонів до представницьких органів самоврядування була визначена у 1998 р., тобто у контексті формування нового адміністративно-територіального устрою країни, коли Сейм Польщі схвалив Положення про вибори до рад гмін, рад повітів та сеймиків воєводств. Відповідно до цього документа мажоритарна система відносної більшості збереглася лише у гмінах, де кількість населення не перевищувала 20 тис. осіб, і застосовувалася у формі голосування у багатомандатному окрузі за кандидатів, включених до відкритих списків. На посади місцевих представників обираються кандидати, яких підтримало найбільше громадян.

У більших громадах був запроваджений принцип пропорційного представництва з преференційним голосуванням у багатомандатних виборчих округах. Громадянин може проголосувати на підтримку одного кандидата з одного списку, і цей голос водночас вважається голосом на підтримку всього списку. Суб'єктами електоральної кампанії до органів самоврядування були визначені виборчі комітети, які можуть формуватися партіями та їх коаліціями, асоціаціями чи іншими громадськими організаціям, окремими виборцями.

У 1990 – 2002 рр. функції виконавчого органу ради виконувала колегіальна президія, очолювана мером, який теж обирався місцевими депутатами. На практиці це спричинило нестабільність складу президії, залежність процесу обіймання посади мера від формування більшості у раді, яка мала право змістити мера з посади. Така ситуація стала передумовою для прийняття у червні 2002 р.

Закону про безпосереднє обрання вільта, бурмістра та президента міста, норми якого стали чинними уже під час місцевих виборів, що відбулися восени. Відповідно до зазначеного правового акта, цей одноосібний виконавчий орган обирається шляхом прямих виборів на чотири роки, одночасно з виборами місцевих рад. Посаду очільника гміни має посідати той з кандидатів, який набрав більше половини відданих голосів, що на практиці часто передбачає проведення другого туру голосування. Право на висунення кандидатів на посаду мера отримали партії та їх коаліції, громадсько-політичні об'єднання, власне виборці, використовуючи механізм комітетів. Усунути особу, яка займає посаду мера, можна лише шляхом проведення місцевого референдуму.

Інституціоналізація нормативних форм здійснення безпосередньої демократії у Польщі розпочалася одночасно із реалізацією інших демократичних реформ. Сучасні засади здійснення місцевих референдумів були сформульовані вже згаданим Законом про територіальне самоврядування від 8 березня 1990 р. Відповідно до нього, Польща стала одним із небагатьох суспільств у центральноєвропейському регіоні, де громадяни можуть безпосередньо впливати на базу місцевих податків, і цей інструмент може бути використаним для відкликання представників, що пояснюється прихильністю її еліт до децентралізаційної ідеології, підготовленістю цієї реформи.

Вже у жовтні 1991 р. було прийнято профільний закон про місцевий референдум, який запропонував детальну процедуру цього акта волевиявлення. Також цим нормативним документом було визначено можливість ініціювання референдумів з ініціативи представницького органу, а також осередком політичної партії чи організації громадянського суспільства.

Право на участь у референдумі гарантується і Конституцією РП, яка також передбачає можливість подання петицій, пропозицій та скарг до органів влади, тобто форми опосередкованої політичної участі. Нормативне поле Польщі дозволяє проведення громадських слухань, на яких жителі та неурядові організації можуть оприлюднити свою позицію з питань локального значення, вносити пропозиції щодо діяльності органів самоврядування. Рішення органів гмін

повинні бути оприлюднені у письмовій формі у громадських місцях, а також у ЗМІ.

У 2000 р. був схвалений новий закон про місцевий референдум, що був оцінений як один із найбільш ліберальних у Європі. Цей правовий акт був прийнятий з огляду на потребу територіального поширення форм безпосередньої демократії на повітовий та регіональний рівні. У ньому були продубльовані вже існуючі норми про потребу збору підписів 10% жителів громади для ініціювання референдуму, а його результат визначався імперативним за умови участі більше 30% жителів, що є найменшим відсотком, необхідним для визнання результативності волевиявлення, у регіоні Центральної Європи. Схвалений документ дозволяє використовувати цей інструмент прямої демократії для відкликання не лише місцевих депутатів, але й війтів, старост, президентів міст. Подібний референдум може бути ініційований також президією ради – у разі незатвердження її звіту представницьким органом.

Основним джерелом формування місцевих політичних еліт у постсоціалістичній Польщі, як і в інших країнах регіону, стали вибори до органів самоврядування. Перші демократичні вибори відбулися у травні 1990 р. і здійснили справжній переворот у середовищі локальних еліт: близько 53,1% місць у радах зайняли представники Громадських комітетів «Солідарності», навколо яких об'єднувалися претенденти, які були членами цієї профспілки або ж ніколи не займалися політикою, тобто особи, котрі не мали досвіду управлінської діяльності у період соціалізму (у великих містах цей показник був навіть вищим). Ще 24,7% мандатів обійняли висуванці місцевих виборчих комітетів, які об'єднували позапартійних. Саме до характеристики заміни еліти у Польщі найкраще підходить концепт «місцевих революцій», тобто класичної елітарної заміни. У середовищі мерів зміна була теж радикальною: менше 20% очільників громад мали досвід виконання управлінських функцій, а у 46 великих польських містах з населенням понад 100 тис. осіб – всі обрані керівники були новачками.

Зауважимо, що зменшення виборчої активності поляків під час місцевої кампанії 1994 р. (1990 р. – 42,3%, 1994 р. – 33,8% явки)

мало наслідком те, що у багатьох малих гмінах, де діяв принцип формування одномандатних округів, вирішальне значення для перемоги кандидата мала підтримка родичів, сусідів. Водночас, беручи до уваги, що розмір громад був значно більшим ніж у сусідніх країнах, фактор соціальних мереж відіграв не таку значну роль, як у ЧР і СР. За результатами цих перегонів рівень оновлення депутатів у громадах Польщі залишився достатньо високим, і знайшло фактографічне підтвердження припущення про те, що рівень циркуляції еліт зростає пропорційно до збільшення кількості громадян у спільнотах: так, у 1990 р. у містах з чисельністю населення понад 40 тис. осіб з обраних мерів 100% були «новачками», а у менших громадах – 84%, у 1994 р. – відповідно 45 і 42%.

На місцевих виборах 1998 р. позапартійні кандидати, коаліції, локальні партії вибороли 68,3% усіх мандатів, ВАС – 13,6%, СДЛ – 10,8%. У сільських гмінах приблизно 70% місцевих представників почали виконували свої функції вдруге або втретє, тобто рівень оновлення склав не більше третини депутатського корпусу. Така репродукція локальних еліт та лідерів пояснювалася нестачею бажаних конкурувати на локальних перегонах, а також авторитетом очільників, обраних під час попередніх електоральних змагань. У великих громадах ротація складу рад була вищою.

У 2002 р. четверті – з початку демократизації – вибори до місцевих органів влади були проведені за новими правилами: мери усіх громад обиралися безпосередньо населенням. Окрім того, мажоритарний принцип організації виборів місцевих рад був збережений лише в гмінах, чисельність населення в яких не перевищувала 20 тис. осіб. У цих громадах беззаперечно домінували позапартійні кандидати – саме такими була більшість обраних представників (68,5%) і мерів (73%). Це демонструє, що на відміну від рівня воєводств і повітів, політичні партії не відіграють важливої ролі у польській місцевій політиці, хіба що у великих містах. Серед партій найбільшого успіху здобули представники коаліції СДЛС – 14,2%, ПСЛ – 10,7%.

За результатами виборів 2006 р. частка безпартійних депутатів залишалася надзвичайно високою і навіть зросла на декілька відсотків – до 71,9%. Представники ПСЛ набрали 9,7%, ПіС – 7,7%,

ГП – 4,5%, СДЛ/СДПП/СП – 3,4%, «Самооборони РП» – 2,17%, Ліги польських родин – 0,5%. У мерських перегонах найбільш успішними виявилися висуванці місцевих виборчих комітетів – 81,9% посад. Має на підставі висновок, зроблений на основі аналізу результатів виборів 2006 р. у 6 польських повітах, про те, що основними акторами місцевої політики стали «позапартійні виборчі списки», які формувалися за принципом інкубентства і приваблювали орієнтацією на вирішення щоденних проблем.

Під час виборів місцевих рад, що відбулися у листопаді 2010 р., були підтверджені тенденції, що проявилися раніше: 71,1% усіх посад у радах гмін отримали позапартійні висуванці, які домінували у переважній більшості громад, окрім середніх та великих міст, де посади були розділені між «важковаговиками» ГП, ПіС, СДЛ. У малих містечках і частині сільських гмін електоральний успіх здобула ПСЛ.

Вищевказані електоральні тенденції багато в чому пояснюються роллю партій у місцевій політиці. У початковий період постсоціалістичних трансформацій у Польщі на локальному рівні сформувався політичний вакуум, оскільки партії, які діяли на національному рівні, ще не сформували свої територіальні структури, а громадські комітети «Солідарності», які виникли напередодні місцевих виборів 1990 р., незабаром перестали функціонувати. Відзначимо, що політичні сили, які почали утворюватися на основі розколу профспілки, тривалий час не приділяли уваги питанню місцевого самоврядування у своїх програмах та діяльності.

Водночас певна ідентифікація громадян і представників локальної еліти з програмовими засадами партій, поляризація політичного поля, здебільшого у великих громадах, сприяла поступовому зростанню частки партійців серед депутатів та мерів. Так, якщо у 1991 р. відсоток членів партій серед депутатів становив усього 8%, то у 1997 р. – 27%, 2000 – 2001 рр. – 46%, а у 2003 р. сягнув 34,9%. Зменшення відсотка партійних мерів на початку 2010-х рр. пояснюється запровадженням принципу прямих виборів.

Локальні електоральні кампанії 1994 р. уперше можна охарактеризувати як приховані партійні перегони. Зокрема, партизація вибо-

рів була помітною у великих містах, де у фокус електоральної конкуренції, яка здебільшого розгорнулася між коаліцією СДЛ і ПСП, потрапили питання національного, а не локального значення. ПСП домінувала у сільських гмінах. Водночас, у малих громадах кандидати у місцеві депутати, орієнтуючись на переважно негативне ставлення громадян до партій, приховували свої політичні вподобання, обираючи роль «нашого хлопця», що не належить до «них» – тобто політичної еліти. Навіть у великих громадах, де діяла пропорційна система обрання цих органів влади, формувалися місцеві виборчі комітети, в назвах та програмах яких не містилося жодної ідентифікації з партіями, хоча ці організаційні утворення були афілійованими із загальнонаціональними силами.

На місцевих виборах 1998 р. уже були виразно представлені загальнонаціональні політичні партії. Більшість місць у місцевих радах були розділеними між СДЛ (10,8% у всепольському масштабі) та правими партіями, об'єднаними у ВАС (13,6%). У великих громадах найбільше місць вибороли саме політичні партії; у сільських гмінах переважали незалежні кандидати. Всього у Польщі такими політиками – представниками місцевих коаліцій, позапарламентських партій було отримано 68,3%.

У 2002 р. четверті з початку постсоціалістичного періоду вибори до місцевих рад відбулися за новими правилами. Відсоток мандатів, отриманих незалежними, склав 68,5%, тобто залишився на такому рівні як чотири роки перед тим. Лише декілька партій отримали сумарне національне представництво у радах більше ніж 3%: СДЛ – 14,2%, ПСП – 10,7%, «Самооборона РП» – 3,3%. Це продемонструвало, що партії не набули вирішальної ролі у місцевій політиці, крім великих міст. За результатами виборів, що мали місце у 2006 р., частка безпартійних представників залишалася надзвичайно високою і навіть зросла на декілька відсотків – до 71,9%. Представники ПСП набрали 9,7%, ПіС – 7,7%, ГП – 4,5 %, СДЛ/СДПП – 3,4%, «Самооборони» – 2,17%.

Під час локальних виборів польські партії можуть формувати коаліції з іншими силами, і практика демонструє поширення двох варіантів дій місцевих осередків: самостійний добір союзників, програмові

засади яких суттєво не відрізняються від власних, або ж наслідування взірців створення національних коаліцій. У багатьох випадках застосування першого підходу має наслідком формування коаліцій, складених із сил, які є в опозиції на вищих територіальних рівнях політичного процесу. Водночас найбільш розвинуті за кількістю членів місцеві осередки мають партії-спадкоємиці ПОРП, що пояснюється досвідом організаційної роботи, а також тим, що нові партії розбудовували свою структуру насамперед у містах. Єдиним утворенням, яке мало осередки у майже всіх сільських гмінах, була ПСП, що пояснюється її програмовою орієнтацією саме на ці території.

Членство чи підтримку дій партій можна вважати лише однією із форм політичної участі. У Польщі впродовж 1990-х рр. інтенсивність проявів політичної активності поступово знижувалася, принаймні у формально-кількісному вимірі. Якщо у 1990 р. членами політичних партій були 1,6% громадян, то у 1996 р. – лише 0,8%. Цей показник не змінився і у наступному десятилітті. Однак таку тенденцію можна вважати закономірною, беручи до уваги розпад ПОРП, а отже, радикальне зменшення кількості партійців. Після зміни еліт та інституціоналізації нового режиму зникли передумови для мобілізації громадян, що не стимулювало їх брати участь у діяльності партій.

Як результат дії цих факторів, упродовж першого постсоціалістичного десятиліття сформувалося таке явище політичного життя Польщі, як один із найнижчих у Європі показників електоральної участі на всіх рівнях політичної системи. Низький рівень відвідування громадянами виборчих дільниць був зафіксований і на місцевому рівні. У 1990 р. явка становила 42,3%, у 1994 р. – знизилася до 33,8%. У 1998 р. показник участі зріс до 46,2%, а у 2002 р. під час виборів місцевих представницьких органів і вперше безпосереднього обрання мерів сягнув 44,2%. Про стабілізацію частки громадян, яка вирішила впливати на процес обрання місцевої владної еліти, свідчать дані виборів 2006 р., коли на дільниці прийшли 45,9% виборців, однак у 2010 р. цей показник зріс до рекордних для постсоціалістичного періоду рівня 47,3%, що пояснюється тодішньою політизацією польського суспільства, у зв'язку з загибеллю президента Л. Качинського.

Подібно до тенденцій в інших країнах регіону, у Польщі явка на місцеві вибори традиційно є нижчою, ніж під час обрання національного законодавчого органу, тим більше – президента. Найменша різниця у рівнях участі була зафіксована у 1990 – 1991 рр. – близько 1%, найбільша – у 1993 – 1994 рр. – 18,3%.

Також, як демонструють узагальнені статистичні дані про участь громадян у місцевих виборах, їх відповіді на запитання соціологів, рівень активності є вищим у малих громадах. Так, у 1994 р. у місцевих виборах брали участь 50% виборців гмін із чисельністю населення до 2 тис. осіб, 43% – до 4 тис. осіб, 39% – до 10 тис. осіб, 35% – до 50 тис. осіб і лише 26 – 27% громадян територіальних спільнот з чисельністю населення у межах 100 – 500 тис. осіб. Під час виборів 1998 р. рівень участі зріс у громадах усіх типів, однак співвідношення між активністю у громадах різного типу залишилося сталим.

Подібно до інших постсоціалістичних країн, ще однією класичною формою безпосередньої демократії, що була запроваджена у Польщі і мала високий потенціал впливу на усталення локальної демократії, був місцевий референдум. Перші прецеденти їх проведення мали місце на початку 1992 р. Громадяни ініціювали опитування насамперед із метою розпуску місцевих рад чи відкликання мерів. Водночас із 23 референдумів, які були ініційовані у 1992 р., жоден не був визнаний дійсним через низьку явку виборців, яка мала сягати не менше 30%. Всього у період 1992 – 2005 рр. у Польщі було проведено 438 референдумів щодо дострокового відкликання складу рад, а з 2002 р. – також і мерів. Це було найбільш популярним питанням, для вирішення якого використовувався цей інструмент безпосередньої демократії (90% випадків).

Польща була єдиною країною серед соціалістичних суспільств Європи, де до основних причин падіння «старого» режиму належали тривалі та численні суспільні рухи, що опосередковано означало розвиток упродовж останнього соціалістичного десятиліття політичної культури активістського типу, яка не розвинулася у більшості країн Центральної Європи.

Упродовж 1990-х рр. частка прихильників демократії поступово зростала – від 52% у 1992 р. до 70% у 2000 р., однак протягом останнього десятиліття значення цього показника зменшилося до 62% у

2006 р. Оскільки з 1993 р. рівень підтримки демократії не був меншим за 60%, можна стверджувати, що основні орієнтації громадян у сфері владних відносин мали демократичне забарвлення, оскільки цей вибір поділяло дві третини населення.

Однак уже в оцінці демократії проявилися відмінності у ціннісних уподобаннях жителів сільських (малих) та міських (середніх та великих) громад. Серед містян було більше прибічників демократичного режиму (47% супроти 31% у селах), водночас жителі малих громад переважно не належали до прихильників авторитарних методів управління – їх навіть було менше, ніж у містах (18% проти 23%) – і здебільшого заявляли про відсутність значимості для їх повсякденного життя типу уряду та режиму розпорядження владою. Це підтверджує припущення про те, що у малих громадах домінуючим став так званий «неполітичний» тип локальної політики, тобто сконцентрований навколо проблем громади.

На початку 1990-х рр. для політичної культури поляків стало притаманним переконання щодо демократичності та ефективності місцевого самоврядування. Однак вже наприкінці першого постсоціалістичного десятиліття громадяни за критерієм сприйняття локальної влади розділилися на дві великі групи. Перші, умовно кажучи, дотримувалися моделі громади, відповідно до якої демократично обрані депутати є представниками інтересів усієї спільноти. Прибічниками такого підходу були в основному представники сільських спільнот, які мали можливість щоденно спілкуватися із своїми лідерами, яких сприймали як земляків. Другу модель, яку поділяла інша частина громадян, можна назвати політизованою, і її дотримувалися здебільшого в містах. Відповідно до неї, депутати сприймалися як політики, які насамперед представляють інтереси партій. Можна виділити дві основні причини такої пасивності поляків: відсутність віри більшості населення у важливість інституту місцевих виборів через переконання, що зміна складу ради не впливає на ефективність функціонування самоврядування. Окрім того, ця частина громадян вважала, що повноваження місцевої влади є обмеженими.

Упродовж 2000-х рр. рівень довіри громадян до інституту самоврядування зростає: якщо у 2006 р. значення цього показника сягало

56%, то вже у 2008 р. – 78%. Значення цієї змінної залежить від типу громади: якщо частка довіри у сільських громадах і у містах з населенням меншим аніж 20 тис. осіб становила 60%, то у містах з населенням понад 100 тис. осіб не перевищувала 50%. Окрім того, жителі малих громад надавали більшої ваги виборам як інституту демократії, ніж жителі великих. Таким чином, у малих громадах жителі надавали більшої соціально-політичної ваги інститутам місцевої демократії.

Таким чином, у Польщі відродження місцевого самоврядування порівняно з іншими центральноєвропейськими державами, відбувалося у найбільш радикальний і швидкий спосіб, що пояснювалося підготовленістю реформ.

Угорщина

Угорщина (Угорська Республіка – до 2012 року), подібно до інших центральноєвропейських держав, у 1990 році прийняла Закони «Про місцеве самоврядування» і «Про місцеві вибори», які стали основними інструментами для реформи, більше того, «відродження» місцевого самоврядування. Ці перетворення здійснювалися на основі таких принципів:

- 1) реформування публічного управління;
- 2) запровадження принципу субсидіарності щодо всіх рівнів адміністрування;
- 3) децентралізації влади;
- 4) створення локальних політичних інститутів.

Відповідно до угоди, укладеної між УДФ і СВД після парламентських виборів 1990 року, базовий закон про самоврядування був віднесений до так званих законів «двох третин», тобто для його ухвалення необхідно було набрати дві третини голосів голосуючих депутатів. І саме цей законодавчий акт після лібералізації політичного режиму був першим прийнятий шляхом досягнення консенсусу між представниками шести партій.

У законі були враховані угорські демократичні самоврядні традиції та принципи Європейської хартії місцевого самоврядування: громади отримували всі права, які надали можливість сформувати демократичні взірці політичного процесу на локальному рівні, автономно вирішувати місцеві справи на рівні громад.

У постсоціалістичний період зміст базового законодавства змінювався двічі: у 1994 та 2004 роках. На даний час правовою основою є нормативний акт, прийнятий у 2011 році, а також положення нової Конституції Угорщини, яка набула чинності з 1 січня 2012 року. Згідно зі статтею 31: «в Угорщині місцеве самоврядування встановлюється для управління громадськими справами і здійснення публічної влади на місцевому рівні».

Органи місцевого самоврядування, таким чином, мають повноваження щодо:

- 1) прийняття розпоряджень та інших нормативних актів;
- 2) визначення адміністративних структур та порядку їх функціонування;
- 3) володіння та розпорядження майном;
- 4) формування бюджету та його виконання;
- 5) ведення підприємницької діяльності;
- 6) встановлення видів і розмірів місцевого податку;
- 7) розробки власної символіки, місцевих нагород та відзнак;
- 8) подання запитів до інших органів влади;
- 9) об'єднання з іншими громадами (органами місцевого самоврядування) для представлення спільних інтересів, участі у міжнародному співробітництві;
- 10) здійснення інших повноважень відповідно до закону.

Акти місцевого права (розпорядження органів місцевого самоврядування) не можуть суперечити законодавству Угорщини. Орган місцевого самоврядування після оприлюднення розпорядження зобов'язаний негайно надіслати його *«kormányhivatal»* – представництвом центрального уряду на субрегіональному рівні, які покликані контролювати діяльність місцевої влади на предмет конституційності і законності.

Чинну систему обрання депутатського корпусу та мерів регламентує відповідний закон, який був прийнятий у 2010 році і замінив аналогічний нормативний документ, схвалений ще у 1990 році. Відповідно до цього нормативного акта, населений пункт із чисельністю 10 тис. чи менше жителів – за системою виборчих одиничних списків – становить один виборчий округ, у якому кількість кандидатів встановлюється таким чином:

- 1) до 100 жителів – 2 кандидати;
- 2) до 1000 жителів – 4 кандидати;
- 3) до 5 тис. жителів – 6 кандидатів
- 4) до 10 тис. жителів – 8 кандидатів.

У громадах, де проживає понад 10 тис. мешканців, та у столичному окрузі депутати здобувають мандати за змішаною виборчою системою в одиничних округах і за списком компенсаційних голосів.

Кількість мандатів за одиничними округами і компенсаційними списками є такою:

- 1) до 25 тис. жителів – 8 мандатів за виборчим округом і 3 за компенсаційним списком;
- 2) до 50 тис. жителів – 10 мандатів за виборчим округом і 4 за компенсаційним списком;
- 3) до 75 тис. жителів – 12 мандатів за виборчим округом і 5 за компенсаційним списком;
- 4) до 100 тис. жителів – 14 мандатів за виборчим округом і 6 за компенсаційним списком.

Кількість обраних депутатів зростає на 1 за кожні 10 тис. жителів в одномандатних округах і за кожні 25 тис. жителів за компенсаційними списками.

Члени загальних зборів столиці Будапешт обираються за одним списком, оскільки місто становить один виборчий округ. Кількість членів столичних загальних зборів визначається на основі чисельності населення столиці з розрахунку, що за кожні 50 тис. мешканців можна обирати одного депутата.

Депутати територіального самоврядування обираються за обласним (територіальним) списком. З точки зору електорального процесу, кожна область становить один виборчий округ, до якого не відноситься місто зі статусом обласного центру, а також столиця.

Кількість членів територіальних зборів встановлюється відповідно до чисельності населення області у такому порядку:

- 1) до 400 тис. жителів – на кожні 20 тис. мешканців 1 депутат, але не менше 15 депутатів;
- 2) до 700 тис. жителів – 20 депутатів, понад 400 тис. осіб – 1 депутат після кожних 30 тис. жителів;

3) понад 700 тис. жителів – 30 депутатів, понад 700 тис. осіб – на кожні 40 тис. жителів 1 депутат.

У територіальних виборчих округах списки можуть висувати організаційні структури, які зібрали хоча б 1% рекомендацій виборців відповідного округу.

Кандидатом у мери вважається той, якого рекомендували:

1) у населеному пункті чисельністю 10 тис. чи менше осіб – хоча б 3% виборців;

2) у населеному пункті, на території якого мешкає від 10 до 100 тис. жителів – не менше 2% виборців, що становить не менше 300 виборців;

3) у населеному пункті, де налічується понад 100 тис. жителів, – не менше 1% виборців, що становить не менше 2 тис. осіб.

Мером Будапешта може бути обраний той, кого рекомендують до старту електоральної кампанії не менше 2% виборців столиці.

У населеному пункті, де проживає понад 10 тис. жителів, компенсаційний список може висувати та організація, яка запропонувала кандидатів у понад половині місцевих виборчих округів.

Під час виборів у столиці місті Будапешт загальний територіальний список може висунути та організація, яка сформувала компенсаційний список у понад половині столичних округів. Ті структури, які запропонували спільного кандидата у більш ніж половині одиничних виборчих округів, можуть висунути спільний компенсаційний список. І навпаки, ті організації, які висунули спільний компенсаційний список у понад половині столичних округів, можуть висунути спільний столичний список. Суб'єкти виборчого процесу, які зібрали спільні рекомендації від 1%, але не менше 2 тис. виборців населених пунктів відповідного обласного виборчого округу, також можуть висунути спільний територіальний список.

Водночас сільських, селищних, міських голів (мерів) виборці населених пунктів обирають безпосередньо. Мером стає той кандидат, який набирає найбільшу кількість дійсних голосів.

При виборчій системі за одиничними списками депутатами стають ті, які отримують найбільше дійсних голосів. У разі набраної рівної кількості голосів для визначення переможця використовується

ся метод жеребкування. У разі застосування змішаної виборчої системи в одиничному виборчому окрузі депутатом стає той кандидат, який отримує найбільше дійсних голосів.

Компенсаційними вважаються всі ті голоси, які віддані в одиничному окрузі за кандидата від організації, яка висувала кандидата, однак, які не здобули мандат. Водночас не отримує мандат:

1) компенсаційний список організації, що висувала кандидата, за умови, що кандидати від цієї організації не досягли 5% компенсаційних голосів, зведених на рівні населеного пункту;

2) спільний компенсаційний список, якщо спільні кандидати від організацій, які висували даний список, не досягли 10% компенсаційних голосів, зведених на рівні населеного пункту; у разі висунутого спільного компенсаційного списку двох і більше організацій – якщо не досягли 15%.

Обрання членів столичних загальних зборів і членів обласних загальних зборів так само відбувається за виборчою системою списків.

В Угорщині місцева виборча система чітко передбачає умови припинення повноважень депутата, мера району, міського голови, зокрема – шляхом проведення проміжних виборів, які відбуваються, якщо:

1) за одиничним списком висунуто менше кандидатів, ніж кількість депутатських мандатів; за умови, що в одиничному окрузі немає жодного кандидата на депутатство або немає кандидата на посаду місцевого голови;

2) в одиничному окрузі два чи більше кандидатів здобули однакову кількість голосів;

3) на виборах за одиничним списком обирають менше депутатів, аніж є мандатів;

4) припиняються повноваження депутата одиничного виборчого округу або голови;

5) за умови розпуску депутатського корпусу органу самоврядування.

Також визначено умови заміщення мандату вибулого депутата, зокрема, якщо:

1) звільняється місце депутата, обраного за одиничним списком, – це місце займає кандидат, який наступним отримав найбільшу кількість голосів;

2) депутат, обраний за територіальним, компенсаційним чи столичним списком вибуває, – його місце займає кандидат, заявлений через організацію, яка його висувала, за оригінальним висунутим списком. Якщо ця структура до кінцевого терміну виборчої кампанії не оголошує свого кандидата, то звільнене місце займає наступний у списку кандидат.

Якщо в одиничному, компенсаційному чи столичному списках немає «вакантних» кандидатів, то проміжні вибори не призначають, а мандат залишається незаповненим до наступних загальних виборів.

Однак, якщо кількість обраних депутатів за одиничним, територіальним чи столичним списками зменшиться більше ніж допустимо для функціонування депутатського корпусу, то для заповнення вільних місць призначаються проміжні вибори.

Упродовж постсоціалістичного періоду в Угорщині відбулися сім виборчих кампаній до місцевих органів влади (1990, 1994, 1998, 2002, 2006, 2010 та 2014 роки). Вже перші демократичні місцеві вибори 1990 року продемонстрували загальні тренди електоральних уподобань угорців: у малих населених пунктах з невеликою кількістю виборців фаворитами виявилися незалежні кандидати чи громадські організації, а в більших містах, особливо в столиці, значного розмаху набула партійна боротьба, яка була віддзеркаленням всеугорської політичної атмосфери і партійної боротьби в державі. Перші вибори органів місцевого самоврядування характеризувалися відсутністю інтересу населення до виборчих програм кандидатів не лише в малих, а й у великих населених пунктах. Однак, подібно до інших центральноєвропейських держав, виборці малих громад були більш активними, ніж виборці міст. Зокрема, низьку активність продемонстрували виборці столиці, що стало закономірністю всіх подальших виборчих процесів в Угорщині.

Перші вибори 1990 року характеризувалися перемогою (71%) незалежних безпартійних кандидатів. Однак, починаючи з 1994-го року, в законодавство про місцеві вибори внесли зміни, які умож-

ливлювали самоврядування національних меншин у тих населених пунктах, де вони є численними. Як результат, майже всі національні меншини отримали представництво в органах місцевого самоврядування. Найбільшу кількість таких органів створили ромські меншини (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

**Кількість місцевих самоврядувань національних меншин
(1994 – 2002 роки)**

Національна меншина	1994	1998	2002
Роми	477	776	999
Німці	162	271	341
Словаки	51	75	115
Хорвати	57	74	108
Румуни	11	32	44
Українці	–	4	12

До основних факторів, які вплинули на результати виборів в органи місцевого самоврядування, можна віднести: тип, розташування громади, зміст виборчих правил (враховуючи модифікації 1994 та 2010 років), загальноугорські політичні тенденції, соціально-демографічні тенденції всередині держави та кількість політиків-кандидатів. На відміну від парламентських виборів, за результатами виборів органів місцевого самоврядування у загальнонаціональному масштабі важко визначити абсолютних політичних переможців. Однак аналіз даних дає змогу виділити деякі спільні тенденції.

По-перше, в населених пунктах із населенням менше 10 тис. осіб перемогу здобувають незалежні безпартійні кандидати (1990 рік – 64,9%, 1994 рік – 69,9%, 1998 рік – 82,15%, 2002 рік – 82,9%, 2006 рік – 70%).

По-друге, у населених пунктах із населенням понад 10 тис. осіб потрібно враховувати політичну приналежність кандидатів у мери міст і завдяки цьому визначати успішність політичних сил. Це можна зробити, починаючи від виборів 1998-го року (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

Переможці – кандидати політичних сил у містах із населенням більше 10 тис. осіб на виборах в органи місцевого самоврядування (1998 – 2006 роки)

Політична сила, що перемогла	1998	2002	2006
Ліві політичні сили (УСП, СВД)	35	60	37
Праві політичні сили (ФІДЕС)	34	29	61

По-третє, в категорії великих міст регіонального значення стало очевидним поступове зменшення впливу лівих сил і збільшення ролі політиків правого спрямування, зокрема ФІДЕС (табл. 7.3).

Таблиця 7.3

Переможці – кандидати політичних сил у містах регіонального значення на виборах в органи місцевого самоврядування (1990 – 2010 роки)

Політична сила, що перемогла	1990	1994	1998	2002	2006	2010
УСП	–	5	8	14	7	1
СВД	16	8	3	3	–	–
ФІДЕС	2	4	9	6	16	22
Незалежні кандидати	4	4	3	–	–	–

По-четверте, столиця Будапешт з електоральної точки зору є індикатором загальноугорських тенденцій. Помітною особливістю є домінування лівих політичних сил над правими, але після виборів 2006 року цей тренд змінився і популярність здобуло саме праве політичне крило (табл. 7.4).

Таблиця 7.4

Кількість обраних голів самоврядування у районах м. Будапешт від різних політичних сил (1990 – 2010 роки)

Політична сила, що перемогла	1990	1994	1998	2002	2006	2010
УСП	–	6	9	16	11	3
СВД	17	7	3	2	3	–
ФІДЕС	4	4	11	5	8	19
УДФ	1	4	–	–	–	–
Незалежні кандидати	–	2	–	–	1	1

Починаючи з 2010 року, на всіх рівнях спостерігаємо абсолютну перевагу правих політичних сил. Найкраще це твердження відображають результати виборів до органів місцевого самоврядування 2014 року. Найбільшу частку голосів набрав ФІДЕС – 51%, друге місце – «Йоббік» (17,1%), далі – соціалісти (15,3%), інші (16,6%).

Таким чином, Угорщина в руслі центральноєвропейських тенденцій інституціоналізувала на початку 1990-х рр. демократичну систему місцевого самоврядування і місцевих виборів, правові засади якої були відкориговані в 2004 і 2011 роках. Рівень виконавчої влади в цій країні представлений лише на субрегіональному рівні, що означає високий рівень автономії місцевих громад.

Незважаючи на особливості виборчої системи Угорщини, підтвердилося припущення про переваги, які мають незалежні кандидати в громадах малого розміру, а партійці – у великих містах, зокрема в столиці Будапешт.

Чеська Республіка

На відміну від Угорщини і Польщі, у Чехословаччині на кінець 1980-х рр. не була сформована організована політична опозиція правлячому режиму, а у фахових колах не відбувалися дискусії про спосіб соціальної організації суспільства, нові підходи до управління територією країни.

Водночас хронологія подій демонструє, що правове оформлення місцевого самоврядування у тоді ще єдиній Чехословацькій Федерації розпочалося всього на декілька місяців пізніше, ніж у Польщі. Вже 18 липня 1990 р. чехословацьким парламентом – Федеральними народними зборами – було схвалено Конституційний закон 294/1990, згідно з яким вносилися зміни в Конституцію ЧССР 1960 р. Було ліквідовано систему народних комітетів як місцевих органів влади і таким чином здійснено перший крок до децентралізації публічної влади та її одночасній лімітації. *Територіальна громада* (чес.: *obec*), як і у польському законодавстві, визначалася як самоврядна спільнота (корпорація) громадян, що наділялася правом юридичної особи, володіла майном, встановлювала місцеві податки і збори.

Нормативні рамки місцевого самоврядування у Чехії були визначені ще восени 1990 р. – у період її перебування у складі Чехословаччини – базовим Законом про громади (організацію громад). Цим актом було визначено, що громада є юридичною особою, яка володіє та розпоряджається власністю, має власні джерела фінансових доходів, повноваження, які реалізує під свою відповідальність, тобто є публічною корпорацією громадян. Законом було передбачено, що його положення поширюються на існуючі територіальні громади, а також на ті, що будуть створені пізніше, визначено критерії виділення міст, статутних міст, повноваження яких були ширшими.

Ці положення змістовно відображені у Конституції ЧР, яка була схвалена 16 грудня 1992 р.: надано гарантії самоврядування територіальних одиниць, вказано, що територія держави поділяється на самоврядні одиниці, якими є громади (з 1 січня 2000 р. такого статусу набули і регіони).

У цій країні конституційним шляхом визначено функціонування лише одного органу самоврядування – *місцевої ради* (чес.: *obecní zastupitelstvo*), що володіє усіма повноваженнями щодо спрямування розвитку громади, крім тих, які у законодавчому порядку передані органам влади вищого територіального рівня. Однак, у вже згаданому базовому Законі 1990 р. органами самоврядування визнано також *президію місцевої ради* (чес.: *obecní rada*) як виконавчий орган, який складається з депутатів (не більше третини його складу) і є їй підконтрольним, *мера* (чес.: *starosta*, у статутних містах та м. Прага – чес.: *primátor*), який обирається складом місцевої ради (у статутних містах – *магістратом*), *місцевий уряд* (чес.: *obecní úřad*), до складу якого входять мер, його заступник(и), секретар уряду. Як видно, класичною демократичною легітимністю володіють лише ради, позаяк вони є єдиними органами управління, що обираються громадянами спільноти.

Запровадження з 1 січня 2000 р. регіонів (чес.: *kraj*) як вищого територіального рівня самоврядування та одночасна ліквідація повітів спричинили перерозподіл повноважень у системі публічного управління. Ця реформа привела до схвалення у квітні 2000 р. нового базового закону про громади, що приймався одночасно із законодавством про повноваження регіонів. Визначено, що до компетенції громади

належать усі питання, які не належать до компетенції країв чи держави, і вирішення яких відповідає інтересам громадян. Держава може делегувати повноваження громадам лише шляхом прийняття відповідного законодавства і надання ресурсного забезпечення.

Про стратегічний вибір чехами і словаками саме ліберальної моделі демократії свідчить той факт, що одним із перших документів, прийнятих у 1991 р. Федеральними зборами ЧСФР, була Хартія основних прав і свобод, що була інкорпорована в конституційне законодавство незалежної ЧР як один із установчих актів. У цьому документі визначені засади виборчого права: громадянам надано право брати участь у публічному управлінні безпосередньо або ж за посередництва представників, які обрані у вільний спосіб. Виборче право є всезагальним, рівним та здійснюється у таємний спосіб; громадяни мають рівні умови доступу до обраних та інших публічних посад.

Конституція ЧР визначає функціонування як легітимних органів самоврядування лише місцевих рад (нормативні основи функціонування інституту мера передбачаються у базовому законодавстві про місцеве самоврядування). Відповідно до цього документа, місцеві представники обираються на основі таємного, всезагального, рівного та прямого виборчого права на термін 4 років, однак, якщо виникнуть юридичні підстави – термін повноважень чинного складу ради може бути припинений раніше.

Умови та процедури проведення виборів до місцевих рад визначає спеціальний закон; упродовж трансформаційного періоду було схвалено декілька його версій. Вдавана мінливість виборчого законодавства місцевих органів влади пояснюється тим, що зміни стосувалися технологічних аспектів проведення виборів: їх метою було підвищення ефективності функціонування місцевого самоврядування за рахунок скорочення видатків на його діяльність, а також (що притаманно всім постсоціалістичним суспільствам) коригування інженерії виборчих процедур та процесу з метою створення більш сприятливих умов для правлячих еліт. Малися на увазі інтереси парламентських політичних партій, конкурентами яких у малих громадах є позапартійні кандидати, інші позапарламентські виборчі суб'єкти.

Перші місцеві вибори 1990 р. були проведені відповідно до Закону Чеської Народної Ради про вибори до представництв у громадах, вибори 1994 і 1998 рр. – на основі доповнених варіантів, схвалених у 1992 і 1994 рр. а вибори 2002 р. і наступні – згідно з чинним Законом № 491/2001 про вибори до місцевих рад та зміну деяких законів. Коригування здебільшого стосувалося методології визначення кількості підписів виборців, якими повинні заручитися позапартійні кандидати, що бажають балотуватися до рад. Вищевказане правове середовище визначає чотирирічну каденцію представництв та їх дводенні вибори у період від 30 днів до закінчення періоду чинності попереднього складу.

Чеська політична еліта, формуючи законодавство про місцеві вибори, об'єктивно була вимушена враховувати специфіку адміністративно-територіального устрою країни: понад 90% усіх спільнот складали малі громади. У таких територіальних колективах громадяни добре знають усіх потенційних кандидатів на посади представників, тому вибори повинні бути персоналізованими, а посередництво партій є зайвим. У частині громад сформувалося явище відсутності претендентів на зайняття посад у самоврядуванні. У великих міських громадах законодавство сприяло структуризації політичного поля, зокрема шляхом формування партійних комбінацій, подібних до національних.

У ЧР місцеві вибори відбуваються за пропорційною системою в одному або у декількох багатомандатних виборчих округах. Кількість округів залежить від кількості виборців у громадах. Також на локальному рівні застосовується принцип преференційного голосування: кожен виборець може підтримати щонайбільше стільки індивідуальних кандидатів, скільки має бути обрано депутатів. Окрім того, виборець має право проголосувати за весь список одного суб'єкта виборів. Індивідуально обрані кандидати мають пріоритет при формуванні складу місцевої ради.

Суб'єктами виборчого процесу, як це було визначено ще Законом 1990 р., під час місцевих перегонів мають право бути політичні партії та рухи, їх коаліції, позапартійні («незалежні») кандидати та різні варіанти об'єднань, узагальнені юридичним терміном «вибор-

чий суб'єкт». Водночас позапартійні кандидати та їх об'єднання повинні заручитися підтримкою виборців, зокрема збором їх підписів під відповідною петицією, що стало компромісним рішенням для законодавців, які у такий спосіб вирішили тестувати потенційних претендентів на посади місцевих представників.

Нормативне забезпечення прямої демократії на місцевому рівні передбачає Закон про громади (організацію громад), прийнятий, як уже зазначалося, ще у 1990 р. Відповідно до нього, місцеві органи влади зобов'язані оприлюднювати схвалені розпорядчі акти на місцевій дошці оголошень. Лише після цього рішення набувають чинності у п'ятнадцятиденний термін, окрім випадків існування нагального громадського інтересу, коли розпорядження стають чинними у день оприлюднення. Жителі чеських громад також мають право на участь у місцевих референдумах, на оприлюднення своєї позиції на засіданні ради, зокрема щодо проекту бюджету та використання його коштів, ініціювання розгляду представницькими органами влади питань, які є в компетенції самоврядування, у разі, якщо відповідна петиція підписана щонайменше 0,5% громадян, подання пропозицій і зауважень.

Уже в базовому Законі 1990 р. було регламентоване обов'язкове проведення місцевих референдумів із питання розділення чи об'єднання громад. Відповідно до нього, громади могли бути розділені на окремі територіальні утворення, за умови, що кількість жителів у будь-якому з них не буде меншою ніж 300 осіб, і це рішення підтримали на референдумі щонайменше 50% усіх виборців. У 2001 р. вступила в дію стаття закону, що визначала мінімальну кількість жителів у громаді – 1 тис. осіб, що пояснюється прагненням влади створити перепону надмірній фрагментації громад.

Проведення референдумів з інших питань локального значення почало регулюватися профільним Законом про місцеві вибори та референдуми, що був схвалений у 1992 р., а з 2004 р. – новим законом, що стосувався лише місцевих референдумів. Прийняття окремого нормативного акта було вимушеним кроком у зв'язку з ліквідацією у 2002 р. *повітових державних адміністрацій* (чес.: *okresních úřadů*), а отже, із розширенням повноважень громад. Від-

соток виборців, участь яких у місцевому референдумі була необхідною, зріс із 25 до 35%, водночас рішення референдумів стали імперативними для місцевих органів влади. Притім у законі було передбачено поширення адміністративно-територіальної дії місцевих референдумів лише на рівень громад. Рішення, прийняте в результаті місцевого референдуму, може бути змінене або відмінене після проведення нового опитування громадян, яке може відбутися лише через 24 місяці.

Зауважимо, що результати перших демократичних виборів 1990 р. засвідчили факт класичної заміни місцевої політичної еліти. Громадяни обирали лідерів, які не були пов'язані із «старим» режимом і до того ж були відомі серед жителів. За прикладом ГФ, який у 1989 – 1990 рр. діяв у національному масштабі, у містах, містечках та селах були сформовані опозиційні соціальні мережі, що склалися з друзів та приятелів локальних активістів, які, за їх підтримки, були у 1990 р. обрані до місцевих представницьких структур.

Обрані лідери залишилися активними у локальній політиці упродовж наступного десятиліття. Наприклад, переможцями других демократичних місцевих виборів 1994 р. стало 76% депутатів першої каденції (1990 – 1994 рр). Найбільшого успіху зазнали позапартійні кандидати – 47,2%, а з партій найбільше мандатів у радах вибороли представники ХДС/ЧНП – 12,3%, ГДП – 11,7%. До другого складу місцевих рад (1994 – 1998 рр.), окрім активістів «оксамитової» революції, авторитетних особистостей у громадах, також увійшли підприємці, що бажали вплинути на політику громади в умовах формування ринкової економіки. До влади отримали шанси повернутися і представники старої комуністичної еліти, політичний капітал якої був трансформований у економічний ресурс.

Як засвідчують результати місцевих виборів 1998 р. у загальнонаціональному масштабі, найбільше мандатів вибороли позапартійні кандидати – у списках чи асоційовані в об'єднаннях (55,4%), другу позицію вибороли кандидати ХДС/ЧНП (11,3%), далі – ГДП і КПЧ (по 9,1%). Через чотири роки, під час локальних виборів 2002 р., ці показники мало змінилися – зокрема, результат позапартійних політиків – 54,9%.

Місцеві вибори 2002 року привели до часткової заміни місцевих еліт, основне ядро яких сформувалося ще під час перегонів 1990 р., позаяк змінився в бік зменшення віку депутатів. Однак кількість політиків, обраних ще у початковий період демократичних перетворень, залишилася значною. Під час місцевих перегонів 2006 р. незалежні кандидати закріпили свій статус як найбільш впливового актора політики – ними було отримано 60,1% мандатів, і цей результат був повторений у 2010 році – 60,19%.

Відзначимо, що діяльність політичних об'єднань у ЧР регулюється Конституцією, Законом 1991 р. «Про об'єднання в політичних партіях та політичних рухах» (в який у подальші роки вносились правки) до нього – так званим «малим» Законом про політичні партії 1990 р.

На початку 2010-х рр., тобто після проведення чотирьох виборчих кампаній до органів влади, чеськими авторами була запропонована теза про формування місцевих партійних систем, беручи до уваги, що громади радикально відрізнялися між собою результатами виборів (місцевих та парламентських), а також за критерієм електоральної пропозиції для громадян. Зокрема, виборчі варіації були зумовлені участю у комунальних виборах незалежних кандидатів і так званих «позапарламентських суб'єктів». Зауважимо, що витоки позапарламентського характеру політичного процесу у локальних спільнотах деякі вчені пропонують шукати у явищі соціальних мереж, що сформувалися у період соціалізму у подібних колективах, а також у проникненні на локальний рівень цінностей «неполітичної політики», сформульованої В. Гавелом ще наприкінці 1970-х рр.

Незважаючи на існування варіацій в електоральному ландшафті ЧР, можна виділити також його спільні ознаки, зокрема щодо впливу партій на симпатії громадян, що демонструють результати виборів до місцевих рад. Найбільшого прогресу у завоюванні представницьких посад на рівні громад упродовж першої половини 1990-х рр. здобули кандидати, не об'єднані із жодною партією. Під час перегонів 1994 р. частка завойованих ними мандатів зросла з 27 до 47,2%. Водночас майже на відсоток зменшилася кількість голо-

сів, завойованих партіями у загальночеському вимірі. Таке непропорційне співвідношення голосів і мандатів пояснюється фактором численності малих спільнот.

Основна партія-спадкоємиця Громадянського форуму – ГДП у 1994 р. майже зберегла електоральні позиції провідника демократичних перетворень, започаткованих «оксамитовою» революцією (29,6 проти 36,7%), однак радикально, майже в три рази, зменшила частку завойованих місцевих мандатів (з 32,2 до 11,7%). Така зміна пояснюється невдалими результатами перегонів для цієї партії у малих громадах, що переважають у адміністративно-територіальній структурі ЧР.

КПЧМ незначною мірою погіршила свої результати всередині 1990-х рр. (з 16,8 до 13,6% голосів, з 14,4 до 9,4% мандатів), зберігши, до речі, такі електоральні позиції і у 2010-х рр. Зайняла стабільну виборчу нішу на місцевому рівні і ЧСДП, яка, починаючи з 1994 р., підвищувала своє представництво у місцевих органах, стабілізувавши його всередині 2010-х рр. (1994 р. – 2,6% мандатів, 1998 р. – 6,8%, 2002 р. – 7,4%, 2006 р. – 6,9%).

Така ж електоральна ситуація склалася на локальному рівні навколо висуванців ЧНП. Успіх на виборах 1990-х рр. (зокрема, 1994 року – у коаліції з ХДС) пояснюється тим, що ця сила позиціонувала себе як «партія мерів», забезпечивши популярність у малих громадах, а також декларувала турботу про щоденні потреби «малої людини». Водночас, починаючи з 1998 р., ця сила втрачала позиції: 1998 р. – 11,3%, 2002 р. – 9,6%, 2006 р. – 8,1% місць у радах.

Можна також стверджувати, що наприкінці 1990-х та у першій половині 2010-х рр. частка голосів завойованих позапартійними, усталилася (1998 р. – 15,7%, 2002 р. – 14%, 2006 р. – 13,4%, 2010 р. – 13,6%). Саме в цей період – на початку 2010-х рр. – для зміцнення позицій незалежних політиків на вищих територіальних рівнях політики було створено «Об'єднання незалежних кандидатів» як політичну партію, що об'єднувала незаангажованих мерів та інших політиків. Окрім того, з 1994 р. діє рух «Незалежні», який об'єднує локальних політиків, занепокоєних наступом партій на місцевому рівні, а також прихильників ідей подальшої децентралізації, зміни способу форму-

вання Сенату. У деяких регіонах, великих містах упродовж щонайменше двох виборчих кампаній успіхів досягли позапарламентські суб'єкти, що дає підстави говорити про їх певну політичну анклавізацію: наприклад, Партія зелених – у м. Брно, «Непартійці за Мораву», Партія за відкрите суспільство.

Упродовж 1990-х та першої половини 2010-х рр. чеськими вченими вивчалися тенденції партизації місцевої політики з поступом трансформаційних процесів, для чого була проведена серія соціологічних опитувань. Роль партій як політичного актора, що впливає на процес прийняття рішень у громадах, оцінювалася значно нижче, ніж роль представництва, його президії, мера. Водночас на початку 2010-х рр. у порівнянні з 1991 і 1997 рр., коли країна знаходилася на початковому етапі демократичних перетворень, частка лідерів громад, які вважали високою роль партій у місцевому політичному процесі, збільшилася у 2 рази – з 18 та 17% до 36%. Ця фактографія засвідчує тенденцію до підвищення ролі партій у сприйнятті представників еліти, хоча дані статистики демонструють, що позапартійні політики саме в цей період зміцнили позиції у представницьких органах, що пояснюється переважанням малих громад.

Виборчі результати позапартійних кандидатів та їх об'єднань підвищуються пропорційно до зменшення величини громади, і така залежність, сформувавшись на початку 1990-х рр., зберігається до цього часу. Щодо впливу парламентських партій, то співвідношення їх електоральних результатів із типом громад є різним. Коаліція ХДС/ЧНП, подібно до незалежних, демонструвала найкращі результати у малих громадах, найгірші – у статутних містах. У ГДП та її основних конкурентів – ЧСДП та КПЧМ тенденції підтримки виборцями були діаметрально протилежними. Це дає підстави зробити висновок про підтримку ідеологічних сил у великих спільнотах.

Місцева політика навіть на початку 2010-х рр. залишилася об'єктом інтересу невеликої кількості активістів, які для доступу до владних позицій використовували вигідну електоральну кон'юнктуру: висування від імені партії чи, навпаки, об'єднання

позапартійних кандидатів. Вибори, що відбулися у 2010-х роках, засвідчили нову тенденцію: балотування «прибульців» з міст, зокрема від парламентських партій, тобто фіктивність цих партійних систем.

Як вже було зазначено, оформлене інституційне середовище не є гарантією активного включення громадян у політику, на інтенсивність якого впливає комплекс інших чинників. Якщо аналізувати участь громадян у локальних виборах, до подібно до випадку Польщі, її рівень був нижчим, аніж у разі виборів парламенту (нижньої палати – Палати представників) і також з кожним електоральним циклом зменшувався. Так, середній рівень участі у виборах місцевих рад у 1990 р. становив 73,5%, у 1994 р. – 62,3%, у 1998 р. – 46,7%, а в 2002 р. – вже лише 45,5%. Під час наступних виборів – у 2006 р. рівень відвідування дільниць зріс до 46,4%, а у 2010 р. склав 48,5%, що є найкращим показником з кінця 1990-х рр.

Впадає у вічі, що у 1990 і 1994 рр. у місцевих перегонах брала участь значно вища частка чехів, аніж поляків (1990 р. – +31,2%, 1994 р. – +28,5%). Зауважимо, що в цей період громадяни ЧР були більш активними і під час виборів нижньої палати парламенту: 1990 р. – +53,6% у порівнянні з виборами 1991 р. у Польщі, 1992 р. – +33% у порівнянні з перегонами 1993 р. у сусідній країні. Таку політичну зацікавленість чехів, зокрема на фоні апатії північних сусідів, можна пояснити низкою факторів. На відміну від поляків, чехи перебували у більшій ейфорії від перспектив демократизації, що можна пояснити їх політичною «невинністю» після падіння геріатричного тоталітарно-авторитарного режиму, що склався у країні після придушення «Празької весни» 1968 р. Зауважимо, що упродовж 1970 – 1980-х рр. у Чехословаччині сформувалося так зване «друге» суспільство, засноване на соціальних мережах, потенціал якого проявився після падіння соціалізму.

Подібно до Польщі, дані виборчої статистики ЧР підтверджують припущення, що підвищення значень кількісних характеристик громади негативно впливає на електоральну участь: наприклад, у 2002 р. цей показник у містах – регіональних центрах був на 10% нижчим від середньочеського показника. Як вже було опи-

сано, чеська адміністративно-територіальна і поселенська структура характеризується надзвичайно малою кількістю жителів у громадах та їх сільським характером: 90% спільнот не мають статусу міст, а кількість їх жителів є меншою ніж 2 тис. осіб. Чинники сільського характеру та малої кількості жителів у громадах позитивно впливають на показники виборчої участі. Цю тенденцію можна пояснити обставиною соціальних мереж, притаманних малочисельним територіальним спільнотам: участь у виборах легко піддається контролю (громадяни бояться осуду сусідів за неучасть в обранні політиків, тим більше, що у багатьох випадках мають внутрішню мотивацію це робити), що неможливо здійснити у більших спільнотах.

Наступною за ознакою функціональності формою безпосередньої демократії на локальному рівні є місцеві референдуми. Починаючи з 1992 і до 2000 р. включно, усі місцеві референдуми стосувалися питання розподілу громад (490 випадків), однак упродовж наступного десятиліття опитування з цього питання були вже поодинокими. У першій половині 2010-х рр. з 82-х проведених опитувань 49 були ініційовані з проблематики довкілля, а якщо аналізувати проблематику успішних референдумів, то такими були 41 екологічний референдум, 11 – щодо поділу громад, 4 – з інших питань.

Для чехів є притаманним унікальне соціокультурне явище високої спроможності адаптації до різних політичних умов – так званий «швейкізм» або, інакше, переважання типу «маленького чеха». Воно досягається насамперед внаслідок обмеження сфери публічного життя та розширення поля приватного життя, однак, за сприятливих умов, супроводжується здатністю обмежити свої індивідуальні інтереси та підпорядкувати їх національним запитам (явище так званих «чеських дітей»). Ці якості чехів були продемонстровані у листопаді 1989 р., коли в умовах відсутності організованої опозиції «старий» режим розпався під впливом колективного невдоволення більшості населення.

Наприкінці 1980-х та на початку 1990-х рр., тобто у період ейфорії від «оксамитової» революції, як засвідчують дані соціологіч-

них опитувань, 90% чехів обирали третій шлях розвитку: між капіталізмом та соціалізмом. Водночас дослідження настроїв громадськості, здійснені впродовж обох постсоціалістичних десятиліть, вказують, що більшість чехів залишилися прибічниками демократії як політико-інституційної системи. Так, у 2001 р. 70,1% респондентів вважали демократію найкращою формою політичного устрою з-поміж існуючих, але частка осіб, які вважали, що країна розвивається після соціалізму краще, ніж вони очікували, зменшилася, порівняно з 1990 роком – з 11,1 до 5,5%. Навпаки, частка тих, очікування яких після падіння соціалізму не справдилися, зросла з 32,8 до 51,3%. У 2006 р. відсоток громадян, які вважали демократію оптимальною системою для ЧР, складав 62%, що означає зменшення прихильників цього режиму на 9%. Водночас частка громадян, які вважали, що демократія в країні функціонує дуже добре або в цілому непогано з 1996 до 2006 року зросла – з 45,8 до 64,4%. Тобто, незважаючи на певну ностальгію за соціалістичним минулим, розчаруванням у можливостях демократичного врядування, чехи вважали її оптимальним устроєм, який достатньо добре функціонує в їх країні.

Є схожими до польських і тенденції кореляції між типом громади та рівнем довіри до самоврядування: найвищими є показники довіри у малих громадах з чисельністю населення до 2 тис. осіб, найменшими – у містах, населення яких перевищує 100 тис. осіб. Жителі найменших громад демонстрували найбільшу зацікавленість у діяльності самоврядування. Отримані результати про переважання активістського типу політичних орієнтацій пояснювалися соціологами не лише поширенням демократичних взірців поведінки, а також традиціями формалізованої участі у період соціалізму.

Отже, у Чеській Республіці інституційне оформлення місцевої демократії супроводжувалося відновленням малих громад, які були традиційними для чеських земель, що зумовило специфіку політичних процесів у їх середовищі.

Словацька Республіка

Особливого характеру реформам публічного управління, включаючи децентралізацію, в Словаччині надавала та обставина, що упродовж трьох років (1990 – 1992 рр.) зміни відбувалися в рамках єдиної державності з чехами, а з 1 січня 1993 р. – використовуючи важелі національного суверенітету. Подібно до вже проаналізованих випадків, у Словаччині реальний процес інституціоналізації самоврядування розпочався після прийняття відповідного базового Закону, що сталося у вересні 1990 р. Утім, у розрізі з паттернами сусідів, у цій країні упродовж двох наступних десятиліть було здійснено вісім спроб реформувати адміністративно-територіальний устрій країни і запровадити відмінні засади розподілу повноважень між державою та самоврядуванням, що вказує на складність децентралізаційної еволюції. Однак, Закон про муніципальний устрій є чинним до цього часу, і тому можна стверджувати, що цей акт створив умови для демократичного розвитку, сформувавши органи влади, вільні від державно-партійної монополії.

Відповідно до цього нормативного акта, було здійснено диверсифікацію публічного управління на сферу державного управління та самовряду. *Громада* (слов.: *obec*) була визначена як автономна адміністративно-територіальна одиниця, в межах якої об'єднані громадяни, що живуть на її території, тобто, на відміну від ЧР та Польщі, вона була ідентифікована не із спільнотою жителів, а з територіальним поділом країни.

Основними органами самоврядування громад є *місцева рада* (слов.: *obecné zastupiteľstvo*) та *мер* (слов.: *starosta*, у містах – *primátor*), і обидва ці інститути формуються в результаті прямих виборів. Подібно до Чеської Республіки, окрім старости, виконавчими органами громади є також *президія ради* (слов.: *obecní rada*) і *місцевий уряд* (слов.: *obecní úřad*). Після того як навесні 1991 р. частина державної власності була передана громадам, а Конституція СР у вересні 1992 р. надала гарантії самоврядування, можна стверджувати, що нормативні рамки для розвитку місцевої демократії були сформовані і це відбулося одночасно з іншими центральноєвропейськими країнами.

Однак, починаючи з 1993 р., спрямування політичного розвитку Словаччини відхилилося від напряму формування ліберальної демократії. Для СР у 1993 – 1998 рр. було притаманним надання великих повноважень національним органам влади, що зумовлювалося потребою забезпечити сталість новоствореної держави і насамперед стилем правління прем'єр-міністра В. Мечіара. На місцевому рівні цей період характеризувався спробами держави контролювати локальну політику та функціонування самоврядування взагалі. У відносинах між двома центрами публічної влади сформувався так званий «новий клієнтельський» режим, в рамках якого допомога громадам у формі дотацій та субсидій надавалася за критерієм політичної прихильності до РЗДС мерів та представників, кооптування яких до членського складу відбувалося на засадах нетрадиційних домовленостей.

Тенденція до централізації мала прояв у регулюванні відносин між державою та громадами: відповідно до Конституції Словаччини громади, окрім власних повноважень, можуть виконувати і делеговані державою, за умови передачі відповідного фінансування. Однак прийнятим у 1996 р. Законом про організацію місцевих державних адміністрацій було створено територіальні органи державної влади, яким були передані компетенції та ресурси, на які могли претендувати громади.

Подальший процес децентралізації влади, включаючи передачу компетенцій місцевим громадам, був відновлений лише після парламентських виборів 1998 року, коли була сформована парламентська коаліція з опозиційних політичних сил та сформовано уряд на чолі з М. Дзуріндою. Словацькі вчені оцінюють цю політичну зміну як «порятунок» словацької демократії, а етап після 1998 р. називають постмечіарівською ерою. У сфері територіального розподілу влади було задекларовано політику розширення безпосередньої демократії та децентралізації повноважень.

У Словаччині, подібно до сусідньої ЧР, базовий Закон про вибори органів самоврядування громад був прийнятий у 1990 р., тобто у чехословацький період демократизації. Подібно до законодавства про вибори до парламенту, у цей закон вносилися численні зміни,

що пояснювалося, в тому числі, бажанням правлячих політичних сил сформувати вигідний дизайн виборчої системи.

Для виборів складу ради в усіх типах громад використовується мажоритарна система відносної більшості у багатомандатних округах (найбільше – 12 депутатських мандатів на один округ); як виняток, у малих сільських спільнотах може бути утворений один виборчий округ, що є незвичним явищем для країн Центральної Європи. Сформувалася парадоксальна ситуація: при домінуючому, подібно до ЧР, типу громад, в якому проживає мала кількість жителів, були запроваджені відмінні засади формування представницького органу. СР обрала модель безпосередніх виборів мера, для виборів якого застосовується мажоритарна система абсолютної більшості.

Мажоритарна виборча система місцевих рад, що застосовується у цій країні, довела свою ефективність, оскільки громадяни отримали можливість вибору між особистостями, моральні та професійні характеристики яких добре відомі виборцям у малих громадах, що домінують у адміністративно-територіальному ландшафті країни. Окрім того, збільшилася вірогідність комунікації представників з населенням, їх підконтрольність виборцям, а також підвищилися шанси безпартійних кандидатів на отримання мандата.

Словаччина відрізняється від інших країн Вишеградської групи також тим, що не має окремого закону про місцеві референдуми (Закон про порядок проведення референдуму, схвалений у 1992 р., стосується процедури організації загальнонаціонального волевиявлення). Водночас правова регламентація їх проведення була визначена ще у 1990 р., оскільки вона є складовою частиною базового Закону про місцеве самоврядування. Зауважимо, що ці норми зазнавали численних змін упродовж періоду трансформації. Так, у першій половині 1990-х рр. було можливе, подібно до Польщі, проведення референдумів з питання запровадження чи скасування місцевих податків та зборів; пізніше це право громадян було скасоване. З іншого боку, у 2001 р. громадяни СР отримали право шляхом референдуму відкликати мера. Одночасно зріс мінімальний відсоток громадян, які мають право ініціювати референдум (з 20

до 30%). Подібно до близької за територіальною ознакою та історичним шляхом розвитку ЧР, місцевий референдум у Словаччині є інституціоналізований як єдиний механізм об'єднання чи поділу громад, зміни їх назви. Ініціювати проведення референдуму може також рада.

Можна відзначити багато розбіжностей між чеським і словацьким варіантами переходу до демократії, зокрема його елітарного виміру, які стали помітні вже під час «оксамитової» революції 1989 р. Зокрема, йдеться про те, що опозиційний рух ГПН, на відміну від чеського ГФ, у цей період підтримував зв'язки з представниками комуністичної номенклатури, сприяючи їх подальшій рекрутації у своє середовище. На відміну від чеських опозиціонерів, представники ГПН після перемоги на парламентських перегонах не бажали обіймати виконавчі посади, пропонуючи їх колишнім комуністам.

Під час перших демократичних виборів органів місцевого самоврядування, які відбулися у 1990 р., найкращі електоральні результати здобули незалежні кандидати: частка обраних сягала 25,5%. Друге місце несподівано зайняли висуванці блоку КПС/ПДЛ – 24,2%, третє (у загальнонаціональному вимірі) – представники ХДР – 19,9%, наступними були кандидати від ГПН – 17,5%. Така картина є відмінною від уже змальованої ситуації у РП та ЧР, де у 1990 р. визнаними переможцями на місцевому рівні стали кандидати колишніх опозиційних реформаторських сил.

Уже під час наступних виборів 1994 р. виборчі тенденції дещо змінилися. Відсоток позапартійних мерів залишався високим – 29,4%, позиції ПДЛ погіршилися – до 17,9%, так само як і ХДР – 14,8%. Водночас першого електорального успіху на місцевому рівні здобув РЗДС, який не брав участі у попередніх перегонах – 15,9%. Частина виборців сприймали його як спадкоємця ГПН, інша – більш «словацьким» аніж ХДР, який раніше пробував зайняти націоналістичну нішу. Ще більш разючий успіх РЗДС здобув під час виборів місцевих депутатів – 22,8% усіх мандатів, що є найкращим результатом з-поміж усіх політичних сил. Позапартійні кандидати набрали ще менше, ніж у 1990 р. – близько 9%. У малих громадах, де зна-

чну роль у політиці відіграють соціальні мережі, був зафіксований високий рівень переобрання мерів.

Під час виборів 1994 р. було переобрано 70% мерів, 1998 р. – 73% діючих посадовців, у 2002 р. – 69%. За результатами кампанії 2002 р. серед депутатів рад нараховувалося 20% осіб, які обійняли посаду втретє, 12% – вчетверте і 3% – навіть вп'яте. У деяких громадах виникала ситуація, коли на посаду мера балотувалися особи, які посідали цю посаду у різні періоди. Тобто високий рівень репродуктивності локальних еліт у Словаччині склався вже всередині 1990-х років, що дає підстави говорити про формування усталеного прошарку місцевої політичної еліти та лідерів. Водночас, на відміну від РП і ЧР, частка мандатів, отриманих позапартійними кандидатами, у 1998 р. була нижчою – 28,2%, а у 2002 р. – лише близько 13,5%. У 2006 р. позапартійні політики – претенденти на посади місцевих представників – покращили свої результати, досягши показника 17,1%, а під час виборів мерів вибороли 30,8% посад. Під час перегонів 2010 р. незалежні висуванці в органах самоврядування обійняли 22,7% місць у радах і 33,7% отримали мандати мерів.

У Словаччині, на відміну від сусідніх країн, відчутним є розмежування між словацькою більшістю та меншинами, що має прояв у конфігурації політичних сил, серед яких впливовими є етнічні партії. Водночас саме у цій країні помітний поділ у середовищі лівих партій, а також ліберального табору, що впливає в цілому на ідеологізацію політичних орієнтацій громадян. Відчутним є також чинник залежності від історичної траєкторії розвитку: у 1994 р. за націоналістичні РЗДС та СНП найбільше віддали голосів на територіях, які у 1920 – 1930-х рр. були базою «історичної» партії СНП.

Певні форми впливу партій і незалежних кандидатів на місцеву політику через представництво в органах громад почали вимальовуватися у Словаччині вже упродовж 1990-х рр., і зауважимо, що вони відрізнялися від прикладів партизації локальної політики, що склалися у сусідніх країнах. Так, у 1990 р. частка непартійців сягала лише близько 15,8% усього депутатського корпусу. Під час наступ-

них виборчих кампаній показники були ще гіршими, крім 2006 року, коли позапартійні кандидати вибороли 17,1% мандатів.

Як вже було зазначено, специфікою локального політичного процесу Словаччини у центральноєвропейському масштабі є те, що у місцях з компактним проживанням угорської меншини вирішальну роль у місцевій політиці відіграють етнічні партії. Наприклад, у громадах, розташованих у південних округах, що межують з Угорщиною, частка обраних посадовців від ПУК/УГП у 2002 р. складала 36,1 – 55,2%. Водночас у малих громадах, які, як відомо, переважають у СР, характер місцевого політичного процесу, зокрема результати перегонів, визначається авторитетом серед жителів кандидатів, запропонованих у списках партій чи позапартійних кандидатів.

Як вже було зазначено, на відміну від сусідньої Чеської Республіки, у Словаччині, починаючи з 1990 р., використовувався принцип прямих виборів мерів (у Польщі він був запроваджений лише у 2002 році). Частка обраних позапартійних кандидатів на посади мерів упродовж постсоціалістичного періоду поступово зростала, усталившись всередині 2010-х рр.: 1990 р. – 25,5%, 1994 р. – 29,4%, 1998 р. – 28,2%, 2002 р. – 32,6%, 2006 р. – 30,8%, 2010 р. – 33,7%.

Такі показники є свідченням, з одного боку, симпатій виборців до незалежних від партійних впливів політиків, а з іншого – прагнення місцевих політичних еліт залишатися осторонь від загальнонаціональних політичних баталій і використовувати самостійні стратегії боротьби за електорат. Як правило, позапартійні кандидати вигравали вибори у малих сільських громадах, де їх козирем був особистий авторитет у земляків, а партійці користувалися більшими шансами у містах повітового та регіонального рівнів, де важливими була підтримка їх кампанії партійною інфраструктурою та прихильність до певних політичних гасел. Таку обставину, подібно до ситуації в ЧР, можна пояснити чинником малої кількості жителів у громадах, в яких набагато більші шанси на перемогу мали позапартійні діячі, а у багатьох випадках рівень конкуренції був настільки низьким, що шукати партійну «парасольку» було зайвим.

Незважаючи на високі показники успіху позапартійних кандидатів у Словаччині, як свідчать проаналізовані дані, все-таки вони є нижчими, ніж у РП і ЧР. Окрім того, вищою була і частка партійців серед мерів: 1991 р. – 48%, 1997 р. – 4 %, 2000 – 2001 рр. – 48%, 2003 р. – 48%.

Багато депутатів було обрано від місцевих коаліцій, у яких були представлені не лише парламентські правлячі партії, а й опозиційні сили. Наприклад, аналіз коаліцій, створених на локальному рівні у ході виборів 1998 і 2002 рр., свідчить, що здебільшого, формування союзів наслідувало взірці будівництва національних парламентських союзів. Зокрема, «старі» партії, сформовані на початку 1990-х рр., які мали розвинуті організаційні структури – РЗДС, ХДР – чітко дотримувалися домовленостей, досягнутих між керівництвом на центральному рівні. Втім, новоутворені партії, яким бракувало організаційної та членської бази, формували у спільнотах різноманітні союзи, деколи несподівані при порівнянні з парламентськими тенденціями. Партії, які користувалися в громадах суттєвою підтримкою під час парламентських виборів, використовували цей чинник для самостійного висування списків.

Таким чином, у словацькій місцевій політиці змагалися два підходи: партійно-орієнтований та громадсько-орієнтований. Політичний процес набував ознак партійної конкуренції, коли локальні осередки отримували вказівки з центрального офісу партії пропагувати програми партій чи публічно конкурувати з іншими силами. Водночас подекуди місцева політика спрямовувалася на вирішення спільних проблем жителів, тобто була громадсько-орієнтованою і не забарвлювалася ідеологічною риторикою. Партійна політика була здебільшого притаманна містам, а громадська – малим спільнотам. Ця диверсифікація пояснюється, в тому числі, кількісними характеристиками словацьких партій: їх середня чисельність складає близько 10 тис. осіб, а більшість із понад 110 політичних сил нараховує декілька сотень членів. Організувати структури у малих громадах були спроможні лише потужні політичні структури і далеко не у всіх спільнотах.

Хоча Словаччина почала перехід до демократії формально одночасно із ЧР, за поведінковим та політико-культурним критеріями сусідні суспільства мали, окрім спільних, також відмінні ознаки, подібно і до польського випадку. Рівень місцевої електоральної участі у СР у першій половині 1990-х років був значно вищим, ніж у РП (1990 р. – + 21,7%, 1994 р. – + 18,4%), однак нижчим, ніж у ЧР (1990 р. – – 9,5%, 1994 р. – – 10,1%). Притім, починаючи з 1998 р., частка активних виборців у всіх країнах була однаковою.

Тенденції участі громадян у виборах місцевих рад та мерів були схожими до тенденцій у сусідніх державах: меншими за парламентські показники і такими, що знижувалися впродовж періоду усталення демократії. Так, різниця між найвищою часткою громадян, що прийшли на дільниці (1990 р.), і найнижчою (2006 р.) складала 16,1%. Зауважимо, що поживлення у використанні словаками інструменту безпосередньої демократії у 1998 – 1999 рр. на національному рівні (парламентські та президентські вибори) не супроводжувалося подібним явищем на рівні громад. Однією з причин зменшення виборчої активності словацьких громадян, порівняно з початком постсоціалістичного періоду, стало формування великої кількості різноманітних політичних виборчих коаліцій, які кандидували під час локальних перегонів. Словаки відчували розгубленість від союзів, які кардинально відрізнялися від коаліцій національного рівня, до яких вони вже звикли після парламентських виборів.

Іншою формою безпосередньої демократії у СР, використання якої є регламентованим з правової точки зору, є місцеві референдуми. Дані дослідження, проведеного у 2001 р., засвідчують, що впродовж постсоціалістичного періоду близько 20% громад мали досвід проведення таких заходів. У 44% випадків ініціатива щодо використання цього інструменту належала громадянам. Найбільш поширеним з-поміж питань, які розглядалися під час референдумів, був поділ спільнот, зокрема – на початку 1990-х рр., коли, подібно до ЧР, у країні здійснювався процес фрагментації «старих» громад. Пізніше до проблематики локальних опитувань додалися питання про перейменування громад, відкликання мерів, розташування сміттєзвалищ, входження громад у новостворені регіони.

У Словаччині, попри нормативне закріплення певного набору форм безпосередньої участі, її вплив на процес консолідації демократії був обмеженим. Це підтверджують дані соціології, відповідно до яких у 1999 р. лише 23,5% громадян вважали, що мають певний вплив на розвиток суспільства. В середині 2010-х рр. жителі усіх громад відзначали нестачу комунікації між населенням та посадовцями самоврядування.

Як і на виборах, найбільш активними у вирішенні місцевих проблем виявилися жителі найменших громад із чисельністю жителів меншою ніж 2 тис. осіб – 35,9%, а найбільш пасивними – представники громад із населенням у межах 50 – 100 тис. осіб – лише 14,4% з них брали участь у вирішенні суспільних проблем. У малих спільнотах громадяни використовували насамперед особисті контакти з представниками місцевого самоврядування та виступи під час громадських зустрічей.

Незважаючи на сприйняття демократії як ідеалу для наслідування, словаки критично оцінювали стан її функціонування у власній країні. Так, у 1999 р. частка громадян, які вважали, що демократичні інститути та процеси є ефективними, складала всього 16%, давали їм нейтральну оцінку – 38,1%, негативну – 40,5%. Можна пояснити цей песимізм періодом, коли проводилося опитування, – це був перший рік, коли словацьке суспільство жило поза режимом «мечіаризму», і його досвід не сприяв оптимістичній оцінці стану політичного життя в країні. Однак навіть у 2003 р., тобто через десять років після здобуття власної державності, словаки критично оцінювали її стан: 43% вважали її рівень низьким, 48% – ані високим, ані низьким.

Переходячи до аналізу локального виміру політичних орієнтацій громадян СР, відзначимо, що місцеве самоврядування також належало до небагатьох політичних інститутів, яким словаки упродовж постсоціалістичного періоду більше довіряло, ніж висловлювало недовіру. У 1995 р. рівень прихильності до місцевих урядів становив 67,7%, що перевищувало частку довіри до президента (57%), уряду (46,2%), парламенту (32,8%). Через півтора десятиліття – у 2008 році – ці показники майже не змінилися. Заува-

жимо, що показник довіри словаків до місцевого самоврядування у цей період був значно вищим, ніж у РП – 48% та ЧР – 57,4%. Така тенденція прихильності до локальних властей збереглася у словацькому суспільстві й у наступні роки: їм довіряли більше, ніж не довіряли. Словаки в умовах постійних політичних конфліктів на національному рівні влади, розчарування у великій політиці як «брудній гри», віддавали перевагу самоврядуванню, представники якого до того ж позиціонували себе як непричетні до процесів, що відбуваються у Братиславі.

Отже, словаки, ідеалізуючи демократію як політичний режим, відчували розгубленість від практичних результатів його функціонування, були незадоволені діяльністю загальнонаціональних структур влади і, водночас, довіряли місцевим структурам як віддаленим від «великої політики», демонструючи високий рівень локального патріотизму, а також дієвість фактора малих громад.

Висновки

Таким чином, швидкість та радикальність здійснення децентралізації залежали від традицій розпорядження владою, що склалися у конкретних країнах під час соціалізму і упродовж попередніх періодів. Реформаторське налаштування еліт було вагомою передумовою для інституціоналізації місцевого самоврядування як запобіжника від потенційної централізації. Оптимальні умови для здійснення децентралізації склалися у Польщі і Чеській Республіці; певні ускладнення були притаманні Словаччині, які, однак, були подолані наприкінці 1990-х років. Водночас, формування нормативної основи самоврядування у всіх без винятку суспільствах створило мінімальні умови для складання режиму місцевої демократії, оскільки формально було створено середовище для політичної конкуренції та участі.

Зміст норм, які визначають середовище функціонування локальної демократії у регіоні Центральної Європи, має ряд спільних характеристик, зокрема:

- конституційне та законодавче забезпечення організаційної автономії місцевого самоврядування;

- інституційне запровадження на місцевому рівні колективних представницьких органів самоврядування, посади голови виконавчої влади (мера);
- закріплення у праві переліку форм безпосередньої демократії, в першу чергу – місцевого референдуму;
- інкорпорація у зміст базового законодавства про місцеве самоврядування усіх чи частини стандартів, розроблених Радою Європи.

Місцеві еліти та лідери у постсоціалістичних суспільствах Європи поділяли ряд спільних ознак щодо джерел формування і типів відтворення упродовж 1990 – 2010-х років. У цілому можна виділити у складі локальних еліт, які обійняли посади після перших демократичних виборів, осіб, що були вперше залучені до публічної діяльності, оскільки користувалися авторитетом у середовищі соціальних мереж; тих, які діяли у складі або мали зв'язки з демократичною опозицією; прошарок колишньої номенклатури, представники якої обіймали управлінські посади у період соціалізму і продовжили кар'єру в нових умовах.

Усталення процесів локального елітотворення у країнах Центральної Європи відбулося на зламі 1990 – 2010-х років, про що свідчать результати виборів: приблизно дві третини мандатів у представницьких органах влади отримали політики, обрані повторно, третину – особи, які обійняли владні посади вперше. Слід зауважити, що лише щодо країн «класичної» Центральної Європи можна стверджувати про домінування на локальному рівні класичної циркуляції еліт за допомогою заміни, беручи до уваги відсоткове представництво у владі нових облич.

Процес та результати елітотворення в тому числі визначалися типом громад: у малих спільнотах для зайняття лідерської ніші важливе значення мали персональні моральні та управлінські характеристики претендентів, їх приналежність до соціальних мереж. У спільнотах міського типу роль майданчика для входження у простір політики здебільшого відіграли партії чи громадські об'єднання. У малих громадах нижчими були рівні електоральної конкуренції та оновлення еліт після кожних перегонів.

У постсоціалістичних суспільствах Центральної Європи сформувалися типові взірці безпосередньої участі громадян у локальній політиці, зокрема у формі електоральної активності, ініціювання референдумів. Рівень участі у місцевих виборах був нижчим, аніж рівень участі у виборах органів влади національного рівня, що пояснюється недостатньою вірою населення у потенціал місцевого самоврядування, його зацікавленістю подіями, що відбуваються у столицях, у багатьох випадках – втомою від політики. Також у центральноєвропейських країнах рівень локальної електоральної активності, подібно до загальнонаціональних тенденцій, із поступом постсоціалістичних трансформацій знижувався або залишався стабільним, що пояснюється завершенням періоду захоплення демократією як ідеальним режимом, однак ця тенденція не була безумовною.

Рекомендована література

1. Брусиловська О.І. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни / Ольга Іллівна Брусиловська. – Одеса : Астропринт, 2007. – 352 с.
2. Бурдяк В. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів / В. Бурдяк, Н. Ротар. – Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.
3. Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення / Пьотр Вандич. – К. : Критика, 2004. – 464 с.
4. Вибори в Європейському Союзі ; ред. Д.С. Ковриженка ; Лабораторія законодавчих ініціатив. – К. : ФАДА, ЛТД, 2006. – 156 с.
5. Куйбіда В.С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування : монографія / Василь Степанович Куйбіда. – К. : МАУП, 2004. – 432 с.
6. Лендшел М.О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : монографія / Мирослава Олександрівна Лендшел. – Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – 688 с.
7. Марчак О.М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні й прикладні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О.М. Марчак. – Одеса, 2007. – 19 с.

8. Марчук М.І. Територіальний устрій та місцеве самоврядування Республіки Польща (1945 – 2000 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / М.І. Марчук. – Харків, 2005. – 20 с.
9. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування / Юрій Панейко. – Львів : Літопис, 2002. – 195 с.
10. Опыт демократических преобразований Словакии ; ред. М. Бутора, Г. Месежников, М. Коллар. – Братислава : Институт общественных проблем, 2007. – 356 с.
11. Організація та принципи функціонування органів самоврядування в Польщі ; ред. М. Вуйчік. – Варшава : Фонд розвитку місцевої демократії, 2000. – 46 с.
12. Самоврядування та територіальна організація влади в Польщі / [Я. Гонцяж, Н. Гнидюк, О. Куленкова, В. Гуменюк] ; заг. ред. Я. Гонцяжа. – К. : Міленіум, 2001. – 184 с.
13. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор : учебное пособие / [Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон] ; ред. М.В. Ильин, А.Ю. Мельвиль. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
14. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій / Дмитро Ткач. – К. : МАУП, 2004. – 480 с.
15. Четыре реформы. От концепции до реализации ; ред. Л. Колярской-Бобиньской. – Варшава, 2000. – 392 с.
16. Campbell A. Into the Mainstream: Local Democracy in Central and Eastern Europe / A. Campbell, A. Coulson // Local Government Studies. – 2006. – Vol. 32, № 5. – P. 543 – 561.
17. Coulson A. Local Government in Eastern Europe. Establishing Democracy at the Grassroots / Andrew Coulson. – Brookfield : Edward Elgar, 1995. – 291 p.
18. Decentralizácia na Slovensku: Bilancia nekonečného príbehu 1995 – 2005; ed. V. Nižnanský. – Bratislava, 2006. – 431 s.
19. Decentralization and Local Democracy in the World : First Global Report 2008 : United Cities and Local Governments, The World Bank, 2008. – 342 p.
20. Decentralization : Experiments and Reforms ; ed. T. Horváth. – Budapest : OSI/LGI, 2000. – 424 p.
21. Faces of Local Democracy Comparative Papers from Central and Eastern Europe; ed. G. Soos, V. Zentai. – OSI – LGI, 2005. – 303 p.

22. Local Communities and Post-Communist Transformation : Czechoslovakia, the Czech Republic and Slovakia ; ed. S. Smith. – London : Routledge Curzon, 2003. – 223 p.
23. Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe [Text] ; ed. H. Baldersheim, M. Illner, A. Offerdal, L. Rose, P. Swianiewicz. – Westview Press, 1996. – 258 p.
24. Local Democracy in Post-Communist Europe ; ed. H. Baldersheim, M. Illner, H. Wollmann / Urban Research International. – Vol. 2. – Opladen : Leske + Budrich, VS Verlag für Socialwissenschaften, 2003. – 338 p.
25. Politické strany moderní Evropy ; ed. M. Strmiska. – Vyd.1. – Praha : Portál, 2005. – 728 p.
26. Reforming Local Government in Europe. Closing the Gap between Democracy and Efficiency / N. Kerstin, A. Vetter. – Opladen, Leske + Budrich, 2003. – 349 p.
27. Soós G. The Indicators of Local Democratic Governance Project. – Concepts and Hypotheses [Електронний ресурс] / Gábor Soós. – Режим доступу : <http://lgi.osi.hu/publications/2001/22/IOLDG.PDF> – Назва з екрану.
28. The State of Local Democracy in Central Europe ; ed. G. Soos, G. Toka, G. Wright. – Budapest: OSI/LGI, 2002. – 482 p.
29. The State of Local Democracy in Central Europe : Reports from Bulgaria, Estonia, and Slovakia ; ed. G. Soos. – Budapest : OSI/LGPSRI, 2006. – 521 p.
30. Verejná politika a miestna samospráva : štyri princípy spravovania ; ed. K. Staroňova, E. Sišáková-Beblová. – Úverejnej politiky, FSEV UK, 2006. – 234 s.

≈ ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ≈

1. Якими були загальні особливості інституціоналізації місцевої демократії в центральноєвропейських країнах?
2. Які фактори пояснюють швидкі темпи реформ місцевого самоврядування в Польщі?
3. У чому полягала специфіка проведення законодавчого оформлення місцевого самоврядування в Угорщині?

4. Як пояснити феномен «непартійної політики» в Чеській Республіці?
5. Яким чином авторитарні методи правління прем'єр-міністра В. Мечіара вплинули на розвиток місцевого самоврядування?
6. Чому для Польщі, на відміну від інших центральноєвропейських країн, був притаманний великий розмір громад?
7. Якою була роль партій у місцевій політиці центральноєвропейських країн?
8. Від яких факторів залежав рівень участі громадян у місцевих виборах?
9. Які форми політичної участі, крім виборів, були поширені у громадах центральноєвропейських країн?
10. Як громадяни РП, Угорщини, ЧР і СР оцінювали функціонування демократії в їх країнах?

РОЗДІЛ 8

Етнополітичні процеси в країнах Центральної Європи

*Михайло Зан,
Надія Кічера, Єва Кіш,
Павло Леньо, Ганна Мелеганич*

Кінець XX – початок XXI ст. позначений динамічними перетвореннями в етнополітичній сфері країн Центральної Європи. Зміни проявилися насамперед у нормативно-правовій та інституційній сферах етнополітики Польщі, Угорщини, Чеської Республіки та Словаччини. Трансформаційні процеси, крім соціально-економічної та владно-політичної галузей, таким чином, охопили головних суб'єктів етнополітичних процесів – представників численних етнічних груп і національних меншин Центральної Європи.

До кінця 1980-х рр. питання етнокультурної самобутності та дилеми етноідентифікації кашубів, сілезців, лемків та русинів майже замовчувались. Ромське питання традиційно відкидалось на соціально-економічні маргінеси життєдіяльності суспільства. На єврейський етнокультурний колорит центральноєвропейського регіону було накладено мовчазне табу. Про мозаїчну мережу громадських організацій національних меншин, тим більше про регіональні політичні партії, побудовані за етнічною ознакою, взагалі не йшла мова. Всі названі прогалини етнонаціонального буття Центральної Європи було реанімовано саме в умовах переходу до демократії.

Республіка Польща

Етнонаціональна структура. Упродовж другої половини XX ст. населення Польщі чисельно зростало, формувалася його етнодемографічна та етносоціальна структура. З часів перепису населення 1960 р. до 2011 р. населення Польщі зросло з 30 млн осіб до 38 млн 501 тис.

Таблиця 8.1

**Етнонаціональна структура населення Польщі
за переписом 2011 року**

Етнічні групи	Перша ідентичність	У тому числі як єдина ідентичність	Друга ідентичність	Разом (перша та друга ідентичності)	Паралельно як польська ідентичність
	38 511 824	37 072 615	917 339	38 511 824	-
Поляки	37 310 341	36 522 211	83 310	37 393 651	-
Інші	679 613	550 404	834 029	1 467 743	871 440
Сілезці	435 750	375 635	410 969	846 719	430 798
Німці	74 464	44 549	73 350	147 814	63 847
Українці	38 387	27 630	12 613	51 001	20 797
Білоруси	36 399	30 195	10 388	46 787	15 562
Кашуби	17 746	16 377	214 801	232 547	215 784
Роми	12 560	9899	4489	17 049	7036
Росіяни	8203	5176	4842	13 046	7119
Лемки	7086	5612	3445	10 531	3621
Литовці	5599	4830	2264	7863	2961
В'єтнамці	3585	2910	442	4027	1095
Вірмени	2971	2031	652	3623	1524
Євреї	2488	1636	5020	7508	5355
Словаки	2294	1889	947	3240	1114
Італійці	1690	912	6951	8641	7548
Англійці	1560	1193	8935	10 495	9132
Французи	1506	1094	6439	7999	6754
Чехи	1307	969	2139	3447	2176
Американці	1239	813	10 600	11 838	10 811
Болгари	1237	885	934	2171	1224

Продовження табл. 8.1

Етнічні групи	Перша ідентичність	У тому числі як єдина ідентичність	Друга ідентичність	Разом (перша та друга ідентичності)	Паралельно як польська ідентичність
Греки	1083	657	2517	3600	2858
Китайці	1082	989	457	1539	497
Татари	1000	665	916	1916	1112
Голландці	860	520	3067	3927	3326
Індійці	831	702	525	1357	627
Турки	725	542	437	1162	-
Угорці	710	413	1018	1728	1213
Араби	587	372	741	1328	851
Іспанці	496	403	3472	3967	3432
Великополяки	468	380	1047	1515	1109
Японці	337	341	1087	1460	1057
Австрійці	327	199	1381	1708	1413
Шведи	325	2140	1584	1909	1633
Ірландці	301	217	1830	2131	1861
Канадці	297	97	2694	2991	2824
Мазури	252	149	1125	1376	1027
Норвежці	225	151	1264	1489	1307
Бельгійці	218	118	973	1191	1039
Австралійці	176	82	1419	1595	1471
Гуралі	96	96	2839	2935	2824
Кочев'яки	19	9	3046	3065	3053
Інші	13 089	8850	20 319	33 215	22 095
Без етнічної ідентифікації	399	-	-	399	-
Невизначена етнічна ідентичність	521 470	-	-	521 470	-

Джерело: Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011 / Pod merytorycznym kierunkiem Lucyny Nowak. – Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych, 2013. – S. 260 – 261.

РП можна віднести до етнічно однорідних, моноетнічних держав. За результатами перепису 2002 р. із 38 230 тис. осіб майже 37 млн (97%) були етнічними поляками. Кількість представників національних меншин була незначною – 471 475 осіб. Найбільшими меншинами за переписом 2002 р. у Польщі були німецька (152 897 осіб), білоруська (48 737 осіб) та українська (30 957 осіб) етнічні громади. Ромська меншина нараховувала 12 855 осіб (див. табл. 8.1).

Згідно з офіційною статистикою перепису 2011 р., 97,1% населення Польщі є поляками, при цьому як єдину польську національність визнали 36 522 тис. осіб. Наразі найбільш чисельно представленими є німецька, білоруська та українська національні меншини. При цьому досить цікавою є ситуація із визнанням подвійної етнічної ідентичності під час перепису 2011 р., правом на яку скористалося 917 тис. осіб. Уперше було дозволено вказувати комплекс національно-етнічної ідентифікації населення. Для полегшення заповнення респондентів вони могли скористатися обширним словником етнізмів або вписати ідентичність самостійно. Якщо аналізувати ситуацію з найчисленнішими національними меншинами упродовж двох останніх переписів населення, то за першою ідентифікацією українська меншина стала більшою (38 тис. чол.) порівняно з білоруською (36 тис. чол.). Українську національність як єдину назвало менше число респондентів (28 тис. чол.), порівняно з білоруською (30 тис. осіб). Лемківську ідентичність як єдину назвали 6 тис. осіб; як першу ідентичність – 7 тис. осіб, як другу – 3 тис.

Дискусійною з наукової точки зору в Польщі залишається *кашубська ідентичність*. Як представники польського субетносу, громада кашубів проживає в межах сучасного Поморського воєводства на півночі країни. Більшість із них визнають себе одночасно поляками за громадянством і кашубами за етнічною приналежністю. Зокрема, під час останнього перепису кашубську як другу ідентичність вказали 215 тис. осіб. При цьому як першу ідентифікацію назвали 18 тис. чол., як єдину – всього 16 тис. чол.

Однак не лише кашуби, а й представники таких діалектно-етнографічних груп, як *гуралі* (3 тис. чол.; мешкають у Малопольському та Сілезькому воєводствах на півдні Польщі) та *кочев'яки*

(3 тис. чол.; жителі Поморського воєводства) заявили про свою етнокультурну специфіку.

Цікавим залишається також сілезьке питання у Польщі. За даними перепису Польщі 2002 р. чисельність *сілезців* становила 173 тис. осіб, у результаті чого вони стали найбільшою етнічною меншиною. Чисельність сілезців у Польщі на даний час становить 847 тис. чол., причому єдиною її визнали 376 тис. осіб, як першу її вказали 436 тис. осіб і як другу – 411 тис. осіб відповідно. Частина сілезьких організацій у країні вимагає визнати їх окремою національною меншиною, а в останні роки почало поставати питання про надання мові (діалекту) сілезців статусу регіональної.

Нормативно-правове регулювання. Польща напередодні вступу до ЄС належала до країн із найкраще відкоригованим законодавством у сфері захисту прав національних меншин. Крім національних законів, це питання також регулювали міжнародні правові акти: Конвенція про захист прав людини та основних свобод, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Рамкова конвенція про захист прав національних меншин, Європейська хартія регіональних мов, або мов меншин.

До національної правової основи належать перш за все Конституція РП і Закон про національні та етнічні меншини і про регіональну мову. Як і в СР, до законодавства також відносимо закони про мову, освіту, телебачення, захист персональних даних тощо. Зокрема, ст. 35 Конституції говорить про свободу збереження і розвитку своєї мови та культури з метою збереження традицій та звичаїв. Також національним та етнічним меншинам надається право на створення освітніх та культурних закладів, а також право на участь у вирішенні питань, що стосуються збереження власної культурної і релігійної самобутності.

Закон про національні та етнічні меншини та про регіональну мову був прийнятий у 2005 р. У Законі чітко визначено поняття «національної» та «етнічної» меншини, а також перелік меншин, що належать до цих категорій. Згідно зі ст. 2, національною меншиною є група польських громадян, яка в цілому відповідає таким критеріям:

- 1) є менш чисельною від населення РП;
- 2) істотно відрізняється від решти громадян мовою, культурою або традиціями;
- 3) прагне зберегти свою мову, культуру або традиції;
- 4) має почуття своєї історичної національної спільноти та спрямована на її виявлення і захист;
- 5) її предки проживали на сучасній території РП щонайменше 100 років;
- 6) ототожнюється з нацією, організованою у своїй державі.

Національними меншинами, таким чином, визнаються дев'ять етнічних груп країни: білоруси, чехи, литовці, німці, вірмени, росіяни, словаки, українці та євреї.

До етнічних меншин Закон відносить групи польських громадян, які мають подібні до національних меншин характеристики. Виняток становить остання риса – представники етнічних меншин не ідентифікують себе з нацією в окремій країні. Це чотири етнічні групи Польщі: караїми, лемки, роми й татари. Відповідно до польського законодавства та положень Європейської хартії регіональних мов, або мов меншин у РП регіональною визнається кашубська мова.

Структура етнополітичного менеджменту. У Польщі створено ряд дорадчих органів, спеціальних інституцій, які зайняті у сфері забезпечення прав національних та етнічних меншин. Їх перелік та компетенція з початку 1990-х рр. часто змінювалися.

Основною інституцією в структурі етнополітичного менеджменту є Департамент з питань релігії, національних і етнічних меншин. Головними функціями установи є розробка пропозицій державної політики стосовно національних меншин, етнічних груп та регіональних мов, підтримка контактів з організаціями меншин та допомога у реалізації їх потреб, робота по захисту прав осіб, що належать до меншин, етнічних груп, які розмовляють регіональною мовою.

Інший дорадчий орган – Спільна комісія уряду і національних та етнічних меншин – займається розробкою і оцінкою нормативно-правових актів у сфері захисту прав меншин. Нагальними проблемними питаннями у сфері етнополітики займається Комісія з питань

національних та етнічних меншин Сейму Польщі, яка з цією метою проводить постійний моніторинг.

Захист прав осіб, що належать до національних меншин, входить також до компетенції Спеціального уповноваженого із захисту громадянських прав. Важливою є практика застосування у Польщі принципу виборчих переваг. Йдеться про зменшення процентного бар'єру для проходження в органи влади політичних сил національних меншин та зменшення кількості необхідних підписів при створенні політичних партій національних меншин. Крім того, етнонаціональний фактор враховується в адміністративно-територіальному устрої Польщі.

Справами національних меншин відають також Департамент громадських справ при Міністерстві внутрішніх справ, Міністерство освіти, праці і соціальної політики, Головне статистичне управління. Крім того, проводяться періодичні традиційні зустрічі представників національних та етнічних меншин з Президентом Республіки, де вони безпосередньо можуть висловити список проблем меншини. На регіональному рівні певний час функціонував інститут Уповноваженого воєводи у справах національних та етнічних меншин, який виявився малоефективним.

Мовна політика та культурно-освітня сфера. Ст. 35 Конституції РП гарантує польським громадянам, які належать до національних та етнічних меншин, свободу збереження і розвитку їх мови, збереження звичаїв і традицій, розвитку культури. Органам, які відповідають за державні та муніципальні школи, поставлено в обов'язок забезпечити право меншин на освіту в школах із рідною мовою навчання, в школах із додатковим навчанням рідної мови або в двомовних школах і класах.

Особи, які належать до меншини, мають право вживати та писати свої імена та прізвища згідно з правилами правопису мови меншини, перш за все, в документах реєстрації актів громадського стану та в документах, які визначають ідентичність. Вони мають також право на:

1) вільне користування мовою меншини як в приватному, так і в публічному житті;

- 2) розповсюдження та обмін інформації на мові меншини;
- 3) оприлюднення мовою меншини інформації приватного характеру;
- 4) навчання мови меншини або навчання мовою меншини.

Згідно з польським законодавством, «допоміжну мову можна вживати лише в місцевостях, в яких кількість мешканців гміни, що належать до меншини, мова якої має вживатися як допоміжна мова, є не меншим, аніж 20% загальної кількості мешканців гміни...». У такому разі меншина має можливість отримувати двомовні таблички з назвами населених пунктів, де компактно проживають представники громади. Таким чином польський законодавець спонукає державну владу сприяти захисту, збереженню та розвитку культурної самобутності меншин. Закон спрямований на реалізацію принципу рівноправності осіб, незалежно від їх етнічного походження, визначає компетенцію державних органів та органів місцевого самоврядування у цій сфері. Крім того, створюється Спільна комісія уряду і національних та етнічних меншин, яка дає свою оцінку реалізації їх прав, а також вживає запобіжні заходи щодо дискримінації осіб, які належать до меншин. Польське законодавство, таким чином, відповідає міжнародним нормативно-правовим актам у сфері захисту прав національних меншин, забороняючи всі форми дискримінації стосовно осіб, що належать до меншин.

Слід зауважити, що у Міністерстві культури і національної спадщини діє Департамент культури національних меншин, що підтримує постійні робочі контакти з їх основними культурно-громадськими об'єднаннями. Серед головних завдань департаменту – надання фінансової допомоги при проведенні культурних заходів, а також підтримка ЗМІ, що засновані меншинами. Відповідно до чинного законодавства, громадським організаціям національних меншин можуть виділятися тільки цільові дотації на конкретні справи: наприклад, на видання журналів або організацію оглядів художньої самодіяльності та фестивалів мистецтв.

Серед відомих прикладів польського мультикультуралізму варто відзначити діяльність Державного єврейського театру, де виста-

ви йдуть мовою ідиш. Важливими подіями в культурному житті меншин є великий Міжнародний фестиваль церковної музики у м. Хайнувка; у м. Гожув-Великопольський збираються роми на Міжнародні зустрічі циганських ансамблів «Романі дівеса»; під Варшавою проходить загальнодержавний огляд художніх ансамблів національних меншин під девізом «Спільнота в культурі».

Завдяки фінансовій підтримці Міністерства культури і національного надбання національні меншини публікують пресу багатьма мовами: білоруською, ідиш, литовською, німецькою, ромською, словацькою, українською, а також лемківською говіркою. До цих видань належать білоруські «Нива» і «Часопис», литовська «Аушра», українські «Наше слово» і «Над Бугом і Нарвою», лемківська «Бесіда», словацька «Жібот», німецькі «Шлезішес вохенблатт» і «Мазуріше шторхенпост», єврейський щоквартальний журнал «Іде-ле» та «Слово жидовске» тощо.

За останніми даними Міністерства національної освіти понад 64 тис. учнів у Польщі вивчають одну з дев'яти мов національних меншин. Згідно з Законом про систему освіти, учні, які походять з національних меншин, мають право з дитячого садочка вивчати свою рідну мову. Найбільше представників меншин вивчає німецьку мову – понад 40 тис. учнів та дошкільнят. Для цього організовано 588 пунктів навчання, найбільше з яких в Опольському воєводстві.

Українську мову в РП вивчає понад 3 тис. дітей. Навчання проводиться у 176 пунктах навчання: в садочках, початкових школах, гімназіях та загальноосвітніх ліцеях. Найбільше закладів з українською мовою викладання функціонує у Вармінсько-Мазурському та Підкарпатському воєводствах. Крім цього, як рідну українську мову вивчають також учні Сілезії, в Люблінському, Малопольському, Мазовецькому, Підляському, Поморському, Великопольському та Західнопоморському воєводствах. Понад 300 учнів та дошкільнят вивчають також лемківську говірку.

Громадсько-політична репрезентація національних меншин та етнічних груп. Упродовж панування комуністичної влади близько 600 тис. сілезців виїхали з соціалістичної Польщі до Західної Ні-

меччини. В умовах розпаду Організації Варшавського договору розпочався сілезький етнонаціональний ренесанс. За неофіційними даними в Сілезькому та Опольському воєводствах (сумарна чисельність населення – близько 5,7 млн чол.) мешкає 1,2 – 1,5 млн етнічних сілезців. Лідери цієї громади долучилися до створення низки громадсько-політичних організацій, які проводили активну роботу в контексті реідентифікації жителів Сілезії. Логічним результатом національного руху в Сілезькому та Опольському воєводствах стало те, що під час перепису 2011 року сілезцями загалом визнали себе понад 800 тис. чол.

Сілезький рух за автономію (*Ruch Autonomii Śląska*) є надпартійною асоціацією, громадським рухом, який пропагує ідею відновлення довоєнної автономії Верхньої Сілезії (1919 – 1945 рр.). Організація була створена ще в січні 1990 р. Її лідер Єжи Гожелік дотримується позиції на кшталт «Я сілезець, а не поляк!». Однак політична програма Руху досить поміркована. Він бореться за визнання Варшавою сілезької національності та за автономний статус двох регіонів – Верхньої і Нижньої Сілезії.

Членами Сілезького руху за автономію, який із 24 червня 2001 р. став «добровільною організацією», є близько 7 тис. чол. Рух брав участь у 1991 р. в парламентських виборах й отримав 40 061 голос (0,36%) і два мандати в Сеймі. Під час парламентських виборів 2001 р. два кандидати від Руху були включені в списки Громадянської платформи, а на виборах 2005 р. – до списку ПСП. У контексті політики європейського регіоналізму сілезькі активісти пропонували запровадити в рамках польського адміністративно-територіального формату влади потужні автономні області, які, отримавши фінансову незалежність від центрального уряду, на рівні місцевих громад вирішуватимуть власні справи.

У 1996 р. був зареєстрований Союз сілезців (*Związek Ludności Narodowości Śląskiej*), який мав політично представляти права сілезької меншини, однак невдовзі реєстрація була скасована. Головною перепорою для суддів стало формулювання «сілезька національність» (вона узгоджується з неіснуючою категорією «сілезьке громадянство») та апеляція до положень Закону про національні

та етнічні меншини і регіональну мову 2005 р., який не визнає сілезців ні за національну, ні за етнічну меншину Польщі. Впродовж наступних років усі судові інстанції, навіть Європейський суд з прав людини в Страсбурзі, відхиляли заяви про легалізацію організацій, які в своїй назві мали словосполучення «сілезька національність».

Невизнання сілезців окремою національністю спровокувало появу в середовищі цієї спільноти епізодичних сепаратистських настроїв. Зокрема, 19 березня 2007 року був створений Сілезький сепаратистський рух (*Śląski Ruch Separatystyczny*), лідерами якого стали Грегорз Кот, Даріуш Єрчинські та Марчел Потемпа. Як писали про себе ініціатори Руху, основною метою організації «є національне та територіальне відокремлення або визнання сілезької національності». У 2003 р. істориком і сілезьким громадським активістом Даріушом Єрчинським була видана «Історія сілезького народу», на обкладинці якої написаний девіз: «Хай живе незалежна Сілезія!». Йому ж належить ініціатива звернення в 2006 р. до Генерального секретаря Ради Європи зі звинуваченнями на адресу офіційної Варшави в ігноруванні визнання окремого сілезького народу.

Однак у травні 2010 р. Сілезький сепаратистський рух припинив свою діяльність. Грегорз Кот як кандидат зі списку Сілезького руху за автономію до ради муніципалітету Катовіце отримав лише 51 голос. У своїй програмі Рух за автономію почав акцентувати увагу на фінансовій незалежності Верхньої Сілезії та розвитку сілезької культури, відмежовуючись таким чином від сепаратистських гасел.

Поряд із цим 21 грудня 2011 р. у м. Ополе була зареєстрована Асоціація осіб сілезької національності (*Stowarzyszenie Osób Narodowości Śląskiej*). Серед 18 членів-засновників асоціації більшість належали до опольського відділення Сілезького руху за автономію як регіональної політичної партії. У своїй діяльності Асоціація орієнтується на відродження та підтримку сілезької матеріальної та духовної спадщини, просування позитивного іміджу Сілезії та утвердження серед сілезців активної громадянської позиції.

Динамічною в громадсько-політичному вимірі національною меншиною є *німецька громада Польщі*. Вже з кінця 1980-х рр. її представники встановили контакти з німецьким урядом, Союзом депортованих та Асоціацією співгромадян. Згодом німецька спільнота отримала представництво на всіх рівнях влади: від місцевого сеймика до парламенту. На початку 1990-х рр. лідер німецької громади в м. Ополе Йоганн Кролл переміг у місцевих виборах до сеймику, здобувши 1/3 голосів виборців. Таким чином, уперше в новітній історії Польщі етнічним німцям була надана можливість представляти інтереси своєї громади. Німецька громада активно використовує можливість застосування принципу виборчих переваг для меншин, у тому числі щодо спрощеної процедури створення політичних партій.

Суб'єктом виборчого процесу в Польщі є ПП «Німецька меншина» (*Mniejszość Niemiecka*). 1991 рік був справжнім успіхом для цієї політичної сили, адже на парламентських виборах вона отримала підтримку 132 059 виборців (1,18%) та 7 мандатів у Сеймі Республіки Польща. У наступній електоральній кампанії 1993 р. за неї проголосувало вже 64 166 виборців (0,61%), а до парламенту потрапило 4 депутати. На виборах 1997, 2001 та 2005 рр. кількість прихильників німецької партії зменшилася до 0,3% і до Сейму потрапили тільки 2 депутати. У результаті парламентських виборів 2007 та 2011 рр. «Німецька меншина» отримала тільки 0,2% та 1 представника в парламенті. Зменшилася кількість прихильників партії національної меншини навіть в Опольському воєводстві. До регіонального сеймика в 1998 р. вона отримала 13 мандатів, на виборах 2002 та 2006 рр. – по 7 мандатів, 2010 р. – 6 мандатів. Аналітики пояснюють таку ситуацію лібералізацією політичної ситуації в країні та можливістю вільного пересування молоді, частина якої працює в сусідній Німеччині, не створюючи таким чином значного громадсько-політичного впливу в Польщі. Крім цього, молоде покоління, порівняно зі старшою генерацією німців, у силу євроінтеграційних процесів не має високого рівня німецької етнічності.

Німецька меншина також репрезентована мережею громадських організацій. Соціально-культурне товариство німців Сілезького воєводства є найбільшою організацією німецької меншини в Польщі. До неї входять близько 330 місцевих організацій Сілезії. Товариство сприяє культурному розвитку освіти в німецькомовному регіоні, працює з метою заохочення двомовності, підтримує місцеві бібліотеки, школи, дитячі садки тощо. Організація тісно співпрацює з неурядовими інституціями в Польщі та за кордоном. Головними напрямками діяльності Соціально-культурного товариства німців Сілезького воєводства є виховання традицій та вивчення німецької мови, історії Німеччини.

У порівнянні з іншими громадськими організаціями етнічних груп Польщі білоруська національна меншина є однією з найбільш сконцентрованих у географічному відношенні. Із 12-ти організацій білорусів Польщі в 10-ти штаб-квартира знаходиться в м. Белосток. Загалом білоруські громадські організації об'єднують близько 5,5 тис. чол. Більшість активістів зосереджена в рамках діяльності Білоруського соціально-культурного товариства (*Białoruskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne*).

Союз білорусів Республіки Польща (*Związek Białoruski w Rzeczypospolitej Polskiej*) на автономних засадах об'єднує ряд громадських організацій. Поряд із цим функціонують такі організації, як Союз білоруської молоді (*Związek Młodzieży Białoruskiej*), Товариство білоруської культури (*Towarzystwo Kultury Białoruskiej*), Асоціація «Білоруський музей і культурний центр» у Гайнівці (*Stowarzyszenie «Muzeum i Ośrodek Kultury Białoruskiej» w Hajnówce*), Асоціація дітей та молоді, які вивчають білоруську мову «АВ–БА» (*Stowarzyszenie na Rzecz Dzieci i Młodzieży Uczących się Języka Białoruskiego «AB–BA»*), Музей малої батьківщини в Студзиводах (*Stowarzyszenie Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach*).

У польському парламенті є представник білоруської меншини, який обраний за списком СДЛ. У місцевих виборах, що відбулися в 2010 р., білоруська меншина не представила окремих виборчих комітетів. Кандидати, які належать до меншини, брали участь на загальних підставах.

У польському Сеймі функціонує кашубська парламентська група, яка об'єднує 26 senatorів і депутатів, що пов'язані з Поморським воєводством. Провідними громадськими організаціями кашубів є Кашубсько-поморська асоціація (*Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie*), Кашубський Інститут (*Instytut Kaszubski*), Фонд «Кашубський народний університет» (*Fundacja «Kaszubski Uniwersytet Ludowy»*), Асоціація «Путська Земля» (*Stowarzyszenie «Ziemia Pucka»*), Асоціація «Кашубська єдність» (*Stowarzyszenie «Kaszëbskô Jednota»*). Відомий польський політик, прем'єр-міністр (2007 – 2014 рр.), голова Європейської Ради (з 30 серпня 2014 р.) Дональд Туск за походженням є кашубом.

Ромська громада дисперсно розселена в Польщі, втім теж представлена великою кількістю громадських організацій. Серед них виділяються Союз ромів Польщі (*Związek Romów Polskich*), Консультативно-інформаційний центр ромів Польщі (*Centrum Doradztwa i Informacji dla Romów w Polsce*), Соціально-культурне товариство – Центр культури ромів Польщі (*Stowarzyszenie Kulturalno-Społeczne – Centrum Kultury Romów w Polsce*), Асоціація ромів Вроцлава «Романі Бахт» (*Stowarzyszenie Romów we Wrocławiu «Romani Bacht»*), Міжнародне товариство ромських митців «Рома» (*Międzynarodowe Stowarzyszenie Twórców Romskich w Polsce «Roma»*), ромське освітнє товариство «Харангос» (*Romskie Stowarzyszenie Oświatowe «Harrangos»*), Товариство польських ромів «Парно Форо» (*Stowarzyszenie Romów Polskich «Parno Foro»*), товариство національної меншини «РОМ» (*Stowarzyszenie Mniejszości Narodowej «ROM» w Lublinie*), Товариство ромів Кракова (*Stowarzyszenie Romów w Krakowie*) та багато інших. Сфера їх діяльності охоплює питання інтеграції ромів у польський соціум, зокрема освітньо-виховні, культурні та соціально-економічні аспекти життєдіяльності цієї меншини.

Ще в 1991 р. у м. Білосток розпочав свою діяльність Міжнародний російський клуб. Наразі більшість громадських активістів-росіян у Польщі репрезентовані Російським культурно-освітнім товариством (*Rosyjskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe z siedzibą w Białymstoku*), яке організовує Дні російської культури в Польщі.

Функціонують також організації «Російський Дім» (*Stowarzyszenie «Rosyjski Dom» z siedzibą w Warszawie*) та «Російська спільнота» (*Stowarzyszenie «Wspólnota Rosyjska» z siedzibą w Warszawie*).

Сегментація української громади. Розглядаючи українську громаду в Польщі, особливо цікавою є ідентифікація «українець-лемко-русин». За офіційною державною статистикою за 2002 р., українцями себе визнали 30 597 осіб, лемками ідентифікували себе 5863 особи, причому до русинської етнічної групи віднесли себе тільки 62 особи. Відтак русини зафіксовані у шести воєводствах, а більша частина їх мешкає у Підляському воєводстві (35 осіб). Лемки фіксуються у всіх воєводствах, але найбільше сконцентровані саме в трьох: Нижньосілезькому (3084 особи), Малопольському (1584 особи) та Любуському (791 особа). Українські громади сконцентровані досить рівномірно у всіх воєводствах, проте виразно найбільше українцями себе вважають у Вармінсько-Мазурському (12 009 осіб), значно менше – у Західно-Поморському (3 943 особи), Підкарпатському (3271 особа), Поморському (2987 осіб) та інших воєводствах. За оцінками деяких дослідників, лемківська спільнота становить 30 тис. осіб, а українська – близько 280 тис.

Перепис населення 2002 р. викликав значний резонанс та спротив у лідерів національних меншин, позаяк польські інтерв'юери намагалися применшити чисельність національних чи етнічних спільнот і вказували в основному польську національність при заповненні анкет. Варто відзначити, що в урядовій статистиці українці, русини і лемки ідентифікують себе окремо. Це зовсім не узгоджується з деякими історичними теоріями про еволюцію «русинів» як самоназви – до етноніму «лемко». Та й це лише підтверджує висновки частини дослідників про нечіткість лемківської ідентичності.

У 2011 р. громадяни Польщі отримали можливість засвідчувати свою подвійну ідентифікацію під час перепису населення. Із 51 001 осіб, які визнали українську ідентичність, на рівні першої етноідентичності українцями себе назвали понад 38 тис. осіб (перша ідентифікація), але як єдину українську ідентичність визнали вже тільки 27,6 тис. опитаних. Майже 21 тис. чол. українську ідентичність ви-

знали поряд із польською, що засвідчує про асиміляційні процеси в середовищі українства РП.

У той же час лемківську ідентичність як першу визнали понад 7 тис. опитаних, а як єдину – 5,6 тис. чол. Загальна ж цифра респондентів-лемків за переписом 2011 р. – 10,5 тис. чол. Прикметно, що тільки 34 особи з 638 чол., які визнали свою приналежність до русинської етнічності, визнають її як єдину; інші 604 особи декларують русинство разом із іншими етноідентифікаціями. Цей статистичний факт засвідчує, що порівняно зі СР, русинська ідентичність у Польщі не є примордіальною, а скоріше виступає незначним результатом зовнішнього стимулювання русинського руху в регіоні ЦЄ.

Початки зацікавленості лемківським питанням у пресі відносять аж до початку 1980 р., хоча на той час лемки сприймалися скоріше як певна етнографічна екзотика і лише після падіння комуністичного режиму вже почали згадуватися трагічні сторінки лемків Польщі. Проте демократизація та плюралізм не привели до «єднання русинів» Польщі, хоча, здавалося б, перешкоди для боротьби за свої права й були відсутні. Про відсутність єдності між русинами Лемківщини свідчить інтерв'ю лідерів русинського руху в Польщі з промовистою назвою: «Два лемки, три організації». Зокрема, після активного відродження лемківського руху у Польщі виникли дві організації – Товариство лемків та Об'єднання лемків у Польщі. Товариство лемків ідеологічно наполягає на самостійній лемківській ідентичності, в той час як члени Об'єднання лемків наполягають на тому, що лемки є частиною українського народу. Крім того, у Польщі з 1990 р. діє Об'єднання українців у Польщі.

Однак про етнокультурну єдність лемків говорити досить важко чи принаймні зарано. Більше того, з одного із виступів А. Копчі (одного з керівників Об'єднання лемків) у 1991 р. стає зрозумілим, що лемки дуже часто самі називають свою подвійну ідентичність – «лемко-українець». Деякі дослідники русинства вважають, що основною підставою для існування лемківської ідентичності є протиставлення «свій – чужий», враховуючи природно-географічний

рівень, своєрідність духовної та матеріальної культури. Однак члени Об'єднання лемків вважають, що не варто формувати з лемків новий штучний народ, позаяк це тільки призведе до швидшої асиміляції. У той же час члени Товариства більшу загрозу вбачають в українізації. Крім того, пересічні лемки схильні думати, що русинами себе вважають окремі лемки через їх нерозуміння своєї своєрідності порівняно з українцями та саме сприйняття України на міжнародному рівні.

Також можна звернути увагу на відсутність політичної партії, яка б репрезентувала лемків, і неохочість молодого покоління до регіональної лемківської ідентичності. Кульмінацією стосунків у системі «лемки – держава» став базовий закон Сейму 2005 р., який регламентував статус меншин, а також використання регіональних мов. Відповідно до нього лемки відносилися до етнічних меншин, позаяк не мали власної держави за межами Польщі. За свідченням Я. Ковальчика, етнічною меншиною визнані були лише ті лемки, котрі не визнавали себе частиною українського народу, а не русинами, оскільки за законом українці вважаються національною меншиною Польщі.

Черговою проблемою для русинства в цілому і лемківської ідентичності зокрема стало мовне питання. У 1999 р. було створено першу лемківську граматику постсоціалістичної Польщі, авторами якої стали Г. Фонтанський та М. Хом'як. Піком кодифікації русинсько-лемківської мови став 2005 рік, коли було завершено роботу над «Словником лемківсько-польським».

Важливо відзначити, що в мовному питанні русини-лемки Лемківщини формують власну мову не лише на академічному рівні, а й запроваджують у навчальну програму. Водночас лемківські науковці об'єктивно визнають певний регрес у розвитку етнічної унікальності в 2000-х рр., що пояснюється суперечками всередині спільноти, конституюванні етнічності через спротив та зовнішні подразники.

До певної міри унікальною є мовна статистика польського уряду за 2002 р. Серед 22 698 респондентів, які визнають українську рідною мовою спілкування, 2643 особи визнали польську національ-

ність. Це при тому, що українцями цього ж року визнали себе 30 597 осіб. Ця статистика очевидно засвідчує денаціоналізацію українців за мовною ознакою.

З огляду на мовно-фонетичну близькість польської та української мов, основою ідентичності українців Польщі є скоріше конфесійна, а не етнічна тотожність. Серед лемків рідну мову спілкування визнали 5627 опитаних, з них 561 респондент визнав польську народність, а в цілому лемками ідентифікували себе 5863 особи. Помітно, що в лемківському середовищі мовна стійкість набагато потужніша. Щодо русинської мови, то такої мови взагалі немає в переліку мов спілкування. Урегулювання мовного питання для спільноти лемків відбувається в рамках Закону 2005 р. Оскільки за законом лемки визнані етнічною меншиною, то вони мають певні мовні права, які захищаються цим документом.

Таким чином, варто відзначити, що лемківська ідентичність Польщі є фрагментованою. Фактично лемки, як і русини-українці Словаччини, репрезентують етнографічну складову мозаїки української етнонації та дедалі асимілюються в польському національному соціумі. Маргіналізується насамперед молоде покоління лемків, яке все більшою мірою сприймає польську ментальність та національну ідентичність. Виняток становить хіба що мовно-ідентифікаційна самобутність лемківської спільноти. Отож, лемківський рух у 1990-х роках зазнав значного піднесення, втім на початку XXI ст. він вже не є таким потужним і навіть на рівні культурницьких заходів зазнає певної рецесії.

Білатеральні зв'язки з Україною. Важливим пунктом у налагодженні українсько-польських відносин є підписання 18 травня 1992 р. Договору про добросусідство, дружні відносини та співробітництво. Невдовзі між Україною та Польщею було підписано Угоду про міжрегіональне співробітництво, метою якої стала співпраця у сфері досягнення економічного та суспільного прогресу прикордонних регіонів.

Невід'ємною складовою польсько-українських відносин є роль меншин та особливості їх життєдіяльності. До основних документів, які так чи інакше стосуються меншин у двосторонньому спів-

робітництві, є угоди щодо молодіжних обмінів, культурного та наукового співробітництва, забезпечення прав національних меншин, взаємне працевлаштування, співробітництво в галузі культури, науки і освіти, взаємовизнання документів про освіту, співпрацю в галузі телебачення та радіо тощо.

Радянська політика мала наслідком асиміляцію польської меншини в Україні, основним оплотом національної ідентичності якої залишалася церква. З проголошенням незалежності України одним із основних актів, що захищає права польської меншини в Україні є Закон «Про національні меншини в Україні» (1992 р.). Польща активно підтримує свою меншину, зокрема через створені організації. В рамках Договору про добросусідство члени обох країн мають право на належне використання власних мов, створення різного роду організацій, зокрема освітніх, культурних релігійних.

Важливе значення для двосторонніх зв'язків, у тому числі й у сфері захисту прав меншин, мають українсько-польські зустрічі на найвищому рівні. У 1994 р. була підписана Угода про принципи співробітництва між Україною та Республікою Польща по забезпеченню прав національних меншин. Згідно з угодою, сторони зобов'язувалися надавати особам, які належать до меншин, належні громадські, політичні, соціальні, економічні та культурні права й свободи та враховувати їх при розробці власної політики.

Угорщина

Етнонаціональна структура. Угорщина – це моноетнічна держава, де титульною нацією є власне угорська етнічна спільнота. Етнічна структура Угорщини характеризується наявністю державотворчого етносу та нечисленних національних меншин і етнічних груп. Згідно з угорським законодавством, національною чи етнічною меншиною вважається будь-яка спільнота, яка становить меншість й проживає на території Угорщини понад 100 років, члени якої є угорськими громадянами і мають свою мову, культуру та традиції. В Угорщині у 1,5 тис. населених пунктів проживають представники тринадцяти національних та етнічних меншин, які визнані державним законодавством.

Таблиця 8.2

Етнонаціональна структура населення Угорщини

Національність	Переписи населення (чол.)		Співвідношення чисельності 2011 до 2001 року (%)
	2011	2001	
Угорці	9 168 893 (92,3 %)	9 627 057 (94,4 %)	95,2
Роми	315 583	205 720	153,4
Німці	185 696	120 344	154,3
Румуни	35 641	14 781	241,1
Словаки	35 208	39 266	89,7
Хорвати	26 774	25 730	104,1
Серби	10 038	7 350	136,6
Українці	7 396	7 393	100,0
Поляки	7 001	5 144	136,1
Болгари	6 272	2 316	270,8
Греки	4 642	6 619	70,1
Русини	3 882	2 079	186,7
Вірмени	3 571	1 165	306,5
Словенці	2 820	4 832	58,4
Інші	124 211	128 519	96,6
Всього	9 937 628	10 198 315	97,4

Джерело: Складено за: Population Census 2001 / Factors influencing the ethnic affiliation of the population, 2001 [Електронний ресурс] // Hungarian Central Statistical Office – Режим доступу : http://www.nepszamlalas2001.hu/eng/volumes/24/tables/load1_1.html; 1.1 tábla. A nemzetiségi népesség száma, 2011 [Електронний ресурс] // Sajtótájékoztató. – 2013. – március 28. – О. 1, 5. – Режим доступу : http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_sajto_20130328.pdf

Упродовж 1990 – 2011 рр. чисельність населення Угорщини зменшилася з 10 374 823 до 9 937 628 осіб, тобто на 4,2%. Депо-

пуляція в Угорщині набирає загрозливих масштабів в умовах постійного позитивного міграційного приросту. Перепис населення 2011 р. також засвідчив, що переважну більшість населення держави – 9 168 893 (92,3%) становлять представники угорського етносу. Щодо національних меншин, то серед них виділяють 13 основних: роми – 315 583 осіб (3,16%), німці – 185 696 (1,86%), румуни – 35 641 (0,35%), словаки – 35 208 (0,35%), хорвати – 26 774 (0,26%), серби – 10 038 (0,1%), українці – 7396 (0,07%), поляки – 7001 (0,07%), болгари – 6272 (0,06%), греки – 4642 (0,04%), русини – 3882 (0,04%), вірмени – 3571 (0,03%), словенці – 2820 осіб (0,02%). Загальна кількість представників названих національних меншин складала 644 524 чол. У порівнянні з результатами 2001 р. (див. табл. 8.2), коли їх було трохи більше 400 тис., це означало зростання на 45%. Такий приріст став можливим, вочевидь, тому, що в 2011 р. чимало жителів країни при переписі вперше надали перевагу етнічній, а не громадянській ідентичності.

Окрім корінних національних меншин Угорщини перепис населення 2011 року зафіксував 124 211 осіб, які представляють інші етнічні групи: росіяни (13 337 осіб), китайці (6770 осіб), араби (5461 осіб), в'єтнамці (3500 осіб) та інші (95 143 осіб). Зафіксовані також часті випадки, коли жителі країни відмовилися вказати свою етнічну приналежність.

Щодо географічного розташування національних меншин Угорщини, слід зауважити, що ці спільноти проживають не компактно, а дисперсно по всій країні. Виключенням є тільки область Баранья, де проживає більше 10% німців і частково ромів у окремих поселеннях. Роми в основному (13%) проживають в прикордонних зі СР та Україною областях Боршод-Абауй-Земплен і Саболч-Сатмар-Берег.

У порівнянні з переписом населення 1990 р. помітно, що на початку ХХІ ст. угорців стало менше не лише за абсолютним показником, але й пропорційно до частки інших етнічних груп. Це пояснюється тим, що раніше представники національних меншин часто реєстрували себе угорцями або відмовлялися відповідати на питання про етнічну приналежність. Однак упродовж останніх два-

дцяти років законодавець створив умови, за яких представником національної меншини стало бути більш комфортно. Для корінних меншин перебаченою є низка преференцій та привілеїв у сфері забезпечення розвитку національно-культурної самобутності, можливостей формування органів самоврядування.

Слід відзначити також деяку умовність даних офіційних переписів населення Угорщини. При реєстрації етнічної ідентичності виникло багато неточностей у випадку з ромами, які з прагматичних мотивів часто декларували себе представниками титульної нації. Дослідники заявляють про значно більшу (близько 0,5 млн осіб) кількість ромів, аніж офіційні 315 583 чол.

Крім ромів, неоднозначна ситуація склалася також із єврейською громадою Угорщини. За неофіційними підрахунками в країні налічується від 54 до 130 тисяч осіб єврейської національності, серед яких 90% є жителями столиці – Будапешта. Відомо, що єврейська громада Угорщини є найбільшою в Центральній Європі. Втім результати перепису цих показників не фіксують, а Закон про національні меншини серед корінних меншин країни євреїв взагалі не називає.

Нормативно-правове регулювання етнополітики Угорщини визначається комплексом законів та іншими правовими документами. Найголовнішими є відповідні статті Конституції, Закон LXXVII «Про права національних та етнічних меншин» (1993 р.) та поправка до нього № 62 (1994 р.), що регламентує утворення органів національного самоврядування; Закон LXXIX «Про загальну освіту» (1993 р.), і найважливіший – Закон CLXXIX «Про права національностей» (2011 р.).

Конституція Угорщини гарантує права людини і громадянина, незалежно від раси, статі, мови, релігії. У 1993 р. Державні Збори Угорської Республіки прийняли Закон LXXVII «Про права національних та етнічних меншин», в якому зафіксовані їх індивідуальні та колективні права щодо використання рідної мови, освіти, культури, масової комунікації. Закон розглядає права меншин як частину прав людини, які потребують особливого захисту. Цей законодавчий акт чітко вказує 13 етнічних груп, яким, згідно з Конституцією, надається статус державотворчих (корінних) меншин: болгари, роми, греки, хорвати,

поляки, німці, вірмени, румуни, серби, словенці, словаки, українці та русини. Отримання статусу державотворчих меншин піднесло значимість їх відносин із владою на якісно вищий рівень.

У 1995 р. була запроваджена посада омбудсмена з питань національних меншин. Також дозволялося утворення органів самоврядування національних меншин місцевого і загальнонаціонального масштабу для забезпечення їх культурної автономії, для чого держава надавала їй відповідну фінансову підтримку.

На середину 1990-х рр. європейська спільнота позитивно оцінила зміни в угорському законодавстві, що стосувалися забезпечення прав національних меншин, хоча певна критика лунала щодо проблеми забезпечення місць для них у парламенті країни, що є поширеною нормою європейської політики мультикультуралізму та однією з правових вимог меншин.

Із 2014 р. набули чинності зміни до Закону 1993 р., відповідно до яких була прописана концепція національних меншин та принцип індивідуальної етнічної самоідентифікації. За національними меншинами визнаються колективні права на збереження і розвиток історичної традиції, мови й культури, використання етнічних особистих імен і географічних назв, освіти, створення й діяльність організацій та підтримку міжнародних зв'язків.

Також компактним етнічним громадам Угорщини передбачається надання преференцій на представництво в муніципальних органах влади. За наявності в місцевій громаді не менше ніж 30 виборців від однієї із зазначених національних меншин, вона має право на мандат у муніципальній раді. Отже, представники тринадцяти корінних етнічних спільнот Угорщини мають доволі значні можливості у сфері місцевого самоврядування та користуються державною підтримкою для збереження й розвитку власної культури.

Стосовно нормативно-правового регулювання етнополітичних зв'язків Угорщини з іншими країнами регіону важливим є Закон «Про угорців, які проживають у сусідніх країнах», який набув чинності 1 січня 2002 р. і визначає надання пільг меншинам, які мешкають за межами історичної батьківщини. Законом передбачені

пільги на працевлаштування та навчання на історичній батьківщині етнічних угорців, які мають постійне місце проживання в інших центральноєвропейських країнах та в Україні зокрема.

Структура етнополітичного менеджменту. Унікальною специфікою етнополітичного менеджменту в центральноєвропейському регіоні є угорська система представницької демократії національних та етнічних меншин. Організаційну основу участі меншин у публічній діяльності на сучасному етапі визначає поправка LXII (1994 р.) до Закону «Про вибори органів самоврядування», яка забезпечила можливість для проживаючих в Угорщині меншин створювати організації як елементи системи адміністративного управління та мати власні місцеві національні органи самоврядування у двох рівноправних альтернативних формах: прямої (обрані органи самоврядування за місцем безпосереднього проживання представників національних меншин) та опосередкованої (регіональне та центральне (загальнонаціональне) самоврядні представництва меншин).

Органи місцевого національного самоврядування в Угорщині мають погоджувальне право щодо всіх найважливіших для них сфер: можуть приймати рішення з питань, які стосуються сфери освіти та культури, ЗМІ, збереження традицій та використання мови. В інших питаннях органи національного самоврядування користуються правами дорадчого органу при урядових структурах.

Уперше 11 грудня 1994 р. одночасно з виборами до органів місцевого самоврядування були проведені перші вибори в місцеві самоврядування національних меншин. Були сформовані 792 місцеві самоврядування національних меншин та перші центральні (загальнонаціональні) самоврядування. Безперечно, лідерами за кількістю таких структур стали роми (417), німці (124), хорвати (50), словаки (40), серби (19), румуни (11), вірмени (8); інші меншини сформували одне-два представництва. В результаті виборів 1998 р. було створено 1328 місцевих самоврядувань національних меншин, а центральні самоврядування були сформовані усіма 13-ма визнаними законом меншинами. Показовими є вибори, що мали місце восени 2010 р. в 1592 населених пунктах Угорщини: найбільшу частку органів самоврядування національних меншин

вже традиційно отримали роми (1248), німці (424), а також хорвати (127); далі – словаки (122), русини (75), румуни (71), поляки (49), серби (48), болгари (41), вірмени (39), греки (37), українці (23) та словенці (11).

На найвищому державному рівні в Угорщині також передбачений інститут «омбудсмена меншин» – Уповноваженого Державних Зборів з прав національних та етнічних меншин, повноваження якого визначаються Законом «Про парламентську гарантію громадянських прав» (1993 р.). Важливою є також діяльність Громадського фонду меншин.

Ще однією ланкою угорського етнополітичного менеджменту є Управління з питань національних і етнічних меншин, яке складається із відділів конкретних етнічних та національних меншин у складі Міністерства юстиції. Голову управління призначає прем'єр-міністр Угорщини. До функцій та роботи Управління належить участь у розробці та координації урядових програм і проведення досліджень національних і етнічних меншин, моніторинг та контроль за правами меншин.

Мовна політика та культурно-освітня сфера. Угорщина однією з перших 5 листопада 1992 р. приєдналася до прийнятих Радою Європи (25 червня 1992 р.) двох документів у галузі захисту меншин – Європейської Хартії регіональних мов, або мов меншин (Мовна хартія), а також до Рамкової угоди з захисту національних меншин.

Угорщина досить потужно фінансує освітньо-культурні інституції та заходи національних та етнічних меншин. Згідно зі статистичними даними, навчання та освіта меншин рідною мовою відбувається, починаючи з рівня дитячого садка і триває включно до вишів. Так, кількість дитячих садків національних меншин у 2008 – 2009 р. становила 19 із 940 вихованцями (з яких 9 – з німецькою мовою виховання, 4 – словацькою, по 2 – з хорватською, сербською та словенською). Протягом 2009/2010 навчального року їх чисельність збільшилась, а саме – усього 47 дитсадків із 2625 вихованцями (з яких 23 – з німецькою мовою виховання, 6 – зі словацькою, 9 – з хорватською, 3 – з румунською, 4 – з сербською

та 2 – зі словенською). Кількість національних середніх шкіл на мовах меншин у цьому році становила 6 із 453 учнями (2 школи – німецькі, 1 словацька, 3 сербські), двомовних – 46 шкіл з 6151 учнем (29 німецьких, по 5 – румунських та хорватських, 4 словацькі і 2 словенські, 1 – сербська). Протягом 2009 – 2010 рр. кількість шкіл збільшилась до 24 (1877 учнів), з-поміж яких 12 німецьких, 3 словацькі та сербські, 2 хорватські, по 1 румунській, словенській, грецькій, болгарській. Двомовних шкіл залишилось 46 (5836 учнів). У 14 національних та двомовних гімназіях навчалось 2 594 особи, з-поміж яких 8 – німецьких, по 2 – словацькі та хорватські й по 1 – румунська та сербська. Гімназій лише з вивченням рідної мови було 26 (2452 учнів) – переважно це німці, греки, словенці, болгары, а також 16 – роми.

В Угорщині існує лише одна етнічна вища школа імені М. Ганді у м. Печ, яка функціонує у форматі інституційної підготовки ромів до вищих навчальних закладів. У багатьох угорських вищах існують кафедри філології з вивчення мови та літератури національних меншин.

Громадсько-політична репрезентація національних меншин та етнічних груп. В Угорщині у 378 населених пунктах діють німецькі органи самоврядування, основною метою яких є формування культурної автономії, підвищення якості навчання, підготовка педагогів. У 2000 р. у Будапешті було створено Будинок німців Угорщини, у 2003 р. – культурний центр німців Угорщини.

Державне самоврядування словаків Угорщини було створено у 2007 р. та об'єднує на даний час 11 інституцій, з яких 3 – це навчальні заклади. В Угорщині у 116 населених пунктах діють словацькі органи самоврядування. У сфері культури словацькі громадські організації є дуже активними. Вони щорічно організують фестиваль співів «*Zlatý škovránok*», фольклорні фестивалі, видають щотижневик «*Čabän*» та календар «*Čabiansky kalendár*».

Румуни також мають представництво у 90 населених пунктах на рівні 44 румунських самоврядувань. Державне самоврядування румунів, яке було створене у 2007 р., об'єднує також 3 громадські інституції.

Сегментація української громади. Русини-українці в Угорщині є автохтонним населенням, яке проживало на теренах північно-східних областей країни, становлячи на середину XIX ст. до 4 – 5% населення (за різними даними від 30 до 40 тис. осіб). Вони піддавалися поступовій асиміляції впродовж останніх 150 років, що припинилося тільки в епоху демократизації.

Уперше визначення «рутен» фігурувало в офіційному переписі населення країни 1930 р., коли їх було зареєстровано 996 осіб. Тоді ж було засвідчено, що 4977 осіб володіють русинською мовою. Під час перепису населення 1990 р. в Угорщині українцями ідентифікувалося 674 осіб. Зауважимо, що у графі «етнічна меншина» вони фігурували разом з «рутенами». Це означає, що на початку 1990-х рр. українців та русинів в Угорщині сприймали як єдину меншину. Однак уже в 1993 р. базовим законом тринадцятим етнічним меншинам Угорщини було надано статус корінних (державотворчих). Серед них окремо були виділені українці (6-е місце в країні за кількістю представників громади) та русини (12-е місце).

Точну чисельність українців та русинів можна ідентифікувати після оголошення результатів перепису 2001 р., згідно з якими в Угорщині було зафіксовано 2079 русинів (0,02%) та 7393 українців (0,07%). Відповідно до інших критеріїв, їх кількість коливається в межах 1 – 1,3 тис. русинів та 3,5 – 5 тис. українців. Результати ж останнього перепису (жовтень 2011 р.) показують, що кількість русинів значно збільшилася – майже на 50% і становить 3832 чол., тоді як українців стало більше на 3 особи. Можемо припустити, що впродовж наступних років кількість людей, що ідентифікує себе русинами, буде тільки зростати, оскільки для цього в Угорщині існує значна потенційна соціальна база – приблизно 270 тис. громадян країни сповідують греко-католицизм. Як відомо, раніше це віросповідання вважалося етнічним маркером саме місцевих русинів-українців.

Відзначимо, що українцями себе насамперед ідентифікують люди, які емігрували до Угорщини впродовж останніх десятиліть, тоді як русинами називаються нащадки українців-русинів, які тут

оселялися в минулі століття. Такий розподіл в ідентифікації став зручним приводом, щоб українців-русинів поділили на дві етнічні громади. Таким чином, тепер в Угорщині офіційно існують дві окремі національні меншини, які проводять культурницьку політику, мають свої організації, веб-сайти тощо. У країні створені умови, які поглиблюють відособленість українців та русинів. Це проявляється у законодавстві, у диспропорції урядового фінансування меншин, інформаційному розмежуванні спільнот.

Нині в кожній області Угорщини проживає понад 100 українців, але здебільшого дисперсно. Найбільше українців проживає в Будапешті (1868 осіб), а також областях Саболч-Сатмар-Берег (434 особи), Боршод-Абауй-Земпен (282 особи), Гайду-Бігор (217 осіб) та Веспрем (190 осіб). Українознавчі студії існують у формі недільних шкіл. В Угорщині діє десяток українських організацій, серед яких слід відзначити діяльність з 1991 р. першої української організації – «Товариства українців-русинів Угорщини імені Т.Г. Шевченка», а з 1995 р. – Товариства української інтелігенції Угорщини.

Найбільш плідною з 1992 р. є культурно-просвітницька діяльність Товариства української культури, яке очолює Я. Хортяні. Серед досягнень Товариства: двомовний часопис «Громада», недільна школа для дітей у Будапешті, україномовні щотижневі передачі на угорському радіо.

Державне самоврядування українців Угорщини об'єднує більшість українських громадських організацій і відповідно отримує урядове фінансування: у 2008 р. – 28,6 млн форинтів, у 2009 р. – 37,8 млн.

Характеризуючи діяльність української та русинської громад Угорщини, слід відзначити більшу активність останньої. Найбільш відомими лідерами русинського руху сучасної Угорщини є В. Гіріц, А. Лявинець, Г. Гаттінгер-Клебашко. Останній у 1991 р. створив Товариство русинів Угорщини. Серед досягнень організації можна назвати участь у заснуванні в Будапешті Товариства ім. Енді Варгола та Русинського наукового інституту; організацію викладання предметів русинською мовою в школі с. Мучонь та відкриття там

Русинського музею; започаткування міжнародного русинського молодіжного літнього табору; участь у зібраннях Всесвітнього конгресу русинів, організація та проведення двох конгресів на території Угорщини.

Під керівництвом Г. Гаттінгера-Клебашко Товариство здобуло представництво в урядовій програмі русинського самоврядування. Перша русинська самоврядна громада була створена в 1994 р. у с. Мучонь. У 1998 р. всі існуючі на той момент дев'ять русинських самоврядних громад створили Державне самоврядування меншини русинів, яке видає підручники для дітей, книги сучасних авторів, репринтні публікації русинів минулого, готує передачу русинською мовою, яка щовівторка звучить по радіо. Під егідою самоврядування у Будапешті відкрито бібліотеку русинської літератури, виходить друкований орган ДСМР – журнал «Русинський Світ».

У 2008/2009 навчальному році русини створили двомовний дитячий садок з 11 дітьми та 2 двомовні середні школи (54 учнів). У 2011 р. була видана нова русинська абетка для всіх шкіл регіону. Крім кафедри української та русинської філології при педінституті у м. Ніредьгаза, русинську мову вивчають на кафедрі слов'янських мов факультету гуманітарних наук Будапештського університету імені Етвеша Лоранда.

Білатеральні зв'язки з Україною. Взаємини Угорщини та України вважаються прикладом прагматичної міжнародної співпраці у центральноєвропейському регіоні. Вже 31 травня 1991 р. було підписано Декларацію про принципи співробітництва між Угорською Республікою та Українською РСР із забезпечення прав національних меншин, яка по суті і є основою угорсько-українських відносин в етнополітиці. Доречно відзначити, що з-поміж подібних угод у регіоні ця Угода гарантувала як індивідуальні, так і колективні права національних меншин. Інституційний розвиток двостороннього співробітництва України та Угорщини в етнополітичній сфері визначається базовим документом – Договором про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою, який було підписано 6 грудня 1991 р. Згідно зі ст. 15,

яка включає питання національних меншин, зокрема розвитку їх культури, була досягнута домовленість двох держав про розширення і поглиблення традиційних взаємних культурних зв'язків як природної потреби народів і невід'ємної частини європейського культурного надбання.

Білатеральні зв'язки Угорщини з Україною в етнополітичній сфері мають особливу специфіку в центральноєвропейському регіоні. По-перше, обидві країни мають стійкий легітимний інтерес до своїх етносів, які є меншинами в сусідніх державах. Зазначимо, що згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., у західному поліетнічному прикордонні України – Закарпатській області мешкає 151,5 тис. угорців (12,1% населення області) із 156,6 тис. угорців України (0,3% населення). Кількість угорців Закарпаття за підрахунками представників громадських організацій та історичних церков становить 160 – 170 тис. чол. Угорці Закарпаття проживають компактно – переважна більшість їх мешкає у Берегівському, Виноградівському та Ужгородському районах, у містах Ужгород, Чоп і Мукачево.

Окрім того, питання меншин є одним із трьох пріоритетів зовнішньої політики всіх урядів Угорщини починаючи з 1990 року. Основною метою цієї політики є сприяння збереженню національної ідентичності угорців, які мешкають у сусідніх країнах, а також розвиток політичних, культурних й економічних зв'язків між Будапештом та угорськими громадами.

Багатим є досвід сторін у розбудові механізмів рівноправного розвитку білатеральних міждержавних етнополітичних зв'язків. Насамперед, йдеться про створення Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, до якої входять представники державних установ і національних меншин обох країн. До компетенції Змішаної комісії належить прийняття за згодою сторін конкретних рекомендацій урядам України та Угорщини у сфері етнополітики. З-поміж досягнень діяльності Комісії, громадських організацій та відповідних установ двох держав слід відзначити: розміщення двомовних надписів у населених пунктах, де проживають національні меншини обох країн; повернення істо-

ричних назв населеним пунктам у Закарпатській області, де проживають угорці; виділення приміщень для навчання і культурної діяльності українців в Угорщині; відкриття нових шкіл з угорською мовою навчання на Закарпатті. З метою реалізації права на вільне користування та навчання рідною мовою на всіх рівнях навчання у 2008 р. відбулося відкриття Гуманітарно-природничого факультету з угорською мовою навчання в Ужгородському національному університеті.

Важливим інституційним механізмом співпраці сторін є Угорсько-українська міжпарламентська спільна комісія, яка була створена 29 вересня 1995 р. на основі підписаної 28 вересня 1994 р. Угоди про співпрацю між Державними Зборами Угорщини і Верховною Радою України.

Чеська Республіка

Етнонаціональна структура. Чеську Республіку слід віднести до держав із поліетнічним складом населення, де домінуючим етнічним та державотворчим ядром нації виступають чехи. У 1994 р. етнічними чехами себе визнали 81,2% опитаних, 13,7% своєю національністю вказали «мораванин» та «сілезець». Крім того, 3,1% населення складали словаки, 0,6% – поляки, 0,5% – німці та 0,9% – інші етнічні групи. Особливістю цього перепису населення було те, що несподівано для багатьох відбулося зростання місцевого патріотизму та етнічного самовизначення в Моравії та Сілезії.

У 2001 р. домінуючою національною меншиною ЧР залишалися словаки – 1,86% (193 190 осіб), хоча в порівнянні з 1994 р. їх кількість зменшилася майже у два рази. Польська меншина склала 0,5% (51 968 осіб), німецька – 0,38% (39 106 осіб), українська – 0,21% (22 112 осіб), угорська – 0,14% (14 672 особи), росіян налічувалося 0,12% (12 369 осіб), ромів – 0,11% (11 746 осіб), болгарів, хорватів, греків, сербів та русинів – від 1 до 4 тис. осіб, тобто від 0,01 до 0,05% населення країни (табл. 8.3).

Таблиця 8.3

Етнонаціональна структура населення Чеської Республіки

Національність	Переписи населення					
	2011		2001		1991	
	Всього	%	Всього	%	Всього	%
	10 436 560	100	10 230 060	100	10 302 215	100
Чехи	6 711 624	64,3	9 249 777	90,4	8 363 768	81,2
Моравці	521 801	5	380 474	3,7	1 362 313	13,2
Словаки	147 152	1,4	193 190	1,9	314 877	3,1
Українці	53 253	0,5	22 112	0,2	8 220	0,1
Поляки	39 096	0,4	51 968	0,5	59 383	0,6
В'єтнамці	29 660	0,3	17 462	0,2	421	0,0
Німці	18 658	0,2	39 106	0,4	48 556	0,5
Росіяни	17 872	0,2	12 369	0,1	5 062	0,1
Сілезці	12 214	0,1	10 878	0,1	44 446	0,4
Угорці	8 920	0,1	14 672	0,1	19 932	0,2
Роми	5 135	0,0	11 746	0,1	32 903	0,3
Китайці	3 212	0,0	-	-	-	-
Греки	2 043	0,0	3 219	0,0	3 379	0,0
Русини	739	0,0	1 106	0,0	1 926	0,0
Болгари	-	-	4 363	0,0	3 487	0,0
Румуни	-	-	1 238	0,0	1 034	0,0
Інші	58 867	0,6	30 402	0,3	32 508	0,3
Вказали дві національності	163 648	1,5	12 978	0,1	-	-
Не відповіли	2 642 666	25,3	173 000	1,7	-	-

За даними перепису населення 2011 р., у ЧР проживає 10 436 560 осіб. Результати цього перепису суттєво відрізняються від результатів попередніх років. По-перше, на питання про свою національну приналежність не захотіли відповісти 2,74 млн осіб, що становить майже $\frac{1}{4}$ всього населення країни. Під час попереднього перепису, що проводився в 2001 р., подібне небажання виявили лише

173 тис. осіб. Отже, в ЧР збільшилася кількість людей, які декларують європейську ідентичність, поширеним стає космополітизм. Зросла кількість тих, хто не міг визначитися у виборі між двома національностями: 99 028 осіб вказали на поєднання чеської та моравської національності.

По-друге, порівнюючи дані переписів 2001 та 2011 рр., можна простежити зменшення кількості чехів у загальній кількості з 90,4 до 64,3%, тобто з 9 249 777 до 6 711 624 осіб. Отже, хоча чехи й залишаються домінуючим етносом, але їх кількість істотно зменшується у загальній етнонаціональній структурі населення держави. Менша кількість людей також назвала себе сілезцями та моравцями: з 0,4 і 13,2% у 1991 р. до відповідно 0,1 та 4,9% у 2011 р. Якщо у 1991 р. домінуючий етнос у країні разом із двома субетносами – моравцями та сілезцями – складав близько 95%, то в 2001 р. – 94,2%, а в 2011 р. – тільки 69,4%.

По-третє, кількість представників національних меншин, які історично опинилися на території держави, зменшується внаслідок мовної асиміляції та інтеграції у чеський соціум. У 2011 р. майже вдвічі порівняно з 1991 р. зменшилася кількість словаків (147 152 особи), поляків (39 196 осіб), угорців (8920 осіб) та німців (18 658 осіб).

По-четверте, за десять років, що минули з часу попереднього перепису, населення країни збільшилося більше ніж на 200 тис. осіб, що пов'язується з імміграційним приростом. Унаслідок постійної трудової міграції значно зросла кількість українців (53 253 особи), росіян (17 872 особи) і в'єтнамців (29 660 осіб). Також зросла чисельність представників інших національностей – з 30 402 до 58 867 осіб, що становить 0,6% від усього складу населення ЧР.

Щодо територіального розподілу проживання чехів, то найбільша їх відносна частка (97%) проживає у містах Хрудім, Пелгрімов і Брод, найменша (75%) – в Брно. Моравське населення найбільш представлене на історичній території – у Південноморавському краї. Сілезька етнічна група широко представлена в Опаві, районах Карвіна і Фрідек-Містек.

Досвід проживання у чеському середовищі наклав відбиток на багатьох представниках словацької меншини. Процеси культурної

та мовної асиміляції відбуваються повільно, але невпинно. Враховуючи широкий спектр факторів (зайнятість, місце проходження строкової військової служби, навчання, переселення внаслідок сімейних обставин), значна кількість словаків проживає у Моравії, особливо в містах Карвіна і Соколов. Наразі друга за величиною словацька громада у світі налічується саме в ЧР.

Кількість представників німецької меншини поступово зменшується і чисельно вона домінує лише в прикордонних районах Західної Чехії, зокрема в Карлових Варах та Усті-над-Лабем.

Польська етнічна група переважає в містах Карвіна і Фрідек-Містек. Кількість представників польської національної меншини збільшилася в трьох регіонах – Центральночеському, Південноморавському та у Празі. Значно скоротилася чисельність поляків у Карлових Варах та Мораво-Сілезькому краї.

Окрему етнічну групу становлять роми, якими заявили себе менше 12 тис. осіб, тобто їх частка в етнонаціональному складі населення становить лише 0,1% населення. Водночас, кількість осіб, які визначили ромську мову як рідну, є більшою від цієї чисельності в три рази. Ромська громада Чехії складається з двох груп: одна проживає на території Чехії та Моравії протягом кількох століть і веде напівкочовий спосіб життя; інша – ті, які перекочували на територію Чехії зі Словаччини після Другої світової війни.

Розміщення окремих етнічних груп, зокрема польської, німецької, переважає у традиційних сільських поселеннях. Поряд із цим етнічні громади українців, в'єтнамців та росіян більш представлені у великих містах, де сконцентровані трудові ресурси та розвинута соціально-економічна інфраструктура держави.

Нормативно-правове регулювання. Нормативно-правову базу захисту національних меншин у ЧР складає Конституція та ряд законів. Окремо необхідно згадати Хартію основних прав і свобод (1991 р.), яка стала першим документом, у якому були зафіксовані положення про захист національних і етнічних меншин. Усім громадянам, які презентують національні або етнічні меншини, гарантується всебічний розвиток, зокрема право спільно з іншими представниками меншини розвивати власну культуру, поширювати

і отримувати інформацію рідною мовою і гуртуватися в національні об'єднання.

Базовий Закон про права національних меншин почав діяти 2 серпня 2001 р. (№ 273/2001). На його правову структуру вплинули Хартія основних прав і свобод людини, Рамкова конвенція про захист національних меншин та Рекомендації Ради Європи № 1201 від 1993 р., тому особлива увага приділяється визначенню понять «національна меншина» та «член національної меншини». Зокрема, членом національної меншини визнається громадянин ЧР, який відносить себе до іншої, нечеської національності та виявляє бажання вважатися членом національної меншини разом з іншими громадянами. Тоді як під терміном «національна меншина» розуміють співтовариство громадян ЧР, що відрізняється від інших громадян, як правило, іншим етнічним походженням, мовою, культурою і традиціями, у кількісному відношенні є меншістю й одночасно його члени висловлюють бажання вважатися національною меншиною, щоб мати можливість спільно зберігати і розвивати свою самобутність, мову та культуру з метою представництва і захисту своїх інтересів. Цей закон також зобов'язує уряд підтримувати діяльність та розвиток національних меншин, однак лише тих, які традиційно довго живуть на території ЧР. Для затвердження пріоритетності національних меншин у дорадчий орган при Міністрові внутрішніх справ входять представники таких спільнот: болгарської, хорватської, угорської, німецької, польської, ромської, русинської, російської, грецької, словацької, сербської та української. Водночас деякі меншини у ЧР також користуються захистом на основі міжнародних договорів та двосторонніх угод. Йдеться про польську, німецьку, словацьку і хорватську спільноти.

Що стосується становища інших меншин або, точніше, іноземних діаспор, що складаються з осіб із дозволом на довготривале або постійне мешкання, то їх статус регулюють особливі правила. У зв'язку з постійною міграцією до країни неєвропейських народів (насамперед, в'єтнамців та китайців), законодавчий процес у цій сфері розвивається динамічно, реагуючи на актуальну проблематику міграції та інтеграції іноземців.

Базовий закон гарантує особам, які належать до національних меншин, такі основні права:

1) право на вільний вибір приналежності до національної меншини, за який громадянин не повинен зазнавати дискримінації;

2) право об'єднуватися в національні товариства, політичні партії та рухи;

3) право на участь у вирішенні проблем національних меншин – через комітети у справах національних меншин та Раду у справах національних меншин;

4) право на використання імені та прізвища мовою національної меншини;

5) право на збереження, розвиток і повагу до культури, традицій і мови. Для цього створюються умови і підтримуються державні програми, спрямовані на розвиток театрів, музеїв, галерей, бібліотек, підтримуються національні ЗМІ.

Структура етнополітичного менеджменту. За шкалою «етнічного клімату», яка заснована на національній політиці, відбитій у внутрішньому законодавстві, прихильності до міжнародних угод, ЧР перебуває у позитивній частині вимірювання. Свідченням цього є доволі мозаїчна система етнополітичного менеджменту.

На рівні законодавчих органів влади цільове питання відноситься до повноважень Підкомітету з питань національних меншин Палати депутатів (з жовтня 1998 р.) і Підкомітету із застосування Хартії основних прав і свобод людини. Обидва ці Підкомітети функціонують у межах Комітету прохань Палати депутатів. Проблемами національних меншин займаються також Комітет з питань петицій, Комітет з питань прав людини, Комітет з питань науки, Комітет з питань освіти та Комітет з питань культури Сенату.

У структурі виконавчої влади функціонують два консультативні органи – Урядова рада у справах співтовариства ромів та Урядова рада з національних меншин. Існують також спеціальні органи (наприклад, робочі комітети Міністра праці і соціальних справ), які сформовано в лінійних міністерствах. На місцевому рівні створено посади радників із питань ромів, які також допомагають координувати процес інтеграції цієї меншини. Посада координатора радників

із питань ромів функціонує на рівні регіональних органів самоврядування. Представники національних меншин є також у Консультативній раді Міністерства культури і Консультативній раді Міністерства освіти, молоді та спорту.

Члени Урядової ради з національних меншин представлені на рівні заступників міністра Міністерства фінансів, Міністерства культури, Міністерства освіти, молоді та спорту, Міністерства праці та соціальних справ, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Міністерства закордонних справ, представника канцелярії Президента, омбудсмена, заступника члена Кабінету Міністрів та дев'ятнадцяти представників із дванадцяти національних меншин (від одного до трьох – залежно від кількісних характеристик меншини та її історичного і сучасного становища). В цілому Рада складається із 30 осіб. Показовим стало те, що після оприлюднення результатів перепису населення 2011 року представники в'єтнамської та білоруської меншин стали повноправними членами Ради у справах національних меншин (липень 2013 р.). Тобто, офіційно зафіксувавши зміни в національному складі населення, чеська влада відразу відобразила це в структурі компетентного урядового органу.

Важливим завданням Ради є підготовка «Порядку і умов надання грантів із центрального бюджету для діяльності представників національних меншин». Метою надання грантів є системна реалізація урядової політики, зосередженої на створенні умов для дотримання і захисту прав національних меншин. Рада також щороку доповідає в уряді про становище цих спільнот, зокрема у контексті дотримання норм Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Урядова Рада у справах співтовариства ромів є консультативним, координаційним органом уряду. До складу Ради входять 12 представників від центральної влади (у ранзі заступника міністра), а також 12 представників ромів. Представники співтовариства ромів призначаються в Раду на підставі регіонального принципу. Рада у справах співтовариства ромів щорічно, починаючи з 2004 року, доповідає про становище громади в ЧР, оцінює стратегічні документи у сфері інтеграції ромів, а також здійснює аналіз нормативної бази. Звіт відображає законодавчі та інституційні зміни,

містить приклади позитивних практик і оцінку ризиків подальшого розвитку подій у разі відмови від вирішення поточних проблем ромської громади.

На рівні місцевого самоврядування у населених пунктах, де компактно проживають представники національних меншин, можуть також створюватися комітети у їх справах. Водночас у будь-якому населеному пункті, незалежно від кількості представників меншин, за необхідності, може створюватися цільова комісія. Такі комісії існують, наприклад, в Празі, Ліберці, Мості.

Національні та етнічні меншини підтримуються головним чином за рахунок грантових програм із державного бюджету. Ця підтримка відбувається за такими напрямками:

- 1) збереження, розвиток та популяризація культури національних меншин;
- 2) поширення й отримання інформації мовами меншин;
- 3) освіти мовами меншин і полікультурної освіти;
- 4) проектів інтеграції ромів.

Зауважимо, що профільні міністерства мають додаткові галузеві програми.

На додаток до програм Міністерство культури передбачає державні гранти для діяльності представників національних меншин або субсидії для підтримки їх діяльності в мультикультурній сфері. Програми в галузі культури та освіти також призначені для інших етнічних спільнот, зокрема єврейської та в'єтнамської. Підтримуються громадські організації цих меншин, а також інституції, зокрема Єврейський музей у Празі.

Мовна політика та культурно-освітня сфера. Державною мовою в ЧР є чеська, якою розмовляє близько 96% населення країни. Порівнюючи показники національності та рідної мови, можна зауважити, що лише польську мову назвали рідною більше людей, ніж наявно представників цієї національності. Водночас назвали себе чехами майже на 50 тис. осіб більше, ніж вказали чеську як рідну мову.

Використання чеської мови не регламентується спеціальним законом про мову. Поряд із державною мовою, податкові органи можуть використовувати також словацьку мову. Визначаючи офіцій-

ний статус чеської мови, закон допускає використання фізичними особами їх рідної (нечеської) мови в органах державної влади та місцевого самоврядування та судах, у разі, якщо їхнє знання чеської є недостатнім. Громадяни ЧР, що належать до національних меншин, мають право спілкуватися в органах влади рідною мовою за допомогою перекладача, витрати на якого оплачує держава. Однак у дійсності подібна практика є рідкісною, і в абсолютній більшості мовою спілкування в офіційних закладах є чеська мова, деколи – словацька.

Упродовж навчання у середній школі громадянин ЧР зобов'язаний вивчати чеську або словацьку мову. Громадянам німецької, угорської, польської та української національних меншин гарантоване право отримання освіти рідною мовою. Законодавство передбачає функціонування радіо- та телепередач мовами меншин, що покликано сприяти розвитку їх національних культур.

Чеські громадяни, які належать до національних та етнічних меншин, можуть відповідно до Хартії основних прав і свобод людини спілкуватися рідною мовою. Національні меншини, які «традиційно і в довгостроковій перспективі» проживають у ЧР, мають право на освіту і навчання рідною мовою в школах, дошкільних і шкільних установах на умовах, встановлених законом. Ці меншини також можуть створювати приватні школи, дошкільні та освітні заклади з викладанням мовами меншин. Національні меншини мають право на двомовні назви в муніципалітетах, у яких вони живуть, назви вулиць, громадських місць, будівель та інших об'єктів. Спеціальні закони регулюють участь представників національних меншин у розв'язанні питань, що стосуються їх інтересів, використання рідної мови у громадському житті, поширення та отримання інформації, освіти мовами національних меншин, збереження і розвиток культури та недискримінації.

Для забезпечення мовних потреб національних меншин у Празі в 2007 році було створено Будинок національних меншин. Завдання цієї структури полягає в наданні комплексних послуг щодо захисту прав національних меншин, а також забезпечення можливостей для розвитку самобутності національних меншин, збереженні їх мови,

культури та фольклору, сприяння й підтримка культурної спадщини національних меншин. Також у Празі з 1999 р. функціонує громадська організація «Міжкультурний центр».

Громадсько-політична репрезентація національних меншин та етнічних груп. Громадянське суспільство, зокрема неурядові організації, відіграють дуже важливу роль в інтеграції представників національних меншин. У ЧР особи, які належать до національних меншин, можуть утворювати свої організації без жодних обмежень. Йдеться, насамперед, про громадські об'єднання, що діють як некомерційні організації. Тільки деякі національні меншини можуть створювати державні корпорації або фонди. Національний принцип був установлений і щодо політичних партій та політичних рухів, але з короткостроковим формальним існуванням (за винятком ромської «Громадянської ініціативи» та угорського політичного руху «Співіснування», який зарекомендував себе на місцевому рівні).

Використовуючи своє право на об'єднання, більшість національних меншин уже з часу проголошення ЧР почали створювати громадські організації різного типу. Станом на кінець 2013 року було зареєстровано 771 громадську організацію національних меншин ЧР.

Словацька меншина у ЧР є добре структурованою, хоча її активність значно варіюється по регіонах країни. Її діяльність здійснюється, у першу чергу, через громадські організації, частково за рахунок релігійних об'єднань або неформальних груп. Найчисельнішими організаціями, що базуються в Празі, є Спільнота словаків у Чеській Республіці і Словацько-чеський клуб. Через ці організації здійснюється культурна, видавнича та просвітницька діяльність представників меншини. Громадські об'єднання словаків тісно співпрацюють. Представлені також такі організації: Спільнота словаків у Брно, Асоціація словаків за кордоном, Словацький літературний клуб у Чеській Республіці, Клуб словацької культури в Чеській Республіці та інші. До недавнього часу координаційним центром громадських організацій словаків у Чеській Республіці був Словацький форум.

Поляки представлені Конгресом поляків, Польським культурно-просвітницьким союзом в Чехії, Польською молодіжною асоціацією в Чеській Республіці, Польською культурно-освітньою асоціацією польської меншини в ЧР. Однією з найактивніших організацій є Конгрес поляків, який представляє польську меншину в стосунках із більшістю суспільства, державою та органами місцевого самоврядування, ЗМІ, координує діяльність польських об'єднань, що діють на території ЧР. Конгрес видає журнал «Голос люду». Інші заходи включають організацію дискусійних зустрічей, тренінгів і семінарів для волонтерів, а також ряд інших культурних заходів. Представники Конгресу представляють польську меншину і в Урядовій раді у справах національних меншин.

Німецька меншина представлена двома організаціями – Культурною асоціацією німецьких громадян Чеської Республіки (KSONN) та Асамблеєю німців у Чехії, Моравії і Сілезії (SN). Обидві асоціації намагалися в останні роки плідно співпрацювати. Діяльність першої з них в основному відбувається в 23 первинних організаціях у прикордонному регіоні. Асамблея німців Чехії, Моравії та Сілезії своїм завданням ставить домогтися впливового представництва у владних органах. Крім того, важливими в житті німецької меншини є бібліотечний та інформаційний центр Гете-Інституту в Празі та Фонд підтримки чесько-німецького порозуміння й співпраці. Австрійці ЧР об'єднані в Австрійський культурний форум.

У ЧР зареєстровано понад 500 ромських громадських об'єднань. До найбільш успішних з них належать: Чеський захід, Асоціація ромів Північної Моравії, Ромська громадська організація Карлових Вар, Товариство ромів у Моравії, Спільне життя Острава, Демократичний Альянс ромів, Роми Праги, Асоціація ромів і національних меншин у Пльзенському краї, Громадський центр Чанов, Асоціація ромів і національних меншин у Годоніні та Асоціація дітей та молоді в Зліні.

У середовищі угорської меншини діє Союз угорців, які проживають у ЧР, Угорський культурний та інформаційний центр у Брно, громадсько-політичний рух «Співіснування», Асоціація угорських лікарів у ЧР та ще два угорські студентські об'єднання.

Єврейська меншина представлена такими організаціями: Єврейська громада в Празі, Єврейська громада, Єврейська громада міста Острава, Федерація єврейських громад в Чеській Республіці, Товариство християн і євреїв. Федерація акцентує свою увагу на зростанні правого екстремізму, який часто асоціюється з антисемітизмом і ксенофобією.

Російську національну меншину репрезентують такі громадські об'єднання: «Російські традиції», Товариство російськомовних студентів у Празі «Артек», Російська культурна асоціація у Празі, Союз російських письменників у Чеській Республіці, «Оберіг», Асоціація російських організацій. Найбільш активною є організація «Російські традиції», яка майже щороку бере участь у грантових програмах уряду і таким чином реалізовує свою діяльність через виконання ряду культурно-освітніх заходів. Розгалужену мережу організацій різного характеру також мають болгари, греки, серби.

Сегментація української громади. Процес формування української меншини у ЧР розпочався на початку XX ст. Остання хвиля поповнення української діаспори відбувається внаслідок трудових мігрантів у 1990 – 2010-х рр. Згідно з переписом населення 2001 р., у країні проживало близько 22 тис. українців. У період до наступного перепису чисельний склад української громади значно зріс і за переписом 2011 р. становив близько 118 тис. чол.

Українська меншина має власні організації, товариства, навчальні заклади, ЗМІ, радіопрограми. Права української громади на державному рівні захищає Комісія з питань національних меншин при уряді ЧР.

У структурі громадських організацій виділяються «Об'єднання українців та прихильників України в Чеській Республіці», «Українська ініціатива в Чеській Республіці», «Об'єднання українців в Чеській Республіці», «Рута», «Родина», «Українські матері», «Форум українців в Чеській Республіці», «Асоціація українців в Чеській Республіці», «Українські профспілки в Чеській Республіці», «Міжнародна федерація бойових мистецтв – спортивний клуб «Кобра», «Міжнародне об'єднання «Українська свобода». Також діють творчі

об'єднання «Товариство трудової міграції українців в ЧР «Берегиня» і танцювальний колектив «Джерело».

У Чехії також визнана русинська національна меншина, чисельність якої за переписом 2001 р. становила близько 2 тис. осіб, хоча за різними оцінками число русинів у Чехії може сягати й 10 тис. чол. Русини в основному проживають у м. Прага, Богемії та Моравії. Русинська меншина має свої організації та друковані органи. Окремо варто виділити Об'єднання приятелів Підкарпатської Русі (*Spolecnost pratel Podkarpatske Rusi*), яке було створене ще в жовтні 1990 р. Русини Чехії мають власну національну раду. У 2011 р. у Чехії пройшла установча зустріч «Здружіння русинів – русинська ініціатива», метою якої є об'єднання русинів у ЧР та за кордоном. Дана організація презентує себе як інституція загальнодержавного характеру, що представляє національні інтереси русинів у Чехії.

Білатеральні зв'язки з Україною. Важливим етапом у зміцненні міждержавних взаємин ЧР та України став «Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською Республікою», підписаний 26 квітня 1995 р. Зокрема, ст. 17 декларувала, що дружні взаємини між народами, «мир, справедливість, демократія і стабільність вимагають, щоб етнічна, культурна, мовна і релігійна самобутність національних меншин користувалась взаємним захистом». Задля цього обидві держави зобов'язувались створювати необхідні умови відповідно до документів Наради з безпеки і співробітництва в Європі та інших міжнародних актів.

Водночас, на фоні успішних політичних та соціально-економічних проектів двох держав культурно-гуманітарна сфера в 1990-х рр. розвивалася доволі повільно та несистемно. Тільки в 2000-х рр. почало спостерігатися значне пожвавлення співробітництва Чехії та України в галузі освіти, культури, мистецтва. У 2000 р. була підписана Угода про наукове співробітництво між Національною академією наук України та Академією наук Чеської Республіки. У 2003 р. – Угода між Міністерством освіти і науки України та Міністерством освіти, молоді та спорту ЧР про співробітництво в галузі освіти і науки.

Із середини 2000-х років українські діаспорні організації та Посольство України у ЧР почали реалізувати програми щодо працевла-

штування українських заробітчан, оформлення документів на перебування в країні тощо. Останнім часом, завдяки мережі українських громадських організацій, поступово вдається подолати стереотипний імідж українців як представників «мафії» чи беззахисних заробітчан, на яких збагачуються так звані «клієнти».

Оригінальним досвідом встановлення, підтримання і вдосконалення українсько-чеських білатеральних взаємин є співпраця між краєм Височина та Закарпатською областю, угода щодо якої була підписана в 2008 р. У березні 2012 р. чеський партнер, враховуючи позитивні результати, вирішив продовжити дію угоди на невизначений термін. Прикметно, що сенатор М. Вистрчіл, колишній гетьман краю Височина, заснував у Сенаті групу друзів Закарпатської області, яка налічує 38 сенаторів.

Словацька Республіка

Етнонаціональна структура. Словацька Республіка належить до європейських країн з поліетнічним складом населення. За даними перепису 1991 р., майже 14% населення Словаччини не представляли титульну націю. Угорська меншина є найчисленнішою і сконцентрована у південній частині Словаччини, близько до угорського кордону. Друга найчисленніша етнічна меншина – роми, третя – етнічні чехи. Інші найбільш численні громади – це русини та українці, які проживають переважно у Східній Словаччині.

Подібні пропорції у структурі меншин зберігалися до 2001 р. У цьому переписі зафіксовані такі дані: найбільш численними залишалися угорська (520 528 осіб), ромська (89 920 осіб), чеська (44 620 осіб), русинська (24 201 особа) та українська (10 814 осіб) національні меншини. При цьому словаки становили 85,8 % населення країни, що у відсотковому вимірі практично не відрізняється від перепису 1991 р.

За переписом населення 2011 р. етнічні словаки становлять 80,7% населення країни, що майже на 5% менше, порівняно з 2001 р. Відповідно 19,3% населення Словаччини є представниками національних меншин. Аналіз перепису населення засвідчує, що швидкими темпами продовжують зростати ромська та русинська громади країни, тоді як чисельність угорців, чехів та українців дедалі скоро-

чується. Можна також констатувати, що зростає чисельність польської, хорватської, сербської, мораванської, особливо єврейської меншин, в той час як кількість німців та болгар скоротилася (табл. 8.4).

Отже, загальна чисельність населення СР з 1991 р. майже не змінилася, в той же час відсоток етнічного словацького населення скоротився. Це дає нам підстави стверджувати про ренесансні процеси етнічного самоусвідомлення у середовищі національних меншин і етнічних груп та впровадження СР не інтеграційної/асиміляційної, а мультикультурної моделі етнополітики.

Таблиця 8.4

Етнонаціональна структура населення Словацької Республіки

Національність	Переписи населення					
	2011		2001		1991	
	Всього	%	Всього	%	Всього	%
	5 397 036	100,0	5 379 455	100,0	5 274 335	100,0
Словаки	4 352 775	80,7	4 614 854	85,8	4 519 328	85,7
Угорці	458 467	8,5	520 528	9,7	567 296	10,8
Роми	105 738	2,0	89 920	1,7	75 802	1,4
Русини	33 482	0,6	24 201	0,4	17 197	0,3
Чехи	30 367	0,6	44 620	0,8	52 884	1,0
Українці	7 430	0,1	10 814	0,2	13 281	0,3
Німці	4 690	0,1	5 405	0,1	5 414	0,1
Моравці	3 286	0,1	2 348	0,0	6 037	0,1
Поляки	3 084	0,1	2 602	0,0	2 659	0,1
Росіяни	1 997	0,0	1 590	0,0	1 389	0,0
Болгари	1 051	0,0	1 179	0,0	1 400	0,0
Хорвати	1 022	0,0	890	0,0	-	-
Серби	698	0,0	434	0,0	-	-
Євреї	631	0,0	218	0,0	134	0,0
Інші	9 825	0,2	5 350	0,1	2 732	0,1
Невизначені	382 493	7,0	54 502	1,0	8 782	0,2

Джерело: Obyvateľstvo SR podľa národnosti – sčítanie 2011, 2001, 1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.statistics.sk/files/tab-10.pdf>

Нормативно-правове регулювання. Одним із перших європейських законодавчих актів, імplementованих у СР у сфері захисту прав етнічних спільнот, була Рамкова конвенція про захист національних меншин, яку Словаччина ратифікувала у вересні 1995 р. Причому Братислава свідомо пішла на моніторинг з боку структур ЄС щодо практичного виконання Конвенції про захист прав національних меншин. До 2009 р. відбулися три моніторингові цикли про стан імplementації законодавства.

До основних нормативно-правових документів у сфері етнонаціональних відносин слід віднести Конституцію СР, закони про використання мов національних меншин, радіо, телебачення, вибори муніципальних органів тощо. Конституція забезпечує національним меншинам та етнічним групам право на розвиток власної культури, поширення та отримання інформації, спілкування рідною мовою з владою, об'єднання в національні асоціації, створення та підтримку власних освітніх та культурних закладів.

Структура етнополітичного менеджменту. Постійно діючим професійним консультативно-координаційним органом уряду СР у сфері захисту прав осіб, які належать до національних меншин та етнічних груп, є Рада уряду СР з прав людини, національних меншин та гендерної рівності. До компетенції Ради входить захист економічних, соціальних та культурних прав. У складі Ради функціонують постійно діючі Комітет з прав національних меншин та етнічних груп, а також Комітет по запобіганню та ліквідації расизму, ксенофобії, антисемітизму та інших форм нетерпимості. До складу Комітету входять по два представники від національних меншин з правом голосу та по два заступники від національних меншин та етнічних груп.

Проблеми меншин вирішуються на постійно діючих комісіях парламенту. У різні періоди у Словаччині діяли або продовжують функціонувати різні владні установи, до компетенції яких входить захист прав представників етнічних груп. Дорадчі органи з прав меншин також функціонують при різних міністерствах. Так, при Міністерстві культури діє секція культур меншин, обов'язками якої

є не лише організаційні моменти, а й розподіл фінансових ресурсів, а при Міністерстві шкільництва – рада з народного шкільництва, до якої входять представники національних меншин.

Дорадчим органом у сфері етнополітики є також Рада національних меншин та етнічних груп. Вона є координаційним органом у сфері імплементації Європейської хартії регіональних мов та мов меншин.

При прем'єр-міністрі СР є посада урядового комісара у справах національних меншин як консультативно-дорадчого органу, який відповідає за збереження, розвиток та підтримку прав осіб, що належать до національних меншин, розробку системних заходів щодо покращення становища національних меншин. Конституційні права національних меншин у Словаччині захищають загальні суди, але є також практика звернення до Конституційного суду.

Мовна політика та культурно-освітня сфера. Важливим документом, який був прийнятий СР у квітні 2001 р., є Хартія регіональних мов або мов меншин. Однак навіть у 2007 р. Рада Європи констатувала незадовільне виконання таких пунктів документа: вдосконалення законодавства щодо регіональних мов; встановлення 20% бар'єру на надання статусу регіональній мові меншини; полегшене вживання мови меншини в судочинстві та особистих назвах, в медіа; законодавче визначення вивчення русинської мови на всіх етапах навчального процесу. Як наслідок, із 2011 р. у СР ухвалено доповнення до Закону про вживання мов національних меншин від 1 вересня 2009 р., за яким допускається 15% бар'єр для вживання мов національних меншин, за умови мінімального збереження вищевказаної цифри протягом двох загальнонаціональних переписів, що було прийнято під впливом Ради Європи.

Уніфікованим нормативно-правовим документом є Закон СР про використання мов національних меншин, зі змінами та доповненнями від 2009 та 2011 рр. Він враховує вимоги Рамкової конвенції про захист прав національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин і забезпечує захист та розвиток основних

прав і свобод громадян держави, що належать до національних меншин. Їм гарантується право на навчання рідною мовою, користування нею в офіційному спілкуванні.

Мовами національних меншин, згідно з цим законом, визнають дев'ять мов: болгарська, чеська, хорватська, угорська, німецька, польська, ромська, русинська та українська. Закон надає меншинам, що тривалий час проживають у певному регіоні та нараховують протягом останніх двох переписів не менше 15%, право на використання рідної мови в зв'язках з органами державної влади. Для полегшення та спрощення цього процесу були розроблені спеціалізовані словники, зокрема угорський, русинський та ромський.

Статистичні дані засвідчують виконання Хартії мов, до прикладу, в судочинстві. Зокрема, окружний суд Братислави IV здійснював судові засідання з перекладачами на русинську та українську мови: у 2004 р. – 14 разів, 2005 р. – 1 раз, 2006 р. – 66 разів, 2007 р. – у 53-х судових засіданнях. Статистичні дані дозволяють встановити реальний стан вивчення рідної мови національними меншинами. Так, у 2008 р. українці мали 1 школу, 4 класи (загалом 59 учнів); русини – 2 школи, 4 класи (66 учнів).

Після 1989 р. у Словаччині розпочався процес розвитку ромської культури та традицій. Зокрема, в травні 1992 р. був створений «Театр Роматан» у м. Кошице. Публікуються літературні твори ромських письменників Елени Лачкової, Дезідера Банги, Йозефа Раваза та ін. У царині образотворчого мистецтва досягли успіхів Віола Петрашова-Стойкова, Дезідер Ферто, Аладар Курей, Юрай Гергель та ін. Питання кодифікації ромської мови було успішно вирішене у червні 2008 р. Ромські проблеми обговорюються в періодичній пресі, на радіо та телебаченні, в Інтернеті. Численні громадські організації ромів фінансуються як державою, так і міжнародними фондами.

На сучасному етапі в Словаччині діє широка мережа музеїв національних меншин, які проводять науково-дослідницьку, реставраційну, екскурсійну роботу, сприяють збереженню предметів матеріальної культури етнічних груп. Серед них: Музей культури угорців

Словаччини, Музей культури карпатських німців, Музей єврейської культури, Музей культури ромів Словаччини, Музей культури чехів, Музей культури хорватів Словаччини, Музей русинської культури в Пряшеві. Значну роботу з наукового вивчення та популяризації народної культури українців проводить Музей української культури в Свиднику.

Загалом із 2010 року в СР, згідно з прийнятим Народною Радою СР спеціальним Законом про надання субсидій урядом СР, у тому числі для розвитку культури національних меншин, діє спеціальна програма надання дотацій для розвитку культури національних меншин. Державна допомога виділяється на збереження, вияв, розвиток, захист ідентичності та культурних цінностей національних меншин, сферу міжкультурного та між-національного діалогу. Відповідно розроблена електронна система субсидій.

Громадсько-політична репрезентація національних меншин та етнічних груп. У сфері публічної політики Словаччини найбільш резонансно про себе заявляє найбільша за чисельністю в країні угорська національна меншина. Політичні сили угорської громади Словаччини відрізнялися за своїми ідеологічними орієнтаціями. Так, Угорський християнсько-демократичний рух декларував консервативну ідеологію, Угорська громадянська партія – соціально-ліберальну, а «Співіснування» – право-ліберальну доктрину. На парламентських виборах 1990 та 1992 рр. інтереси угорців представляла коаліція політичних сил «Співіснування – Угорський християнсько-демократичний рух», яка отримала під час обох електоральних кампаній по 14 парламентських мандатів. Під час виборів 1994 р. була створена Угорська коаліція у складі Угорського християнсько-демократичного руху та Угорської громадянської партії, яка отримала дещо більше – 10,1% (17 мандатів).

Напередодні парламентських виборів 1998 р. три політичні партії (Угорський християнсько-демократичний рух, Угорська громадянська партія та «Співіснування») створили партію угорської коа-

ліції (УКП). Як результат, у вересні 1998 р. УКП здобула 9,12% голосів та 15 мандатів у парламенті. Вступивши в коаліцію, угорська політична сила розпочала лобювання законодавчих змін у напрямі лібералізації статусу національних меншин та розширення повноважень органів місцевого та регіонального самоврядування. Однак прийнята реформа 2001 р. не врахувала вимоги меншини про створення окремої адміністративно-територіальної одиниці для угорського населення Словаччини. Вони розцінювалися як небезпечні для унітарної словацької національної держави автономістські домагання.

УКП тривалий час займала стабільну позицію в словацькому політикумі. Про це свідчать результати виборів до парламенту СР. Якщо на виборах 2002 р. УКП отримала 11,2% (20 мандатів), то в 2006 р. – 11,7% (20 мандатів). Крім цього, на виборах до Європейського парламенту УКП у 2004 та 2009 рр. делегувала двох своїх представників. Упродовж 1998 – 2006 рр. УКП входила до правлячої коаліції уряду М. Дзурінди та була представлена чотирма міністрами.

Утім у червні 2009 р. колишній засновник та лідер УКП у 1998 – 2007 рр. Б. Бугар створив власну політичну силу «Міст» (Most-Híd), яка орієнтується на міжетнічне співіснування та взаємне співробітництво між словаками та угорцями. УКП опинилася в опозиції до правлячої коаліції уряду Р. Фіцо. Саме тому на виборах 2010 р. УКП вже не досягла необхідного бар'єру для проходження в парламент (109 638 голосів, або 4,3%), а на останніх парламентських виборах у березні 2012 р. УКП знову отримала подібний результат (109 483 голоси, або 4,3%). Як наслідок подібних електоральних невдач, уже у вересні 2012 р. УКП навіть змінила назву на Партію угорської громади.

Таким чином, угорська електоральна ніша виявилася розпорошеною між УКП та «Міст». Остання політична сила на парламентських виборах 2010 р. здобула 8,1% (14 мандатів), а під час виборів 2012 р. – майже 7% (13 мандатів у парламенті). Ядро електоральної підтримки «Міст», як і УКП, знаходиться у Дунайській низині

(окреси Дунайська Стреда, Комарно, Галанта, Шаля, Нове Замки). В центральньо-східному регіоні Словаччини «Міст» здобув підтримку в окресах Рімавська-Собота та Рожнява.

Крім політичних партій, угорська національна меншина представлена також численними громадськими організаціями. Серед них варто назвати Угорський соціально-культурний союз, «Студентську мережу» в Братиславі, Союз угорських студентів.

Національною меншиною, яка також представлена на рівні словацького політикуму, є роми. Ще в листопаді 1989 року Ромська громадська ініціатива (РГІ) підтримала процеси демократизації, чим привернула увагу та здобула підтримку ромів Чехословаччини. У 1990 році РГІ була зареєстрована як політична партія, яка поставила за мету гарантування ромам рівноправного становища у суспільстві, акцентуючи на їх соціально-економічних та освітніх проблемах.

Крім РГІ, були створені також інші ромські політичні партії (політичний рух ромів Словаччини «РОМА», Партія ромської коаліції, Партія ромського союзу Словаччини), які не мали суттєвого впливу. Слід відзначити, що ромським політичним партіям не вдалося здобути вагомої підтримки електорату і бути представленими хоча б на рівні одного депутата в парламенті. До прикладу, на парламентських виборах 1992 р. РГІ отримала 18 343 (0,6%) голоси, 1994 р. – 19 542 (0,7%), 2002 р. – 8420 (0,3%) голосів виборців. На останніх виборах до парламенту Партія ромського союзу Словаччини здобула 2891 голос виборців (0,1%), опинившись на передостанньому місці в рейтингу політичних симпатій словацького електорату. Таким чином, велика кількість громадсько-політичних організацій та амбіції лідерів істотно розпоршують ромський електорат СР.

Серед громадських організацій ромської спільноти Словаччини виділяються: Центр соціальної допомоги молоді KARI, Рада недержавних організацій ромських громад, «Освіта» (EDUKACIA – AMORO DROM), «За співіснування», Інститут ромології та багато інших.

Після 1989 р. німецька меншина відродила власні традиції громадського життя і утворила Карпато-німецьке об'єднання Словаччини та Карпато-німецьку асоціацію. Згодом була утворена молодіжна організація німців Словаччини.

Із 1990 р. діє Хорватський культурний союз Словаччини, а у 1994 р. моравська громада створила Асоціацію мораван, які свою діяльність розгорнули в основному в містах Нітра та Превізда. Болгари є об'єднаними в рамках культурного союзу болгар та їх друзів у Словаччині «Христо Ботев». У Банській Бистриці традиції російської культури підтримує громадська організація «Росія», у м. Мартін – громадська асоціація «Руслана», а в м. Нітра – крайове російськомовне об'єднання «Громада». Польська громада об'єднана в Польський клуб з центром у Братиславі. Регіональні осередки представлені також в містах Мартін та Кошице.

Сегментація української громади. Як відомо, Пряшівщина вважається українською етнічною територією у північно-східній частині Словаччини. Українське населення Пряшівського краю, особливо в межах сучасних районів Стара Любовня, Бардейов, Свидник та Гуменне, є автохтонним. У силу історичних обставин серед місцевого українського населення тут збереглася самоназва «русини». Саме ця обставина й стала предметом для наукових дискусій та громадського розмежування єдиної етнокультурної спільноти на українську та русинську групи.

За переписом населення 1991 р. русинську ідентичність задекларували 17 197 чол., а 13 287 осіб визначили себе українцями. Русинські громадські діячі Словаччини навіть часто звинувачують українську інтелігенцію у створенні штучного народу «русини-українці», наполягаючи на відсутності спільних рис в українців та русинів Словаччини. Вже під час перепису населення 2001 р. русинів нараховувалося 24 201 особа, з них 87,39% проживали саме в Пряшівському краї. Українці проживають не так компактно як русини, але все ж із загальної кількості 10 814 осіб у Пряшівському краї проживали 62,7%. Зі статистики видно,

що чисельність русинів упродовж двох переписів зросла, а українців – зменшилася.

Станом на 2011 р. русинами себе назвали 33 482 особи (0,6%), тоді як українцями тільки 7430 чол. (0,1%). Найчисленнішою є русинська громада у Пряшівському та Кошицькому краях. Примітно, що спостерігається пропорційне компактне проживання українців та русинів на одних й тих територіях. Це породжує ряд зауважень стосовно специфіки етноідентифікації українців та русинів, остаточні відповіді на які, зважаючи на заполітизованість русинського питання на сучасному етапі, ще повинні дати фахові історики, етнологи та соціологи.

Ще з соціалістичних часів русини та українці мали великий вплив у Комуністичній партії Чехословаччини (пізніше – Словаччини), яка розвивала соціально-економічну інфраструктуру північно-східних регіонів. Після падіння комуністичного режиму частина інтелігенції підтримала українську національність, при цьому не заперечуючи етноніму «русин». Таким чином, виник новий етнонім «русини-українці». Інша частина відкинула українську ідентичність, підтримавши ідею окремішності русинів як національності та утворивши при цьому власну організацію «Русинська оброда». Одразу було визначено основні пункти діяльності організації, зокрема: визнання русинів окремою національністю, кодифікація русинської мови, запровадження її в школах, створення кафедри русинської мови, редакцій періодичних і неперіодичних видань, радіо та телебачення, просвітницька діяльність, інтеграція до Всесвітнього конгресу русинів, співпраця з русинами в інших країнах.

Відкритою консультаційною платформою русинів у Словаччині є «Круглий стіл русинів Словаччини», метою діяльності якого є об'єднання русинського руху в країні, захист конституційних прав та покращання якості життя русинів. Русини не мають загальнодержавної політичної партії, однак позитивом для меншини є створення у 2010 р. регіональної партії «Наш край», яка презентує в першу чергу інтереси національних меншин. Ініціатором створення партії

було Товариство інтелігенції русинів Словаччини. Одним із пріоритетних завдань організації є налагодження конструктивного діалогу між русинами та українцями Словаччини у політичній площині, незважаючи на їх протилежні погляди щодо подальшого етнічного розвитку.

Можемо стверджувати про сегментацію українців та русинів як про одну з причин асиміляції української громади у Словаччині. Мала чисельність меншини не має потенціалу для належного політичного представництва в парламенті. Дисперсне позиціонування українців і русинів є причиною незначних коштів, які словацький уряд виділяє для задоволення потреб меншин. Як наслідок, обидві громади скаржаться на недостатню державну підтримку освіти та культури.

Конфлікт між русинами-українцями та русинами стосується, насамперед, інтелігенції, яка представляє обидва напрями. Більше того, довести практичну відсутність відмінностей між русинами та українцями Східної Словаччини на побутовому рівні можна, посилаючись на дослідження фольклору. Варто також згадати, що в 1996 р. за участі представника уряду був підписаний протокол між Союзом русинів-українців Словаччини та «Русинською обродою», в якому визнається, що русини і українці становлять єдину і неподільну націю.

Важливими питаннями для русинів є мова та освіта, які є індикаторами їх асиміляції в країні. Станом на 1995 р. русини СР вже мали кодифіковану мову. Існують значні проблеми кодифікації, адже практично діють два діалекти русинської мови в Словаччині – західноземплинський та східноземплинський, не кажучи вже про відмінності русинської мови в Сербії, Угорщині чи Україні.

Наразі практичне вживання русинської мови відбувається в побутовій, урядовій, театральній, медійній, освітній, конфесійній та літературній сферах життя. Загалом перспективи русинського шкільництва є досить примарними, адже відбувається швидка асиміляція русинської молоді в напрямку словакізації. Русинська мова

включена в програму виключно як факультатив чи курс за вибором. Відсутнє матеріальне заохочення вчителів із боку міністерства (хоча інші меншини таку підтримку отримують). Загалом треба відзначити значну активність русинських діячів Словаччини у пошуках ефективного менеджменту в русинському шкільництві. Однак процес вивчення русинської мови та літератури гальмується структурою системи освіти СР. Важливим для русинської громади є проект вечірніх шкіл, ініціатором якого виступив «Круглий стіл русинів Словаччини».

Таким чином, на теренах Східної Словаччини проходить поступовий процес асиміляції українського населення. Причини цього можуть бути різними: громадська сегментація меншини, міжетнічні шлюби, ряд психологічних причин, що властиво, в першу чергу, молодому поколінню з новими ціннісними орієнтирами та стереотипами. Ставлення СР до русинів може бути використане як позитивний аргумент на користь етнонаціональної політики країни, для спростування обвинувачень у застосуванні переслідувань національних меншин. Отже, русинська проблема СР є в першу чергу протистоянням між проукраїнськи та прорусинськи налаштованою інтелігенцією.

Білатеральні зв'язки з Україною. Між Словацькою Республікою та Україною підтримуються досить добрі стосунки, але залишається невирішеним одне з головних міждержавних питань, а саме – русинське. Для вирішення проблем української громади у 1995 р. була створена Змішана українсько-словацька комісія з питань національних меншин, освіти та культури, яка по черговою засідає в Україні та Словаччині. Цьому передувало підписання 29 червня 1993 р. Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною та СР. Основною метою договору є підтримання дружніх відносин між народами та забезпечення етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, створення для цього відповідних умов.

Загалом договірно-правова база двосторонніх українсько-словацьких відносин містить понад 80 документів, серед яких – угоди

про співробітництво на регіональному рівні, творчу співдружність, співробітництво у сфері інформації тощо. Співробітництво між СР та Україною відбувається також на рівні окремих організацій, товариств. Однією з найактивніших організацій є Союз русинів-українців СР, яка, проте, висловлює деякі невдоволення з приводу реалізації Договору про добросусідство.

Висновки

Таким чином, широкий спектр демократичних перетворень, що відбувалися в кінці XX – на початку XXI ст., закономірно охопив етнополітичну складову суспільно-політичного життя країн Вишеградської четвірки. Окресливши на початку 1991 р. загальний євроатлантичний вектор, Республіка Польща, Угорщина, Чеська та Словачка Республіки впродовж тривалого періоду реформували національне законодавство відповідно до міжнародних стандартів захисту прав національних меншин та етнічних груп. Ратифікованими є ряд міжнародно-правових документів, серед яких виділяються Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992 р.) та Рамкова конвенція про захист прав національних меншин (1995 р.). Країни Вишеградської групи розбудували розгалужену структуру етнополітичного менеджменту, який включає стратегічний (рішення на вищому законодавчому та виконавчому рівнях держави), тактичний (конкретні заходи органів виконавчої влади) та оперативний (реалізація етнополітики в регіонах) рівні.

Серед особливостей залучення етнічних груп у політику РП варто виділити громадсько-політичну активність німецької та сілезької етнічних громад. Угорщина вдало започаткувала та вдосконалює модель представницької демократії національних та етнічних меншин, яка передбачає вибори та функціонування органів місцевого самоврядування етнічних груп. ЧР вирізняється широкою палітрою представництва національних меншин через мережу численних громадських організацій. У Словаччині забезпечується парламентське представництво угорської національної меншини. На рівні громадянського суспільства про

себе заявили регіональні ромські політичні партії та громадські об'єднання.

У форматі етнополітичного плюралізму впродовж останнього часу в країнах Вишеградської групи відбулися значні етноренесансні, етноідентифікаційні та міграційні трансформації. У всіх державах Центральної Європи відбулася сегментація української меншини, тобто поділ на власне українську та русинську етнічні громади. У Польщі задекларували свою етнокультурну специфіку кашуби, сілезці та лемки. Подібно до мораванців Чеської Республіки та Словаччини, за переписом 2011 р. себе задекларували також етнографічні групи польського етносу – гуралі та кочев'яки. У СР істотно збільшилася кількість русинів та ромів. У ЧР внаслідок міграційних процесів сформувались нові меншини – українці, росіяни та в'єтнамці. В Угорщині, незважаючи на умовність статистичних даних, зберігають та декларують власну ідентичність роми та німці. Поряд із формуванням мультикультурної мозаїки країн Центральної Європи, також відбувається паралельний процес утвердження національної ідентичності, насамперед – завдяки високому рівню володіння державною мовою у всіх без винятку державах.

Безперечно, в центральноевропейських країнах є ряд проблем, і в етнополітичній сфері зокрема. Критики вказують на електорально-інженерійну передумову розпорошеності ромів та угорськомовних виборців СР, апіорну неспроможність держав Вишеградської четвірки вирішити соціально-економічні проблеми ромського населення. Національно-патріотичні дослідники та політики констатують штучність русинської проблеми в цих країнах. Однак можна стверджувати, що кращі зразки накопиченого чотирма країнами Центральної Європи етнонаціонального досвіду необхідно застосовувати в контексті реалізації політики мультикультуралізму та становлення національної ідентичності європейського типу в Україні.

Рекомендована література

1. Зан М. Національні меншини Словачької Республіки як суб'єкти політики / Михайло Зан // Ужгородські словацькі наукові читання: історія, культура, політика, право : наук. зб. ; Ред. Лендьел М., Мітряєва С., Стряпко А. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. – С. 117 – 128.
2. Зан М. Особливості громадсько-політичної репрезентації національних та етнічних меншин Польщі / Михайло Зан // Ужгородські польські наукові читання: історія, культура, політика, право : Наук. зб. ; Ред. Лендьел М., Палінчак М., Стряпко А. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. – С. 168 – 182.
3. Лазар Н.В. Політика Словачької Республіки щодо національних меншин: інституційно-правові та політичні аспекти : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича / Наталя Вікторівна Лазар. – Чернівці, 2006. – 194 с.
4. Мітряєва С.І. Процеси асиміляції українців у країнах ЦСЄ (Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія) / С.І. Мітряєва, А.М. Клайзнер // Законодавче забезпечення прав і свобод національних меншин в Україні та його відповідність міжнародним правовим нормам : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 23 – 24 травня 2006 р., Ужгород (Україна). За ред. Ю.М. Бисаги. – Ужгород : Ліра, 2006. – С. 32 – 40.
5. Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні : монографія / Кресіна І.О., Лойко Л.І., Стойко О.М., Явір В.А., Вітман К.М., Кіссе А.І., Асланов С.А., Грицяк Д.І., Голденштейн К.О. / За заг. ред. І.О. Кресіної. – К. : Логос, 2011. – С. 56 – 182 (Розділ 2. Розвиток моделей етнонаціональної політики у постсоціалістичних країнах).
6. Тищенко Ю.А. Забезпечення ефективної участі меншин у суспільному житті: електоральні процеси. Аналітичний огляд / Юлія Анатоліївна Тищенко. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2012. – 49 с.
7. Швидюк С.М. Інституційні процеси в етнонаціональній сфері Республіки Польща (на прикладі української національної меншини) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02

- «Політичні інститути і процеси» / Сергій Мирославович Швидюк. – Чернівці, 2006. – 20 с.
8. Юрійчук Ю.А. Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989 – середина 1990-х рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича / Юрій Андрійович Юрійчук. – Чернівці, 2000. – 196 с.
 9. Dobos B. Národnosné menšiny na Maďarsku po roku 1989 / Balázs Dobos // *eznámy sused : Dvadsad' rokov Maďarska (1990–2010)*. – Budapest – Bratislava : Terra Recognita Alapítvány – Vydavateľstvo Talentum, 2011. – S. 128 – 144.
 10. Madleňák T. Regionálna diferenciácia volebného správania na Slovensku (1998–2010) / Tibor Madleňák. – Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akademie vied, 2012. – 240 s.

≈ ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ≈

1. Сформулюйте аргументи стосовно однотипності процесів реідентифікації та етнополітичного ренесансу в середовищі кашубів, сілезців та лемків Польщі.
2. Визначте спільні та відмінні риси нормативно-правового регулювання етнополітики країн Вишеградської групи.
3. Проаналізуйте еволюцію громадсько-політичної репрезентації німецької/сілезької національної меншини Польщі наприкінці XX та на початку XXI ст.
4. Визначте інституційні фактори впливу Угорщини на громадсько-політичну репрезентацію угорських громад Центральної Європи.
5. У чому полягає особливість угорської системи представницької демократії національних та етнічних меншин?
6. Доведіть або спростуйте твердження про те, що Чеська Республіка є державою з поліетнічним складом населення.
7. Окресліть особливості та еволюцію політичної репрезентації угорської національної меншини Словаччини.

8. У чому полягає специфіка ромського фактора в політичних процесах країн Центральної Європи?
9. Обґрунтуйте причини етноідентифікаційної та громадської сегментації української національної меншини (русинське питання) в країнах Центральної Європи.
10. Визначте специфіку білатеральних зв'язків Польщі/Угорщини/Чехії /Словаччини та України наприкінці XX та на початку XXI ст.

РОЗДІЛ 9

Зовнішньополітичні пріоритети центральноєвропейських країн упродовж кінця 1980 – 2010-х років

Єва Кіш,

Наталія Буглай, Ганна Гайтанжи,

Крістіна Іллар, Тімеа Кулчар,

Мар'яна Лізанець, Світлана Мітряєва

Внаслідок суспільно-політичних трансформацій наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. відбулась радикальна зміна зовнішньополітичних пріоритетів країн, зокрема на тлі докорінної трансформації системи міжнародних відносин на глобальному і на регіональному рівнях.

По-перше, внаслідок розпаду біполярної системи міжнародних відносин наприкінці ХХ ст. змінився статус центральноєвропейського регіону в цілому, а також роль кожної центральноєвропейської країни зокрема. Ці країни внаслідок розпаду Організації Варшавського договору та виведення радянських військ з їх території отримали реальну, а не декларативну незалежність. По-друге, подолання геополітичного вакууму у регіоні країни Центральної Європи вбачали у приєднанні до потужних міжнародних і регіональних структур економічного та безпекового характерів. Зокрема, зовнішньополітичними пріоритетами було визначено європейський і євроатлантичний курс та приєднання до НАТО і Європейських Співто-

вариств. По-третє, на сьогодні всі країни Центральної Європи все ще перебувають у процесі системних трансформацій, що безпосередньо впливає і на формування зовнішньополітичних пріоритетів уже в складі ЄС.

Республіка Польща

Головні пріоритети зовнішньої політики Республіки Польща засновані на національних інтересах і зафіксовані у засадничих правових документах Конституції РП, яка була прийнята у травні 1997 р., Основах зовнішньої політики РП, Безпековій стратегії РП. З-поміж основних напрямів зовнішньої політики Польщі було визначено:

- 1) зміцнення своїх власних підвалин;
- 2) внесення в західноєвропейські дискусії та західноєвропейське розуміння Європи нового, іншого історичного досвіду;
- 3) посилення НАТО і ЄС не тільки внаслідок приєднання до них, а й через визначення нових перспектив;
- 4) прискорення та зміцнення процесу демократичної реконструкції регіону і побудови нового європейського ладу.

Стратегічним виміром зовнішньої політики Польщі була її якнайшвидша європейська інтеграція і розбудова якісно нових міжнародних відносин як на регіональному (Чеська Республіка, Угорщина, Литва, Україна), так і на глобальному (США, Німеччина, Франція, Велика Британія) рівнях. Зовнішньополітичні пріоритети країни були визначені в руслі якісної розбудови загальноєвропейської системи безпеки, основу якої становлять НАТО, ЄС, ОБСЄ та Рада Європи.

Серед країн Центральної Європи саме зовнішня політика РП чітко визначала пріоритетність європейської інтеграції. Польща також велику увагу приділяла розвитку міждержавних відносин із східними сусідами, зокрема з Україною. Активною була і залишається зовнішня політика Польщі в центральноєвропейському регіоні, метою якої було набуття регіонального лідерства. Польща завжди враховувала і ретранслювала інтереси та вимоги США в регіоні («особливі стосунки» США із Польщею).

Із набуттям реальної незалежності і суверенітету Польща, як і Угорщина, почала здійснювати деідеологізацію зовнішньої політи-

ки, переосмислювати сутність державних інтересів. З-поміж країн Центральної Європи лише у Польщі станом на 1989 р. у контексті нової зовнішньої та безпекової політики була розроблена концепція Східної політики. Вона ще мала назву політики «двоколійності» чи «двотуровості», однак була актуальною лише до розпаду СРСР, коли Варшава одночасно зберігала дружні відносини з Москвою і радянськими республіками – Україною, Білоруссю, Литвою тощо.

Євроатлантична інтеграція у форматі вступу до НАТО офіційно набула пріоритету тільки у 1992 р. На відміну від Угорщини та Чехословаччини, вступ Польщі у НАТО розглядався як основа реалізації національних інтересів. Важливо відзначити, що у 1991 р. представники СРСР і колишніх країн-сателітів підписали в Будапешті протокол про ліквідацію РЕВ, а 1 липня – Організації Варшавського договору; втім, радянські (російські) війська вийшли з території Польщі лише 18 вересня 1993 р. Міжнародний резонанс отримав і лист Президента Росії Б. Єльцина від 30 вересня 1993 року керівництву США, Німеччини, Великої Британії та Франції, де було висловлено протест щодо розширення НАТО у центральноєвропейському регіоні. По суті ці події визначили і так званий «дефіцит партнерства» у польсько-російських зв'язках, який існував у 1999 р.

Правоконсервативні уряди Т. Мазовецького, Я.-К. Белецького, Я. Ольшевського, Г. Сухоцької протягом 1989 – 1993 рр. презентували та реалізовували зовнішню політику Польщі на основі широкого національного консенсусу та внутрішніх реформ. З-поміж пріоритетів зовнішньої політики були визначені: європейська інтеграція, активна участь у розбудові європейської континентальної безпеки, підтримка та розвиток добросусідства, підтримка нових регіональних європейських об'єднань та подальший розвиток двостороннього співробітництва з країнами світу. Протягом 1993 – 1997 рр. – за часів правління лівоцентристських коаліційних урядів пріоритету набуває євроатлантична інтеграція: вступ до НАТО і ЄС; активна участь у загальноєвропейській системі безпеки в контексті формування нового європейського порядку; розвиток двосторонніх добросусідських зв'язків і підтримка міжрегіональ-

ного співробітництва у Центральній Європі у форматі Вишеградської четвірки, Центральноєвропейської ініціативи, Ради держав Балтійського моря.

Розвиток двостороннього співробітництва у 1990-х рр. активізувався насамперед із Німеччиною (зокрема, 14 листопада 1990 р. підписано польсько-німецьку угоду про остаточне вирішення питання кордонів, а 17 червня 1991 р. підписано базову угоду про добросусідство, що означало так зване «історичне примирення»), адже головним завданням для Польщі було заручитися підтримкою Німеччини стосовно вступу у НАТО та ЄС. Із 1998 р. постійними стали консультації за участі президента А. Кваснєвського, прем'єр-міністра Є. Бузека та федерального канцлера Г. Коля. Особливого значення набуло співробітництво Польщі із Німеччиною та Францією у рамках «Веймарського трикутника», який 21 лютого 1998 р. було визначено «хребтом» Європи – прологом взаємодії об'єднаної Європи, насамперед з погляду сьогодення, малося на увазі формування нової Східної політики ЄС.

Таким чином, із зміною урядів відбувалося лише уточнення акцентів із посиленням уваги до євроатлантичної інтеграції: у 1994 р. вступ до НАТО було юридично оформлено – зафіксовано у законі та військовій доктрині. Європейська інтеграція у форматі вступу до ЄС стала головним пріоритетом із 1998 р. Євроатлантична, а особливо європейська інтеграція для Польщі мала велике значення в контексті стабілізації ринкової економічної системи та розширення торгово-економічних взаємовигідних партнерських зв'язків з іншими країнами світу. 16 грудня 1991 р. Польща підписала Європейський договір, що означало скасування експортного мита у торгівлі і надання преференцій зони вільної торгівлі до 1997 р. Формування спільного ринка, впровадження чотирьох свобод, а саме – руху товарів, капіталу, послуг і робочої сили було важливим для зростання рівня добробуту поляків.

З метою підготовки країни для набуття статусу повноправного члена ЄС, Польща з 1991 р. отримувала технічну та фінансову допомогу в рамках європейських програм та проектів, які мали на меті сприяння реформам місцевого врядування, адміністративно-

територіального устрою, наближення до стандартів ЄС. У цілому донорська допомога Польщі спрямовувалась на розвиток демократії, верховенство права, інституційний розвиток та розбудову інфраструктур, і найголовніше – на адаптацію польського законодавства до європейських вимог, що забезпечило запровадження демократичних засад у правове поле РП. Йшлося про відповідність Копенгагенським критеріям, сформульованим у 1993 р.: щодо інституціоналізації засад демократії та ринкової економіки, запровадження *«acquis communautaire»* (правового надбання Співтовариства), адаптації польського законодавства до європейських стандартів. Наближення Польщі до ЄС було шляхом із двостороннім рухом: Варшава прийняла і реалізовувала Національну стратегію інтеграції, а ЄС здійснював моніторинг виконання країною необхідних вимог.

Польща у квітні 1994 р., одночасно із Угорщиною, подала заявку на повноправне членство в ЄС. У 1999 р. Європейська Рада ухвалила, що асоційоване членство передбачає посилену підготовку до вступу, об'єднання усіх форм допомоги країнам-кандидатам у рамках єдиної стратегії. 1 травня 2004 р. Польща набула повноправного членства у Європейському Союзі.

Євроатлантична інтеграція Польщі розпочалася з переговорів у рамках дії Ради Північноатлантичного співробітництва, створеної у грудні 1991 р., а з 1994 р. – у контексті реалізації програми «Партнерство заради миру». Програма була спрямована на вдосконалення миротворчої діяльності через спільне планування, навчання, досягнення сумісності підрозділів країн-партнерів із відповідними силами країн-членів НАТО. Програма також мала на меті підвищення прозорості у плануванні та фінансуванні національної оборони, а також поширення демократичного контролю над збройними силами.

Внаслідок успішної співпраці у липні 1994 р. Польща та інші країни Центральної Європи були запрошені розпочати переговори щодо вступу в НАТО: відповідне офіційне запрошення було надано у 1997 р., а у 1999 р. держави стали його повноправними членами.

Напередодні і після вступу до ЄС Польща продовжувала проводити активну Східну політику вже в рамках Політики сусідства ЄС, яка була сформульована у березні 2003 р. Зовнішня політика Варшави щодо України формувалася спочатку в руслі концепції політики «двоколіїності», а із набуттям Києвом незалежності українсько-польські партнерські зв'язки набули рівня стратегічного партнерства. 2 грудня 1991 р. РП однією з перших визнала державну незалежність України, відповідно 4 січня 1992 р. між двома державами були встановлені дипломатичні відносини. Протягом 1991 – 1993 рр. було створено повноцінну правову основу двостороннього співробітництва в усіх сферах.

Якісно новий етап двостороннього українсько-польського співробітництва розпочався із підписання базового міждержавного документа – Договору про добросусідство, дружні відносин та співробітництво – у травні 1992 р. У статті 1 сторони заявили, що «зобов'язуються в нових політичних умовах розвивати відносини в дусі дружби, співробітництва, взаємної поваги, взаєморозуміння, довіри і добросусідства на основі міжнародного права, у тому числі принципів суверенної рівності, незастосування сили або погрози силою, непорушності кордонів, територіальної цілісності, мирного врегулювання суперечок». Сторони також висловили спільну зацікавленість у розвитку багатосторонньої регіональної співпраці, розвитку безпосередніх зв'язків та співробітництва між регіонами, адміністративно-територіальними одиницями та містами України і РП.

Якісно новим етапом у формуванні нової системи двостороннього українсько-польського співробітництва стало підписання протягом 1992 – 1993 рр. низки угод і домовленостей. Польща виступала адвокатом України і підтримувала Київ у євроінтеграційних намірах. На двосторонньому українсько-польському рівні досить ефективно здійснювалася координація зовнішньополітичних кроків на міжнародній арені. Встановлення добросусідських відносин між сусідніми державами вимагали об'єктивні чинники географічного, історичного характеру, спільні національні та регіональні інтереси, реально існуючі небезпеки, які необхідно усувати спільними зусиллями. Польща є своєрідним мостом між Україною і Західною Єв-

ропою, тому повноцінна українсько-польська співпраця розширює смугу стабільності і миру навколо обох держав.

Специфікою українсько-польського співробітництва у центральноєвропейському регіоні є стратегічне партнерство. Періодизація двосторонніх стосунків складається із чотирьох етапів:

1) 1992 – 1993 рр. – встановлення контактів та відкриття України для широкого загалу польської політичної еліти;

2) 1993 – 1999 рр. – виведення українсько-польських відносин на рівень стратегічного партнерства;

3) 1999 – 2004 рр. – остаточне формування ролі Польщі як одного з найважливіших партнерів України на міжнародній арені, провідника її євроатлантичних і євроінтеграційних прагнень.

4) з 2004 року – розпочався якісно новий етап розвитку українсько-польських відносин, коли РП вступила до ЄС і почала лобювати українські інтереси вже як повноправний член ЄС.

На сьогодні у відносинах РП і України міжрегіональне та транс-кордонне співробітництво регіонів і громад є проявом безпосередньої участі в міжнародних відносинах самоврядних територіальних спільнот. Ця форма взаємодії є важливим додатковим «містком» європейської інтеграції. Крім того, співпраця громад є важливим каналом запозичення і впровадження багатого польського досвіду проведення реформ. Важливо відзначити три інституційні механізми двостороннього співробітництва у форматі сприяння європейській інтеграції України: Консультативний комітет Президентів України та Польщі, Постійна конференція з питань європейської інтеграції, Українсько-польська міжпарламентська асамблея.

Угорщина

Формування зовнішньої політики Угорщини у 1989 – 1990 рр. визначалось наявністю дихотомій та компромісів, адже характер зовнішньополітичної стратегії Угорщини у цей період навіть за умов проголошення суверенітету був обмежений зовнішніми факторами, а саме: присутністю військ іноземної держави – СРСР, членством в Організації Варшавського договору і Раді економічної взаємодопомоги. Прийняття Державними Зборами Угорщини у 1989 р. демо-

кратичних законів стали передумовою для формування якісно нової зовнішньої політики країни.

Основні напрями зовнішньої політики Угорщини були закріплені у її Конституції; вони є незмінними і визначають поточну стратегію Будапешта у міжнародних відносинах:

- 1) прагнення до євроатлантичної інтеграції;
- 2) міжрегіональне добросусідське співробітництво;
- 3) захист і підтримка угорської національної меншини, яка проживає за кордоном.

Коаліційні уряди Угорщини протягом 1990 – 2014 рр., залежно від політико-партійної приналежності, надавали пріоритетного значення одному із напрямів, однак усі три послідовно реалізовувалися в країні.

Внаслідок перших вільних парламентських виборів в Угорщині, що мали місце 25 березня – 8 квітня 1990 р., був сформований коаліційний уряд. У програмовій доповіді прем'єр-міністра Й. Антала було чітко виокремлено зовнішньополітичні принципи країни: «Новий уряд буде європейським урядом. Метою уряду вважаємо членство у Європейському співтоваристві, важливим є і регіональне співробітництво. Особливу увагу слід приділити угорським меншинам колишньої історичної Угорщини».

Перший напрям зовнішньої політики Угорщини – євроатлантична інтеграція – був цілком виваженим, історично зумовленим і таким, що відповідає ментальності угорського суспільства. Другий напрям – регіональне співробітництво у центральноєвропейському регіоні – теж був історично зумовленим і економічно взаємовигідним напрямом співпраці. Субрегіональний вимір зовнішньої політики Угорщини має давні традиції та історичний досвід, що сприяло формуванню 15 лютого 1991 р. Вишеградської групи як субрегіонального міжнародного об'єднання країн Центральної Європи – Польщі, Угорщини та Чехословаччини. Співробітництво Угорщини з сусідами «першого порядку» завжди було важливим зовнішньополітичним пріоритетом і відбувалося також у форматі регіонального об'єднання «Альпи-Адрія», Центральноєвропейської угоди вільної торгівлі, євро регіонів.

Третій напрям зовнішньої політики Угорщини – підтримка угорців, які проживають у сусідніх з Угорщиною країнах і взагалі за кордоном, є важливим з точки зору збереження їх національної ідентичності, захисту прав. Підтримка закордонних угорців є конституційним обов'язком Будапешта. Питання меншин є вкрай чутливою проблемою у формуванні системи міждержавних відносин країн Центральної Європи, оскільки стосуються їх прав у сферах інституційного представництва, формування органів самоврядування, розвитку та збереження культурної спадщини, насамперед мови та освіти. Пріоритетність питання меншин протягом 1990 – 1994 рр. було визначено фундаментальним елементом угорських національних інтересів правоконсервативного угорського уряду прем'єр-міністра Й. Антала, а після його смерті, із грудня 1993 р. – прем'єр-міністра П. Бороша.

Зовнішньополітичним пріоритетом соціал-ліберального уряду Д. Горна у 1994 – 1998 рр. було проголошено розвиток регіонального співробітництва та підготовка країни до приєднання до НАТО та ЄС. У регіональному вимірі особлива увага була приділена нормалізації відносин зі Словаччиною та Румунією в контексті «формування взаємної довіри, роботи по розробці двосторонніх базових угод на основі взаємоповаги інтересів».

За часів урядування коаліційного правоцентристського, консервативного уряду В. Орбана (1998 – 2002 рр.) на перше місце, поряд з євроатлантичною інтеграцією, вийшло питання захисту прав закордонних угорців. Змінилися акценти, новим стало тлумачення «національних інтересів» в урядовій програмі 1998 року: «Основою національної політики є підтримка прагнень закордонних легітимних угорських організацій». Окрім того, були визначені фінансові та інституційні форми підтримки розвитку угорських об'єднань, що було сміливим кроком В. Орбана в умовах несприйняття змісту політики підтримки закордонних угорців Румунією і Словаччиною.

Основним пріоритетом соціал-ліберального уряду П. Медьєші (2002 – 2004 рр.), а потім і уряду Ф. Дюрчяня (2004 – 2010 рр.) було міжрегіональне співробітництво, зокрема розв'язання протиріч в

рамках Вишеградської четвірки, а також і євроатлантична інтеграція на якісно новому рівні. «Другий» правоконсервативний уряд В. Орбана (2010 – 2014 рр.) пріоритетом визначив відносини в контексті підтримки та захисту угорських меншин як реалізації «національних інтересів» держави.

Дії угорських урядів у 1990 – 2014 рр. у зовнішній політиці були спрямовані на інтегрування у західні міжнародні економічні організації, структури безпеки, а здебільшого дії спрямовувались на якісно новий рівень участі у міжнародних інституціях, наприклад в ООН, Раді Європи тощо. За даний період продовжувалась політика активного розвитку і поглиблення дружніх стосунків з Австрією, Німеччиною, Італією, Фінляндією, США, Канадою, Францією, Великою Британією та іншими державами світу. У центральноевропейському вимірі важливими були 1994 – 1998 рр., коли Угорщина підписала угоди про добросусідство із всіма країнами Центральної Європи, зокрема із Словаччиною та Румунією, адже вирішення проблемних взаємовідносин із ними вважалось пріоритетом зовнішньої політики.

Стратегічним напрямом зовнішньої політики Будапешта був вступ до двох міжнародних інституцій – НАТО та ЄС. В Угорщині було проведено результативний референдум щодо вступу країни в НАТО. Ще до приєднання до організації країна виявилась найбільш проатлантичною і, як результат, брала активну участь у всіх ініціативах НАТО в регіоні, зокрема дала дозвіл на розташування на території Угорщини миротворчих і стабілізаційних військ НАТО, виконання зобов'язань і участі угорських військ у маневрах згідно з програмою «Партнерство заради миру». У контексті загострення кризи у колишній Югославії Угорщина відразу дозволила НАТО використовувати військову базу у м. Тасарі, а у лютому 1997 р. парламент ратифікував індивідуальну програму партнерства з НАТО. Набуття Угорщиною повноправного членства в Організації Північноатлантичного договору відбулося 12 березня 1999 р.

Угорщина однією з перших серед постсоціалістичних держав почала розбудову інституційних взаємовідносин з ЄС: 25 червня 1988 р. було підписано Спільну декларацію РЕВ і ЄЕС, що означало

встановлення офіційних відносин між Європейськими Співтовариствами і соціалістичними країнами. 26 вересня 1988 р. між ЄС та Угорщиною була підписана так звана угода нового типу – Європейська угода. Саме Угорщина і Польща у 1989 р. в рамках програми ФАРЕ отримали фінансово-економічну допомогу.

Якісно новим етапом для Угорщини стало підписання у 1991 р. в Брюсселі Договору про асоціацію з ЄС, який передбачав формування та розвиток зони вільної торгівлі, створення умов щодо заохочення інвестицій іноземного капіталу, усунення бар'єрів для вільного переміщення через кордони товарів, капіталів, послуг і робочої сили, наближення фінансових і юридичних систем країни до загальноєвропейських стандартів.

Активізація політичного діалогу про приєднання відбулась із червня 1993 р., коли Європейська Рада в Копенгагені визначила принцип членства в ЄС для будь-якої країни, яка бажає вступити до спільноти: розвиток багатопартійної політичної системи на основі реалізації демократичних принципів правління; розбудова ринкової економіки; встановлення верховенства права, імплементація законодавчих актів ЄС.

Угорщина у квітні 1994 р. першою з країн Центральної Європи подала офіційну заяву на повноправне членство в ЄС, а 15 липня 1997 р. Європейська Комісія опублікувала відгук, де запропонувала розпочати офіційні переговори з Угорщиною. Наступним важливим кроком Угорщини до ЄС було рішення Європейської Комісії від 10-11 грудня 1999 р. у Гельсінкі, де була визначена нова стратегія Євросоюзу стосовно приєднання країн-аплікантів «першої хвилі» і була визначена низка вимог фінансового та правового характеру з боку ЄС. Остаточне рішення щодо вступу Угорщини і ще 10-ти країн було прийнято у грудні 2002 р. 12 квітня 2003 р. в Угорщині було проведено референдум, на якому 83% учасників висловилися за вступ Угорщини до ЄС. Вступ Угорщини до Європейського Союзу відбувся 1 травня 2004 р.

Зміна системи міжнародних відносин на початку XXI століття вимагала і корегування стратегічних зовнішньополітичних пріоритетів Угорщини. У 2008 р. була розроблена нова Стратегія зовніш-

ніх зносин Угорщини, яка містила перелік нових міжнародних викликів, зокрема у сфері військової і екологічної безпеки, економіки, енергетики, міграції, культури, науки та освіти.

Динамічне формування прагматичних двосторонніх зв'язків є характерним для українсько-угорських взаємовідносин. Угорщина однією з перших визнала незалежність України і, таким чином, зробила перший крок до встановлення та формування рівноправних, добросусідських двосторонніх відносин. Упродовж літа 1991 р. було підписано низку документів між УРСР та Угорською Республікою (Декларація про принципи співробітництва між Угорською Республікою та Українською РСР із забезпечення прав національних меншин, Консульська конвенція, Декларація про основи відносин між Українською РСР та Угорською Республікою, Протокол про консультації між Міністерствами закордонних справ Української РСР та Угорської Республіки). Це було де-факто вагомою підтримкою формування позитивного іміджу України у міжнародному співтоваристві і поступового визнання суверенітету України напередодні проголошення її незалежності.

Після підписання Протоколу про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Угорською Республікою 6 грудня 1991 року. було підписано Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою. У лютому 1993 р. у Будапешті були підписані два важливі документи: «Угода між урядами України та Угорської Республіки про пункти пропуску через державний кордон», а також «Угода між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про спрощений порядок перетину державного кордону громадянами, які проживають у прикордонних областях».

Ці українсько-угорські угоди набули вагомого значення у регіоні Центральної Європи. За умов сталого охолодження угорськорумунських (зазначимо, що з 1988 р. були закриті консульства) і особливо проблемних угорсько-словацьких відносин (проблеми навколо гідрокаскаду Габчиково-Надьмарош, питання угорських меншин, посилення націоналістичних тенденцій у Словаччині, внаслідок чого не було підписано у 1991 р. двосторонню угоду про

співробітництво), Угорщині за період 1990 – 1994 рр. вдалось підписати угоди саме з Києвом і новоствореними Словенією та Хорватією.

Приєднання Угорщини до ЄС у травні 2004 р. об'єктивно змінило її статус як члена ЄС, посилило роль Будапешта у здійсненні східної політики Брюсселя. Насамперед це стосується формування якісно нової транскордонної політики Угорщини та України, налагодження прикордонного менеджменту, введення візового режиму, зміни в системі торговельно-економічних відносин тощо.

Чеська Республіка

Зовнішня політика Чеської Республіки з 1993 року була спрямована на досягнення двох головних стратегічних цілей – європейської інтеграції та набуття повноправного членства в НАТО. Регіональному, міжрегіональному факторам не надавалось такої визначальної ролі та ваги як, наприклад, в Угорщині чи Польщі. Пріоритетними були двосторонні стосунки у регіоні, а також розбудова рівноправних відносин з країнами Європи та світу. Уряди В. Клауса (1993 – 1996, 1996 – 1997 рр.), Й. Тошовського (1997 – 1998 рр.), М. Земана (1998 – 2002 рр.) поступово продовжували реалізацію політики інтеграції Чехії до НАТО і ЄС. Суттєва зміна сталася вже після вступу у ЄС – у 2004 – 2005 рр., коли В. Клаус став одним з найактивніших критиків Євросоюзу.

Розвиток і формування зовнішньої політики ЧР як суб'єкта міжнародних відносин можна поділити на два періоди: перший – 1993 – 2003 рр., коли країна набула реальний суверенітет, стала повноправним суб'єктом міжнародного права і системи міжнародних відносин загалом. Другий етап розпочався у 2004 р., коли керівництво Праги спробувало концептуалізувати зовнішню політику. У 1999 р. урядом була розроблена і затверджена Концепція зовнішньої політики ЧР, яка із часом дещо корегувалася і розвивалася, зокрема – у напрямі стратегічного партнерства для гарантування національної безпеки.

По суті, головним зовнішньополітичним пріоритетом Чеської Республіки була європейська інтеграція та приєднання до інших

міжнародних організацій, а приєднання до євроатлантичних структур, на відміну від Угорщини, було обрано метою пізніше. З-поміж основних пріоритетів міжнародної політики ЧР були визначені:

1) встановлення тісних двосторонніх відносин із сусідами по регіону, включаючи Німеччину (30 січня 1997 р. було підписано декларацію про примирення і порозуміння), Австрію, Польщу, Словаччину та Угорщину (до речі, Угорщина була визначена безпосереднім сусідом навіть за умов відсутності спільного кордону);

2) зміцнення стосунків із західними економічними, політичними та оборонними інститутами з перспективою приєднання до них, а також сприяння розширенню участі США в справах Європи;

3) запобігання будь-яким діям, що можуть сприяти подальшій дестабілізації в інших посткомуністичних країнах регіону, підтримка їх зусиль, спрямованих на встановлення демократії та вільної ринкової економіки.

Чеську зовнішню політику, яка була зафіксована у Декларації політики уряду Чеської Республіки (1996 р.), Конституційному законі про безпеку республіки (1997 р.), Воєнній стратегії Чеської Республіки (1999 р.) можна означити як найбільш прагматичну у регіоні. Це проявилось у неквапливому будівництві відносин із НАТО, розвитку лояльних двосторонніх чесько-словацьких відносин, небажанні брати участь у так званих «перегонах» щодо регіонального лідерства.

ЧР зміцнює, насамперед, двосторонні відносини в центральноевропейському регіоні, і це відбувається не лише в рамках Вишеградської групи, життєздатність якої ставилася під сумнів саме чеськими високопосадовцями. Прага упродовж 1990 – 2000-х років прагнула бути посередником у розв'язанні конфліктів, які існували між Угорщиною і Словаччиною, однак ця роль вдавалася їй із перемінним успіхом.

Серед пріоритетних напрямів зовнішньої політики ЧР слід відзначити і членство в міжнародних організаціях: ООН (1993 р.), Раді Європи (1993 р.), Організації економічного співробітництва і розвитку (1996 р.), НАТО (1999 р.), а також в інших міжнародних об'єднаннях.

Інституалізація відносин ЧР з НАТО розпочалася у 1991 р., коли Прага увійшла до Північноатлантичної ради співробітництва, а у 1994 р. приєдналася до Програми «Партнерство заради миру». Переговори про вступ, які розпочалися у 1997 р., завершилася приєднанням до НАТО у 1999 р. Упродовж першого постсоціалістичного десятиліття Прага спрямовувала свою діяльність на досягнення сумісності національних збройних сил з об'єднаними збройними силами НАТО, реформування військової сфери, проведення спільних заходів і програм партнерства, що сприяло адаптації військової структури країни із системою альянсу.

Із підписання у 1993 р. угоди ЧР з ЄС про асоціативне членство розпочався шлях країни до повноправного членства. Відповідно, у 1998 р. розпочалися регулярні переговори країни з Європейською Комісією стосовно адаптації національного законодавства до правової системи Євросоюзу. Переговорний процес країн-кандидатів з ЄС відбувався у різному часовому вимірі та темпі: у випадку ЧР домінуючим став так званий еволюційний шлях, упродовж якого мали місце періоди стагнації структурних реформ (1997 – 1998 рр.) і прискореного реформування економічної і правової сфери на основі європейських стандартів (з 2000 р.).

Активізація процесу адаптації національного законодавства Чехії до правової системи ЄС до 2001 р. ускладнювалася затягуванням переговорного процесу, оскільки Прага наполягала на поступках від Брюсселя: перехідних періодах, наприклад – для захисту національного ринку землі та лібералізації ринку енергоресурсів, гармонізації податкової системи із діючими європейськими нормами. Завершення Чеською Республікою переходу до європейських норм та стандартів було зафіксовано у звіті Європейської Комісії за 2002 р. Відповідно, 1 травня 2004 р. ЧР стала повноправним членом ЄС.

Важливим для реалізації зовнішньої політики країни було головування з 1 січня 2009 р. Чеської Республіки в Раді ЄС. У програмі головування було визначено три базові пріоритети: поглиблення торговельно-економічних зв'язків, розвиток співробітництва у сфері енергетики та посилення позицій європейської спільноти у

світі. За час головування ЧР почала діяти нова ініціатива «Східне партнерство», яка стосувалася відносин ЄС із пострадянськими європейськими країнами, у тому числі з Україною. Зокрема, у травні 2009 р. у Празі відбувся установчий саміт нової ініціативи.

Після вступу у європейські та євроатлантичні структури ЧР дещо скорегувала основні пріоритети та стратегічні цілі зовнішньої політики, що було зафіксовано у концепції, прийнятій у липні 2011 року. Питання міжнародної та економічної безпеки за підтримки США в рамках НАТО та поглиблення інтеграції в рамках ЄС було визначено як основний пріоритет. Розвиток партнерства та добросусідські стосунки на міждержавному рівні у центральноєвропейському регіоні були також визначені як один із пріоритетів: йшлося про Німеччину, Польщу, Словаччину, Австрію та Угорщину. Важливою залишається участь у форматі Вишеградської четвірки, яка після 2004 року більшу увагу почала приділяти питанням когезійної політики.

Чеська Республіка була найбільш активною з-поміж інших центральноєвропейських держав у політиці на Балканах та Близькому Сході. Зазначимо, що Прага визнала незалежність Косово, що викликало негативну оцінку з боку Сербії. Військово-політичне співробітництво в рамках НАТО здійснюється ЧР у контексті її участі у військових місіях в Афганістані (з 2002 р.) та Іраку (з 2003 р.). У 2009 р. було створено чесько-словацьку та чесько-німецько-австрійську бойові бригади для участі у безпекових операціях на європейському континенті.

ЧР дотримується досить чіткої пріоритетності у двосторонніх відносинах: першочергова увага приділяється відносинам із США, важливим є також традиційне співробітництво з Німеччиною, а також активізація відносин із Великою Британією, опісля – більш виважені, прагматичні відносини із Францією та центральноєвропейським блоком країн. Активне співробітництво зі США ЧР розглядає в контексті європейсько-американських відносин, тим самим позиціонує себе як постійний і надійний провідник інтересів Вашингтона на європейському континенті. На міжрегіональному рівні ЧР – в рамках Вишеградської групи, але не претендує на роль регіонального лідера.

Система двостороннього українсько-чеського співробітництва заснована на національних інтересах обох країн, зокрема на взаємовигідному двосторонньому економічному та гуманітарному співробітництві. ЧСФР визнала Україну 8 грудня 1991 р., а 30 січня 1992 р. встановила з нею дипломатичні відносини. Базовий міждержавний Договір про дружні відносини та співробітництво був підписаний лише 26 квітня 1995 р., що пояснюється процесом суверенізації ЧР у 1992-1993 рр.

Договірно-правова база двосторонніх українсько-чеських відносин значно розширена низкою важливих документів щодо розвитку повноцінних взаємин політичного, культурно-освітнього, гуманітарного та економічного характеру. Постійними є двосторонні зустрічі, переговори та консультації між президентами, прем'єр-міністрами, міністрами закордонних справ, представниками галузевих міністерств з метою зміцнення добрих стосунків між ЧР і Україною, зокрема розвитку економічних зв'язків, легалізації працевлаштування українських робітників, підтримки чеських фірм в Україні та її європейської інтеграції.

Словацька Республіка

Словацька Республіка як незалежна держава з'явилася на карті Європи 1 січня 1993 р. й невдовзі була визнана більшістю країн світу. Стосовно національних інтересів і тенденцій розвитку міжнародних відносин, були визначені такі пріоритети зовнішньої політики Словаччини:

1) розбудова безконфліктних та партнерських відносин із сусідніми державами. Особлива увага була приділена відносинам із незалежною ЧР;

2) участь у творенні зовнішньополітичних і внутрішніх умов для поступового приєднання та членства у головних європейських і євроатлантичних організаціях (ЄС, НАТО);

3) участь у розвитку Східної та Південно-Східної Європи, підтримка зв'язків із новими незалежними країнами пострадянського блоку, пошук можливостей торговельного та економічного співробітництва з ними.

Одразу після набуття незалежності політична еліта СР проголосила досягнення членства в ЄС та НАТО основними зовнішньополітичними пріоритетами. Шлях Словаччини до цих структур можна розділити на три етапи: 1993 – 1997 рр.; 1998 р. – рік парламентських виборів, 1999 – 2003 рр.

Перший період (з 1993 по 1997 рр.) характеризується нестабільністю функціонування державних інститутів Словаччини, нерозвиненістю партійної системи, економічною кризою, гострими протиріччями у внутрішньополітичному житті країни і – як наслідок – невизначеністю зовнішньополітичних пріоритетів. Першим суттєвим досягненням словацької дипломатії стало підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Словацькою Республікою у жовтні 1993 р.

Визначення Копенгагенських критеріїв становлення стало основою для подачі СР офіційної заяви з проханням прийняти її в члени ЄС (1995 р.). Однак у цей період, що припадає на прем'єрство авторитарного В. Мечіяра (1993 – 1998 рр.) у словацькому суспільстві склалися протилежні концепції розвитку країни та зовнішньополітичні орієнтації: прозахідні та проросійські. Тим більше, що в цей час не проводилися реформи, необхідні для досягнення стабільності демократичних інститутів. Більше того, відносини з ЄС у зазначений період характеризувалися недовірою і взаємними обвинувачуваннями.

На міжнародній арені режим В. Мечіяра балансував між Сходом і Заходом та спекулював на протиріччях між ними. Словаччина демонстративно розширювала зв'язки з Росією і вважалася Заходом «російським анклавом» у Центральній Європі. У зв'язку з вищезазначеним та гальмуванням політичних і економічних реформ, у грудні 1997 р. на саміті ЄС у Люксембурзі було прийнято рішення про виключення Словаччини із списку країн – потенційних учасників першої хвилі розширення на Схід. Зовнішньополітична ізоляція стала однією з причин формування нових парламентської коаліції та уряду на виборах 1998 р.

Новий коаліційний уряд М. Дзурінди визначив своєю метою виведення країни із стану міжнародної ізоляції. Саме з цього часу почалась переорієнтація зовнішньополітичних пріоритетів Сло-

ваччини, яка почала будувати відносини з ЄС на основі Програми партнерства, що наголошувала на потребі прискорення проведення реформ. Партнерство мало стати ключовим інструментом, який би мобілізував всі види європейської допомоги країні.

У Плані інтенсифікації процесу інтеграції Словацької Республіки до Європейського Союзу (лютий 1999 р.) Братислава зобов'язалася розвивати більш тісні взаємовідносини зі всіма країнами-членами ЄС, а також з Чеською Республікою та Угорщиною. Позитивна динаміка зовнішньополітичної діяльності уряду М. Дзурінди мала наслідком початок переговорів з Брюсселем (лютий 2000 р.) і вступ до ЄС одночасно з іншими центральноєвропейськими сусідами (травень 2004 р.).

Ще раніше – у квітні 1999 р. – на Вашингтонському саміті Словаччина отримала статус країни-кандидата на вступ до Північноатлантичного альянсу, приєднавшись до Плану дій щодо членства в НАТО. Того ж року урядом було ухвалено Національну програму підготовки Словаччини до членства в НАТО, яка стала інструментом для вдосконалення політичних, оборонних, економічних та правових структур задля відповідності їх нормам НАТО. Подолавши шлях глибокої трансформації, Словаччина стала повноправним членом Північноатлантичного альянсу у 2004 р.

Зі вступом у ЄС Словаччина проголосила пріоритетом підтримку принципу широких компетенцій національних держав у європейській спільноті, збереження національного суверенітету держав-членів у сферах, які ще не стали частиною загальної європейської політики. Першочерговим пріоритетом для Словаччини був також швидкий перехід на єдину європейську валюту, збереження балансу між західними та східними торговельними партнерами.

Починаючи з кінця 2008 р., почали спостерігатися негативні тенденції у двосторонніх словацько-угорських відносинах, зокрема на фоні взаємних звинувачень у порушенні прав національних меншин. Стосунки погіршилися після формування нового уряду в СР, який почав здійснювати реформу освіти, зміст якої не влаштовував ПУК як представника угорської меншини та офіційний Будапешт. Можна стверджувати що з цього часу у відносинах між СР та Угор-

щиною склався стан напруги: переговори лідерів цих держав здебільшого носили лише формальний, декларативний характер, позаяк обидві сторони не бажали йти на поступки, здійснювати заходи, які б сприяли покращанню стосунків.

Упродовж двадцяти років офіційних міждержавних відносин незалежних України та СР (1993 – 2013 рр.) сформувалася цілісна і багаторівнева система та досить чіткий механізм двосторонніх українсько-словацьких взаємин, які спираються на міцну договірно-правову базу: понад 100 міждержавних, міжурядових і міжвідомчих договорів та угод.

Слід зауважити, що упродовж 1990-х рр. налагодження політичного діалогу між Києвом і Братиславою було проблематичним завданням. Після візиту Президента СР М. Ковача до Києва у 1993 р. сторони тривалий час не могли проводити офіційні зустрічі і у другій половині 1990-х рр. зустрічалися, в основному, на самітах глав держав Центральноєвропейської ініціативи.

Після обрання у 1999 р. Президентом СР Р. Шустера українсько-словацькі відносини відчутно активізувалися і вийшли на якісно новий етап розвитку. Зокрема, глава Словаччини постійно надавав політичну підтримку Україні в її євроінтеграційних планах, у розвитку зв'язків із загальноєвропейськими інституціями і трансатлантичними структурами. Офіційні, робочі і неформальні зустрічі президентів держав істотно сприяли прискоренню не тільки міждержавного співробітництва, а й міжрегіональних і транскордонних зв'язків.

Особливо важливу роль у формуванні системи і координації міждержавного співробітництва України і Словацької Республіки з середини 1990-х років відіграла діяльність Міжурядової українсько-словацької комісії з питань торгово-економічного і науково-технічного співробітництва та Міжурядової українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури та з питань транскордонного співробітництва.

Україна досі залишається для країн Центральної Європи стратегічним транзитним шляхом до ринків країн СНД. Особливе місце у транскордонних зв'язках Словаччини та України займає транспортування російської нафти та газу магістралями, які проходять через

Україну. Саме питання енергетичної безпеки стали приводом для суттєвого охолодження зв'язків між Україною та Словаччиною під час «газової кризи» у 2009 р. СР імпортує майже 90% первинних енергетичних ресурсів з-за кордону. Цей показник відносить Словаччину до країн ЄС з найвищим рівнем зовнішньої енергетичної залежності: майже дві третини (74%) сучасного енергетичного балансу Словаччини залежить від поставок первинних енергоресурсів з Російської Федерації.

Нового імпульсу двостороннім відносинам з Україною надав прихід у 2010 р. до влади в СР нової правоцентристської коаліції, прихильної до розвитку активної співпраці з Києвом. Зокрема, як було зазначено у Програмі діяльності нового уряду СР на 2010 – 2014 рр.: «Словаччина буде й надалі активно підтримувати інтеграційні та модернізаційні наміри свого найбільшого сусіда – України, адже безпечна, економічно прогресуюча, демократична та вільна Україна представляє собою важливий елемент загальноєвропейської стабільності. Словаччина готова вести інтенсивний діалог з представниками влади та громадянського суспільства України; модернізація України, поліпшення функціонування її внутрішнього ринку та посилення її економічного розвитку можуть створити й більше користі для сходу Словаччини».

Нині розвиток українсько-словацьких відносин в умовах чергової зміни політичного ландшафту та повернення до влади лівоцентристських сил відбувається в умовах напрацьованої стабільності та взаємодії, що особливо актуально для енергетичної сфери. Зокрема, серед основних пріоритетів співробітництва слід визначити: налаштованість Словаччини активно підтримувати інтеграційні та модернізаційні наміри свого найбільшого сусіда; необхідність підтримки співпраці Вишеградської групи та України у форматі «В-4 +»; позиціонування України як важливого елемента загальноєвропейської стабільності; готовність вести інтенсивний діалог з представниками української влади та громадянського суспільства України; зацікавленість у модернізації України, покращанні функціонування її внутрішнього ринку та посиленні економічного розвитку.

Важливим питанням у словацько-українських взаєминах є питання удосконалення механізму місцевого прикордонного руху, що дозволить якомога більшій кількості громадян – жителів прикордонних районів України та Словаччини скористатися правом на вільне пересування в рамках лібералізації візового режиму.

Висновки

Внаслідок радикальних суспільно-політичних трансформацій наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття в країнах Центральної Європи відбулась радикальна зміна їх зовнішньополітичного курсу на тлі докорінної трансформації системи міжнародних відносин як на глобальному, так і на регіональному рівнях.

По-перше, внаслідок розпаду біполярної системи міжнародних відносин суттєво змінився статус центральноєвропейського регіону і кожної з країн Центральної Європи.

По-друге, всі країни Центральної Європи перебували на початку періоду системних соціально-економічних трансформацій, пріоритет в цьому контексті мали зовнішньоекономічні відносини, спрямовані на Захід. Зовнішньополітичні безпекові пріоритети були дещо відмінними у країн Вишеградської трійки, а потім і четвірки. Утім, протягом 1991 – 2000 рр. у цих чотирьох країнах Центральної Європи євроатлантичний вимір набув головного напрямку у розбудові та посиленні європейської системи безпеки в регіоні.

По-третє, «подолання» геополітичного вакууму в Центральноєвропейському регіоні на тлі загальної нестабільності країни Центральної Європи вбачали у приєднанні до потужних міжнародних та регіональних структур економічного та безпекового характеру, зокрема, пріоритетом було визначено євроатлантичний курс та приєднання до Європейського співтовариства. Стратегія зовнішньої політики Польщі, Угорщини та Чехословаччини була чітко орієнтована на Захід. Після зміни політичних режимів і перших вільних виборів в країнах Центральної Європи протягом 1989 – 1990 років відбулась радикальна зміна зовнішньополітичних пріоритетів в кожній з країн регіону. Незважаючи на деякі відмінності, головним зовнішньополітичним напрямом чотирьох країн Центральної Європи (Польщі,

Угорщини, а з 1993 р. – Чехії та Словаччини) було набуття повноправного членства в НАТО і в ЄС, що підтверджують як відповідні програмні документи цих країн, так і реалії, їх досвід і, власне, їх євроатлантичний та євроінтеграційний поступ наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Основними пріоритетами і складовими зовнішньої політики країн Центральної Європи були також і розвиток двосторонніх добросусідських зв'язків, а також приєднання до міжнародних організацій та формування міжрегіональних об'єднань в центральноєвропейському регіоні (як, наприклад, «Альпи-Адріа», Центральноєвропейська угода вільної торгівлі (CEFTA), Вишеградська четвірка тощо).

З точки зору сучасної теорії і практики міжнародних відносин, системних змін у міжнародних відносинах чітке розмежування між внутрішньою і зовнішньою політикою все більше нівелюється. Особливо цікаво в цьому контексті відзначити специфіку еволюції зовнішньополітичних спрямувань Словацької Республіки. А саме – як навздогінну (за Ю. Габермасом) модернізацію Словаччини у економічному, внутрішньополітичному сенсі і, відповідно, її радикальну зміну у бік євроатлантичності у зовнішньополітичному вимірі після радикальних внутріполітичних змін. Характерною особливістю зовнішньої політики Словацької Республіки, особливо в плані реалізації, була її трансформація від суто декларативного до прагматичного характеру щодо набуття країною євроатлантичного членства в ЄС та НАТО. Головні причини пошуків свого особливого – словацького, національного – шляху всередині країни і ззовні мали перш за все внутрішньополітичний характер. Проблемними, якщо не вкрай напруженими були і є словацько-угорські взаємовідносини. По суті, приклад Словаччини яскраво демонструє саме детермінованість внутрішньої політики, її екстраполяцію на зовнішню політику.

Протягом постсоціалістичного періоду уряди в центральноєвропейських країнах змінювалися, а пріоритети зовнішньої політики залишалися незмінними. Відбувалася лише зміна акцентів чи рокування пріоритетів. Однією з найпослідовніших країн у незмінності зовнішньополітичних пріоритетів є Угорщина. Більше того, не

тільки специфікою зовнішньополітичного характеру, але і конституційним обов'язком кожного чинного уряду Угорщини є підтримка угорців, які проживають за межами країни (сприяння збереженню національної ідентичності та подальшому проживанню на материнських землях угорців, які мешкають у сусідніх з Угорщиною країнах, розвиток культурних й економічних зв'язків між Угорщиною та угорськими громадами, що проживають за її межами).

Польську зовнішню політику можна охарактеризувати як доволі обережну на початковому етапі та більш відкриту у східному напрямі як ініціатора розвитку стратегічного партнерства. На міжрегіональному рівні пріоритет лідерства належить саме Польщі та Угорщині, які позиціонують себе як центральноєвропейські лідери. Більше того, з точки зору зовнішньополітичних пріоритетів важливим є як геополітичне розташування Польщі на європейському континенті, так і спрямування країни на реалізацію інтересів національної безпеки, гарантію національних інтересів країни.

Чеську зовнішню, точніше – міжнародну політику можна охарактеризувати як найбільш прагматичну у регіоні, що проявлялось у поміркованості євроінтеграційного поступу, у розвитку лояльних двосторонніх чесько-словацьких відносин. Регіональному, міжрегіональному фактору в країні не надавалось такої визначальної ролі та ваги як в інших центральноєвропейських країнах. Зовнішня політика Чеської Республіки була спрямована на набуття повноправного членства в НАТО та ЄС, а також на розбудову рівноправних відносин з країнами Європи та світу, встановлення тісних двосторонніх відносин, приєднання до міжнародних організацій Європи та світу.

Основні зовнішньополітичні орієнтири і стратегії держав Центральної Європи кінця XX та початку XXI століття були подібними (з посиленням спрямування щодо євроатлантичної інтеграції). Безперечно, зовнішньополітичні виміри країн Центральної Європи мали і суттєві особливості, які були детерміновані власне прагненням реалізації національних, національно-державних інтересів кожною з країн Центральної Європи.

Із 2004 року країни Центральної Європи як повноправні члени Європейського Союзу вже віддали і продовжують делегувати час-

тину своїх повноважень наддержавним інститутам ЄС і у сфері зовнішньої політики. Утім, граничне звуження формату зовнішньополітичних компетенцій країн Центральної Європи не виключає їх активної позиції у сучасній системі міжнародних відносин. Для цих країн Україна завжди займатиме ключове значення внаслідок геоекономічного та геополітичного розташування і в цьому контексті важливого значення набуває формат співпраці з Україною – як із метою чи як із засобом. Україна є і залишатиметься важливим партнером країн Центральної Європи і зоною інтересів для них. Реально перешкоджатиме активізації відносин України з центральноєвропейськими країнами лише сама Україна. Тобто бездіяльність чи імітація співпраці поступово зменшуватимуть шанси набуття Україною належного геополітичного статусу самодостатньої європейської країни з відповідною політичною і економічною вагою та становлення України як реального суб'єкта міжнародних відносин.

Рекомендована література

1. Буглай Н.М. Українсько-польське співробітництво: міжрегіональний аспект : монографія / Н.М. Буглай. – Миколаїв : Іліон, 2012. – 299 с.
2. Геремек Б. Основні напрямки зовнішньої політики Польщі / Б. Геремек // Політична думка. – № 1. – 1998. – С. 62 – 75.
3. Україна на міжнародній арені // Збірник документів і матеріалів (1991 – 1995 рр.) / В.В. Будяков, Г.Й. Удовенко та ін. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – Кн. 1. – 736 с.
4. Кіш Є. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень «ЄвроРегіоУкраїна». – К. : КІС, 2004. – С. 126 – 132, 183 – 193.
5. Кіш Є. Україна – Угорщина: сучасні пріоритетні напрями співробітництва / Є. Кіш // Персонал. – № 10. – К., 2006. – С. 13 – 18.
6. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції : монографія / Єва Кіш. – Ужгород : Ліра, 2008.
7. Конституції нових держав Європи та Азії. – К. : Українська Правнича Фундація «Право», 1996.

8. Кулчар Т.Ф. Принципи, механізми та форми транскордонного співробітництва регіонів Європи / Т.Ф. Кулчар // Науковий вісник УжНУ. Серія: Історія. – Вип. 29. – Ужгород : Говерла, 2012. – С. 123 – 128.
9. Лендьел М. Досвід Карпатського Єврорегіону: поштовх до переосмислення моделі транскордонного співробітництва / М. Лендьел // На шляху до Європи. – К. : Логос, 2000. – С. 49 – 70.
10. Мітряєва С.І. Візовий аспект українсько-словацького та українсько-угорського співробітництва / С.І. Мітряєва // Сучасна українська політика. – Спецвипуск: Інтеграційні процеси в сучасному світі: регіональні виміри. – К., 2012. – С. 144 – 145.
11. Мітряєва С.І. Карпатський єврорегіон – інструмент єврорегіональної стратегії України / С.І. Мітряєва // Стратегічна панорама. – № 1. – 2005. – С. 42 – 51.
12. Первое десятилетие политической истории Словацкой Республики: 1993 – 2003 гг. // Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории : В 2-х книгах. – Кн. 2. – М. : Наука, 2005. – 393 с.
13. Повідомлення Європейської Комісії. «Прокладаючи шлях для запровадження нового Інструмента відносин з країнами-сусідами» – Брюссель, 1 липня 2003 р. COM(2003) 393 final.
14. Розширена Європа – Сусідні країни. Нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами. (11.03.2003) Повідомлення Європейської Комісії для Ради та Європейського Парламенту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.delukr.cec.eu.int/ua/eu_and_country/bilateral_relations.htm
15. Товт К. Субрегіональний вимір зовнішньої політики Угорської Республіки у 1990 – 1994 роках / К. Товт // Науковий вісник УжНУ. Серія : Історія. – Вип. 27. – 2011. – С. 262 – 265.
16. A Magyar Köztársaság Alkotmánya. Az 1949 évi XX törvény. A lezárás dátuma 1995. Március 31. // Alkotmányjog. Jogszabálygyűjtemény. – Бр. : Századvég, 1994. – 13, 23 – 24 о.
17. Biela kniha. Priprava asociovaných krajín strednej a východnej Európy na integráciu do vnútorného trhu unie. Bratislava, 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://europa.eu/documentation/official-docs/white-papers/index_sk.html
18. Deklarácia Slovenskej národnej rady o zvrchovanosti Slovenskej republiky [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nrsr.sk/web/?sid=nrsr/dokumenty/vyhlasenia>

19. Fedorowicz K. Kształtowanie się stosunków polsko – ukraińskich w latach 1989 – 1991 // Sprawy wschodnie. – 2002. – № 1. – S. 61 – 82.
20. Helenarski S., Stankiewicz J. Kształtowanie się nowej polskiej polityki wschodniej // Polityczno-wojskowe aspekty polskiej polityki wschodniej / Pod red. J. Stefanowicza. – Warszawa, 1991. – S. 34 – 39.
21. Koncepcie zahraniční politiky České Republiky. – Praha, 1999. – 125 s.
22. Magyar Külpolitikai Évkönyv. A Külügyminisztérium Dokumentációs Főosztálya. – Bp. : Vadas, 1990. – 337 o.
23. Narodowa strategia integracji. 28.01.1997 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.msz.gov.pl>
24. Polska polityka zagraniczna. Expose sejmowe szefa dyplomacji Władysława Bartoszewskiego 24 maja 1995 r. // Przegląd rządowy. – 1995. – № 6(48). – S. 96 – 103.
25. Programové vyhlásenie vlády Slovenskej republiky. Máj 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vlada.gov.sk/data/files/2008_programove-vyhlasenie-vlady.pdf
26. Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.msz.gov.pl>
27. Strategia czeskiej polityki zagranicznej [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mzv.cz>
28. Strategia Polskiej Współpracy na rzecz rozwoju – 2003. – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa : Pajdziennik 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.msz.gov.pl>
29. Zpráva o zahraniční politice České republiky za období od července 1998 do prosince 1999. – Praha, 2000. – S. 42 – 43.

≈ ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ≈

1. Визначте зовнішні чинники, які вплинули на зміну зовнішньополітичних пріоритетів центральноевропейських країн упродовж кінця 1980 – 2010-х років.
2. Окресліть внутрішні фактори радикальної зміни зовнішньополітичних пріоритетів центральноевропейських країн упродовж кінця 1980 – 2010-х років.
3. У чому полягає відмінність зовнішньополітичних пріоритетів Польщі, Угорщини, а з 1993 р. – Чехії та Словаччини?

4. Сформулюйте зовнішньополітичні безпекові пріоритети Польщі, Угорщини, а з 1993 р. – Чехії та Словаччини.
5. Обґрунтуйте причини вступу Польщі, Угорщини, а з 1993 р. – Чехії та Словаччини в НАТО та ЄС.
6. Проаналізуйте особливості двосторонніх відносин Польщі, Угорщини, а з 1993 р. – Чехії та Словаччини з Україною.
7. Дайте характеристику міжрегіонального співробітництва регіонів Польщі, Угорщини, а з 1993 р. – Чехії та Словаччини.
8. Виокремте сучасні проблемні питання у зовнішній політиці Польщі, Угорщини, а з 1993 р. – Чехії та Словаччини.
9. Визначте мету і завдання діяльності Вишеградської четвірки.
10. Назвіть видатних осіб, дипломатів зовнішньополітичних зносин Польщі, Угорщини, а з 1993 р. – Чехії та Словаччини.

РОЗДІЛ 10

Інтеграція країн регіону до Європейського Союзу

Віталій Савка

Наприкінці 1980-х рр. розширення ЄС на Схід стало актуальним завданням для розвитку всього європейського континенту. Однак країни Центральної Європи не відповідали жодному параметру з тих, що вважаються найважливішими складовими західної моделі суспільства: функціонуюча ринкова економіка, демократична організація суспільства, поділ влади, багатопартійна система, повага до прав людини, високі соціальні стандарти.

Після розпаду РЕВ центральноєвропейські суспільства вирішували проблеми трансформації централізованої командно-адміністративної економіки на основі ринкової моделі, а також дезінтеграції колишньої системи зовнішньоекономічних зв'язків. Для надання допомоги, включення постсоціалістичних країн у економічний простір європейських співтовариств у 1988 – 1989 рр. з Угорщиною і Польщею ЄЕС підписали рамкові угоди.

Позачергова сесія Європейської Ради, що відбулася в квітні 1990 р. в м. Дублін, відкрила новий етап у сфері політичної співпраці із центральноєвропейськими країнами, принципово схваливши встановлення відносин асоціації з ними. У грудні 1991 р. цією формою інтеграції скористалися Чехословаччина, Угорщина та Польща. Однак Брюссель для зменшення ризику розширення

зони бідності на Схід, запобігання масовій міграції, розв'язання проблеми зовнішнього боргу сприяв утворенню регіонального об'єднання центральноєвропейських держав, а саме – у грудні 1992 р. на саміті ЄС в м. Единбург було зроблено заяву про потребу «розвитку тіснішої співпраці з країнами Центральної і Східної Європи». Водночас був оприлюднений спільний меморандум Чехословаччини, Угорщини і Польщі, які вимагали визначення точних термінів розширення, а також офіційної заяви від Брюсселя про перспективу членства.

Вимоги щодо прийому нових членів були визначені на Копенгагенському саміті 1993 р., де були сформульовані засадничі критерії, яких необхідно було досягти для започаткування переговорів про вступ: функціонуюча ринкова економіка та конкурентоспроможні фінансові ринки; політична стабільність, верховенство закону, права людини, повага прав і захист національних меншин; здатність прийняти політичні і економічні норми ЄС та спільний правовий доробок; здатність європейської спільноти прийняти нових членів, не нашкодивши поглибленню інтеграційних процесів.

На саміті 1994 р. в м. Ессен було вирішено розпочати реалізацію стратегії підготовки Польщі, Чеської Республіки і Угорщини до вступу в ЄС. Було також вирішено, що починаючи з 1995 р. міністри закордонних справ 6 держав Центральної Європи (Вишеградська група, а також Румунія і Болгарія) будуть брати участь в конференціях Євросоюзу. Крім того, угоди про асоціацію були запропоновані Словенії та країнам Прибалтики. У 1996 р. до цього переліку була додана також Словаччина.

У травні 1995 р. ЄС прийняв важливий документ – «Біла книга. Підготовка асоційованих країн Центральної і Східної Європи до інтеграції у внутрішній ринок Європейського Союзу», – який містив перелік необхідних для інтеграції законодавчих актів, що входять до спільного правового доробку спільноти, так званих *acquis communautaires*. Ця правова база була розділена на 30 розділів, за якими структурували норми, які повинні адаптувати у національне законодавство кандидати на вступ.

На Мадридському саміті ЄС у грудні 1995 р. Європейська Рада доручила Єврокомісії дати комплексну оцінку кандидатів, ухваливши, що при входженні в ЄС країни-кандидати повинні мати розвинену ринкову економіку, ефективне управління і стабільне фінансово-економічне становище. Робота Комісії була завершена 16 червня 1997 р. прийняттям «Порядку денного 2000», в якому було сформульовано політику Європейського Союзу на 10 років у сфері розширення, бюджету і сільського господарства. Розпочати переговори було запропоновано 6 державам так званого «першого ешелону»: Кіпру, Угорщині, Польщі, Словенії, Чеській Республіці і Естонії. Переговори повинні були проводитися з кожним кандидатом окремо.

12-13 грудня 1997 р. Європейська Рада підтвердила рішення про поетапне масштабне розширення ЄС. Брюссель залишив Болгарію, Латвію, Литву, Румунію і Словаччину поза рамками першої хвилі. Була також створена Європейська конференція – багатосторонній форум за участі Євросоюзу і кандидатів.

10 листопада 1998 р. Євросоюз відкрив переговори з 6-ма кандидатами першої хвилі на рівні міністрів, однак зміна соціально-економічної і політичної ситуації змушувала вносити корективи у первинну стратегію. Так, у листопаді 1998 р. Комісія відзначила повільність реформ у ЧР і Словенії, відзначивши одночасно прогрес Латвії. Водночас, після зміни урядової коаліції у Словаччині переговори розпочалися і з цією країною.

9 жовтня 2002 р. Єврокомісія схвалила документ «До розширеного Союзу», в якому рекомендувала Європейському парламенту прийняти до ЄС 8 країн (з них 6 – центральноєвропейських) у 2004 р., а Румунію і Болгарію – у 2007 р. Комісія рекомендувала завершити переговори до кінця 2002 р., а весною 2003 р. підписати договір про розширення, який має бути ратифікованим національними парламентами.

У грудні 2002 р. на саміті в м. Копенгаген були підписані історичні угоди про приєднання країн Центральної Європи до Євросоюзу, а вже 9 квітня наступного року це рішення було підтримане

Європейським парламентом. Остаточний текст угод був підписаний на саміті в м. Афіни у квітні 2003 р.

Того ж року вступ до ЄС був легітимізований на референдумах у країнах-кандидатах і у всіх випадках волевиявлення громадян було позитивним, хоча частка прихильників інтеграції була неоднаковою у різних країнах: у Словаччині вона склала 92,46%, Словенії – 89,19%, Угорщині – 83,7%, Литві – 91,07%, Польщі – 77,45%, Латвії – 67%, Естонії – 66,83%; ЧР – 55,21%. А вже 1 травня 2004 р. РП, Угорщина, ЧР, СР, Литва, Латвія, Естонія, Словенія, разом із південними Кіпром і Мальтою стали повноправними членами ЄС.

Республіка Польща

Інтеграція в західні політичні і безпекові структури була головною метою усіх постсоціалістичних урядів Польщі після 1989 р., що було підтверджено 5 квітня 1994 р., коли РП подала офіційну заяву на вступ до ЄС. У заявах польських політичних діячів 1990-х рр. перспективне членство країни в ЄС оцінювалося не лише щодо економічного ефекту, але й як можливість для РП щодо залучення до будівництва «Нової Європи», яка могла б сприяти забезпеченню миру, солідарності і прогресу на континенті.

Дипломатичні стосунки між Європейськими Співтовариствами і Польщею були встановлені у вересні 1988 р., а Угода про торгівлю і співпрацю підписана через рік. Відповідно до неї, на період до 1994 р. відмінялися обмеження на імпорт польської продукції на ринки ЄЕС.

Угода про асоціацію, відома як Європейська угода між Європейськими Співтовариствами і Польщею, була підписана 16 грудня 1991 р. і набула чинності 1 лютого 1994. Однак ті її положення, що стосувалися сфери торгівлі, набули чинності вже 1 березня 1992 р.

Європейська угода, що започаткувала регулярний політичний діалог між сторонами, визначила форми і структури, що беруть участь в ньому. Відповідні консультації відбувалися спочатку між Президентом РП і представниками Співтовариства: Головуючою

країною в Європейській Раді і Головою Європейської Комісії. Політичний діалог на рівні міністрів, у свою чергу, мав місце у рамках Ради з асоціації, яку очолив з польського боку міністр закордонних справ, а з боку ЄС – міністр закордонних справ країни, головуючої в Раді. Рішення Європейської Ради поступово розширювали форми діалогу і залучали до нього нові структури: спочатку так званих Європейських кореспондентів, що діяли в межах Міністерства закордонних справ, та експертів, а згодом – галузевих міністрів. Починаючи з грудня 1994 р., прем'єр-міністр РП також отримував запрошення для участі в роботі Європейської Ради і на зустрічі з главами урядів держав-членів ЄС у рамках політичного діалогу. З цього ж часу спікер Сейму брав участь у нарадах голів парламентів асоційованих країн, які організовувалися Європейською Комісією.

На початку 1990-х рр. за розвиток відносин із ЄС відповідав уповноважений Представник уряду з питань європейської інтеграції і зарубіжної допомоги, а також Міністерство закордонних справ.

Інститути, створені на підставі Угоди про асоціацію, сформували групу спеціалізованих органів, що брали участь у формулюванні і реалізації зовнішньої політики Польщі. До них належали Рада з асоціації, до якої були залучені представники міністерств і яку з польського боку очолював керівник секретаріату Комітету з європейської інтеграції, а також Спільний парламентський комітет Польща – ЄС, що включав постійних представників Сейму і Сенату. Взаємовідносини між органами Ради з асоціації регулювалися Європейською угодою. Рада з асоціації була найвищим органом, діяльність якого підтримувалася Комітетом з асоціації. Діяльність Спільного парламентського комітету здійснювалася на основі інформації, що надавалася Радою з асоціації і виконавчими органами РП і ЄС. У жовтні 1996 р. був створений Комітет Європейської інтеграції, якому, відповідно до «Національної стратегії інтеграції» була надана координуюча роль щодо підготовки Польщі до членства в ЄС.

Переговори відносно Угоди про вільну торгівлю, які розпочалися у 1991 р. між Польщею і ЄС, можуть служити прикладом захисту власних інтересів обома сторонами. Брюссель наполягав на серйозному захисті європейських ринків та обмеженні доступу «чутливих» товарів з Польщі: сталі, текстилю, сільськогосподарських продуктів. Водночас для польських експортерів доступ до цих сегментів ринку був украй важливий, оскільки їх частка в загальному експорті в ЄС складала 50%. При цьому, як вважали польські фермери, продукція ЄС підтримується за рахунок експортних субсидій. Польща укладення Європейських угод сприймала як якісний прорив у стосунках з ЄС. Водночас, згодом виявилось, що цей документ не забезпечує повною мірою вільний рух послуг, робочої сили і капіталу.

У квітні 1994 р. Польща подала заявку на вступ в ЄС, що відповідало досягнутому на той період консенсусу у середовищі європейських держав щодо розширення на Схід. У контексті підготовки до вступу важливим було анкетування країн-кандидатів щодо їх готовності до вступу, яке проводилося Європейською Комісією, яка у червні 1997 р. на основі досягнутих результатів оприлюднила офіційну позицію щодо перспектив приєднання центральноєвропейських держав.

Заходи, які необхідно було реалізувати у сфері адаптації до європейських стандартів – вдосконалення функціонування адміністративних органів, введення належних змін у правовій, економічній і інституціональній сферах – були узагальнені в Національній стратегії інтеграції (НСІ), яка була підготовлена урядом і схвалена Сеймом РП у березні 1996 р.

Концепція НСІ включала три основні елементи:

- 1) розуміння інтеграції ЄС як найбільш розумного і раціонального варіанта розвитку Польщі;
- 2) визначення механізмів вступу РП у ЄС і, в цьому контексті, просування тези про неможливість погодитися із дискримінаційною концепцією селективної участі центральноєвропейських держав у процесі інтеграції;

3) критерії досягнення стандартів у різних галузях європейської політики і заходи щодо їх реалізації.

НСІ також ідентифікувала основні завдання, вирішення яких було істотним для просування європейської інтеграції Польщі:

- 1) продовження реформ через модернізацію економіки;
- 2) створення сприятливого правового клімату для ведення бізнесу шляхом реформування системи управління і прав власності.

Вже в ході переговорів про укладення Європейського договору польський уряд поставив завдання адаптації національної правової системи до *acquis communautaire* Співтовариства, а з 1993 р. почала реалізовуватися відповідна програма. У відповідь на прийняття Канським самітом Європейської Ради (червень 1995 р.) «Білої книги» щодо підготовки асоційованих країн Центральної Європи до приєднання до єдиного європейського ринку, уряд РП визначив завдання і процедури адаптації законодавства до його стандартів.

На підставі рішення Люксембурзького саміту Європейської Ради (грудень 1997 р.), Польща, як і інші країни-кандидати, розробила власну програму так званого «передвступного партнерства», спрямовану на подолання виявлених в аналітичній доповіді Європейської Комісії «вузьких місць» у підготовці країни до набуття членства. У перелік інструментів польської програми увійшли Національна програма адаптації до *acquis*, діяльність Спільного комітету з визначення економічних пріоритетів, Пакт боротьби з організованою злочинністю. Реалізація з 1998 р. програми підтримувалася фінансовими механізмами програми ФАРЕ і здійснювалася за декількома напрямками, включаючи інституціональне будівництво (до 30% коштів) і підтримки інвестицій (інші 70%). Останній пріоритет включав структурні зміни в сільському господарстві, адміністративному управлінні, реалізації заходів щодо адаптації до законодавства ЄС. Крім того, в Програмі підкреслювалася необхідність посилення контролю за дотриманням правил у таких сферах як конкуренція, безпека, страхування, банківська справа, боротьба з відмиванням грошей, державні закупівлі, захист споживачів, без-

пека на транспорті, стандартизація і сертифікація та нагляд за дотриманням умов праці.

На етапі перевірки країн-кандидатів щодо відповідності Копенгагенським критеріям, які здійснювалися Єврокомісією щороку, претензій щодо Польщі не виникало. У 1999 р. ЄК визнала Польщу країною з діючою ринковою економікою.

У грудні 2002 р. пройшов саміт в Копенгагені, де були підписані історичні угоди про приєднання країн ЦЄ до Євросоюзу. Слід відзначити, що найбільше проблемних питань під час переговорів виникало саме з Польщею, яка представила цілий лист вимог і налягала на збільшенні субсидій. Варшава вимагала індексації бюджетної допомоги, надання такої ж суми впродовж 2-х років після вступу, збільшення ввізних квот на молочну продукцію, підвищення сільськогосподарських субсидій.

7-8 червня 2003 р. у Польщі відбувся референдум щодо приєднання до ЄС. У ньому взяли участь 58,85% громадян. За приєднання віддали голос 77,45%, проти – 22,55%. 1 травня 2004 р. Польща офіційно стала членом Європейського Союзу.

Угорщина

Угорщина вже на початку 1980-х років робила спроби налагодити відносини з Європейськими Співтовариствами. Офіційні переговори розпочалися з ініціативи Будапешта у червні 1987 р., а вже у вересні 1988 р. сторони підписали Угоду про торгіву і економічну співпрацю, яка набула чинності 1 грудня, і стала першою угодою Брюсселя із країною з соціалістичного табору.

Головним змістом Угоди стало взяте ЄЕС зобов'язання щодо відміни торговельних обмежень у стосунках з Угорщиною. Спочатку планувалося здійснити це поступово – в три етапи: з 1 січня 1989 р., з 1 січня 1993 р. і завершити до 31 грудня 1995 р. Європейські Співтовариства брали на себе зобов'язання поширити на Угорщину як учасницю ГАТТ режим найбільшого сприяння, припинивши відносно неї дискримінаційну практику.

Починаючи з 1989 р., під впливом докорінних політичних і економічних змін нормалізація стосунків Угорщини із Заходом

прискорилося. У липні 1989 р. у Парижі провідні держави світу (G7) прийняли рішення про відкриття програми допомоги Польщі і Угорщині (*FAPE – Poland-Hungary Aid for Reconstruction of the Economy*), яка була підтримана згодом усіма країнами-членами Організації економічного співробітництва і розвитку (G24). Координацію і управління програмою здійснювала Європейська Комісія.

Програма ФАРЕ включала також пакет торговельних заходів. Зокрема, ЄЕС надало Угорщині режим найбільшого сприяння, ліквідувавши дискримінаційні квоти вже з 1 січня 1990 р. (замість 31 грудня 1995 р. відповідно до Угоди про торгіву і економічну співпрацю від 1988 р.). Крім того, на деякі товари Угорщини була поширена загальна система преференцій.

Ідея створення системи асоційованого членства країн Центральної Європи була артикульована ще восени 1989 р. Офіційно ж така можливість була надана Радою Міністрів на саміті у м. Дублін у квітні 1990 р. Пропозиція асоційованого членства у цей період робилася усім країнам Центральної і Східної Європи. Згодом внаслідок глибоких відмінностей в моделях та результатах трансформацій коло країн, які могли бути охоплені асоціацією, було обмежено Угорщиною, Польщею і Чехословаччиною. Директиви, що започаткували формальні переговори про асоційоване членство, були прийняті Радою Міністрів у грудні 1990 р.

Був впроваджений термін «Європейські Угоди», за допомогою якого ЄС мав намір підкреслити особливу історичну значущість інституту асоційованого членства країн Центральної Європи в ЄС. Переговори закінчилися в листопаді 1991 р., і вже 16 грудня були підписані угоди з трьома країнами, включаючи Угорщину. Глави цих Угод, що охоплюють коло питань торгової політики (іноді іменовані «Тимчасові/Проміжні Угоди») вступили в дію вже з 1 березня 1992 р. Інші глави набули чинності після закінчення процесу ратифікації – з 1 лютого 1994 р.

Зону вільної торгівлі промисловими товарами із Угорщиною передбачалося створити до 31 грудня 2000 р. Це передбачало вільний

рух товарів усередині зони, звільнення їх від обкладення митними і іншими зборами, а також від будь-яких кількісних обмежень. Тимчасовий виняток становили лише «чутливі» галузі промисловості, що традиційно є в ЄС об'єктом особливого регулювання, зокрема сталеливарна і текстильна.

У рамках Європейських Угод лібералізація зовнішньої торгівлі здійснювалася на взаємній основі, проте асоційованим членам надавався 10-річний перехідний період, під час якого вони отримували асиметричні переваги. Так, на промислові товари, що складали приблизно 55% угорського експорту в ЄС, кількісні обмеження були скасовані вже в день набуття чинності торговельної частини Угоди, тобто з 1 березня 1992 р., тоді як скасування митних зборів на промислові товари проходило поступово і завершилося тільки 1 січня 1995 р. При цьому лібералізацію імпорту так званих «чутливих» товарів з Угорщини Євросоюз вводив «із запізненням». Так, відносно товарів із сталі, що складали 5% угорського експорту в ЄС, усі кількісні обмеження були негайно припинені, тоді як митні збори знижувалися поступово і остаточно були відмінені з 1 січня 1996 р. Кількісні обмеження, що зачіпали експорт продукції текстильної промисловості, що складала 15% угорського експорту в ЄС, були скасовані лише з 1 січня 1998 р.

Для Угорщини асиметрична лібералізація означала те, що вона отримала 4-5-річне відтермінування усунення торговельних бар'єрів у торгівлі з країнами ЄС. Вона повинна була розпочати відміну кількісних обмежень (тобто поступово збільшувати квоти, що виділяються для країн ЄС) тільки з 1 січня 1995 р., а повністю скасувати – до 31 грудня 2000 р. Зниження митних зборів на велику частину промислового імпорту з ЄС почалося 1 січня 1995 р. і проходило у декілька етапів аж до 1 січня 2001 р., коли вони були скасовані.

У сфері торгівлі аграрною продукцією Угода про асоціацію Угорщини з ЄС не передбачала запровадження режиму вільної торгівлі, а лише фіксувала взаємне надання митних пільг, причому також із вигідним для Угорщини асиметричним графіком їх вве-

дення. До початку 2000 р. угорські сільгосптовари отримували в країнах ЄС, як правило, 80-відсоткові митні знижки, а аграрна продукція, що імпортується Угорщиною з ЄС, користувалася в Угорщині 30-відсотковими знижками з митних зборів, встановлених для торгівлі в режимі найбільшого сприяння. Крім того, в режимі вільної торгівлі ЄС здійснював 24% аграрного імпорту з Угорщини, а Угорщина – 10% імпорту сільгосппродуктів з ЄС. У середині квітня 2000 р. сторони уклали угоду про подальшу лібералізацію торгівлі аграрною продукцією, відповідно до якої з 1 липня вже 72% угорських сільгосптоварів поступали в ЄС на безмитних засадах, а Угорщина, у свою чергу, розповсюдила безмитний режим на 54% аграрного імпорту з Європи. У грудні 2000 р. сторони парафували нову угоду в цій сфері, завдяки якій з 1 січня 2001 р. вже 82% угорських аграрних поставок в ЄС стали ввозитися туди на безмитній основі.

У сфері взаємної торгівлі послугами сторони поставили мету її лібералізувати, але завдання ухвалення необхідних конкретних рішень було покладене на Раду з асоціації. Можливі сценарії лібералізації сфери послуг були розроблені «Білою книгою» у 1995 р.

Вирішення питання лібералізації ринку робочої сили було покладене на двосторонні угоди між асоційованими членами і дійсними членами ЄС. Угорщина мала в розпорядженні такі двосторонні угоди лише з Німеччиною і Австрією. Практичне вирішення питання вільного руху робочої сили було відкладене на віддалену перспективу, причому було очевидно, що ЄС не буде готовим відкрити ринок праці до моменту зниження рівня безробіття. Водночас Європейські Угоди забезпечували працівникам країн-асоційованих членів ЄС право на соцзабезпечення.

Інститут асоційованого членства передбачав також гармонізацію національної правової бази в різноманітних сферах громадського і господарського життя з правовими нормами ЄС, які були сформульовані в «Білій книзі», схваленій главами держав і урядів країн-членів ЄС у червні 1995 р. Як вже було вказано, «Біла книга», названа як «Підготовка асоційованих країн ЦСЄ до інтеграції

у внутрішній ринок Союзу», складалася з 23 глав, у яких було зібрано 780 нормативних актів ЄС. Вона мала необов'язковий характер, проте на переговорах про вступ в ЄС враховувалася відповідність законодавства країни вимогам, викладеним в «Білій книзі».

У 1994 р. в Угорщині був ухвалений Закон про ратифікацію Угоди про асоційоване членство в ЄС, в якому було зафіксовано зобов'язання Будапешта щодо гармонізації свого законодавства з правовими нормами ЄС. Через це планомірна гармонізація угорської нормативної бази із стандартами ЄС стала основним змістом законотворчої діяльності упродовж 1990-х років. Таким чином, на момент публікації «Білої книги» приблизно половина угорського законодавства відповідала європейським нормам. Остаточню роботу була завершена до кінця 2002 року.

Режим асоціації з ЄС позитивно вплинув на розвиток угорської економіки, сприяв її перетворенню і модернізації. Угода стала потужним чинником для приваблення іноземного капіталу, який адаптував сучасні технології, заснував нові галузі промисловості і, таким чином, відіграв ключову роль у структурній модернізації країни.

Заявку на приєднання до ЄС у статусі повноправного члена Угорщина подала 1 квітня 1994 р., проте до конкретних переговорів сторони приступили лише 31 березня 1998 р., після того як у грудні 1997 р. на саміті ЄС в Люксембурзі було прийнято відповідне рішення. Тривалість цього процесу пояснювалася неготовністю не лише Угорщини, а й Європейської Спільноти до прийому країн-кандидатів, що потрібно було подолати відповідно до Копенгагенських критеріїв.

У листопаді 1998 р. відбувся перший раунд міждержавних переговорів, головним змістом яких стала проблематика надання Угорщині т. зв. дерогацій, тобто звільнення її від виконання деяких юридичних приписів ЄС в перехідний період. Із більшості тем Будапешт погодився на повне і безумовне виконання європейських нормативів вже до дати офіційного вступу в ЄС.

Окрему категорію сформували вимоги, для виконання яких Угорщина отримала перехідний період, оскільки вони були пов'язані з чималими капітальними вкладеннями (забезпечення очищення стічних вод, високої якості питної води, утилізації вторинної сировини тощо) або вимагали ще й тривалого часу для запровадження (реконструкція залізниць, забезпечення нормативів щодо мінімального статутного капіталу ощадних кооперативів). Крім того, ЄС визнав необхідність збереження угорських історичних традицій (наприклад, традиційної форми пляшок, що використовуються для токайських вин, зокрема вміст в них деяких шкідливих домішок; максимального вмісту жиру в молоці; системи самогоноваріння, що склалася в країні).

Іншу групу склали питання, на введенні перехідного періоду щодо яких наполягли «старі» члени ЄС. До таких тем відносилися обмеження міграції робочої сили, істотно нижчі нормативи підтримки сільськогосподарських виробників із центральноєвропейських країн у порівнянні з тим рівнем, який застосовується відносно чинних членів спільноти.

Під час попередніх консультацій навесні 1998 р. Угорщина заявила 90 вимог щодо надання їй послаблень. Вже на початку 2001 р. Будапешт наполягав на наданні вже тільки 40 дерогацій, що охоплювали приблизно 1% від усього пакету законодавчих нормативів Євросоюзу. За підсумками переговорів країні були надані 34 дерогації, за кількістю яких вона зайняла третє місце після Польщі (44 дерогації) і Мальти (40 дерогацій).

У 1999 р. Угорщина була визнана Європейською Комісією країною з діючою ринковою економікою, водночас за критерієм здатності протистояти конкуренції на єдиному ринку ЄС вона в 2000 р. отримала від Комісії лише «умовно позитивну» оцінку. Безумовного підтвердження відповідності цьому критерію у 2002 р. на грудневому засіданні Європейської Ради в Копенгагені не отримала жодна центральноєвропейська держава.

У грудні 2002 р. на саміті ЄС у Копенгагені було оголошено про завершення переговорів про приєднання 10 країн-кандидатів,

включно з Угорщиною. Таким чином, переговори про приєднання Будапешта до ЄС тривали майже 5 років, хоча сам процес адаптації розпочався набагато раніше. На початку 2003 р. були завершені роботи щодо перекладу юридичних текстів мовами країн-кандидатів, що означало готовність до підписання договору про приєднання 10 країн-кандидатів до ЄС.

У референдумі про приєднання до ЄС, що відбувся в Угорщині 12 квітня 2003 р., взяла участь найменша кількість виборців у порівнянні з іншими країнами-кандидатами – 45,62%. Водночас з них «за» такий сценарій проголосували 83,76%, «проти» – 16,24%. Державні Збори Угорщини 15 грудня 2003 р. одноголосно ратифікували Договір про приєднання до ЄС.

Із 1 травня 2004 м. Угорщина офіційно стала повноправним членом Європейського Союзу.

Чеська Республіка

Угода про асоціацію між ЧСФР і ЄС була підписана 16 грудня 1991 р. у Брюсселі, але зважаючи на поділ Чехословаччини, що стався згодом, не набула чинності. Після створення власної державності Чеська Республіка погодилася узяти на себе усі зобов'язання, зазначені в попередньому варіанті угоди, і 23 січня 1993 р. розпочала переговори про підписання нового тексту. Угода про асоціацію між ЄС і його державами-членами, з одного боку, і Чеською Республікою, з іншого, була підписана на вищому рівні 4 жовтня 1993 р. в Люксембурзі. 27 жовтня того ж року вона була ратифікована Європейським парламентом, а 8 грудня – парламентом ЧР, набувши чинності 1 лютого 1995 р.

У ст. 2 гл. I були сформульовані конкретні цілі Угоди, які були схожими до завдань подібних домовленостей з іншими центрально-європейськими країнами, а саме:

1) створити необхідні умови для політичного діалогу, що сприяє розвитку тісних політичних відносин між сторонами договору;

2) сприяти розвитку торгівлі і гармонійних економічних стосунків між сторонами і, тим самим, динамічному розвитку і процвітанню Чеської Республіки;

3) сформувати міцну основу надання Чеській Республіці необхідної фінансової і технічної допомоги;

4) створити необхідні умови для поступової інтеграції Чеської Республіки в Європейський Союз. Чеська Республіка, у свою чергу, зобов'язується працювати над виконанням відповідних вимог;

5) сприяти розвитку співпраці у сфері культури.

Як вже було відзначено, метою «Білої книги» була надання допомоги країнам-кандидатам у визначенні найважливіших законодавчих норм, необхідних для входження у єдиний внутрішній ринок ЄС, мобілізація технічних і адміністративних ресурсів, необхідних для приведення національного законодавства у відповідність із європейським законодавством, а також визначення напрямів допомоги у рамках програми ФАРЕ.

ЧР почала змінювати свої норми згідно з рекомендаціями «Білої книги» відразу після видання цього документа. Вже 10 липня 1995 р. Комітет уряду ЧР з європейської інтеграції розпочав реалізацію її положень. Цим питанням зайнялися також робочі групи усіх відомств, що відповідали за зближення права у відповідних сферах, що дозволило навесні 1996 р. сформулювати графік прийняття правових норм, що стосуються єдиного європейського ринку.

Заявка Чеської Республіки на членство в ЄС була передана у січні 1996 р. у форматі Меморандуму уряду. У цьому документі було заявлено, що країна готова прийняти *acquis communautaire* і розвинути співпрацю з країнами-членами ЄС на усіх рівнях.

У липні 1997 р. були опубліковані відгуки Європейської Комісії на заявки центральноєвропейських країн, сформовані на основі анкетування їх державних установ. ЧР в основному відповідала політичним критеріям, сформульованим у Копенгагені. Недоліками було визнано існуючі обмеження щодо доступу ЗМІ до інформації про діяльність деяких державних структур, дискримінація ромської меншини.

Оцінюючи відповідність економічним критеріям, ЧР була визнана як така, що здійснила усі економічні реформи, необхідні для

інтеграції в єдиний європейський ринок. Водночас Європейська Комісія вказала на недостатньо високу якість експортованих товарів, монополізацію банківського сектора.

У сфері адаптації до *acquis communautaire*, на думку Комісії, у ЧР не повинно виникнути проблем у галузях освіти, науки та технологічного розвитку, телекомунікацій, статистики, захисту прав споживачів, малого і середнього бізнесу, міжнародної торгівлі. Проте були відзначені проблеми щодо надання аудіовізуальних послуг, у питаннях охорони довкілля, митного союзу і соціальної сфери. Європейська Комісія виразила певну стурбованість з приводу відставання ЧР у питаннях реформування адміністративних органів.

На підставі усього вищенаведеного Комісія дійшла висновку про те, що ЧР повинна активніше боротися з корупцією в структурах влади; прийняти необхідні правові норми, що стосуються свободи ЗМІ; більше уваги приділяти питанням дотримання прав національних меншин, зокрема ромів; провести необхідні реформи банківського сектора; завершити реформу надання адміністративних послуг. Водночас, була надана рекомендація щодо можливості започаткування переговорів між ЧР і Європейським Союзом, які розпочалися 31 березня 1998 р. Представники Європейської Комісії передали представникам ЧР Програму партнерства, на основі якої мали розвиватися подальші відносини з ЄС.

Ця Програма мала сприяти виконанню тих умов, досягнення яких виявилось особливо проблематичним. Метою цього документа стало також визначення єдиних рамок для подальшої роботи над виконанням поставлених перед ЧР завдань, їх черговості, а також для використання фінансових коштів, що направлялися ЄС.

Із 1998 р. розпочався моніторинг реалізації положень Програми партнерства. Залежно від його результатів ЧР надавалася фінансова допомога в рамках програми ФАРЕ. Невиконання поставлених завдань могло спричинити обмеження або повне припинення надання фінансової допомоги з боку ЄС.

Чеська Республіка, так само як і усі інші країни-кандидати, зробила Національну програму прийняття норм *acquis*, включивши в

неї додаткові пункти окрім запропонованих ЄС, а саме: статистика, стратегія в сфері комунікацій і забезпечення офіційних перекладів документів Європейського Союзу чеською мовою.

30 березня 1998 р. було прийнято рішення про те, що ЄС проводитиме *acquis screening* – перевірку реалізації Національних програм з метою з'ясування, чи відповідає їх право правовим нормам Євросоюзу. Процес перевірки включав дві стадії: багатосторонні переговори, а потім – двосторонні, під час яких представники країни-кандидата детально звітували про те, що зроблено у сфері права.

Прогрес, досягнутий країнами-кандидатами у виконанні інших інтеграційних умов ЄС, щорічно оцінювався в Регулярних доповідях Європейської Комісії. У доповіді за 1998 р. (на відміну від подальших двох) досягнення ЧР були оцінені позитивно. Усі пріоритетні завдання в політичній сфері були виконані, окрім ситуації з освітою і зайнятістю ромської меншини, недостатньою боротьбою з корупцією, а також темпами реформування судової і правоохоронної систем. Окрім того, Європейська Комісія розглядала ЧР як країну з діючою ринковою економікою, яка за умови прискорення реструктуризації підприємств і проведення реформ у фінансовому секторі в середньостроковій перспективі була здатна конкурувати з ринковими силами ЄС. У зближенні правових норм з європейськими Прага досягла задовільних результатів за винятком сфер інтелектуальної власності, захисту особистих даних, аудіовізуальних послуг, судової і правоохоронної системи.

Однак доповідь, про прогрес, досягнутий ЧР у 1999 р., була оцінена як «катастрофічна». Комісія відзначила недоліки в усіх сферах: досягнуті результати не відповідали плану, зобов'язання бралися несвоєчасно і, до того ж, не виконувалися. ЧР не продемонструвала прогресу в гармонізації правових норм. Це було пов'язано з тим, що процедура схвалення нового законодавства чеським парламентом була дуже тривалою: передбачалися три читання, які в середньому тривали 8-9 місяців. У політичній сфері критика була подібною до зауважень 1998 р., оскільки Прага

не здійснила реформу органів правосуддя, не досягла результатів у боротьбі з корупцією, щодо поліпшення становища ромської спільноти.

У ЧР також виникли серйозні економічні проблеми: зменшення ВВП, зростання безробіття (8,8%), зниження доходів населення. Рецесія виявилася глибшою, аніж очікувалося. Європейська Комісія рекомендувала ЧР прискорити процес реструктуризації і приватизації, продовжити лібералізацію цін і поліпшити умови для підприємницької діяльності.

Для Регулярної доповіді про прогрес, досягнутий в 2000 р., були притаманними більш позитивні оцінки. У числі успіхів Праги Комісія відзначила ефективну співпрацю між парламентом і урядом, дотримання прав і свобод людини, а також поліпшення становища ромів. Проте чеській стороні, як і раніше, було вказано на потребу прискорення реформи органів правосуддя, боротьби проти корупції і економічної злочинності.

У доповіді констатувалося поліпшення ситуації в економічній сфері: зниження інфляції, економічне зростання, просування у справі реструктуризації і приватизації підприємств. ЧР була охарактеризована як країна з діючою ринковою економікою, яка зможе конкурувати на ринку ЄС у разі подальшого створення сприятливих умов для підприємницької діяльності і продовження реформ.

У жовтні 2002 р. було оприлюднено останню, п'яту Регулярну доповідь про досягнутий прогрес. Найголовнішою тезою став висновок про входження ЧР у десятку країн, які у першій половині 2004 р. могли приєднатися до ЄС. Водночас Празі було вказано на недостатній боротьбі з корупцією і економічною злочинністю, повільність в адаптації права до норм ЄС, незавершену реформу фінансового сектора.

Після саміту в Афінах (16 квітня 2003 р.) ЧР провела референдум про вступ в ЄС. У голосуванні, яке мало місце у червні 2003 р. і в якому взяли участь 52,21% громадян, 77,22% з них проголосували за приєднання до ЄС, 22,67 % – проти. 1 травня 2004 р. Чеська Республіка офіційно стала членом ЄС.

Словацька Республіка

Процес виконання Словаччиною умов вступу в ЄС був ускладнений тим, що їй, як і іншим державам Центральної Європи, довелося в цей період вирішувати складні проблеми демократизації і переходу до ринкової економічної системи.

Угоду про асоціацію між ЧСФР і ЄС було підписано 16 грудня 1991 р. у Брюсселі, однак через розпад Чехословаччини вона так і не набула чинності. Угода про асоціацію між ЄС і його державами-членами, з одного боку, і Словацькою Республікою як суверенною державою, з іншого, була підписана на вищому рівні 4 жовтня 1993 р. у Люксембурзі. Угода набула чинності після ратифікації 1 лютого 1995 р.

Метою Угоди про асоціацію між ЄС і ЄС, так само як і усіх угод з центральноевропейськими країнами, була підготовка держави-кандидата до прийняття в члени Євросоюзу. У преамбулі цього документа зафіксовано бажання сторін сприяти розвитку політичних, торговельно-економічних і культурних відносин.

Крім того, Європейські Угоди забезпечували ширший доступ країн Центральної Європи до інформації про процес ухвалення рішень в ЄС, зобов'язували держав-членів обмінюватися експертами з країнами-кандидатами, у тому числі із Словаччиною, організовувати консультації, семінари тощо.

На засіданні Європейської Ради 9-10 грудня 1994 р. в Ессені був схвалений комплекс коротко- і довгострокових заходів щодо підготовки до вступу у ЄС. Їх метою була розробка певної форми робочих відносин з країнами-кандидатами, встановлення механізмів діалогу з державами-членами, що врешті-решт мало сприяти подоланню основних перешкод, які існували на шляху до ЄС. Вирішальне значення мала сфера внутрішнього ринку, тому Європейська Рада закликала Комісію розробити «Білу книгу» з гармонізації права в сфері внутрішнього ринку і чітко викласти програму подальших дій.

Для реалізації положень «Білої книги» з урахуванням конкретних умов Словаччини її урядом були 4 лютого 1997 р. прийняті «На-

ціональна програма зближення правових норм Словацької Республіки і ЄС, що стосуються сфери внутрішнього ринку» і «Стратегія Словацької Республіки у сфері впровадження права Європейського Союзу в пріоритетних галузях» (цей документ також відомий як «Визначення національних пріоритетів»). У цих двох документах був запропонований детально розроблений графік прийняття правових норм, адаптованих до умов словацької економіки. Крім того, на основі цих документів були сформовані структури, що відповідають за інтеграцію європейського права в право СР.

Заявка Словацької Республіки на членство в ЄС була передана на засіданні Європейської Ради в Каннах 27 червня 1995 р. У завершальній частині Меморандуму як формату заявки була виражена надія на те, що під час Міжурядової конференції ЄС, наміченої на 1996 р., будуть прийняті принципові рішення з приводу розширення ЄС на Схід, а також конкретизовано список кандидатів першої хвилі розширення.

У липні 1997 р. був опублікований відгук Європейської Комісії на заявку СР на членство в ЄС, в якому давалася оцінка готовності країни до вступу. Джерелом інформації для підготовки відгуку стали результати відповідей на багатосторонню анкету Комісії, які у липні 1996 р. було передано представникам європейської делегації.

Ряд проблем у СР, на думку представників Єврокомісії, виникли у сфері забезпечення відповідності політичним критеріям. Представників опозиції часто позбавляли права брати участь у діяльності різних політичних органів, зокрема контролюючого характеру (парламентський контроль, контроль за діяльністю словацької розвідки і контррозвідки, контроль за ходом приватизації тощо). Також було висловлено стурбованість у зв'язку з частим використанням урядом СР поліції і служб безпеки для боротьби з політичними конкурентами, недостатньою незалежністю судових органів, корупцією в органах влади. Крім того, словацькій стороні було рекомендовано приділяти більше уваги проблемам угорської і ромської спільнот, зокрема ухвалити Закон про використання мов національних меншин.

У результаті Європейська Комісія зробила висновок про невідповідність СР політичній групі Копенгагенських критеріїв, що було єдиним випадком у сфері оцінки центральноєвропейських країн. Більш позитивно була оцінена відповідність економічним критеріям: у Словаччині були проведені реформи, необхідні для функціонування ринкової економіки, зокрема була успішно завершена лібералізація цін і приватизація.

Що стосується повного прийняття норм *acquis communautaire*, то, за оцінкою експертів, не виникали проблеми у сфері адаптації стандартів технологічного розвитку, малого і середнього бізнесу, захисту прав споживачів і міжнародної торгівлі. Водночас СР повинна була докласти значних зусиль до того, щоб ці норми були застосовані і в галузі охорони довкілля, регіональної політики, соціальній сфері.

Комісія також дійшла висновку, що Словаччині необхідно докласти ще певні зусилля для повного реформування адміністративних органів – щоб у короткостроковій перспективі бути готовою до ефективного застосування *acquis communautaire*.

Враховуючи ці факти, був зроблений висновок, що СР не виконала умов, сформульовані на саміті в Копенгагені, тому зможе розпочати переговори про прийняття в члени ЄС лише після досягнення прогресу у виконанні встановлених Європейською Радою умов.

У Відгуку вказувалося, що упродовж 1998 р. Словаччина повинна була приділити особливу увагу виконанню політичних умов. Для цього необхідно забезпечити: проведення вільних і справедливих парламентських і місцевих виборів, запланованих саме на цей рік. Окрім того, уряд повинен був забезпечити участь опозиції у контролі за парламентом та іншими наглядовими органами. Іншим нагальним питанням було ухвалення закону про використання мов національних меншин.

Як вже було відзначено, 31 березня 1998 р. ЄС почав двосторонні переговори з РП, ЧР, Угорщиною, Естонією, Словенією, а також Кіпром щодо вступу. Іншим країнам, що трансформуються, включаючи Словаччину, була запропонована спеціальна програма

партнерства для забезпечення тіснішої координації і гармонізації їх політики з політикою ЄС.

Таким чином, країни-кандидати були розділені на три групи. У першу входили ті, які умовно іменувалися «*Ins*». Вважалося, що країни цієї групи здатні в середньостроковій перспективі, тобто до призначеного для вступу в ЄС терміну, усунути недоліки щодо відповідності умовам спільноти. З цими державами було започатковано переговори про членство.

До другої групи – «*Pre-Ins*» – належали держави, яким було обіцяно провести такі переговори пізніше, оскільки Європейська Комісія сумнівалася в тому, що вони зможуть забезпечити відповідність усім критеріям.

До третьої групи віднесли країни, які, попри оприлюднене прагнення вступити в ЄС, не уклали з ним угоди про створення асоціації.

Словацька Республіка, таким чином, опинилася в другій групі. У спеціальній заяві – «Позиція Уряду Словацької Республіки щодо Відгуку Європейської Комісії на Заявку Словацької Республіки на членство в ЄС» – братиславський уряд оцінив документ як такий, що перебільшує проблеми у політичній сфері і є недостатньо об'єктивним.

У той же час уряд Словацької Республіки усвідомлював, що для подальшого розвитку країни гранично важливо в найкоротші терміни знайти спільне рішення існуючих проблем, особливо політичних. Уряд СР виявив намір розвивати в процесі підготовки до членства в Європейському Союзі демократію, а також ринкову економіку.

Водночас після консультацій із словацькими представниками Європейською Комісією була прийнята Програма партнерства для СР, укладена на основі принципів, пріоритетів і умов, схвалених 30 березня 1998 р. Цей документ був спрямований на встановлення пріоритетних сфер подальшої співпраці ЄС та СР і уточнення напрямів фінансової допомоги для вирішення пріоритетних завдань. Головним інструментом сприяння виконанню постав-

лених умов стала Національна програма прийняття норм *acquis communautaire*, яку словацька сторона зобов'язалася виконати у найкоротші терміни.

Планувалося, що словацька сторона здійснить короткострокові цілі чи досягне відчутного прогресу до кінця 1998 р. Враховуючи обмежений термін, було визначено мінімальну кількість короткострокових пріоритетів. На виконання вимог, віднесених до середньострокових, відводилося декілька років, але робота щодо їх виконання мала розпочатися вже у 1998 р.

Перша Національна програма прийняття норм *acquis communautaire* СР була передана представникам Комісії напередодні зустрічі міністрів закордонних справ держав-членів ЄС і асоційованих держав у Брюсселі, що відбулася 30 березня 1998 р. На цьому заході було прийнято рішення, що процес реалізації Національних програм буде підданий перевірці з боку ЄС. Аналітичне дослідження рівня гармонізації законодавства асоційованих держав з європейськими нормами називається *acquis screening*. Тільки після виявлення схожості і відмінностей у цих правових системах можна було приступити безпосередньо до переговорів між країною-аплікантом і Брюсселем.

Здійснення аналізу правової бази центральноєвропейських країн розпочалося у квітні 1998 р. У процес були включені не лише країни першої хвилі розширення, а й усі країни-кандидати. Водночас, у кожній групі був свій контрольний орган. Для групи «*Ins*» – це була спеціальна переговорна комісія, а для держав групи «*Pre-Ins*» – Генеральна дирекція Європейської Комісії з міжнародних відносин.

Вже упродовж перших місяців СР провела 22 зустрічі в 19 робочих групах. За оцінкою представників Європейської Комісії, рівень, досягнутий Словаччиною, у багатьох сферах перевищував рівень інших держав групи «*Pre-Ins*» і, більше того – в деяких випадках він перевищив рівень підготовленості деяких держав з групи «*Ins*».

На саміті ЄС в Гельсінкі (грудень 1999 р.) було прийнято історичне рішення про початок переговорів із СР 15 лютого 2000 р.

Таким чином, Словаччина перейшла до наступного етапу інтеграційного процесу – переговорного. Європейською Комісією були детально розглянуті досягнення словацької сторони у визначених галузях. Після ретельного розгляду і досягнення компромісу з усіх питань Європейська Комісія закрила переговорні глави, по яких словацька сторона досягла задовільних результатів.

Зокрема, ситуація різко змінилася після формування у 1998 р. нового уряду на чолі з прем'єр-міністром М. Дзуріндою, який визначив своїм пріоритетом інтеграцію в НАТО і Євросоюз, створення ефективних структур, що мали прискорити підготовку СР до прийняття в ЄС.

Завдяки цій політиці у наступних доповідях Європейська Комісія щороку відзначала прогрес, досягнутий СР у всіх сферах. Зокрема, у доповіді, оприлюдненій у жовтні 2002 р., було відзначено, що Словаччина і Латвія є країнами, які швидше і краще ніж інші країни-кандидати виконали умови вступу в ЄС. Був зроблений висновок про готовність Братислави стати членом ЄС у 2004 р. Критика стосувалася лише питань корупції, недостатнього вирішення проблем ромської меншини і неоперативної роботи судів. В економічній сфері Словаччині необхідно було приділити увагу дефіциту зовнішньої торгівлі і фінансів, а також розв'язати проблему безробіття.

У грудні 2002 р. Європейська Комісія офіційно запросила СР в члени ЄС. Таким чином, незважаючи на внутрішньополітичні складнощі Словаччина довела успішність своїх інтеграційних зусиль. На саміті в Афінах у квітні 2003 р. Братислава, разом з іншими центральноєвропейськими країнами, підписала офіційні документи про вступ у ЄС.

Наступною важливою подією стало успішне проведення європейського референдуму 16-17 травня 2003 р., в якому взяли участь 52,15% громадян. Вступ у ЄС підтримали 92,46% учасників опитування, проти проголосували 6,2%. 1 травня 2004 р. Словаччина офіційно стала членом Європейського Союзу.

Висновки

Результатом трансформаційного періоду в країнах Центральної Європи, процесів адаптації до європейських вимог стали докорінна перебудова структури економіки, широкомасштабна приватизація, створення функціонуючих ринкових інститутів. Небачені за своїми масштабами економічні, політичні і соціальні реформи допомогли країнам регіону здійснити перехід від планової економічної системи до ринкової, від тоталітарного і авторитарного режимів до парламентської демократії і правової держави.

Прагнення країн ЦЄ стати повноправним членом ЄС прискорило реформування економіки, демократизація політичних інститутів, прогресивні зміни в соціальній сфері. Це був не нав'язаний ззовні шлях розвитку, а усвідомлений вибір, що дозволив при підтримці ЄС послідовно вирішувати складні проблеми в різних сферах.

Розширення, що відбулося, не мало аналогів в історії європейської інтеграції. Особливість розширення ЄС на Схід полягає не лише в його масштабах, а й у тому, що до складу європейської спільноти була прийнята група країн, економіка та політична сфера яких упродовж багатьох років розвивалися шляхом, радикально відмінним від того, який був притаманний суспільствам Західної Європи.

Рекомендована література

1. Борхард К.-Д. Европейская интеграция. Происхождение и развитие Европейского союза / Клаус-Дитер Борхард. – М. : Ассоц. европ. исслед. (АЕВИС), 1996. – 328 с.
2. Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Дейсмонд Дайнен. – К. : К.І.С., 2006. – 696 с.
3. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу : монографія / В.В. Копійка. – К. : Київ. ун-т, 2002. – 253 с.

4. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: історія і засади функціонування / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко; за ред. Л. В. Губерського. – К. : Знання, 2009. – 751 с.
5. Borkowski J. Co-ordination of Poland's European Integration / J. Borkowski // Yearbook of Polish European Studies. – Vol. 2. – 1998. Warsaw University Centre for Europe. – P. 43 – 55.
6. Česká republika v hodnocení Evropské komise / Zdeněk Masopust; Evropská komise v České republice. – Praha : Delegace Evropské komise v ČR, 1998. – 160 s.
7. Česká republika v hodnocení Evropské komise 1999. – Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1999. – 118 s.
8. Council decision № 98/262/EC of 30 March 1998 on the principles, priorities, intermediate objectives and conditions contained in the accession partnership with the Slovak Republic // Official journal of the EC. – 1998. – Vol. 41. – P.L 121/17.
9. Európai Unió (Zsebvilág, 1998). – Budapest : HVG Kiadó Rt., 1998. – 194 o.
10. Hubner D., On «National Strategy for Integration», Yearbook of Polish European Studies. Warsaw University Centre for Europe. – Vol. 1/1997. – P. 177 – 179.
11. Lamentowicz W. Opcja atlantycka i europejska. W poszukiwaniu modelu bezpieczeństwa / W. Lamentowicz // Studia polityczne. – No 1. – 1992. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN. – S. 129 – 139.
12. Magyarország külgazdasága, 2000. – Budapest : Külügyminisztérium kiadója, 2001. – 249 o.
13. Mayhew, Rozpoczyna sie opiniowanie polskiego wniosku o członkostwo w Unii Europejskiej (Screening of Polish application for the EU's membership has begun), «W spólnoty Europejskiej». – No 2(54). – 1996.
14. Meisl Sándor. A csatlakozási tárgyalások eredményeként rögzített átmeneti mentességek. – Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet, 2003. – 34 o.
15. Národný program pre prijatie acquis. Uznesenie vlády SR 237/2/1998 zo dňa 24. marca 1998.
16. National Strategy for Integration, Committee for European Integration, Yearbook of Polish European Studies. – Vol. 1. – 1997. – P. 177 – 179.

17. Podraža A., Unia Europejska a Europa Środkowa i Wschodnia. – Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, 1997. – 381 s.
18. Report from the Council to the Essen European Council on a strategy to prepare for the accession of the associated countries of Central and Eastern Europe, Bull. EU, 12-1994.
19. Rozhodnutí Rady Evropské unie № 98/858/EC ze dne 6 Prosince 1998 o zásadách, prioritách, průběžných cílech a podmínkách obsažených v Přístupovém partnerství s Českou republikou. Souhrnný dokument – Zpráva o pokroku v přístupovém procesu každé z kandidátských zemí. Neoficiální překlad uložen v Informačním oddelení UMV pod Č.9549. – Praha, 1999.
20. Stawarska R. Economies of the EU Enlargement: the Positive Case // Yearbook of Polish European Studies. Warsaw University Centre for Europe. – Vol. 2. – 1998. – P. 135 – 152.
21. Usnesení vlády České republiky č. 246 ze dne 23.4.1996.
22. Vyhodnotenie programového vyhlásenia vlády SR v oblasti zahraničných vzťahov. Implementácia predsvstupovej stratégie v Slovenskej republike. – Bratislava, 1998. – 214 s.
23. Witzová I. Konec screeningu: neodpovídá polovina českého práva // Mezinárodní politika, ročník XXIII, číslo 9 (1999).

≈ ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ≈

1. Яку мету ставили перед собою європейські структури та країни Центральної Європи під час переговорів щодо асоційованого членства?
2. У чому полягає значення «Білої книги» для євроінтеграції постсоціалістичних країн?
3. У чому полягали завдання та зміст «Національної стратегії інтеграції» Польщі?
4. У чому полягала специфіка євроінтеграції Угорщини?
5. Охарактеризуйте основні проблеми реформування суспільства, виявлені у процесі євроінтеграції Чеської Республіки.

6. Що було причиною сповільнення процесу євроінтеграції Словаччини?
7. Яку роль відігравали Регулярні доповіді Європейської Комісії у процесі приєднання країн Центральної Європи до ЄС?
8. Визначте етапи розвитку ідей європейської та євроатлантичної інтеграції в Польщі.
9. Сформулюйте особливості функціонування в Угорщині режиму асоціації з ЄС.
10. Проаналізуйте положення Регулярних доповідей 1999 і 2000 рр. щодо готовності Чеської Республіки до інтеграції в ЄС.

ВИСНОВКИ

Результати політичних трансформацій в Україні на фоні центральноєвропейських тенденцій

*Мирослава Лендъел, Євгеній Гайданка,
Валентин Буркало, Михайло Зан,
Єва Кіш, Анатолій Ключкович,
Наталія Марадик, Юрій Остапець,
Ольга Сурніна-Далекорей,
Маріан Токар*

Процес трансформації соціально-економічної та політичної систем у країнах Центральної Європи, що розпочався на зламі 1980 – 1990-х років, не має аналогів у світовій практиці. У результаті переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки, від тоталітарно-авторитарних режимів до демократії, а подекуди – створення національної державності, – країни вирішували консенсусну для їх громадян мету – повернення до європейської цивілізації.

Не викликає сумнівів факт, що колишні соціалістичні держави продемонстрували менше ніж за десятиліття вражаючі успіхи на шляху формування демократії та ринкової економіки. Для проходження аналогічного шляху низці країн Заходу довелося очікувати багато десятиліть. Саме тому досвід постсоціалістичних суспільств є надзвичайно інформативним, із теоретичної точки зору, для науковців, і корисний для застосування у політичній практиці, певною мірою і в Україні.

Для України є цінним центральноєвропейський досвід демократизації, оскільки дані держави поділяють схожі історичні передумови сучасних сценаріїв соціально-політичного розвитку: тривалі періоди бездержавності, розвиток у межах імперій та авторитарно-тоталітарних режимів, геополітичні впливи «великих держав» і, нарешті, започаткування процесу демократичного транзиту наприкінці 1980-х років. Зрозуміло, що унікальність центральноєвропейського, як і будь-якого іншого досвіду, вимагає відповідну наукову обережність у проведенні порівняльних паралелей та безпосереднього врахування його при аналізі політичного досвіду іншої країни. Однак заслуговують на увагу апробовані в регіоні Центральної Європи принципи та методи вирішення соціально-економічних, національних та політичних проблем.

Вивчення досвіду країн Центральної Європи дозволить Україні уникнути стандартних політичних ризиків і негативних наслідків, які можуть виникнути в результаті розбалансування форм правління і неврахування загальних тенденцій становлення демократії. Водночас, цей досвід, пристосований до українських реалій, сприятиме запозиченню позитивних інституційних змін, механізмів становлення стабільної партійної системи та утвердження функціонального громадянського суспільства.

Безперечним є той факт, що країни Центральної Європи та пострадянські держави, до яких належить й Україна, різняться темпами та результатами трансформаційних перетворень. Це пов'язано із рядом суб'єктивних та об'єктивних факторів.

Аналіз трансформаційних процесів в Україні дозволив виокремити такі його особливості:

- 1) «дилема одночасності», яка передбачає необхідність корінних змін як у сфері політики, так і в інших сферах суспільного життя;
- 2) необхідність формування середнього класу як рушійної сили демократичних процесів;
- 3) поступова зміна політичної еліти, яка ще перебуває при владі;
- 4) збереження у суспільній думці «посттоталітарного синдрому».

До об'єктивних факторів, які «полегшили» процес трансформації в країнах Центральної Європи, слід зарахувати їх порівняно нетривалу «соціалістичну» історію – близько 40 років. Ступінь ментально-психологічної готовності народів Центральної Європи до зміни суспільної системи був вищим, ніж в Україні, оскільки соціалізм не був для наших «співтабірників» власним продуктом – їм його «імпортували».

Відтак, постсоціалістичні держави мали різні стартові умови трансформації, що спричинило багатоваріантність шляхів розвитку і привело до досить помітних розходжень у результатах.

Якщо проводити паралелі між процесами формування державних органів у центральноєвропейських країнах та в Україні, то варто зауважити, що вітчизняна політична еліта розпочала великомасштабну лібералізацію, не маючи збалансованої програми. Реформи не були підкріплені чіткими уявленнями про принципи творення нових демократій. Відтак процес деінституціоналізації призвів до делегітимації старих інститутів, але не посприяв своєчасній легітимації й ефективності нових. Пряме перенесення на ґрунт посттрадиційних суспільств західних ліберально-демократичних інститутів без врахування регіональної і національної специфіки зумовило спотворення трансформаційних процесів. Стихийний процес лібералізації спричинив серйозну за масштабами і наслідками кризу в економіці, створив соціальну напругу, призвів до суттєвого зниження життєвого рівня населення.

Україна виявилася значною мірою невідповідною до практичної реалізації західного теоретичного досвіду застосування ліберальної моделі. У країнах Центральної Європи соціально-економічні умови були сприятливішими порівняно з країнами, що утворилися на руїнах СРСР.

У цілому ж багато сучасних проблем українського суспільства зумовлені процесуальними особливостями переходу від авторитарного режиму. Україна так і не виконала ключові завдання трьох стадій демократичного транзиту:

- 1) заміни політичної еліти;
- 2) заміни політичних інституцій;

3) зміцнення і легітимації нових, демократичних інституцій, що в результаті мало забезпечити успіх демократичної трансформації в цілому.

Процес трансформації державно-владних інститутів у країнах Центральної Європи включив у себе демонтаж політичних структур соціалістичної системи і створення нового демократичного владного механізму. Процес перетворення політичних систем цих країн відбувався нерівномірними темпами та з різною глибиною перетворень. Як результат, у Чеській Республіці, Словаччині, Польщі, Угорщині стабілізувалася система демократичних владних інститутів, тоді як в Україні процес інституційної турбулентності триває. Сформованим і законсервованим є «гібридний» політичний режим, на відміну від успішного демократичного транзиту у країнах Вишеградської групи.

З проголошенням незалежності в Україні не відбулося кардинальних якісних змін у системі владних інститутів, які б забезпечили незворотність демократичних перетворень і ефективність політичної системи. На відміну від постсоціалістичних країн Вишеградської групи, Україні не вдалося швидко сформувати нові демократично орієнтовані еліти з прозахідною орієнтацією. Колишня компартійна номенклатура не була відсторонена від влади, а навпаки, вдало пристосувалася до нової політичної ситуації, зрослась із великим бізнесом, формуючи олігархічно-кланову модель владних відносин. Інкорпорація фінансово-промислових груп у політичний клас – в тому чи іншому обсязі – відбувалася і в країнах Вишеградської групи, але рівень їх політичного впливу був значно менший, ніж в Україні. Зберігаючи демократичний інституційний фасад, правлячі кола деформували реальний зміст інституту президентства, інституту парламентаризму та багатопартійності, що загальмувало демократичний транзит України в цілому.

В Україні, подібно до країн Вишеградської групи, була створена демократична конституційно-правова основа для діяльності органів державної влади. Конституція 1996 року та інші законодавчі акти щодо організації державної влади загалом співвідносяться з пра-

вовими нормами і стандартами європейських демократій. Однак у вітчизняній державній практиці правові положення та норми часто політично змінювались, не виконувались і відверто порушувались, що позначилося на ефективності функціонування органів державної влади.

Як наслідок, катастрофічно посилилася недовіра до владних інститутів із боку українського суспільства, чого вдалося уникнути в більшості країн Вишеградської групи і що, врешті-решт, привело до масштабних соціальних вибухів – Помаранчевої революції (2004 рік) та Євромайдану, Революції Гідності (осінь-зима 2013 – 2014 років). Попри революційний характер цих виступів і переформатування правлячого класу, процес реформування державно-владних інститутів в Україні відбувається складно і суперечливо.

Конституційні зміни 2004 року, які приймалися у ситуації глибокої політичної кризи та були підпорядковані ситуативним мотивам окремих політичних груп, породили чимало проблем і конфліктів у взаємодії між гілками влади, розбалансувавши повноваження державних органів.

До цього часу дуже складно досягти єдності політичної еліти у питаннях реформування державно-владних інститутів після 2014 року, попри внутрішню потребу – глибоку суспільну, економічну кризу, а також, по суті, військову агресію з боку Росії. Роль євроінтеграційного фактора в модернізації політичної систем, яка була важливою в країнах Вишеградської групи, послаблюється в Україні під впливом і тиском Росії.

У розвитку моделі організації державної влади для України характерна нестабільність, суперечливість, різке коливання між протилежними формами. Якщо у центральноєвропейських країнах форми правління в процесі розвитку все більше наближались до парламентських, то в Україні апробовувалися абсолютно різні моделі.

Головною причиною успіху інституційних реформ і прогресу центральноєвропейських країн, на відміну від України, стало те, що після розпаду соціалістичної системи країни Вишеградської групи займались не імітацією реформ, а здійснили комплексне реформу-

вання державно-владної системи та децентралізацію влади відповідно до європейських стандартів.

Але, як вказує вітчизняна політична практика доби незалежності, присутність кризових проявів у системі державного управління, наявність актуального суспільного запиту, міжнародне заохочення, наукова розробленість проблеми не є достатніми передумовами для впровадження системних реформ. На передній план виступає базовий чинник перетворень – готовність політичної еліти чи, точніше, українського правлячого класу до змін, компромісів, відмови від персональних інтересів задля розробки та втілення комплексної концепції реформування владних інститутів та її системного впровадження. Тому в Україні не варто очікувати швидкого перебігу державно-владних реформ, особливо беручи до уваги той факт, що на цей процес впливають персонально-партійні та кланово-олігархічні інтереси, а також здійснюється деструктивний зовнішньополітичний тиск окремих держав.

Дослідження та політична практика також свідчать, що на процес постсоціалістичних системних трансформацій у цілому впливають дві групи факторів: структурні (політичні, соціально-економічні передумови) й процедурні (процес взаємодії між безпосередніми учасниками транзиту). Оскільки формування нової партійної системи в умовах демократичного транзиту є одним із базових процесів, відповідно, його успіх детермінують і структурні, і процедурні чинники. І загалом логіка становлення партійних систем підпорядковується логіці демократичного транзиту на етапах лібералізації, демократизації та консолідації. Закінчується така еволюція консолідацією партійної системи. Консолідацію партійних систем у перехідних суспільствах пов'язують зі зниженням рівня фрагментації партійної системи (зменшенням кількості парламентських та електоральних партій) та зі зниженням рівня електоральної неусталеності (зменшення кількості голосів виборців, які на кожних виборах голосують за різні політичні сили). Дані показники в Україні значно вищі, ніж у країнах Вишеградської групи.

Партійна система на кожному з вказаних етапів має свою конфігурацію, а на її становлення впливають відповідні фактори. На

етапі лібералізації режиму відбувається політичне розмежування на правих і лівих, правлячі партії і опозиційні партії. Далі розмежування відбувається в рамках правлячої партії і опозиції. На етапі демократизації визначальний вплив на розвиток партійних систем мають інституційні чинники: політико-правове закріплення кордонів національної держави; вибір системи правління; вибір виборчої системи.

Серед структурних чинників принципове значення для створення нових партійних систем мали політичні режими, що функціонували у різних країнах у післявоєнний період. Так, соціалізм у країнах ЦЄ був значно «ліберальнішим», ніж в Україні. Поряд із партією-гегемоном у цих країнах існували й інші політичні організації; значним був вплив церкви, особливо в Польщі. Що ж до України, то радянський режим був значно жорсткішим і, зокрема, спроби української інтелігенції за часів «відлиги» створити офіційну опозиційну організацію – Українську робітничо-селянську спілку – закінчились масовими арештами. Ці відмінності мали особливе значення на початковому етапі процесу трансформації партійної системи.

Важливого значення для трансформації партійної системи мав і характер демократичного транзиту в цілому: в країнах ЦЄ та в Україні він був принципово різним. Українська трансформація відрізнялась бінарним характером, а саме: соціально-політичні та економічні перетворення необхідно було здійснювати одночасно з національно-політичними – розбудовою національної суверенної держави. Останнє було дуже складним завданням, оскільки на початку 1990-х рр. в Україні не завершився процес консолідації нації, а національна єдність, хоча й була підтверджена референдумом 1991 р., в екстремальних умовах різноманітних криз була дуже крихкою. Різний зміст системних транзитів детермінував і різність процесів трансформації партійних систем. Головні завдання партій відтак у країнах ЦЄ і в Україні були різними.

Суттєвий вплив на становлення партійної системи має вибір у процесі транзиту форми правління. Досвід перехідних суспільств свідчить, що парламентська система є більш стабільною

і сприяє розвитку політичних партій. Прямі вибори президента підсилюють політичну поляризацію і надають політичній конкуренції мажоритарного характеру та сприяють персоналізації політики.

Починаючи з моменту проголошення незалежності, форма правління в Україні змінювалася декілька разів, що відчутно впливало на конфігурацію партійного простору. Прийнята у 1996 році Конституція встановила в Україні президентсько-парламентський тип республіки. Президент став ключовою фігурою політичної системи суспільства. Структурування парламенту відбувалося не за партійною належністю.

Після Помаранчевої революції Верховна Рада 8 грудня 2004 р. прийняла пакет змін до Конституції України, встановивши у такий спосіб парламентсько-президентську республіку. Центральною фігурою політичної системи став прем'єр-міністр, а уряд почав формуватись парламентською більшістю.

Через внутрішні конфлікти у «помаранчевій коаліції» на президентських виборах 2010 р. перемогу отримав В. Янукович. 1 жовтня 2010 р. Конституційний Суд України відмінив зміни до Конституції України від 8 грудня 2004 р. Таким чином, Україна знову стала президентсько-парламентською республікою.

Після Революції Гідності (2013 – 2014 рр.) та дострокових виборів Президента України український парламент прийняв рішення про повернення до Конституції зі змінами від 8 грудня 2004 р. Україна знову стала парламентсько-президентською республікою.

Зміна форм правління не могла не впливати на формат партійної системи. Відтак впливовими в різний час ставали мегапартії, які були пов'язані з особою Президента та Прем'єр-міністра України (Партія регіонів, ВО «Батьківщина», Народний Союз «Наша Україна» (потім ПП «Наша Україна»), ВБ «За єдину Україну», ПП «Виборчий блок П. Порошенка» та інші).

Що ж до виборчої системи, то в Україні майже кожні наступні парламентські вибори відбувалися за різними виборчими системами. Постійна зміна виборчих формул негативним чином відобра-

жалася на структуруванні партійного простору в Україні. Країни ЦЄ, навпаки, вирізняються стабільністю у виборі виборчих систем.

Трансформацію партійних систем у країнах ЦЄ і Україні детермінували й процедурні чинники, насамперед процес взаємодії, прийняття рішень між безпосередніми учасниками демократичних змін: громадянським суспільством та елітними групами.

Важливим процедурним чинником, що відіграв суттєву роль у трансформації партійних систем у центральноєвропейських суспільствах та в Україні, був процес заміни еліти та люстрації, однак у кожній країні він мав свою специфіку. В Україні «перехід» розпочався без ротації еліти та люстраційної практики. Керівні позиції зайняли реформатори з кола старої партійної номенклатури на чолі з Л. Кравчуком. Контреліта ж виникла тільки за часів президентства Л. Кучми, була ідеологічно слабкою і не до кінця згуртованою навколо ідеалів демократії. Сформована із представників національно-демократичних сил та новостворених соціальних категорій (бізнесменів, «білих комірців») контреліта прийшла до влади внаслідок Помаранчевої революції, але також не змогла здійснити політичні, економічні, культурні реформи, а через внутрішні конфлікти взагалі втратила владу.

Враховуючи все зазначене вище, можна констатувати, що створена модель партійної системи в Україні є неефективним політичним інститутом. Вивчення досвіду партійного будівництва у країнах ЦЄ дозволило сформулювати певні рекомендації, впровадження яких, на наш погляд, дозволить підвищити рівень ефективності української партійної системи:

- 1) в Україні слід запровадити відкриті регіональні партійні списки з преференціями, що дозволить кандидатам, які користуються суспільним визнанням, потрапляти до представницьких органів влади;
- 2) задля подолання процесу «олігархізації» політичних партій варто розробити та запровадити систему прямого державного фінансування, обмежити приватні дотації на утримання цих структур;

3) потрібно посилити контроль за використанням партіями коштів, обмежити використання грошових витрат у виборчій кампанії.

Для усталеності цих та інших нововведень необхідно прийняти новий закон про політичні партії та Виборчий кодекс, які унеможливають постійну зміну правил проведення виборів.

Для України, яка перебуває на етапі переходу від однієї політичної системи до іншої, формування нових політичних та суспільних інститутів, вкрай важливим є дослідження питання про трансформацію політичної культури населення, розвиток інституту політичної участі, усвідомлення проблеми деполітизації та відчуження людей від політичного життя. Актуальним є визначення спільних та відмінних рис політичної культури наших співвітчизників та громадян інших центральноєвропейських країн, функціонування громадянського суспільства, інститутів громадянської активності та політичної участі, враховуючи, що держави регіону майже одночасно розпочали процес системних трансформацій. На фоні подій 2014 – 2015 років варто шукати відповідь на запитання: чи є здатність до протесту та самоорганізації, які продемонструвало українське суспільство, його іманентною, соціокультурною властивістю, що відрізняє його від сусідніх країн, чи результатом соціальних потрясінь, викликаних соціальною фрустрацією?

Відповідно до даних Європейського соціального дослідження, Україна за основними показниками політичної культури загалом корелює з новими демократіями Центральної Європи. Однак окремі параметри політико-культурної практики роблять Україну особливим випадком у загальноєвропейському контексті.

Так, відповідно до даних проведеного у 2005 – 2007 рр. дослідження, серед 23 країн Європи українці виявились найбільш зацікавленими в політиці (64%). У Чеській Республіці, до прикладу, цей показник становив усього 18%. Без сумніву, політичні події 2004 р. істотно вплинули на інтерес співвітчизників до політики.

На фоні значного інтересу громадян України до політичних подій очевидним дисонансом на межі 1990 – 2000 рр. виглядав рівень безпосередньої залученості населення до реальної політики. Гро-

мадяни країн ЦЄ серед конвенційних форм політичної поведінки, у порівнянні з українцями, значно частіше брали участь у підписанні петицій, звернень в органи влади, роботі громадських організацій. Натомість українці більшою мірою схилились до участі в санкціонованих мітингах і демонстраціях, а також у поширенні політичної атрибутики. У цілому політична активність громадян України у зазначений період займала медіанну позицію серед країн Європи.

Як і в інших країнах центральноєвропейського простору, найбільш розповсюдженою формою політичної активності більшості громадян України є участь у виборах. Доволі високі показники електоральної участі громадян України (в середньому 62%) цілком корелюють із даними відвідування виборчих дільниць населенням Угорщини, Словенії, Словаччини, Болгарії.

Однак електоральна участь, попри її важливість, не є показником розвинутості політичної сфери. Не менш вагоме значення мають, наприклад, індивідуальне членство в партіях та кількість активістів, що є свідченням політичної активності, яка передбачає компетентність і складну політичну діяльність. За показником підтримки партій європейські країни істотно відрізняються. Якщо в західноєвропейських країнах дві третини і більше населення є прибічниками політичних партій, то в країнах Центральної Європи, як-то Словаччині та Україні, таких вже тільки половина від загалу. А в окремих країнах регіону – Угорщині, Польщі, – взагалі менше третини.

Найрідкіснішою формою політичної участі у сучасних демократіях є членство в політичних партіях. У країнах неусталеної демократії частка громадян, які вважають себе членами партій, є незначною – від 1 до 3 відсотків. За цим параметром Україна цілком вписується в контекст сусідніх їй держав – Словаччини, Угорщини, Польщі, Чеської Республіки.

Характерною особливістю політичної культури громадян України є надзвичайно низький рівень довіри до всіх демократичних політичних та суспільних інститутів – парламенту, політичних партій, правової системи, зокрема суду та правоохоронних органів. Інші

країни регіону характеризуються складнішою конфігурацією довіри до політичних інститутів, притім і їх показники на загальноєвропейській шкалі виглядають як середні та середньо-низькі.

Без сумніву, невисока оцінка діяльності керівництва країни, а також низька довіра до політичних інститутів ведуть до незадовільної оцінки політичної системи в цілому та оцінки функціонування демократії в країні зокрема. Загалом упродовж трансформаційного періоду в Україні сформувались цілком адекватні уявлення про демократію. Більшість громадян надає перевагу саме демократичним цінностям. Водночас, рівень песимізму щодо стану демократичного режиму в Україні нині є надзвичайно високим. Коливання в оцінці демократії притаманні практично всім постсоціалістичним країнам, однак країни Центральної Європи дещо випереджають Україну за показником задоволення функціонування демократією. Зокрема, у таких «нових» демократіях, як Словаччина, Словенія, Латвія, Польща, Румунія базова підтримка демократичної системи вже наближається до середньоєвропейського рівня.

Попри значну зовнішню політизацію сучасного українського суспільства та демократичні протести населення у форматі Євромайдану, масове позитивне сприйняття нормативного ідеалу демократії не супроводжується такою ж масовою та високою оцінкою реальної практики поширення демократизації. Дослідження соціально-політичних настроїв українців демонструє, що характерною рисою масової політичної свідомості є зниження інтересу до політики серед загалу громадян, збільшення негативно-амбівалентних політичних настанов, невисокий рівень участі у конвенційних формах політичної активності. Відповідно до соціологічних опитувань, проведених у 2014 році, понад 67% громадян України зазначили, що не несуть жодної відповідальності за ситуацію в країні. Таким чином, у політичній культурі українського суспільства на сучасному етапі можна спостерігати явища деполітизації та спаду громадського активізму. Як прогнозують спеціалісти, зростання соціальної напруги в українському суспільстві у найближчій перспективі негативно позначиться на міжособистісній та інституційній довірі, що, в свою чергу, обумовить поши-

рення потенціалу суспільного активізму переважно в протестному напрямі.

Безумовно, розвиток подібних процесів не є безальтернативним. Перспективи поширення демократичних політичних практик та орієнтацій будуть залежати від здатності українського суспільства та владних політичних інститутів досягти базового консенсусу та мінімізувати негативні аспекти транзитивного суспільного розвитку. Отже, фундаментальним для України залишається виклик майбутніх взаємовідносин між громадянським суспільством та політичною елітою. Прозорості потребує розуміння того, наскільки масштабна та ефективна громадська участь може бути гарантована державою і чи взагалі сучасна політична еліта України зацікавлена в подібній активності громадян.

Таким чином, Україна є типовою постсоціалістичною країною, яка знаходиться на етапі розвитку демократичної політичної культури. Розвиток феномена політичної участі в Україні здійснюється за стандартною схемою залучення людей у політичне життя: від зростання пізнавального інтересу до політики – до різних форм участі у політичних акціях. Однак загальний рівень протестного потенціалу в межах суспільства, а також здатність до мобілізації опозиційних груп вирізняють Україну на тлі країн регіону. До того ж, як і в інших центральноєвропейських країнах, історія країни, її політичні традиції, рівень економічного розвитку, географічне розташування, а також структурна та функціональна специфіка демократичних політичних інститутів безпосередньо обумовлюють особливий змішаний тип політичної культури України.

Зважаючи на те, що політична культура все-таки еволюціонує під впливом довготривалих процесів, одним із мобільних чинників поширення демократичних навичок та орієнтацій серед населення є інтеграція до європейського простору.

Зауважимо також, що приклад Європейського Союзу – це парадоксальний феномен глобалізації із сутнісною регіоналізацією. Уніфікований підхід до регіональної політики сформував триєдину вертикаль політики, яка досить ефективно функціонує на загальноєвропейському, національному та регіональному рівнях.

Практика регіоналізації країн Центральної Європи є багатою для вироблення різноманітних підходів щодо її реалізації в Україні. Адже регіони виступають підсистемами держав і є своєрідними макросистемами для місцевих спільнот. В Україні проблеми регіонального розвитку набувають стратегічного значення в сучасних умовах. Політична криза 2013 – 2015 років проникливо оголила існуючі проблеми відносин центральної влади («центру») й регіональної життєдіяльності («регіону») в цілому. Місцевий сепаратизм, втручання у внутрішні справи сусідньої Російської Федерації, євроскептицизм – є результатами неефективної регіональної політики та нехтування регіональної специфіки територій в унітарній державі. Владний централізм майже повністю зруйнував довіру регіональних співтовариств до політики політичних еліт. Відтак, закономірним є бажання регіонального соціуму забезпечити свої інтереси у політичному й правовому полі. Культурно-національний чи навіть господарсько-економічний регіоналізм внаслідок перерахованих вище обставин може швидко перетворитися на політичний, який підживлює бажання регіонів до самозбереження, автономізму, а отже, жорсткої децентралізації. У сучасних регіонах України залежність від «центру» розглядається місцевими громадами як крок до обмеження їх колективних прав, тому влада дуже прискіпливо формулює правову основу реформи децентралізації. Однак запропонований «зверху» формат її реалізації не викликає ейфорії й більше того – сприймається скептично. Разом із тим, попри складнощі впровадження децентралізації в Україні, складно знайти їй оптимальну альтернативу в найближчій перспективі.

У цьому контексті для України важливо врахувати всі елементи регіоналізму як процесу, що є сукупністю політичних, правових, геополітичних, економічних, історичних, культурних та інших особливостей адміністративно-територіального простору, оскільки одночасно він виступає феноменом, що межує з класичним розумінням децентралізації державного устрою, з урахуванням соціокультурних, етнонаціональних та інших відмінностей в контексті відносин «центру» і «регіону».

Для України важливим є обґрунтування феномена регіоналізму й кризь призму історично сформованих ментальних особливостей місцевого населення. При цьому слід усвідомити, що явище регіоналізму притаманне усім типам сучасних суспільств, незалежно від територіальних розмірів чи рівня їх розвитку та особливостей політичних структур у державі.

Проте в сучасних умовах розвитку правлячі політичні кола України довели до крайнощів процес політико-правового порозуміння «центру» з «регіонами», що має надзвичайно складні наслідки на Сході та Півдні держави. Одночасно цей негатив дає можливість адекватно сприймати можливі негативні наслідки процесу регіоналізації й для інших регіонів України, зокрема західних. Історично так склалося, що ризиків регіоналізму з радикальним присмаком тут варто було очікувати більше й раніше. Але ментальний сегмент співжиття з представниками різних національностей та західний тип культури має цікаві регіональні особливості, які вплинули на визрівання особливого ліберального формату регіонального соціуму західноукраїнського зразка.

Однак існують загрози регіоналізму й для Західної України. Головним їх збудником традиційно залишається політика «центру» щодо «регіонів». Названі нижче виклики регіоналізму є реальними саме в контексті їх детонування недієвою регіональною політикою, безрезультативністю реальної децентралізації або ж свідомою байдужістю правлячих еліт.

У даному контексті регіоналізм має елементи небезпечних та негативних проявів, які у перспективі можуть призвести до кардинальних змін у адміністративно-територіальній структурі України. Серед них ключовими є адміністративно-територіальний, етнонаціональний, соціалізаційний та сепаратистський.

Адміністративно-територіальний елемент загрози регіоналізму для України криється у неефективності здійснення відповідної реформи та комплексу інших допоміжних реформ, що покликані децентралізувати владні відносини. Останні десятиліття розчарували «регіони» і зневірили їх громадян щодо зацікавленості «цент-

ру» в рівномірному розподілі ресурсів та управлінських повноважень.

Більше того, якщо «центр» не візьме за основу розуміння багатогранної специфіки регіонів (історичний, географічний, ресурсно-економічний, етнонаціональний, соціокультурний фактори) і не покладе її у фундамент реформи, то вона, по-перше, не матиме кінцевого ефекту, а по-друге, стане детонатором для подальшого розходження інтересів між «регіоном» і «центром».

Таким чином, урахування регіональної специфіки розвитку територіальної спільноти є першоосновою вдалої реалізації реформ, навіть незважаючи на планування їх короткострокової чи довгострокової дії. В іншому випадку відцентрові тенденції загрожують не тільки саботажем, а й найгіршими варіантами розвитку подій для «центру».

Етнонаціональний елемент є традиційною загрозою регіоналізму в Україні. Багатонаціональний склад населення західноукраїнських регіонів – це симбіоз соціокультурного міксу з ментально-ліберальними рисами місцевих жителів, які навчилися взаємної поваги, з одного боку, однак, з іншого, отримали зневагу від політичних еліт «центру» щодо своїх традицій. Був сформований конфлікт з надзвичайно важкими наслідками.

Тому важливим компонентом мирного співжиття є виражена етнонаціональна політика правлячих кіл стосовно регіональних культур. Їх толерантне співіснування є індикатором людяності та гуманності українського соціуму, а отже, й умовою цивілізаційного та організаційного єднання з глобальними демократичними цінностями у перспективі.

До соціалізаційного елементу варто віднести процес, завдяки якому людина, що прибула в якийсь регіон на постійне місце проживання з іншої території, набуває певних місцевих настанов, цінностей, переконань. Це явище називають регіональною соціалізацією. Одним із її ключових напрямів є формування регіональної громадянської культури. Зокрема, існують три типи такої культури й вони реалізуються залежно від участі «нових» членів соціуму в соціально-політичному житті регіону.

Перший тип: притаманність нерозвинутої регіональної культури, яка характеризується відсутністю у громадян інтересу до регіонального життя. Другий тип: пасивна регіокультура, для якої характерна незацікавленість громадян у регіональних процесах, слабка участь у функціонуванні регіональної системи. Третій тип: активна регіокультура, за якої громадяни є зацікавленими у справах регіону та беруть активну участь у громадському житті. За такого типу культури регіональні еліти з середовища «немісцевих».

Сепаратистський елемент як загроза регіоналізму в Україні має давні історичні корені, хоча до останнього часу (Донбас, АР Крим) не мав яскравого прояву. Він викликаний тим, що впродовж різних історичних періодів території українських (особливо західно-українських) регіонів входили до складу інших сусідніх держав і, більше того, вважалися органічною частиною їх адміністративно-територіальних систем. Йдеться про потенційні загрози претензійного змісту з боку Російської Федерації стосовно південно-східних регіонів України, Румунії – Північної Буковини, Угорщини – Закарпаття та Польщі – щодо Східної Галичини.

У всіх випадках мотивація державної політики сусідніх держав криється у діяльності іредентистських груп, організацій і рухів із метою реалізації державних (історично-імперських, національно-культурних) амбіцій. Слід зазначити, що у випадку з Польщею наразі таких яскравих проявів не відчувається, що, однак, не заперечує їх реанімацію в майбутньому. Щодо Румунії та Угорщини, то маємо приклади ситуативного підживлення місцевої самоврядності в українських регіонах. Частково цей процес знаходиться в латентному стані, однак має загрозливі перспективи мобілізації етнічних румунів та угорців, а також інших місцевих етноконфесійних та змаргіналізованих груп. На практиці зацікавлені суб'єкти використовують матеріально-фінансову підтримку «материнських» організацій етнічних громад, інформаційну пропаганду, практику біпатризму, антиукраїнську риторику тощо. Цей прояв регіоналізму в Західній Україні є найнебезпечнішим для ідеї збереження єдності української нації та територіальної цілісності України.

Отже, на сучасному етапі розвитку України, незважаючи на будь-які складні обставини суспільно-політичного життя, необхідно здійснювати реальні та ефективні реформи, покликані гармонізувати відносини «центру» та «регіону». Саме «центру» слід запропонувати «регіонам» оптимальний і вигідний для останніх формат суспільно-політичного співжиття, а не паразитувати на регіоналізмі та його різноманітних проявах. Досвід європейських держав у даному контексті слугує добрим прикладом ефективної реалізації інтересів усіх суб'єктів.

Водночас правові норми, які визначають середовище функціонування локальної демократії у регіоні Центральної Європи, мають ряд спільних характеристик, зокрема:

- конституційне та законодавче забезпечення організаційної автономії місцевого самоврядування;
- інституційне запровадження на місцевому рівні колективних представницьких органів самоврядування, посади голови виконавчої влади (мера);
- закріплення у праві переліку форм безпосередньої демократії, в першу чергу, місцевого референдуму;
- інкорпорація у зміст базового законодавства про місцеве самоврядування усіх чи частини стандартів, розроблених Радою Європи.

В Україні є забезпеченою, з формальної точки зору, організаційна автономія місцевого самоврядування на основі змішаної моделі побудови відносин з державою. Водночас, самостійність місцевої публічної влади, подібно до інших країн Східної Європи, є обмеженою через фінансову централізацію, можливість втручання держави через контроль за реалізацією повноважень, нерегульованість питання організації діяльності громад як суб'єктів самоврядування. Вирішення цих питань є критичним в умовах спроб конституційного започаткування процесу децентралізації, яка не обмежується лише пропонованими змінами адміністративно-територіального устрою.

Місцеві еліти та лідери у постсоціалістичних суспільствах Європи поділяли ряд спільних ознак щодо джерел формування і типів

відтворення упродовж 1990 – 2010-х років. У цілому можна виділити у складі локальних еліт, які обійняли посади після перших демократичних виборів, осіб, що були вперше залучені до публічної діяльності, оскільки користувалися авторитетом у середовищі соціальних мереж; тих, які діяли у складі або мали зв'язки з демократичною опозицією; прошарок колишньої номенклатури, представники якої обіймали управлінські посади у період соціалізму і продовжили кар'єру в нових умовах.

Такий параметр локальної демократії як існування каналів класичної циркуляції еліт за допомогою заміни серед цільових країн є дотриманим у РП, ЧР, СР. Частково підтвердженням є первинне припущення, що на джерела формування та відтворення еліт впливали неформальні практики політичної взаємодії та фактор соціальних мереж, і ці норми були притаманними більше малим громадам. У пострадянських країнах були успадковані традиції входження до влади представників номенклатури. Для України в обох випадках – великих і малих громад – є характерним відсутність каналів класичної циркуляції еліт, переважання неформальних практик у рекрутуванні до її складу.

Вже упродовж першого постсоціалістичного десятиліття почали складатися типові форми взаємодії між локальними елітами та партіями, частина з яких була притаманною для усіх країн регіону, а також загальні чинники впливу на ці відносини. Тип виборчої системи органів місцевого самоврядування та інші інституційні структури були вагомими факторами, що визначали електоральний успіх партійних списків чи, навпаки, незалежних політиків. Мажоритарний принцип був більш сприятливим для останніх, незважаючи на обставину, що інколи статус формально незалежних кандидатів обіймали партійці. Роль партій у публічному житті була більш вагомою у системах самоврядування, які засновані на колективному керівництві, ніж у тих, які є ближчими до моделі сильного мера.

У ЧР, РП завдяки високій частці незалежних депутатів чи включенню місцевих питань у політичні програми вдалося зберегти автономію локального порядку денного від інтересів вищих терито-

ріальних рівнів. Водночас, СР і Угорщина є прикладом суспільства, де партіям вдалося, окрім найменших спільнот, використати етнічне та ідеологічне розмежування суспільства для активізації своєї ролі у локальній політиці.

В Україні впродовж двох постсоціалістичних десятиліть поступово підвищувалася роль партій у локальній політиці, зокрема у містах, про що свідчить зростання кількості їх осередків і частки партійців у складі представницьких органів. Цій тенденції сприяли інституційні фактори, зокрема новації виборчого законодавства 2010, 2015 рр. Досвід України і всього регіону також частково засвідчує правильність припущення, що неформальні практики, зокрема залучення до соціальних мереж, традиції взаємодії на основі патрон-клієнтельських зв'язків, були чинниками, що сприяли набуттю формального статусу представника місцевої еліти чи лідера, однак ця теза є правильною лише щодо малих територіальних спільнот. У більших громадах основну роль у рекрутації еліт відігравали політичні партії.

В усіх центральноєвропейських суспільствах на кінець електоральних циклів, які мали місце у 2006 – 2010 роках, рівень участі у місцевих виборах усталився на рівні 45 – 50%, а це означає, що майже половина громадян зберегли довіру до потенціалу місцевого самоврядування, що позитивно вплинуло на їх виборчу поведінку. Водночас, тимчасова поляризація суспільств у центральноєвропейському регіоні була подразником для підвищення активності виборців, що демонструє їх готовність використовувати демократичні механізми. Частка референдумів, ініційованих власне жителями спільнот із приводу порядку денного, була вищою у РП і ЧР. Досвід України, подібно до інших країн, підтверджує гіпотезу, що рівень та форми прямої участі громадян у формуванні політики, які є одним з параметрів місцевої демократії, залежать від неформальних практик взаємодії між елітами і громадянами, культурних орієнтацій жителів спільнот.

Аналіз даних, що стосуються ролі громадянського суспільства як параметра місцевої демократії, демонструє, що найвищі показники опосередкованої політичної участі щодо місцевого порядку

денного були зафіксовані у центральноєвропейських суспільствах, де були сформовані зрозумілі процедури взаємодії між цими організаціями і властями та механізми фінансування.

В Україні громадянське суспільство, подібно до країн Східної Європи і частини балканських держав, виконувало роль периферійного актора місцевого соціально-політичного життя, хоча у порівнянні зі східноєвропейськими суспільствами було спроможним лобіювати питання публічного значення. Ця тенденція посилилася після Революції Гідності, коли багато українців на фоні недовіри до державних інститутів усвідомили свою роль у впорядкуванні публічних справ.

Враховуючи факт, що за останнім переписом населення (2001 р.) етнічні українці складають 77,8% від загальної кількості населення, Україну можна віднести до поліетнічних суспільств. За цим критерієм вона близька до Чеської та Словацької Республік, на противагу Польщі та Угорщині, які є моноетнічними країнами з домінуючими титульними націями. У порівнянні з країнами Вишеградської групи, Україна (принаймні до подій Євромайдану) зберігала формат цивілізаційної розмежованості за лінією «Схід – Захід» та фрагментованої політичної культури. Цьому сприяла багатовекторна зовнішня політика та зволікання з євроатлантичними та євроінтеграційними стратегіями, до яких Вишеградська четвірка активно долучилася вже на початку 1990-х років.

Вищезгадані фактори зумовили проблематичність у виробленні чіткої етнонаціональної політики, а відтак призвели до нестабільності в окремих регіонах. Ще напередодні здобуття української незалежності сформувалися два епіцентри етнополітичної нестабільності – Крим і Закарпаття. Кримська автономна область отримала ширші повноваження в рамках автономної республіки, а регіональний партикуляризм на Закарпатті вдалося врегулювати завдяки домовленостям між центральною та місцевою елітами. Однак, у краї розгорнула свою роботу мережа русинських громадських організацій, які продовжують апелювати до результатів референдуму 1991 р. (78% громадян проголосувало за надання області спеціального самоврядного статусу). У Закарпатській об-

ласті діють 11 русинських національно-культурних товариств, які розмежовані на проєвроатлантичну та проросійську течії. Серед русинських лідерів виділяються як помірковані локал-патріоти, так і радикали.

На жаль, політична турбулентність української влади, яка виявляється під час електоральних кампаній парламентського та президентського рівнів, на рівні етнополітики спричинила більше проблем, аніж варіантів їх вирішення. Серед комплексу причин, які призвели до анексії Криму у 2014 р. та збройного конфлікту на частині територій Луганської та Донецької областей України, варто вказати й на відсутність комплексного підходу щодо формування інституційного дизайну вітчизняної етнополітики.

До прикладу, інтегруючись до ЄС, кожна з країн Вишеградської групи ратифікувала міжнародні стандарти захисту прав національних меншин. Відтак за принципами європейського етнополітичного тезаурусу формувалося й національне законодавство. Найбільш досконалим є законодавство в сфері захисту прав національних та етнічних меншин Угорщини та Польщі. Законодавці цих держав чітко вказали критерії, які визначають статус конкретної меншини та її права. Таким чином, Угорщина визнала тринадцять історичних меншин, Польща – дев'ять національних, чотири етнічних та одну мовну меншини. Законодавці СР також чітко визначили дев'ять мов національних меншин, яким надаються відповідні преференції у відносинах із органами виконавчої влади. Закон про права національних меншин Чеської Республіки зобов'язує уряд підтримувати діяльність представників національних меншин, які тривалий час проживають на території країни. Для цього здійснюється спеціальний моніторинг таких громад.

Водночас, українське законодавство визначає, що до «національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю» (ст. 3 Закону України «Про національні меншини в Україні»). Більшість із дев'ятнадцяти статей закону, який був прийнятий ще 25 червня 1992 р., складаються з положень, які не мають змістового наповнення, містять плутанину в термінології, досить умовно стосуються представників національних меншин або ж

взагалі не виконуються. До прикладу, частину другу ст. 14 Закону, яка декларувала право «національним громадським об'єднанням» висувати своїх кандидатів на виборах державної влади і місцевого самоврядування, було скасовано. Численні проекти внесення змін до законодавства, запропоновані різними політичними силами, спіткала доля так і не реалізованої концепції державної етнополітичної політики України.

Поряд із застарілістю та нечіткістю норм закону про національні меншини в Україні, фарсом (із точки зору захисту регіональних мов, які, згідно з Європейською хартією регіональних мов або мов меншин, потребують захисту й підтримки як міноритарні, зникаючі) стало впровадження Закону «Про засади державної мовної політики» (2012 р.). В умовах проросійського режиму В. Януковича вісім східних та південних областей України та Автономна Республіка Крим ухвалили рішення про визнання російської мови регіональною мовою. Вже після перемоги Євромайдану його дія була призупинена. Таким чином, на тлі ратифікації ключових міжнародних документів («Рамкова конвенція про захист національних меншин» (грудень 1997 р.); «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» (травень 2003 р.) так і не відбувається вироблення цілісного законодавчого забезпечення етнополітики.

Гібридне форматування законодавства призвело до нестабільності у плані розбудови структури етнополітичного менеджменту. Насамперед це стосується його стратегічної й тактичної складових. Якщо на рівні Верховної Ради України можна говорити про певну стабільність (Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин), то на рівні центральних органів виконавчої влади діяла неефективна структура, яку реорганізовували, трансформували, а згодом взагалі ліквідували. Спочатку вона діяла як Комітет у справах національностей (1992 р.), згодом стала Міністерством України у справах національностей та міграції (1993 р.), потім – Міністерством України у справах національностей, міграції та культур (1994 р.). Далі цій урядовій структурі повернули колишню назву – Міністерство України у справах національностей та міграції (1995 р.), а через рік понизили у статусі до Державного комітету

України у справах національностей та міграції. У 2000 р. його включили до структури Міністерства юстиції як Державний департамент, а через рік знову повернули статус Державного комітету. З 2006 р. на його базі було утворено Державний комітет України у справах національностей та релігій. У 2010 р. згідно з Указом Президента В. Януковича «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», Державний комітет було ліквідовано. Більше того, згодом була ліквідована й Рада з питань етнонаціональної політики як консультативно-дорадчий орган при Президентові України.

На сучасному етапі функції центрального виконавчого органу у сфері етнополітики виконує Департамент у справах релігій та національностей при Міністерстві культури України. Питаннями національностей займаються тільки п'ятеро (з двадцяти трьох) співробітників Відділу національних меншин України та української діаспори.

З червня 2014 р. в Україні була запроваджена посада Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики. Ним став юрист, публіцист та активіст Майдану Г. Друзенко. На нього було покладено повноваження щодо забезпечення взаємодії виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства задля забезпечення захисту прав національних меншин і корінних народів, збереження міжнаціональної єдності та злагоди в Україні. Однак у квітні 2015 р. посаду Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики ліквідували.

Отже, на тлі інституційних трансформацій у сфері етнополітики країн Вишеградської групи Україна практично виступає банкрутом. Національний формат законодавчої бази етнонаціональної політики, попри ратифікацію міжнародно-правових документів, знаходиться в занедбаному стані. Потребують прийняття концепція державної етнонаціональної політики та новий Закон України «Про національні меншини в Україні», в яких знайшла б своє адекватне відображення практика центральноєвропейських сусідів, країн ЄС. Необхідно розбудувати систему етнополітичного менеджменту з екстраполяцією стратегічного та тактичного (центрального) рівнів на оперативний (регіональний) рівень.

Слід вказати, що на початку XXI ст. за умов зміни геополітичної ситуації на європейському континенті Україна також повинна вирішувати важливе зовнішньополітичне завдання – розбудову нової діючої системи міжнародних відносин з країнами Центральної Європи, які вже віддали частину своїх повноважень наддержавним інститутам ЄС.

Утім, зазначимо, що граничне звуження формату двосторонніх та багатосторонніх відносин країн Центральної Європи – країн учасниць Вишеградського об'єднання – з «зовнішнім світом» не виключає активної позиції України у центральноєвропейському регіоні. Суверенна Україна наприкінці XX століття змушена була чи не вперше, з огляду на недовготривалий попередній досвід самостійної державності, формувати і конституювати принципово нову систему стосунків із межуючими країнами, починаючи із базових проблем демаркації і делімітації державного кордону та міжнародно-правового, договірного забезпечення недоторканності і територіальної цілісності держави.

На міжрегіональному рівні для країн Центральної Європи зовнішня політика України є актуальною з декількох причин – подальшого розвитку міжрегіонального та транскордонного співробітництва, що має значні традиції, а також – що є більш актуальним і важливим – враховуючи факт, що це якісно нова динамічна розбудова взаємовідносин на новому рівні регіональної системи міжнародного співробітництва. Цей аспект також включає як перспективу набуття повноправного членства в ЄС, а отже, передачу досвіду, так і підтримку європейського інтеграційного поступу України, а також і формування нової міжрегіональної системи безпеки на новому східному кордоні ЄС із залученням у це співробітництво України.

Декларований ще на початку 1990-х років як головний, європейський напрям зовнішньої політики незалежної Української держави до теперішнього часу так і не реалізувався в практичних справах і конкретних досягненнях, які б безповоротно визначили стратегічну міжнародну орієнтацію України. З-поміж головних напрямів зовнішньої політики незалежної Української

держави визначено розширення участі України в європейському регіональному, міжрегіональному та транскордонному співробітництві. У визначенні стратегії нарощування транскордонних зв'язків України з країнами Центральної Європи слід зважати на те, що європейська спільнота нормалізацію відносин із сусідніми державами принципово вважає обов'язковою передумовою включення країн в коло кандидатів на вступ до ЄС і НАТО. Для України позитивний інтеграційний ефект може дати також і міжрегіональне, транскордонне співробітництво із державами-сусідами в регіоні Центральної Європи, насамперед Польщею, Словаччиною, Угорщиною, які у 2004 р. стали повноправними членами Європейського Союзу.

Сутність моделювання взаємовідносин між Україною та країнами Центральної Європи сьогодні можна визначити так: Україна є стороннім спостерігачем у забутому нею регіоні. На сьогодні Україна не стала регіональним лідером у центральноевропейському просторі, геополітичний статус якого з 2004 року суттєво змінився. Стосовно претензій країни щодо регіонального лідерства, важливо підкреслити, що активізація дій повинна мати системний характер, ефективними мають бути механізми розробки і реалізації зовнішньої політики держави. І що ще важливіше – це наявність відповідного політико-економічного потенціалу країни. Набуття регіонального лідерства вже апіорі визначає наявність у країни відповідного рівня економічного потенціалу, що слугує гарантією реалізації конкретних ініціатив, спільних масштабних програм, міжрегіональних спільних проєктів. Позаяк лише за цих умов можна досягнути ефективної послідовної зовнішньої політики у регіональному вимірі.

З точки зору пошуків загальноцивілізаційного вибору України, окреслились і досить сумні факти непорозуміння важливості, ключової ролі єврорегіональної співпраці саме в контексті просування України в руслі європейської інтеграції. Маємо на увазі, по-перше, відсутність в Україні системи транскордонного/міжрегіонального співробітництва. По-друге, регіональний фактор, тим більше, значення його у міжнародних відносинах нашої держави, розглядаєть-

ся як щось меншовартісне. Принципи субсидіарності і децентралізації, відповідальності і дієздатності регіонів України не набули тої ваги, яку демонструють хоча б наші сусіди «першого порядку» – Польща, Угорщина, Словаччина.

З огляду на приєднання до європейського співтовариства чотирьох країн Центральної Європи – «сусідів першого і другого порядку» України – Польщі, Угорщини, Словаччини та Чеської Республіки, вивчення унікального досвіду багатостороннього за характером співробітництва країн регіонального міжнародного об'єднання, на сьогодні набуває особливої ваги, підкреслимо – особливо для України. Цікавим є також вивчення характеру цих взаємовідносин, адже співпраця Вишеградської четвірки включала в себе і навіть сьогодні демонструє складну мозаїку взаємовідносин – консолідацію, взаємодопомогу, узгодження інтересів, а також імітацію співпраці, байдужість, амбітність, егоїзм тощо. Важливо підкреслити, що характер взаємовідносин, завдання, які ставила кожна з країн Вишеграду на різних етапах існування цієї організації, були різними, іноді відмінними і навіть ставили під сумнів подальше існування цього об'єднання. До того ж приєднання держав Центральної Європи до ЄС відбувалося диференційовано. Важливо підкреслити, що успіх у досягненні цієї мети залежав не тільки від прагматичного підходу до справи власне держав Центральної Європи, але також і від реалізації ЄС політики компромісів.

Для країн Центральної Європи, Європейського Союзу Україна завжди займатиме ключове значення завдяки чинникам геоекономічного та геополітичного розташування. У цьому контексті важливого значення набуває формат співпраці з Україною – як з метою чи як із засобом. Насамперед перешкоджатимуть активізації відносин України з центральноєвропейськими країнами дії її політичної еліти. Бездіяльність чи імітація співпраці можуть поступово зменшити шанси набуття Україною належного геополітичного статусу самодостатньої європейської країни з відповідною політичною і економічною вагою та становлення як реального суб'єкта міжнародних відносин.

Перспективи міжнародної регіональної інтеграції України у центральноевропейському регіоні вбачаємо у таких вимірах:

1) поступове, динамічне розширення відносин у площині Україна – держави Центральної Європи як складової ЄС з посиленням ролі України як рівноправного партнера у реальному, а не декларативному міжрегіональному співробітництві в регіоні;

2) формами співпраці України і держав Центральної Європи мають стати конкретні доленосні міжрегіональні проекти, які визначатимуть активізацію участі України в процесах політичного та економічного розвитку центральноевропейської співпраці, регіональної стабільності;

3) кордони в межах Євросоюзу знищуються, але біографія їх не закінчується, тому необхідність забезпечення безпеки у центральноевропейському регіоні, у ширшому форматі – забезпечення безпеки на східному кордоні ЄС – визначає на сьогодні і у подальші роки посилення (все більш стійких паперових) ліній поділу в східній частині Європи. Питання безпеки у площині Центральної Європа – Україна набувають пріоритетного значення.

Саме активізація конкретних реальних європейського рівня взаємовідносин України та країн Центральної Європи і, відповідно, їх регіонів на регіональному, міжрегіональному рівні сприятиме посиленню і загальноєвропейського значення співробітництва суб'єктів міжнародних відносин – України і країн Центральної Європи.

Для узагальнення результатів політичних трансформацій у центральноевропейських країнах та в Україні доцільно скористатися також емпіричними даними індексів, які можна обрахувати на основі програм міжнародних дослідницьких організацій, зокрема *Nations in Transit* Будинку Свободи, *Індексу Політичної Трансформації* Фонду Бертельсманна.

На основі розгляду індексу демократизації постсоціалістичної **Польщі** у період 1996 – 2014 рр. можемо виділити декілька підсумкових висновків стосовно траєкторії політичної трансформації (табл.1).

Таблиця 1

Дані індексу демократизації Польської Республіки
за моніторинговою програмою «*Nations in Transit*» (1996 – 2014 pp.)*

Критерії демократизації	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Електоральний процес	1,50	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,50	1,50	1,75	1,75	2,00	2,00	2,00	1,75	1,50	1,25	1,25	1,25	2,50
Громадянське суспільство	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	125	1,25	1,25	1,50	1,25	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50
Незалежність ЗМІ	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,75	1,75	1,50	1,75	2,25	2,25	2,00	2,25	2,25	2,25	2,50	2,50	2,50
Національне врядування									2,50	2,75	3,25	3,50	3,25	3,25	2,75	2,50	2,50	2,50	2,50
Місцеве врядування	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,25	2,25	2,00	1,75	1,75	1,75	1,75	1,50	1,50
Незалежність судової системи	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	2,00	2,25	2,25	2,50	2,25	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50
Корупція	—	—	2,25	2,25	2,25	2,25	2,50	2,50	3,00	3,25	3,00	3,00	2,75	3,25	3,25	3,25	3,25	3,50	3,50
Підсумковий демократичний показник	1,50	1,45	1,58	1,58	1,58	1,63	1,75	1,75	2,00	2,14	2,36	2,39	2,25	2,32	2,21	2,14	2,18	2,18	2,21

*Річний моніторинг включає дані за минулий календарний рік (напр., моніторинг 2015 р. виводить індексування країни за 2014 календарний рік).

Враховуючи показники індексу демократизації для Польської Республіки у 1997 – 2014 рр., можна дійти таких **висновків**:

- найбільш демократичними є показники демократичного розвитку громадянського суспільства – протягом досліджуваних років зберігається стабільно демократичний показник 1,25, який несуттєво збільшується лише починаючи з 2008 р. і становить 1,50 (– 0,25);
- у 2007 – 2009 рр. помітним є певний спад демократичності виборчої системи – зберігається показник 2,00. Вже у 2010 р. електоральна ситуація стабілізується – 1,75, а у 2011 р. суттєво покращується – 1,50. Найгіршим індикатором демократичності виборчого процесу є дані за 2014 р. – 2,50;
- вищезазначена кількісно-часова тенденція помітна по відношенню до рівня демократичності польських ЗМІ: за той самий період – у 2007 – 2008 рр. показник становить 2,25; починаючи з 2009 р. показник уже більш демократичний – 2,00; протягом 2012 – 2014 рр. показник знову регресує – 2,50;
- у сфері ефективності роботи органів центральної та місцевої влади Польща зберігає відносно стабільний демократичний показник – у середньому від 1,75 до 2,50. Прогрес демократизації помітний за показником «місцевого самоврядування» (1,75 – 2,25). Індикатор «національне врядування» свідчить про регрес демократичності, особливо протягом 2006 – 2009 років (3,25 – 3,50);
- найбільш стабільним є показник демократичності польської судової системи – від 1,50 до 2,50. Індикатор визначає два періоди у розвитку судової системи: 1) сталість демократичності (1996 – 2003 рр.), 2) регрес демократизації (2004 – 2014 рр.);
- дані рівня корупції для Польщі є найбільш високими у порівнянні з іншими критеріями демократизації – від 2,25 до 3,50. Це найбільш проблематична сфера демократизації країни. Разом із тим, у 2008 р. показник рівня корупції зменшився: від 3,00 – 3,25 протягом 2004 – 2007 рр. до 2,75. Починаючи з 2009 р. індекс поступово погіршується (– 0,50), а найгіршим є показники 2013 – 2014 рр. – 3,50. Загалом, індикатор корупції

переважно не відповідає кількісним вимірам демократичної країни;

- відповідно до зазначених семи критеріїв демократизації Польська Республіка входить до групи найбільш демократичних країн, позначаючись **політичним режимом консолідованої демократії** (кількісний вимір 1,00 – 2,99). *Найкращий показник* індексу демократичності: 1998 р. (1,45); *найгірший показник*: 2007 р. – 2,39.

Загальні висновки щодо траєкторії політичної трансформації постсоціалістичної Польщі у період 1998 – 2013 рр. відповідно до Індексу політичної трансформації (ІПТ) демонструє табл. 2.

Таблиця 2

**Дані Індексу політичної трансформації Польської Республіки
згідно з методологією Фонду Бертельсмана (1998 – 2013 рр.)**

Критерії демократизації	Звіт за 2003 р. (моніторинг 1998 – 2002 рр.)	Звіт за 2006 р. (моніторинг 2003 – 2005 рр.)	Звіт за 2008 р. (моніторинг 2005 – 2007 рр.)	Звіт за 2010 р. (моніторинг 2007 – 2009 рр.)	Звіт за 2012 р. (моніторинг 2009 – 2011 рр.)	Звіт за 2014 р. (моніторинг 2011 – 2013 рр.)
Суверенність	10	9,8	9,8	9,8	9,5	9,8
Політична участь	10	9,8	9,5	9,8	9,8	9,8
Верховенство закону	10	9,3	8,8	8,8	9,3	9,3
Стабільність демократичних інститутів	10	9,5	8,5	9,0	9,5	9,5
Політична та соціальна інтеграція	10	7,8	7,5	7,8	8,0	8,5
Підсумковий демократичний показник	10,0	9,24	8,82	9,04	9,22	9,38

Моніторинг 2003 р. Перший підсумковий моніторинг оприлюднений у 2003 р., що хронологічно охопив період 1998 – 2002 рр. Підсумковий ІПТ склав 10,00, що свідчить про однозначний характер трансформації – максимальний демократичний показник за всіма критеріями. У період кінця 1990 – початку 2000-х рр. Польська Республіка з максимальним показником вперше входить до групи країн «консолідованої демократії» (числовий показник – 10,0 – 8,0).

Серед 117 досліджуваних країн Польська Республіка займає 7-ме місце за успіхами політичної трансформації у бік демократії.

Моніторинг 2006 р. Досліджується період 2003 – початку 2005 років. Підсумковий ІПТ трохи погіршився і складає 9,24, що свідчить про збереження попередніх стабільних позицій демократизації. Певного регресу демократичності зазнають всі індикатори, найбільше погіршився – «політична та соціальна інтеграція».

Польська Республіка зберігає статус країни з консолідованою демократією, втративши попередній максимальний показник (– 0,76). Всього досліджується 120 країн, серед яких Польща займає 9 місце.

Моніторинг 2008 р. Охоплюється період другої половини 2005 – початку 2007 рр. Сумарний показник демократичної трансформації ще більше погіршився і став найгіршим за постсоціалістичну історію країни – 8,82. Регресує переважна більшість індикаторів («втрата демократичності»: максимум – 1,0), незмінним залишається лише показник «суверенність».

Польська Республіка продовжує потроху втрачати у рівні демократичності. Водночас Польща залишається у групі країн з консолідованою демократією, посідаючи за рівнем демократизації 11-те місце зі 126 досліджуваних країн.

Моніторинг 2010 р. Досліджується період другої половини 2007 – початку 2009 рр. Помітним є певне покращання успіхів демократичної трансформації – індекс становить 9,04, збільшившись на 0,22. За рівнем демократичності зростають практично всі індикатори, незмінним залишається лише показник «верховенство закону».

Польська Республіка зміцнює статус країни з політичним режимом консолідованої демократії. У загальному світовому рейтингу зі 129 країн Польща посідає 10-те місце.

Моніторинг 2012 р. Досліджено політичну трансформацію протягом другої половини 2009 – початку 2011 рр. У зазначений період Польська Республіка продовжує демонструвати демократичний прогрес. Підсумковий індекс складає 9,22 (+ 0,18). Погіршився індикатор «суверенність» (– 0,3), решта показників покращуються або залишаються незмінними.

Польська Республіка залишається консолідованою демократією, посівши 6-те місце зі 129 досліджуваних країн за рівнем успішності демократичної політичної трансформації.

Моніторинг 2014 р. Охоплює період другої половини 2011 – початку 2013 рр. Польська Республіка зберігає тенденцію до незначного покращання рівня трансформації політичних інститутів. Сумарний індекс складає 9,38 (+ 0,16). Це найбільший показник індексу після максимального у 1998 – 2002 рр.

Польща ще більше зміцнює позиції країни з політичним режимом консолідованої демократії. Серед 130 країн Польща є п'ятою за ступенем демократичності політичної трансформації.

Отже, протягом періоду політичної трансформації у 1998 – 2014 років для Польської Республіки властиві суттєві успіхи на шляху демократизації. Свідченням цього є досягнення максимального показника на початку індексування (1998 – 2002 рр.), незначне погіршення демократичності (2005 – 2007 рр.) та сталий кількісний приріст демократичної трансформації (2007 – 2013 рр.).

Зробити висновки про спільне та особливе у процесах політичних трансформацій дає підстави циклічно-хвильовий підхід, сутність якого була описана у Розділі 1.

Спіраль ланцюжка 12-річної періодичності антирежимних виступів найчіткіше проявляється в **Польщі**: Варшавське повстання проти окупаційного режиму 1944 р., 1956 р. – страйки, політична криза, зміна сталінського керівництва ПОРП, повернення до влади репресованого В. Гомулки, 1968 р. – виступи студентів Варшавського університету, 1980/1981 р. – активність «Солідарності», 1992 р. – початок виведення, вступ до ЄС 2004 р.

Якщо застосувати цей підхід більш детально до процесів, які мали місце у Польщі, то є очевидним, що ліберальна шокова терапія

гойднула електоральну симпатію до лівих, які у 1993 році отримали парламентську перемогу. У 1997 році праві та центристи повернули маятник в протилежний бік, а через чотири роки коаліція лівих знову змінила лібералів. Окрім того, два терміни підряд обирався президентом соціал-демократ О. Квасневський (1995 – 2005 рр.), однак згодом відбулося поправління політичної сцени у країні і розгорнулося суперництво між лібералами та консерваторами. У 2005 – 2007 роках маятник гойднувся від лівих до націонал-консерваторів на чолі з Я. Качинським, а потім змістився до правого центру (2007 р., 2011 р. – Д. Туск та «Громадянська платформа»), зберігаючи незначну перевагу над консерваторами. Коливання маятника збігалося з інтервалом парламентських виборів у чотири роки, зберігаючи чіткий ритм до 2005 р. У період 2007 – 2010 рр. уряд Д. Туска і президент Я. Качинський співіснували як політичні опоненти, подібно до ситуації 1993 – 1995 рр., коли Л. Валенса співіснував із лівими. Роль партії рівності перебрали у цей період націонал-ліберали Л. Качинського як більш консервативна права політична сила. Якщо О. Квасневський своїм здобутком вважає примирення з Німеччиною, Росією та Україною, то Л. Качинський різко критикував экс-президента за «загравання» з Москвою та Берліном. Політична поляризація польського соціуму (проблема абортів, статевих меншин, ставлення до сусідів, минулого), в основі якої є розкол «місто – село», соціальне розшарування, віротерпимість чи ортодоксія, вказує на тріщини в єдиному емоційно-ментальному полі польського соціуму. Ці суперечності можуть провокувати загострення і коливання маятника, вимагаючи очищення душі нації і духовного вдосконалення національного характеру як умови запобігання авторитаризму. Мешканці сіл, містечок, із нижчим рівнем освіти, доходів, міцними католицькими традиціями є електоральною базою правих консерваторів, які в 2015 р., знову ж таки – за принципом маятника, повернули собі повноту влади.

На основі розгляду індексу демократизації (див. табл. 3) пост-соціалістичної *Угорщини* у період 1996 – 2014 рр. можемо виділити декілька підсумкових висновків стосовно траєкторії політичної трансформації.

Таблиця 3

Дані індексу демократизації Угорщини
за моніторинговою програмою «*Nations in Transit*» (1996 – 2014 рр.)*

Критерії демократизації	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Електоральний процес	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	2,25	2,25	2,25	2,75
Громадянське суспільство	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,50	1,50	1,75	2,00	2,00	2,25	2,25	2,50
Незалежність ЗМІ	1,50	1,50	2,00	2,00	2,25	2,25	2,25	2,25	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50	2,75	3,25	3,50	3,50	3,50	3,75
Національне врядування									2,00	2,00	2,25	2,25	2,50	2,50	3,00	3,50	3,50	3,50	3,75
Місцеве врядування	1,75	1,75	2,50	2,50	3,00	3,00	2,50	2,50	2,25	2,25	2,25	2,25	2,50	2,50	2,50	2,50	2,75	2,75	3,00
Незалежність судової системи	1,75	1,75	1,75	1,75	2,00	2,00	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	2,00	2,25	2,75	2,50	2,50	2,75
Корупція	—	—	2,50	2,50	3,00	3,00	2,75	2,75	2,75	3,00	3,00	3,00	3,25	3,50	3,50	3,50	3,50	3,75	3,75
Підсумковий демократичний показник	1,45	1,45	1,88	1,88	2,13	2,13	1,96	1,96	1,96	2,00	2,14	2,14	2,29	2,39	2,61	2,86	2,89	2,96	3,18

* Річний моніторинг включає дані за минулий календарний рік (напр., моніторинг 2015 р. виводить індексування країни за 2014 календарний рік).

Беручи до уваги показники індексу демократизації «*Nations in Transit*» для Угорщини за сімома критеріями демократизації у 1997 – 2014 рр., можна дійти таких висновків:

- одними з найбільш демократичних показників Угорщини є дані демократичності громадянського суспільства та виборчого процесу в країні – від 1,25 до 2,75;
- серйозні проблеми зі свободою угорських ЗМІ помітні, починаючи з 2000 р. – показник становить 2,25. Критичного рівня досягнутої демократії є показник свободи ЗМІ Угорщини 2009 р. – 3,25. У подальшому проблемні питання за цим індикатором демократії тільки підтверджуються;
- починаючи з 1998 р. відбувається поступове зменшення рівня демократичності угорських органів управління – від 2,50 до 3,00. Цей показник закріплюється як один із найбільш проблемних у ході політичної трансформації;
- стабільно високим як для країни з демократичним політичним режимом є показник рівня корупції – не менше 2,50. За середнім показником рівня корупції Угорщина не входить до групи демократичних країн;
- фактично провальним є 2010 р., сукупний результат демократичності якого засвідчує поступовий демократичний регрес – 2,61. Передусім кардинально погіршилась ситуація із свободою ЗМІ, систематично зменшуються показники демократичності й за іншими індикаторами;
- для останнього моніторингу за 2014 р. характерний найгірший сукупний показник демократизації за період постсоціалістичної трансформації – 3,18. В Угорщині кардинально погіршились усі індикатори політичного режиму, що у підсумку призводить до класифікації країни як напівконсолідованої демократії (показники: 3,0 – 3,90);
- загальну траєкторію постсоціалістичної трансформації Угорщини слід визначати за трьома напрямками: 1) сприятливі стартові можливості демократизації (1996 – 1999 рр.); 2) сталий

демократичний розвиток (2000 – 2009 рр.); 3) регрес демократизації (2010 – 2014 рр.).

Наразі Угорщина входить до групи країн із **напівконсолідованим політичним режимом**. Протягом 1996 – 2013 рр. Угорщина перебувала в групі найбільш демократичних країн – **консолідованих демократій**. *Найкращі показники* індексу демократичності: 1996 – 1997 рр. (1,45); *найгірший показник*: 2014 р. – 3,18.

Загальні висновки щодо траєкторії політичної трансформації постсоціалістичної Угорщини у період 1998 – 2013 рр. відповідно до індексу політичної трансформації (ІПТ) демонструє табл. 4.

Таблиця 4

**Дані індексу політичної трансформації Угорщини
згідно з методологією Фонду Бертельсмана (1998 – 2013 рр.)**

Критерії демократизації	Звіт за 2003 р. (моніторинг 1998 – 2002 рр.)	Звіт за 2006 р. (моніторинг 2003 – 2005 рр.)	Звіт за 2008 р. (моніторинг 2005 – 2007 рр.)	Звіт за 2010 р. (моніторинг 2007 – 2009 рр.)	Звіт за 2012 р. (моніторинг 2009 – 2011 рр.)	Звіт за 2014 р. (моніторинг 2011 – 2013 рр.)
Суверенність	10	10	10	10	9,8	9,5
Політична участь	10	10	10	10	9	8,8
Верховенство закону	10	9	9,3	9	7,8	7,3
Стабільність демократичних інститутів	10	9,5	9	8,5	7,5	7,5
Політична та соціальна інтеграція	10	8,5	8,5	8,8	7,8	6,8
Підсумковий демократичний показник	10,0	9,4	9,36	9,26	8,38	7,98

Моніторинг 2003 р. Перший підсумковий моніторинг оприлюднений у 2003 р., що хронологічно охопив період 1998 – 2002 рр. Підсумковий ІПТ зафіксував максимальний показник країни, що свідчить про загальний успіх політичної трансформації на початковому етапі. Всі індикатори індексу є абсолютно сталими (10,0) і визначають Угорщину як постсоціалістичну країну, яка на інституційному рівні закріпила демократичні нормативи.

За максимальним показником демократичності Угорщина визначається політичним режимом консолідованої демократії. Серед 117 досліджуваних країн Угорщина є абсолютним лідером і займає 1-ше місце за успіхами політичної трансформації у бік демократії.

Моніторинг 2006 р. Досліджується період 2003 – початку 2005 років. Підсумковий ІПТ країни дещо погіршується і складає 9,40. Угорщина однозначно зберігає високий загальнодержавний рівень розвитку демократії, хоча певні показники погіршуються. Особливий регрес помітний за індикатором «політична та соціальна інтеграція» (– 1,5).

Угорщина зберігає статус країни з консолідованою демократією. Всього досліджується 120 країн, серед яких Угорщина посідає п'яте місце.

Моніторинг 2008 р. Охоплюється період другої половини 2005 – початку 2007 рр. Сумарний показник демократичної трансформації залишається практично сталим – 9,36. Сумарний індекс свідчить про сталий характер інституціоналізації політичних інститутів у часовому вимірі. Хоча єдиним індикатором, за яким Угорщина регресує, є «стабільність демократичних інститутів» (– 0,5).

Незмінні числові значення ІПТ засвідчують сталий демократичний рейтинг Угорщини. З 126 країн Угорщина продовжує посідати 5-ту позицію, при цьому залишаючись країною з політичним режимом консолідованої демократії.

Моніторинг 2010 р. Досліджується період другої половини 2007 – початку 2009 рр. Помітним є певне погіршення успіхів демократичної трансформації – індекс становить 9,26, зменшившись на 0,10. Найбільший регрес помітний для показника «стабільність

демократичних інститутів», що складає – 0,50. Решта показників здебільшого продовжують зберігати високий демократичний рівень.

Угорщина продовжує перебувати у групі країн із консолідованою демократією. У загальному світовому рейтингу зі 129 країн Угорщина за рівнем демократичної трансформації політичних інститутів трохи втрачає, опинившись на 8-й позиції.

Моніторинг 2012 р. Досліджується політична трансформація протягом другої половини 2009 – початку 2011 рр. У зазначений період Угорщина починає демонструвати суттєвий спад у процесах демократизації. Підсумковий індекс складає 8,38. Загалом, індекс погіршився на 0,88. Суттєво погіршуються всі індикатори: вперше «суверенність» та «політична участь» втрачають максимальний показник; решта показників властиві для країни з неповною демократією і не відповідають політичному режиму консолідованої демократії.

Незважаючи на суттєві кількісні втрати, Угорщина продовжує залишатись у групі країн із консолідованою демократією. Зі 129 досліджуваних країн Угорщина посідає 12 місце за рівнем успішності демократичної політичної трансформації.

Моніторинг 2014 р. Охоплює період другої половини 2011 – початку 2013 рр. У підсумку Угорщина продовжує демонструвати регрес у демократичній трансформації, засвідчивши найгірший результат – 7,98. Фактично ІПТ визначив у країні початок системного регресу демократичної трансформації.

Угорщина вперше опиняється у групі країн з неповною демократією. Серед 130 країн Угорщина є 16-ю за ступенем демократичності політичної трансформації.

Протягом 1998 – 2013 рр. Угорщина продемонструвала певну нестабільність у функціонуванні політичних інститутів демократії. Розпочавши з максимального високого рівня демократизації (1998 – 2002 рр.), країна тривалий час підтверджувала сталий характер розвитку демократичних інститутів (2003 – 2010 рр.). Подальші перспективи демократичного поступу країни є неоднозначними,

оскільки протягом 2011 – 2013 рр. у країні відбувся суттєвий регрес за напрямом демократичної трансформації.

Відповідно до логіки циклічно-хвильового підходу, в *Угорщині* можливо виділити 140-річний цикл політичних трансформацій. Зокрема, він припадає на період 1703 – 1711 рр., коли мав місце антигабсбурзький визвольний рух під керівництвом Ференца Ракоці II; 1848 – 1849 рр. – угорське повстання проти Габсбургів; 1989 р. – антикомуністична революція. Також очевидним є 72-річний цикл: 1848/1849 рр., 1918 р. – набуття незалежності, 1919 р. – проголошення Угорської радянської республіки, 1990 р. – перші вільні парламентські вибори. А антирежимний виступ 1956 р., придушений армією СРСР, є, по суті, 36-річною протифазою, започаткованої насильницьким захопленням соціал-демократами та комуністами влади в 1919 р. Ліве насильство через майже 36 років обернулось антикомуністичним. Наступне затухання насильницької хвилі через 36-річну фазу з врахуванням негативного досвіду 1956 р. обумовили мирний перехід влади від комуністів до посткомуністів у 1989 р.

Аналіз останніх шести парламентських кампаній вказує на почергову ліву-праву ритміку електорального маятника: 1990 р. – беззаперечна перевага лібералів, 1994 р. – повернення оновлених лівих, 1998 р. – влада у правих, які її втрачають на два терміни поспіль (2002 – 2010 рр.), щоб тріумфувати 2010 р. (ФІДЕС з конституційною більшістю у парламенті, парламентська присутність «Йоббіка»). Їх перебування при владі викликає побоювання і звинувачення в авторитаризмі як всередині, так і за межами Угорщини (порушення рівноваги гілок влади, контроль над ЗМІ, центробанком, законодавчі обмеження для повернення опозиції до влади, антисемітські настрої, ромофобія крайніх націоналістів, порівняння ЄС з диктатором СРСР, конституційні зміни, зокрема щодо одностатевих шлюбів, абортів, надання виборчих прав закордонним угорцям, претензії до сусідів щодо прав угорської нацменшини, загравання чи підтримка В. Путіна). Все

це вказує на існування помітних внутрішніх і зовнішніх суперечностей та наявність чималого заряду психоемоційних травм в енергополі угорського соціуму, які проявилися у спалахах насильства у 2006 р. у Будапешті та болісних реакціях на критику з боку Європи. 2010 рік, згідно з логікою циклового 72-річного розвитку, є вершиною висхідної хвилі ($1992+18=2010$) 36-річної фази, після якої спостерігатиметься фазовий 18-річний спад. Події в Угорщині підтверджують цю логіку. Однак авторитарні інтенції, стимульовані економічною кризою та прагненням приборкати спекулятивне свавілля власного та міжнародного фінансового капіталу, стримуватимуться зовнішнім демократичним європейським політичним середовищем. 2016 рік, згідно з 12-річною періодичністю, – найближчий рік можливого загострення. Політикам потрібно бути надзвичайно обережними, щоб ця криза мала ознаки виключно рутинного виборчого змагання, зокрема пам'ятаючи, що з 2011 р. повернувся 72-річний цикл Другої світової війни ($2011 - 72 = 1939$) з напругою по осі «Захід – Схід» щодо України у 2013 р., апогеєм в 2015/2016 р. і розв'язкою напруги 2017 р., до певної міри корелюючи з світовою економічною кризою. Конституційне декларування християнських цінностей, ініційоване правлячою партією в Угорщині, вселяє оптимізм щодо мирного розв'язання проблем.

На основі розгляду індексу демократизації постсоціалістичної **Чеської Республіки** у період 1996 – 2014 рр. (див. табл. 5) можемо виділити декілька підсумкових висновків стосовно траєкторії політичної трансформації.

Враховуючи показники індексу демократизації Nations in Transit для Чеської Республіки у 1997 – 2014 рр., можна дійти таких **висновків**:

- найбільш демократичними є показники розвитку громадянського суспільства (шкала 1,25 – 1,75) та «демократичність виборчого процесу» (1,15 – 2,00). Решта індикаторів (крім рівня корупції) загалом відповідають показникам консолідованої демократії;

Таблиця 5

Дані індексу демократизації Чеської Республіки
за моніторинговою програмою «*Nations in Transit*» (1996 – 2014 pp.)*

Критерії демократизації	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Електоральний процес	1,25	1,25	1,75	1,75	1,75	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	1,75	1,75	1,50	1,50	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25
Громадянське суспільство	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,75	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,25	1,50	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75
Незалежність ЗМІ	1,25	1,25	1,75	2,00	2,00	2,50	2,25	2,25	2,00	2,00	2,25	2,25	2,25	2,50	2,50	2,50	2,50	2,75	2,75
Національне врядування	2,00	2,00	2,00	2,00	2,25	2,25	2,25	2,25	2,50	2,50	3,00	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	3,00	2,75
Місцеве врядування									2,00	2,00	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75
Незалежність судової системи	1,50	1,50	2,25	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50	2,25	2,00	2,00	2,25	2,00	2,00	2,00	1,75	1,75	1,75
Корупція	–	–	3,25	3,75	3,75	3,75	3,50	3,50	3,50	3,50	3,50	3,25	3,25	3,25	3,25	3,25	3,25	3,50	3,50
Підсумковий демократичний показник	1,5	1,5	2,08	2,25	2,25	2,46	2,33	2,33	2,29	2,25	2,25	2,14	2,18	2,21	2,18	2,18	2,14	2,25	2,21

* Річний моніторинг включає дані за минулий календарний рік (напр., моніторинг 2015 р. виводить індексування країни за 2014 календарний рік).

- у 2001 – 2005 рр. помітний найбільший спад демократичності виборчої системи – зберігається показник 2,00. Починаючи з 2006 р. електоральна ситуація поступово стабілізується – 1,75, а з 2010 р. суттєво покращується – 1,25;
- для індикатора «незалежність ЗМІ» властиві спадні закономірності за рівнем демократичності: від 1,25 на початку демократизації (1996 р.) до показника, що загрожує демократії – 2,75 (2013 – 2014 рр.);
- за загальним індикатором розвитку державного управління помітними є більш суттєві успіхи у розбудові місцевої демократії в порівнянні з національним урядуванням. Найбільший прогрес у системі місцевого самоврядування – протягом 2006 – 2014 років (показник 1,75). Визначений період характеризується спадними демократичними тенденціями щодо показника «національне врядування» – 2,75 – 3,00;
- одним із найбільш стабільних показників рівня демократичності країни є індикатор «незалежність судової системи» (мінімум – 1,50, максимум – 2,50). Цим підтверджується незмінний інституційний атрибут демократичності – деполітизація судової системи незалежно від наявної політичної кон'юнктури в країні;
- найбільш проблематичним є показник рівня корупції. Фактично провальними для країни стали 1999 – 2001 рр., на сучасному етапі високий рівень корупції продовжує зберігатись (показник 3,50). За період 1996 – 2014 рр. рівень корупції жодного разу не відповідав показнику країни з режимом консолідованої демократії;
- відповідно до зазначених семи критеріїв демократизації Чеська Республіка входить до групи найбільш демократичних країн, політичний режим класифікується як **консолідована демократія**. Найкращі показники індексу демократичності: 1996 – 1997 рр. (1,5); найгірший показник: 2001 р. – 2,46.

Загальні висновки щодо траєкторії політичної трансформації постсоціалістичної Чехії у період 1998 – 2013 рр. відповідно до індексу політичної трансформації (ПІТ) наведено у табл. 6.

Таблиця 6

**Дані індексу політичної трансформації Чеської Республіки
згідно з методологією Фонду Бертельсмана (1998 – 2013 рр.)**

Критерії демократизації	Звіт за 2003 р. (моніторинг 1998 – 2002 рр.)	Звіт за 2006 р. (моніторинг 2003 – 2005 рр.)	Звіт за 2008 р. (моніторинг 2005 – 2007 рр.)	Звіт за 2010 р. (моніторинг 2007 – 2009 рр.)	Звіт за 2012 р. (моніторинг 2009 – 2011 рр.)	Звіт за 2014 р. (моніторинг 2011 – 2013 рр.)
Суверенність	10	10	10	10	10	10
Політична участь	10	10	10	10	10	10
Верховенство закону	10	9,0	9,3	9,5	9,3	9,3
Стабільність демократичних інститутів	10	9,5	9,5	10	10	10
Політична та соціальна інтеграція	10	8,8	9,0	9,5	9,0	8,8
Підсумковий демократичний показник	10	9,46	9,56	9,8	9,66	9,62

Моніторинг 2003 р. Перший підсумковий моніторинг оприлюднений у 2003 р., що хронологічно охопив період 1998 – 2002 рр. Підсумковий ІПТ засвідчив максимальний рівень трансформації політичних інститутів у бік розвинутої демократії та склав 10. З кінця 1990-х рр. для країни характерний загальний успіх інституційних демократичних перетворень.

За результатами першого моніторингу Чеська Республіка відразу входить до групи країн з політичним режимом консолідованої де-

мократії. Серед 117 досліджуваних країн Чехія займає друге місце за успіхами політичної трансформації у бік демократії.

Моніторинг 2006 р. Досліджується період 2003 – початку 2005 років. Підсумковий індекс складає 9,46, що свідчить про незначне погіршення демократичної трансформації. Найбільший регрес помітний для індикатора «політична та соціальна інтеграція» (– 1,2), решта індикаторів залишаються незмінними або несуттєво корегуються.

Чеська Республіка зберігає статус країни з консолідованою демократією. Всього досліджується 120 країн, серед яких Чехія займає високе 3-тє місце.

Моніторинг 2008 р. Охоплюється період другої половини 2005 – початку 2007 рр. Сумарний показник демократичної трансформації трохи покращився і складає 9,56. Загалом всі індикатори залишаються переважно сталими, демонструючи високі нормативи розвитку демократії.

Чеська Республіка підтверджує загальнодержавний курс на збереження інститутів демократії, залишаючись у групі країн з консолідованою демократією. З-поміж 126 країн Чехія постає лідером із підсумковим першим місцем.

Моніторинг 2010 р. Досліджується період другої половини 2007 – початку 2009 рр. Помітним є покращання показників демократичної трансформації – індекс становить 9,80, збільшившись на 0,24. Індикатори суттєво не змінюють своїх значень, лише «стабільність демократичних інститутів» знову набуває максимального показника.

Чеська Республіка продовжує перебувати у групі країн з режимом консолідованої демократії. У загальному світовому рейтингу зі 129 країн Чехія за рівнем демократичної трансформації політичних інститутів зберігає лідерство, перебуваючи на 1-му місці.

Моніторинг 2012 р. Досліджується політична трансформація протягом другої половини 2009 – початку 2011 рр. У зазначений період Чеська Республіка демонструє незначне погіршення результатів демократичності. Підсумковий індекс складає 9,66 (– 0,14).

Серед індикаторів помітний регрес «політичної та соціальної інтеграції» (– 0,5).

За підсумковим ІПТ Чеська Республіка підтверджує статус країни з консолідованою демократією. Чехія продовжує тримати лідерство серед 129 досліджуваних країн, займаючи традиційне 1 місце за успіхами демократичної трансформації.

Моніторинг 2014 р. Охоплює період другої половини 2011 – початку 2013 рр. Країна демонструє стабільність у розвитку політичних інститутів демократії, показавши високий результат демократизації – 9,62.

Наразі Чеська Республіка незмінно є країною з політичним режимом консолідованої демократії. У світовому рейтингу Чехія втрачає лідерство, але залишається однією з найбільш успішних транзитивних країн, посівши друге місце зі 130.

За результатами ІПТ, слід відзначити, що Чеська Республіка є найбільш успішною перехідною постсоціалістичною країною, продемонструвавши протягом 1998 – 2014 рр. найвищі показники за рівнем політичної трансформації. Наразі країна класифікується як консолідована демократія, що засвідчує найвищий рівень демократичності. Фактично Чеська Республіка жодного разу не відійшла від демократичного напрямку політичної трансформації, тривалий час будучи загалом лідером світового рейтингу демократизації (2005 – 2011 рр.); за рейтинговими показниками Чехія ніколи не опускалася нижче 3-го місця.

Відповідно до моделі циклічно-хвильового розвитку, *Чехія* підпадає під модель другої спроби при зміні режиму, оскільки Чехословаччина після Першої світової війни мала тривалий досвід демократичного розвитку. Загалом 72-річний цикл із двома 36-річними фазами добре простежується у XX столітті: 1918 рік – утворення Чехословаччини, Польщі, Угорщини. У Чехословаччині влада належала ліберальним політикам (Т. Масарик, Е. Бенеш). Демократична фаза (1918 – 1954 рр.) була силоміць у 1939 р. перервана зовнішнім втручанням нацистських окупантів, коли демократична хвиля чехословацької політичної системи ще тільки ледь досягла свого

політичного піку розквіту (1936 р.) в умовах світової авторитарної хвилі (1922 – 1942 рр.). Продовження чехословацької демократичної фази, відновленої після Другої світової війни, знов було перервано зовнішнім, тепер вже радянським втручанням і приходом до влади комуністів (1948 р.). У 1954 році ($1918+36=1954$) владу закріпили за собою комуністи, започаткувавши авторитарну 36-річну протифазу демократичної (1918 – 1954 рр.) фази чехословацького циклу 1918 – 1990 рр. «Оксамитова революція» 1989 року завершила старий і сприяла переходу до нового циклу розвитку. Лібералізація авторитарного режиму припала на перед- та постреволюційні роки, демократизація чеської і словацької політичної систем – на 18-річну хвилю піднесення (1992 – 2010 рр.), досягаючи на вершині хвилі (2010 р.) стадії консолідованої демократії першої 36-річної фази нового євроінтеграційного 72-річного циклу.

На основі розгляду індексу демократизації (див. табл. 7) постсоціалістичної *Словацької Республіки* у період 1996 – 2014 рр., можемо виділити декілька підсумкових висновків стосовно траєкторії політичної трансформації.

Враховуючи показники індексу демократизації Nations in Transit для Словацької Республіки у 1997 – 2014 рр., можна дійти таких **висновків**:

- аналіз критеріїв демократизації показує, що Словаччина у порівнянні з Польщею, Чехією та Угорщиною у середньому має найгірші показники рівня демократичності суспільства. З іншого боку, словацька траєкторія демократичного транзиту підтверджує загальнодержавний курс на розбудову демократії, не позначаючись при цьому кардинальними демократичними звитягами;
- найбільш проблематичними для Словацької Республіки були 1996 та 1997 рр., коли показники свободи ЗМІ становили 4,25 і 4,00 відповідно, а показники незалежності судової системи повторювали вказаний результат. Як і для більшості постсоціалістичних країн, для Словаччини характерна достатньо проблематична ситуація з показниками рівня корупції – не менше 3,00, максимум – 3,75;

Таблиця 7

Дані індексу демократизації Словачкої Республіки
за моніторинговою програмою «*Nations in Transit*» (1996 – 2014 рр.)*

Критерії демократизації	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Електоральний процес	3,75	3,50	2,50	2,50	2,25	1,75	1,50	1,50	1,25	1,25	1,50	1,50	1,50	1,75	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50
Громадянське суспільство	3,25	3,00	2,25	2,25	2,00	1,75	1,50	1,25	1,25	1,25	1,50	1,50	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75
Незалежність ЗМІ	4,25	4,00	2,25	2,25	2,00	2,00	2,00	2,25	2,25	2,25	2,25	2,50	2,75	3,00	3,00	2,75	2,75	2,75	3,00
Національне врядування	3,75	3,75	3,00	3,00	2,75	2,25	2,25	2,25	2,00	2,00	2,25	2,50	2,75	3,00	2,75	2,75	2,75	3,00	3,00
Міське врядування								2,25											
Незалежність судової системи	4,25	4,00	2,25	2,25	2,25	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,25	2,50	2,75	3,00	2,75	2,75	3,00	3,00	3,00
Корупція	—	—	3,75	3,75	3,75	3,25	3,25	3,25	3,00	3,00	3,25	3,25	3,25	3,75	3,50	3,50	3,75	3,75	3,75
Підсумковий демократичний показник	3,85	3,65	2,58	2,58	2,50	2,17	2,08	2,08	2,00	1,96	2,14	2,25	2,46	2,68	2,54	2,50	2,57	2,61	2,64

* Річний моніторинг включає дані за минулий календарний рік (напр., моніторинг 2015 р. виводить індексування країни за 2014 календарний рік).

- найбільш демократичними є дані становлення громадянського суспільства в країні – від 1,25 до 3,25 та ступінь демократичності виборчого процесу – на рівні 1,25 – 3,75;
- в останні роки (2012 – 2014 рр.) для країни властивий певний спад у демократичному розвитку, за рахунок погіршення традиційно проблематичних індикаторів – «незалежність судової системи» (3,00) та «корупція» (3,75). Загалом, за даними 2014 р. із 7 індикаторів 4 не відповідають числовому ліміту режиму консолідованої демократії;
- загальний індекс демократизації Словацької Республіки є досить неоднозначним. Пріоритетом розвитку Словаччини є демократичний тип врядування, але у певні періоди в країні домінують авторитарні тенденції. Траєкторія трансформації політичного режиму включає декілька умовних періодів: 1) недемократичний старт трансформації (1996 – 1997 рр.); 2) змагання за демократичні успіхи (1998 – 2000 рр.); 3) сталий характер розвитку демократії (2001 – 2014 рр.), з підйомами (2001 – 2006 рр.) та спадами (2012 – 2014 рр.) у демократичних показниках;
- згідно із зазначеними сімома критеріями демократизації Словацька Республіка входить до групи найбільш демократичних країн, позначаючись **політичним режимом консолідованої демократії**. Найкращий показник індексу демократичності: 2005 р. (1,96); найгірший показник: 1996 р. – 3,85.

Загальні висновки щодо траєкторії політичної трансформації постсоціалістичної Словаччини у період 1998 – 2013 рр. відповідно до індексу політичної трансформації (ІПТ) демонструє табл. 8.

Моніторинг 2003 р. Перший підсумковий моніторинг оприлюднений у 2003 р., що хронологічно охопив період 1998 – 2002 рр. Підсумковий ІПТ зафіксував максимальний показник – 10, що свідчить про однозначний демократичний напрям трансформації. У період кінця 1990 – початку 2000 рр. для Словаччини властиві системні демократичні перетворення на інституційному рівні.

Таблиця 8

**Дані індексу політичної трансформації Словачької Республіки
згідно з методологією Фонду Бертельсмана (1998 – 2013 рр.)**

Критерії демократизації	Звіт за 2003 р. (моніторинг 1998 – 2002 рр.)	Звіт за 2006 р. (моніторинг 2003 – 2005 рр.)	Звіт за 2008 р. (моніторинг 2005 – 2007 рр.)	Звіт за 2010 р. (моніторинг 2007 – 2009 рр.)	Звіт за 2012 р. (моніторинг 2009 – 2011 рр.)	Звіт за 2014 р. (моніторинг 2011 – 2013 рр.)
Суверенність	10	10	10	10	9,8	9,8
Політична участь	10	10	10	9,8	9,5	9,8
Верховенство закону	10	9,0	9,3	9,3	8,5	8,5
Стабільність демократичних інститутів	10	9,5	9,0	9,5	9,0	9,0
Політична та соціальна інтеграція	10	7,5	7,8	8,3	8,3	8,3
Підсумковий демократичний показник	10	9,2	9,22	9,38	9,02	9,08

Максимальний індекс класифікує Словачьку Республіку як країну з політичним режимом консолідованої демократії. Серед 117 досліджуваних країн Словаччина займає 2-ге місце за успіхами політичної трансформації у бік демократії.

Моніторинг 2006 р. Досліджується період 2003 – початку 2005 рр. Підсумковий ІПТ трохи погіршився і складає 9,20. Із 5 індикаторів регресують 3, найбільші втрати за показником «політична та соціальна інтеграція» – 2,5.

Незважаючи на певне погіршення результатів, Словачка Республіка зберігає статус країни з консолідованою демократією. Всього досліджується 120 країн, серед яких Словаччина посідає 6-те місце.

Моніторинг 2008 р. Охоплюється період другої половини 2005 – початку 2007 рр. Сумарний показник демократичної трансформації несуттєво покращився і складає 9,22. Індикатори практично повторюють показники попереднього моніторингу.

Словаччина зберігає сталий характер демократичної трансформації, залишаючись у групі країн з консолідованою демократією. Із 126 країн посідає 7-му позицію.

Моніторинг 2010 р. Досліджується період другої половини 2007 – початку 2009 рр. Помітним є певне покращання успіхів демократичної трансформації – ІПТ становить 9,38, збільшившись на 0,16. Найбільший прогрес помітний за індикаторами «стабільність демократичних інститутів» і «політична та соціальна інтеграція» (числовий приріст – 0,5). Решта індикаторів суттєво не корегуються.

Словачка Республіка продовжує перебувати у групі з політичним режимом консолідованої демократії. У загальному світовому рейтингу зі 129 країн Словаччина за рівнем демократичної трансформації політичних інститутів займає 6-те місце.

Моніторинг 2012 р. Досліджується політична трансформація впродовж другої половини 2009 – початку 2011 рр. У зазначений період Словаччина продовжує демонструвати достатньо високі демократичні показники трансформації. Підсумковий ІПТ складає 9,02, трохи погіршившись (на 0,36). Найбільший регрес характерний для індикатора «верховенство закону» (– 0,8), решта показників зберігають відносно сталі величини.

Словачка Республіка не виходить за рамки країн з консолідованою демократією. Із 129 досліджуваних країн Словаччина посідає 8-ме місце за рівнем успішності демократичної політичної трансформації.

Моніторинг 2014 р. Охоплює період другої половини 2011 – початку 2013 рр. Словаччина продовжує демонструвати стабільний демократичний розвиток, трохи покращивши попередній результат, що становить 9,08. Індикатори підтверджують сталий демократич-

ний розвиток країни, водночас жоден з яких не досягає максимального результату.

У підсумку Словачка Республіка наразі постає країною з політичним режимом консолідованої демократії. Серед 130 країн Словаччина є дев'ятою за ступенем демократичності політичної трансформації.

Протягом 1998 – 2013 рр. Словачка Республіка продемонструвала загальну стабільність у функціонуванні політичних інститутів. Для країни був характерним сталий демократичний розвиток, без значних демократичних криз. Найбільших успіхів на шляху до демократичної трансформації Словаччина здобуває у період 1998 – 2002 рр.; у подальшому країна підтверджує високий рівень демократичного розвитку.

Застосовуючи методологію циклічно-хвильового підходу, слід зазначити, що у Словаччині у 1993 – 1998 рр. домінували національно зорієнтовані ліберали на чолі зі схильним до авторитарного стилю управління колишнім комуністом В. Мечіяром, котрий як прем'єр-міністр СР балансував між Брюсселем та Москвою. Прем'єрський авторитаризм В. Мечіяра (авторитарність, корупційність, «неринковість», переслідування опозиції, тиск на ЗМІ) добре корелює за термінами та стилем правління з президентським авторитаризмом Л. Кучми. Але у 1998 р. словаки віддали перевагу опонентам авторитарного лідера, а українці ж перед загрозою повернення ортодоксальних проросійських націонал-комуністів у 1999 р. вдруге підтримали Л. Кучму. Влада, усуваючи соціалістів О. Мороза як ліву корегуючу силу щодо диктату великого капіталу, штучно підтримувала Комуністичну партію України – в розрахунок щодо антикомуністичної реакції українців – для самозбереження і утвердження системи олігархії, граючи на амбіціях комуністів. Перешкодою для усталення авторитаризму у Словаччині була перспектива вступу до демократичного ЄС, що у такий спосіб зміцнило антиавторитарний імунітет еліти та суспільства. Наявність приватного бізнесу і його можливість підтримки опозиції за відсутності: 1) добре організованої правлячої партії з особистою відданістю лідеру; 2) державного контролю над економікою; 3) великого і добре фінан-

сованого апарату примусу; 4) зовнішнього ворога – все це, на відміну від деяких пострадянських держав, утримувало від утвердження авторитаризму.

Біфуркаційний високосний 2004 р. зупинив повернення автократії В. Мечіара до влади. Коливання маятника вліво 2006 р. (коаліція на чолі з соціал-демократами Р. Фіцо) тривало чотири роки, тимчасово призупинене приходом консерваторів 2010 р., з наступним лівим зміщенням після переконливої перемоги партії Р. Фіцо у 2012 р. та посиленням уваги до Сходу (Росія, Україна, Китай). Тож ідеологічне «ліве – праве» та зовнішньополітичне коливання як відображення формування біполярної партійної конфігурації та коливання електоральних уподобань і пріоритетів еліти є помітним до цього часу. Водночас воно врівноважує надмірний індивідуалізм (свободу) та егалітаризм як неусвідомлене прагнення до єдності (рівності), але й показує значний відсоток прихильників «сильного національного лідера», що є проявом суспільного запиту на авторитарність. Спіраль ланцюжка 12-річної періодичності антирежимних виступів Словаччина доповнює словацьким повстанням проти окупаційного режиму 1944 р., як і отриманням статусу автономії з 1 січня 1969 р. у складі Чехословаччини. 1992 та 2004 роки теж були доленосними щодо самовизначення словаків. Підтримки та умов, яких бракувало для набуття незалежності у 1918 та 1948 рр., словацька еліта та суспільство отримали циклом пізніше.

Водночас, схожими з Україною є травма «комплексу молодшого брата», національна проблематика, однаковий цикловий вік, обмеженість досвіду державного будівництва. Циклічна типологічна подібність проявляється і в політичних діях Й. Тісо та В. Мечіара, котрий прийшов до влади у кризовий період, щоб виконати в інший історичний час домашнє завдання зі схожим сценарієм за іншого зовнішнього оточення. Обидва політики активізувалися у період бурхливих трансформацій, підтримали вимогу незалежності, не отримали розуміння своїх вимог із боку чехів, були автократами. Однак Й. Тісо діяв в умовах авторитарної світової хвилі, а В. Мечіар – демократичної. Тому словацьке суспільство за допомогою внутрішніх ресурсів приборкало авторитарну лідерську тенденцію електораль-

ним вибором 1998 та 2004 рр., а у 1968 р. взагалі подарувало світу А. Дубчека як політичного романтика і миролюбного реформатора, рух якого до «соціалізму з людським обличчям» прискорив прихід «Празької весни».

Трансформація політичних інститутів *України* позначається системністю, що включає ознаки статичних і динамічних процесів. Проблемні аспекти трансформації прослідковуються та об'єктивно визначаються з проведенням компаративного аналізу на основі застосування емпіричної методології. При розгляді інституційних змін у площині політичної трансформації пострадянської України, методологічно доцільним є також використання емпіричних індексів обрахунку успіху чи невдач на шляху демократизації, якими оперують світові дослідницькі центри.

На основі розгляду індексу демократизації постсоціалістичної України у період 1996 – 2014 рр. (табл. 9) можемо зробити декілька підсумкових висновків стосовно траєкторії політичної трансформації.

Прогрес демократизації. Найбільш успішним є показник розвитку громадянського суспільства. Середня величина індексу складає 3,19, співвідносячись із кількісним показником напівконсолідованої демократії. Для індикатора громадянського суспільства властиві нерівномірні числові площини: 1) 1996 – 2004 рр. – показник характерний для країни з гібридним режимом; 2) 2005 – 2014 рр. – показник країн із консолідованим демократичним режимом.

Регрес демократизації. Найгіршим показником демократизації є рівень корупції. Середня величина індексу складає 5,88, що відповідає показникам напівконсолідованого авторитарного режиму. Особливо загрозливим є довготривале перебування України у групі найменш демократичних країн (консолідований авторитарний режим) із показником 6,00 – 6,25 протягом двох періодів: 1996 – 2001 рр. (президенталізм Леоніда Кучми) та 2011 – 2014 рр. (олігархічно-клептократичний режим Віктора Януковича). Найбільш успішні показники складають 5,75 у період 2002 – 2010 рр., що відповідає групі країн із напівконсолідованим авторитарним режимом.

Таблиця 9

Дані індексу демократизації України
за моніторинговою програмою «Nation in Transit» (1996 – 2014 рр.)*

Критерії демократизації	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Електоральний процес	3,25	3,50	3,50	3,50	4,00	4,50	4,00	4,25	3,50	3,25	3,00	3,00	3,50	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	3,50
Громадянське суспільство	4,00	4,25	4,00	4,00	3,75	3,75	3,50	3,75	3,00	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,50	2,25
Незалежність ЗМІ	4,50	4,75	5,00	5,00	5,25	5,50	5,50	5,50	4,75	3,75	3,75	3,50	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	4,25	4,00
Національне врядування	4,50	4,75	4,75	4,75	4,75	5,00	5,00	5,25	5,00	4,50	4,75	4,75	5,00	5,00	5,50	5,75	5,75	6,00	6,00
Місцеве врядування									5,25	5,25	5,25	5,25	5,25	5,25	5,50	5,50	5,50	5,50	5,50
Незалежність судової системи	3,75	4,00	4,50	4,50	4,50	4,75	4,50	4,75	4,25	4,25	4,50	4,75	5,00	5,00	5,50	6,00	6,00	6,00	6,00
Корупція	-	-	6,00	6,00	6,00	6,00	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	6,00	6,00	6,25	6,00
Підсумковий демократичний показник	4,00	4,25	4,63	4,63	4,71	4,92	4,71	4,88	4,50	4,21	4,25	4,25	4,39	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75

* Річний моніторинг включає дані за минулий календарний рік (напр., моніторинг 2015 р. виводить індексування країни за 2014 календарний рік).

Сталий демократичний показник. Найбільш сталим є показник місцевого врядування (розвитку системи місцевого самоврядування), який починає окремо обраховуватись з 2004 р., у період 1996 – 2003 рр., входячи до загального індикатора «управління». Починаючи з 2004 р. чисельна градація складає не більше 0,25, що свідчить про стагнаційні процеси у розвитку політичного інституту. Середній показник складає 5,1, включаючи інститут місцевої демократії до групи країн з напівконсолідованим авторитарним режимом.

Підсумковий стан демократизації. Україна станом на 2014 р. (за моніторингом 2015 р.) входить до групи країн з гібридним політичним режимом (перехідне управління). Середній показник демократизації за всіма критеріями складає 4,56, що свідчить про змінні успіхи трансформації політичного режиму у бік демократії. Найбільше значення демократизації (4,00) зафіксоване у 1996 р., найменше (4,93) – у 2013 р.

Для пострадянської України характерний неоднозначний вектор політичної трансформації – між авторитаризмом і демократією. За даними індексування Україна більшою мірою тяжіє до авторитарного режиму, спадні тенденції у розвитку демократії переважають. Процес політичної трансформації в Україні умовно можемо поділити на 3 етапи:

- 1) регрес демократизації (1996 – 2003 рр.) – країна тяжіє до авторитарного режиму, незважаючи на непогані стартові можливості (показник 4,00 – 4,25 у 1996 – 1997 рр.);
- 2) прогрес демократизації (2004 – 2009 рр.) – країна наближається до частково демократичного режиму, зберігаючи інституційну основу гібридного режиму;
- 3) регрес демократизації (2010 – 2014 рр.) – у політичній системі переважають авторитарні тенденції, включаючи найгірший показник за 2013 р. – 4,93 (близькість до напівконсолідованого авторитарного режиму).

Загальні висновки щодо траєкторії політичної трансформації пострадянської України у період 1998 – 2013 рр. відповідно до індексу політичної трансформації (ІПТ) є такими (див. табл. 10).

Таблиця 10

**Дані індексу політичної трансформації України
згідно з методологією Фонду Бертельсмана (1998 – 2013 рр.)**

Критерії демократизації	Звіт за 2003 р. (моніторинг 1998 – 2002 рр.)	Звіт за 2006 р. (моніторинг 2003 – 2005 рр.)	Звіт за 2008 р. (моніторинг 2005 – 2007 рр.)	Звіт за 2010 р. (моніторинг 2007 – 2009 рр.)	Звіт за 2012 р. (моніторинг 2009 – 2011 рр.)	Звіт за 2014 р. (моніторинг 2011 – 2013 рр.)
Суверенність	8,0	8,0	8,8	8,8	8,8	8,8
Політична участь	6,0	7,8	7,8	7,8	6,0	6,0
Верховенство закону	6,0	7,0	6,8	6,3	5,0	5,0
Стабільність демократичних інститутів	6,0	6,5	7,5	6,5	5,5	5,5
Політична та соціальна інтеграція	6,0	6,3	6,0	5,8	5,3	5,3
Підсумковий демократичний показник	6,40	7,10	7,35	7,00	6,10	6,10

Моніторинг 2003 р. Перший підсумковий моніторинг оприлюднений у 2003 р., що хронологічно охопив період 1998 – 2002 рр. Підсумковий індекс склав 6,40, що свідчить про неоднозначний характер трансформації. У період кінця 1990 – початку 2000 рр. Україна залишається близькою до групи недемократичних країн

(показник < 6). Найбільш демократичним є показник суверенності – 8,00. Решта показників є сталими величинами (6,00), які розташувались на межі «неповної демократії» та «суттєво неповної демократії».

Підсумковий ІПТ характеризує напрям політичної трансформації в Україні таким, який властивий для країн із неповною демократією. Серед 117 досліджуваних країн Україна займає 44-те місце за успіхами політичної трансформації у бік демократії.

Моніторинг 2006 р. Досліджується період 2003 – початку 2005 рр. Підсумковий індекс складає 7,10, що свідчить про поглиблення загальнодержавного курсу на демократизацію та системний характер демократичної трансформації. Збільшення кількісних показників критеріїв демократизації має сталий характер. Особливий прогрес помітний за індикаторами «політична участь громадян» та «верховенство права».

Україна зберігає статус країни з неповною демократією, наблизившись до групи країн із консолідованим демократичним режимом (показник 8 – 10). Всього досліджується 120 країн, серед яких Україна посідає 37-ме місце.

Моніторинг 2008 р. Охоплюється період другої половини 2005 – початку 2007 рр. Сумарний показник демократичної трансформації покращився і складає 7,35. Найбільш прогресивними є критерії «суверенність» та «стабільність демократичних інститутів».

Україна стабілізує та поглиблює курс на демократизацію, залишаючись у групі країн із неповною демократією. Із 126 країн Україна посідає 35-ту позицію.

Моніторинг 2010 р. Досліджується період другої половини 2007 – початку 2009 рр. Помітним є певне погіршення успіхів демократичної трансформації – індекс становить 7,00, зменшившись на 0,35. Україна починає потроху втрачати успіхи демократизації попередніх років. Найбільший регрес помітний для показника «стабільність демократичних інститутів», що складає –1,00. Решта

показників більшою мірою продовжують зберігати демократичний вектор розвитку.

Україна залишається у групі країн із неповною демократією. У загальному світовому рейтингу з 129 країн Україна за рівнем демократичної трансформації політичних інститутів займає 37-ме місце.

Моніторинг 2012 р. Досліджується політична трансформація протягом другої половини 2009 – початку 2011 рр. У зазначений період Україна демонструє суттєвий спад у процесах демократизації. Підсумковий індекс складає 6,10, що є найгіршим показником за період 1998 – 2011 рр. Загалом індекс погіршився на 0,9. Катастрофічними втратами у питаннях демократичності є показники «політична участь» (-1,8) та «верховенство закону» (-1,3), попередні позиції зберігає виключно показник «суверенність».

Незважаючи на суттєві кількісні втрати, Україна продовжує залишатись у групі країн з неповною демократією, але максимально наблизившись до суттєво неповної демократії. Зі 129 досліджуваних країн Україна посідає 60-те місце за рівнем успішності демократичної політичної трансформації.

Моніторинг 2014 р. Останній на сьогодні оприлюднений моніторинг охоплює період другої половини 2011 – початку 2013 рр. Загалом Україна продовжує демонструвати стабільний регрес у демократичній трансформації, повторивши результат попередніх років – 6,10. Стагнаційні процеси у політичній сфері підтверджуються незмінністю всіх показників.

Відтак, Україна є країною з неповною демократією. Серед 130 країн Україна посідає 58-ме місце за ступенем демократичності політичної трансформації.

Протягом 1998 – 2013 рр. Україна продемонструвала нестабільність у функціонуванні політичних інститутів. У визначений період (15 – 16 років) країна залишається з трансформаційною моделлю політичної системи, не досягнувши суттєвих успіхів у демократичному розвитку. Найбільш сприятливим для розвитку

інститутів демократії був період 2003 – 2007 рр., найменш сприятливим – 2009 – 2013 рр. Загальною особливістю моніторингу є невключення до нього процесів кінця 2013 – початку 2014 рр., що позначили руйнацію традиційного олігархічно-бюрократичного авторитаризму в Україні.

Політичні трансформації, які відбуваються в Україні після Революції Гідності, їх кореляція із змінами іншого ґатунку, що мають місце в центральноєвропейських державах ще очікують свого наукового осмислення і стануть об'єктом наступного дослідження авторського колективу.

Навчальне видання

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Коректура • А. Безвершенко
Комп'ютерна верстка • Мирослава Токар
Дизайн обкладинки • Катерина Малько

Підписано до друку 04.05.2016. Формат 64х90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 31. Тираж 100 прим. Замов. № 293.

Видано та віддруковано в ТОВ “Поліграфцентр “Ліра”:
88000, м. Ужгород, вул. Митрака, 25
www.lira-print.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ЗТ №24 від 7 листопада 2005 року.

П 50 Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть: Навчальний посібник / Упоряд. М. Лендьел. – Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”, 2016. – 464 с.

ISBN 978-617-596-221-3

У навчальному посібнику проаналізовано передумови лібералізації недемократичних політичних режимів у країнах Центральної Європи, трансформацію системи владних інститутів у регіоні, еволюцію партійних та електоральних систем, політичну культуру та участь громадян, регіональний, місцевий та етнополітичні виміри політичного процесу, зовнішню політику центральноєвропейських країн упродовж кінця 1980-2010-х років. Завершується видання підсумуванням результатів політичних трансформацій в Україні на фоні центральноєвропейського досвіду, що полегшить студентам, читачам загалом зробити висновки про гомогенні та гетерогенні тенденції у розвитку сусідніх суспільств.

УДК 327(477)“19/20”

ББК 66.4(4УКР)63/64